

10-6

नाट्यदर्पणम्

आम्नाय-ग्रन्थालय,

करतनिधि, करौली

नारायणी-६

ालय

णसी-५

आम्नाय-ग्रन्थाभ्युदय,
परमनिधि, करौदा
वाराणसी-६

Gaekwad's Oriental Series

Published under the Authority of
the Maharaja Sayajirao University
of Baroda.

General Editor :
B. J. Sandesara,
M.A., Ph.D.

No. XLVIII

आम्नाय-ग्रन्थालय,
नरसिंह, करौली
वाराणसी-5

नाट्यदर्पणम् ।

...
...
...

...
...
...

आचार्य-प्राचार्य
श्री १०००
०-१०००

...

। साधुहाडा

आम्नाय-ग्रन्थालय,
परतनिधि, करौंदी
वाराणसी-5

NĀṬYADARPAṆA

of

RĀMACANDRA AND GUṆACANDRA

with

THEIR OWN COMMENTARY

Edited with a Preface in English and Indices

by

G. K. SHRIGONDEKAR, M.A.

Formerly Superintendent, MSS Section, Oriental Institute, Baroda.

and

Pt. L. B. GANDHI,

Formerly Jaina Pandit, Oriental Institute, Baroda.

REVISED SECOND EDITION

With a Sanskrit Introduction

by

PANDIT L. B. GANDHI

ORIENTAL INSTITUTE,
BARODA

1959

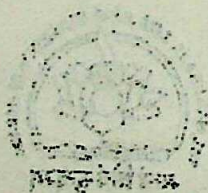
आम्नाय-ग्रन्थालय,

परतनिधि, करौंदी

वाराणसी-५

Printed by Ramanlal J. Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao
University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate,
Palace Road, Baroda and published by Prof. B. J. Sandesara,
Director, Oriental Institute, Baroda.

Price Rs. 14-50 nP.

ORIENTAL INSTITUTE

BARODA

1951

आम्नाय-ग्रन्थालय,
परतनिधि, करौरी
वाराणसी-5

FOREWORD

The first edition of the Nāṭyadarpaṇa by Rāmacandra and Guṇacandra was published in 1927 as Vol. 48 of the Gaekwad's Oriental Series. It was long out of print and in great demand.

Pandit L. B. Gandhi, one of the co-editors of the first edition, has re-edited the text and added a scholarly Introduction in Sanskrit, which will be interesting and useful to scholars working in the field.

Rāmacandrasūri, the famous pupil of the great Jaina savant Hemacandrācārya (12th century A. D.), was himself a gifted dramatist, scholar and theorist, the deserving pupil of a great master. His work Nāṭyadarpaṇa, one of the most notable works on dramaturgy in Sanskrit, composed in collaboration with Guṇacandrasūri, brings to light passages from hitherto undiscovered plays like the Devicandragupta, which have thrown fresh light on the Gupta history. The importance of Nāṭyadarpaṇa is too well-known to be emphasised.

I take this opportunity to thank the University Grants Commission and the Government of Bombay for jointly giving full financial aid towards the publication of this volume.

Oriental Institute,
Baroda, 12-8-1959

B. J. SÂNDESARA
Director

Digitized by
Arya Samaj
Charitable Foundation

आम्नाय-ग्रन्थालय,
भारतनिधि, करीबो
वाराणसी-५

विषयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठे
प्रथमावृत्तेः प्रस्तावना (आङ्ग्लभाषायाम्)	... १-१२
द्वितीयावृत्तेः प्रस्तावना (संस्कृतभाषायाम्)	... १३-१८
प्राकृते जैनागमसाहित्ये निर्दिष्टा दिव्या द्वात्रिंशद्बिधा नाट्यविधयः	... १९-३१
नाट्यदर्पण-विवरण-निर्दिष्टानाम् अप्रसिद्ध-नाट्यप्रबन्धादीनां परिचयः	... ३२-५९
नाट्यदर्पणम् (मूलम्) १-२०	
[१] नाटक-निर्णयः	... १-६
[२] प्रकरणाद्येकादशरूप-निर्णयः	... ७-१०
[३] वृत्ति-रस-भावाभिनय-विचारः	... ११-१५
[४] सर्वरूपक-साधारण-लक्षण-निर्णयः	... १६-२०

नाट्यदर्पणम् (सविवरणम्) २१-१९३

[१]	प्रथमे विवेके नाटक-निर्णये	विष्कम्भक-लक्षणम्	३३
	चतुर्वर्गफलाया न्याय्यमार्गधारिकाया	प्रवेशक-लक्षणम्	३४
	द्वादशरूपाया जैन्या वाच उपासना-मङ्गलम्	अङ्कास्य-चूलिका-लक्षणम्	३५
	अभिनयेकाव्य-	अङ्कावतार-लक्षणम्	३६
	कवित्व-नाट्यकवित्वादिविचारः	विष्कम्भकादि-व्यवस्था	३७
	नाट्य-लक्षण-विषयप्रतिज्ञा	उपाय-व्याख्या	३८
	द्वादशरूपकनाम-निर्देशः	बीजम्	३९
[१]	नाटक-लक्षणम्	पताका-निरूपणम्	३९-४१
	राजाऽऽदिनेतृ-स्वरूपम्	पताकास्थानक-लक्षण-भेदाः	४१
	चरितशब्द-व्याख्या	प्रकरी-लक्षणम्	४१
	वृत्त-चातुर्विध्यम्	बिन्दु-लक्षणम्	४२
	वृत्त-कर्तव्यगुणाः	कार्य-विवरणम्	४२-४३
	वृत्त-बन्ध-शिक्षा	पताकाऽऽदीनां मुख्यत्व-व्यवस्था	४३
	अनिबन्धनीयम्	सन्धि-प्रसङ्ग-निरसनम्	४४
	अङ्क-लक्षणम्	दशा-भेदाः [५]	४४
	अङ्क-सङ्ख्या-परिमाणम्	(१) आरम्भः	४५
	अङ्कानिबन्धनीयम्	(२) प्रयत्नः	४५
	विष्कम्भकादिवर्णनीयम्	(३) प्राप्त्याशा	४६
		(४) नियताप्तिः	४६

(ii)

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
(५) फलागमः	४६	(२) रूपम्	७३
सन्धि-भेदाः [५]	४८	(३) अनुमानम्	७४
(१) मुखम्	४९	(४) प्रार्थना	७५
(२) प्रतिमुखम्	४९	(५) उदाहृतिः	७६
(३) गर्भः	५१	(६) क्रमः	७७
(४) अव (वि) मर्शः	५१	(७) उद्देगः	७८
(५) निर्वहणसन्धिः	५२	(८) विद्रवः	७९
मुखसन्ध्यङ्गानि [१२]	५३	(९) आक्षेपः	८०
(१) उपक्षेपः	५४	(१०) अधिच्छलम्	८१
(२) परिकरः	५५	(११) मार्गः	८२
(३) परिन्यासः	५५	(१२) असत्याहरणम्	८३
(४) समाहिताः	५५	(१३) तोटकम्	८४
(५) उद्भेदः	५६	वि (अव) मर्शसन्ध्यङ्गानि [१३]	८५
(६) करणम्	५६	(१) द्रवः	८६
(७) विलोभनम्	५७	(२) प्रसङ्गः	८७
(८) भेदनम्	५७	(३) सम्फेदः	८८
(९) प्रापणम्	५८	(४) अपवादः	८९
(१०) युक्तिः	५८	(५) छादनम्	९०
(११) विधानम्	५९	(६) द्युतिः	९१
(१२) परिभावना	६०	(७) खेदः	९२
प्रतिमुखसन्ध्यङ्गानि [१३]	६१	(८) विरोधः	९३
(१) विलासः	६२	(९) संरम्भः	९४
(२) धूननम्	६२	(१०) शक्तिः	९५
(३) रोधः	६३	(११) प्ररोचना	९६
(४) सान्त्वनम्	६४	(१२) आदानम्	९७
(५) वर्णसंहृतिः	६५	(१३) व्यवसायः	९८
(६) नर्म	६५	निर्वहणसन्ध्यङ्गानि [१४]	९९
(७) नर्मद्युतिः	६६	(१) सन्धिः	१००
(८) तापः	६७	(२) निरोधः	१०१
(९) पुष्पम्	६८	(३) ग्रथनम्	१०२
(१०) प्रगमनम्	६९	(४) निर्णयः	१०३
(११) वज्रम्	७०	(५) परिभाषा	१०४
(१२) उपन्यासः	७१	(६) उपास्तिः	१०५
(१३) अनुसर्पणम्	७२	(७) कृतिः	१०६
गर्भसन्ध्यङ्गानि [१३]	७२	(८) आनन्दः	१०७
(१) सङ्ग्रहः	७३	(९) समयः	१०८

(iii)

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
(१०) परिगूहनम्	९७	(२) अधिबलम्	११९
(११) भाषणम्	९८	(३) गण्डः	१२१
(१२) पूर्वभावः	९९	(४) प्रपञ्चः	१२३
(१३) काव्यसंहारः	१००	(५) त्रिगतम्	१२४
(१४) प्रशस्तिः	१०१	(६) छलम्	१२६
मतान्तरे सन्ध्यन्तराणि [२१]	१०२	(७) असत्प्रलापः	"
[२]		(८) वाक्-केली	१२८
द्वितीये विवेके प्रकरणाद्येकादशरूप-निर्णये		(९) नालिका	१२९
[२] प्रकरण-लक्षणम्	१०३	(१०) मृदवम्	"
प्रकरण-भेदाः	१०४	(११) उद्धात्यकम्	१३१
अकल्प्य-स्वरूपम्	१०५	(१२) अवलगितम्	१३२
उत्सर्गातिदेशः	"	(१३) अवस्पन्दितम्	१३३
[३] नाटिका-लक्षणम्	१०६	रूपकान्तरे सामान्यनाटक-लक्षणम्	"
नाटिका-कर्तव्योपदेशः	१०७	[३]	
कृत्यान्तर-सूचनम्	"	तृतीये विवेके वृत्ति-रस-भावाभिनय-विचारे	
[४] प्रकरणी-लक्षणम्	"	वृत्तयः [४]	१३५
[५] व्यायोग-लक्षणम्	१०८	(१) भारती-लक्षणम्	"
[६] समवकार-लक्षणम्	१०९	आमुख-लक्षणम्	१३६
कृत्यान्तरोपदेशः	"	नाट्यपात्र-प्रवेशविधिः	"
शृङ्गारादि-व्याख्या	११०	प्ररोचना	१३८
[७] भाष-लक्षणम्	१११	(२) सात्वती-लक्षणम्	१३९
-नायकोद्देशः	११२	(३) कैशिकी-लक्षणम्	"
[८] प्रहसन-लक्षणम्	"	(४) आरभटी-लक्षणम्	१४०
शुद्ध-सङ्कीर्ण-भेदौ	११३	रस-लक्षणम्	१४१
[९] छिम-लक्षणम्	११४	अनुभावदि-लक्षणम्	१४४
कृत्यान्तर-नायकोपदेशः	"	रस-भेदाः [९]	"
[१०] उत्सृष्टिकाङ्क-लक्षणम्	११५	(१) सभेद-शृङ्गार-निरूपणम्	१४५
शेषकृत्योपदेशः	"	शृङ्गारस्य विभावानुभावौ	१४६
[११] ईहामृग-लक्षणम्	११६	(२) हास्यः	१४७
शेषकृत्योपदेशः	"	हास्य-भेदाः	१४८
[१२] वीथी-लक्षणम्	"	(३) करुणः	"
वीथ्यङ्गानि [१३]	११७	(४) रौद्रः	"
(१) व्याहारः	"	(५) वीरः	१४९
		(६) भयानकः	"
		(७) वीमत्सः	१५०

(iv)

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
(८) अद्भुतः	१५०	(३०) अवहित्या	१६४
(९) शान्तः	,,	(३१) जाड्यम्	,,
काव्येषु रस-निबन्धोपदेशः	१५१	(३२) आलस्यम्	,,
विरुद्धरसानां विरोधे व्यवस्था	१५२	(३३) विबोधः	,,
रस-दोषाः	१५४	रसादीनां कार्य-कारणता	१६५
रसानां स्थायिभावाः	१५६	रसादिजा अनुभावाः [८]	,,
रसानां व्यभिचारिभावाः [३३]	१५७	(१) वेपथुः	,,
(१) निर्वेदः	,,	(२) स्तम्भः	१६६
(२) ग्लानिः	,,	(३) रोमाञ्चः	,,
(३) अपस्मारः	१५८	(४) स्वरभेदः	,,
(४) शङ्का	,,	(५) अश्रु	,,
(५) असूया	,,	(६) मूर्च्छनम्	,,
(६) मदः	,,	(७) र्वेदः	,,
(७) श्रमः	१५९	(८) वैवर्ण्यम्	१६७
(८) चिन्ता	,,	अभिनय-भेदाः [४]	,,
(९) चापलम्	,,	(१) वाचिकः	,,
(१०) आवेगः	,,	(२) आङ्गिकः	१६८
(११) मतिः	,,	(३) सात्त्विकः	१६९
(१२) व्याधिः	१६०	(४) आहार्यः	,,
(१३) स्मृतिः	,,	[४]	
(१४) धृतिः	,,	चतुर्थे विवेके सर्वरूपक-साधारण-	
(१५) अमर्षः	,,	लक्षण निर्णये	
(१६) मरणम्	१६१	नान्दी	१७१
(१७) मोहः	,,	[५] ध्रुवा-लक्षणम्	१७२
(१८) निद्रा	,,	नान्य-पात्राणां प्रकृति-भेदाः [३]	१७४
(१९) सुप्तम्	,,	(१) उत्तमप्रकृतिः पुमान्	,,
(२०) और्ध्वम्	१६२	(२) मध्यमप्रकृतिः	,,
(२१) हर्षः	,,	(३) नीचप्रकृतिः	,,
(२२) विषादः	,,		
(२३) उन्मादः	,,	(१) उत्तमा स्त्रीः	१७५
(२४) दैन्यम्	,,	(२) मध्यमा	,,
(२५) व्रीडा	१६३	(३) नीचा	,,
(२६) श्रासः	,,	नीचप्रकृतिको नायकः	,,
(२७) तर्कः	,,	मुख्यनायक-लक्षणम्	,,
(२८) गर्वः	,,		
(२९) औत्सुक्यम्	,,		

(V)

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
मुख्यनायक-गुणाः [८]	१७५	(२) विलासः	१८३
(१) तेजः	१७६	(३) विच्छिन्तिः	"
(२) विलासः	"	(४) लीला	"
(३) माधुर्यम्	"	(५) विवोक्तः	"
(४) शोभा	"	(६) विद्वृतम्	"
(५) स्थैर्यम्	"	(७) ललितम्	१८४
(६) गाम्भीर्यम्	"	(८) कुट्टमितम्	"
(७) औदार्यम्	१७७	(९) मोट्टायितम्	"
(८) ललितम्	"	(१०) किलिकिञ्चितम्	"
गौणनायकः	"	अयत्नजाः [७]	"
प्रतिनायकः	"	(१) शोभा	"
विदूषकादीनां प्रकृति-लक्षणम्	"	(२) कान्तिः	"
धीरोद्धतादिनेतृणां विभिन्ना विदूषकाः	१७८	(३) दीप्तिः	"
धीरोद्धतादीनां सहायाः	"	(४) माधुर्यम्	१८५
शुद्धान्तोचितः परिवारः	"	(५) औदार्यम्	"
नायिका-लक्षणम्	१७९	(६) धैर्यम्	"
नायिकानां विशेषः	"	(७) प्रागल्भ्यम्	"
नायिकानां त्रैविध्यम्	"	नायिकानां नायकेषु विनियोगः	"
(१) सुग्धा, (२) मध्या, (३) प्रगल्भा	१७९-१८०	नायिकानां सहायिन्यः	"
नायिकानां प्रसिद्धभेदाः [८]	१८०	सामान्येन भाषा-विधानम्	"
(१) प्रोषित-प्रिया	"	प्राकृतस्य पाठ्यत्वम्	१८६
(२) विप्रलब्धा	"	अपरो वाक्-प्रकारः	"
(३) खण्डिता	"	भाषादेरन्यथात्वम्	१८७
(४) कलहान्तरिता	"	रूपकेषु नाम-व्यवहारः	"
(५) विरहोत्कण्ठिता	"	अन्यदपि	"
(६) वासकसज्जा	"	कल्पनीयनाम्नां कल्पना-प्रकारः	१९०
(७) स्वाधीनभर्तृका	"	अन्यानि रूपकाणि [१३]	"
(८) अभिसारिका	"	(१) सट्टकः	"
स्त्रीणां यौवनस्था धर्माः [२०]	१८१	(२) श्रीगदितम्	१९१
भङ्गजाः [३]	१८२	(३) दुर्मिलिता	"
(१) भावः, (२) हावः, (३) हेला	"	(४) प्रस्थानम्	"
स्वभावजाः [१०]	१८३	(५) गोष्ठी	"
(१) विभ्रमः	"	(६) हल्लीसकम्	"
		(७) नर्तनकम्	"
		(८) प्रेक्षणकम्	"

(vi)

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
(९) रासकम्	१९१	परिशिष्टम् [२]	१९६-१९८
(१०) नाट्यरासकः	१९२	नाट्यदर्पण-विवरण-निर्दिष्ट-नाट्यादिग्रन्थ-	
(११) कान्यम्	"	नामसूची ।	
(१२) भाणकः	"	परिशिष्टम् [३]	१९९-२०५
(१३) भाणिका	"	नाट्यदर्पण-विवरणोदाहृतानां पद्यानां मूल-	
उपसंहारः	१९२-१९३	स्थलज्ञापिका सूची ।	
परिशिष्टम् [१]	१९५	शुद्धिपत्रकम्	२०७
नाट्यदर्पण-विवरण-निर्दिष्टग्रन्थकृतामसूची			

PREFACE TO THE FIRST EDITION

While the formes of the *Nalavilāsa* were passing through the press we came across a MS of the Kārikās of the present work. We intended publishing them as an appendix to the *Nalavilāsa* in order to give an idea of the rules of dramaturgy which Rāmacandra himself was likely to follow in the composition of his dramas including the *Nalavilāsa*. But unfortunately, all the copies we had the good fortune to secure being very incorrect the idea of including the Kārikās in the edition of the *Nalavilāsa* had to be abandoned.

Later on, however, we learnt that a copy of the Kārikās along with a commentary by the same authors—Rāmacandra and Guṇacandra—was preserved in the collection of the MSS belonging to the late Ācārya Vijaya Dharma Sūri, now deposited in the Vijaya Dharma Lakṣmī Jñāna Mandira at Agra. Accordingly an application was made to the Curator through whose courtesy a loan of the same MS was obtained. The authorities of the Oriental Institute were struck with the nature of the materials presented in the work for the study of the science of dramaturgy, and forthwith included the same in the programme of the *Gaekwad's Oriental Series*. This edition based on one single manuscript of the work as obtained from Agra is now presented to the public for the first time in original Sanskrit as No. XLVIII of the *Gaekwad's Oriental Series*.

The work is mentioned as the *Nāṭyadarpaṇa* in Aufrecht's Catalogue and *Nāṭakadarpaṇa* in Peterson's Report for the year 1892-95. The *Nāṭyadarpaṇa* is cited as an authority by Raṅganātha in his commentary on the *Vikramorvaṣīya* and by Bharatamallika in his commentary on the *Bhaṭṭikāvya*, but there are reasons to suppose that these *Nāṭyadarpaṇas* are different from the present work.

In his commentary Bharatamallika quotes apparently a passage from the *Nāṭyadarpaṇa* which, however, does not appear in the present edition. The passage is :—शुद्धताम्रमयी मध्यशुषिरा काहला मतेति नाट्यदर्पणे. (sarga 14, stanza 3).

The word *Kāhalā* contained in the passage refers to a musical instrument, and the passage itself gives the description of it. There is no occasion for the authors of the present *Nāṭyadarpaṇa* to describe the different musical instruments because their obvious object is to write a work on dramaturgy and not on music. It, therefore, appears very probable that there was some other work with the same title *Nāṭyadarpaṇa* which treated of music besides the science of dramaturgy.

Again, Raṅganātha in his commentary on the *Vikramorvaṣīya* has quoted a passage :—

तथा चोक्तं नाट्यरङ्गकृता । अत्र च समासोक्त्या पूर्वोक्तप्रकारेण काव्यार्थप्रकाशनात् पत्रावलीसमाख्येयं नान्दी ।

यस्यां वीजस्य विन्यासो, ह्यभिधेयस्य वस्तुतः ।

हेतुर्वा समासोक्त्या, नाम्ना पत्रावली तु सा । (p. 7 N. S. P. edition)

It may be noticed here that the passage deals with a variety of Nāndī which was known as Patrāvalī showing apparently that there were several varieties of Nāndī. But this passage also does not appear in the present work. In the present *Nāṭyadarpaṇa* owing to a limited number of Kārikās, the treatment of the subject has been very simple, in fact, so simple that it cannot warrant a minute description of the different kinds of Nāndī. As the passage in question is not found in the present *Nāṭyadarpaṇa* it seems probable that there was some other work of the same name which treated of the Rūpakas and incidentally the different kinds of Nāndī too.

After Peterson the late Mr. C. D. Dalal referred to the present work and actually quoted a number of Kārikās while defining the Vyāyoga¹ and the six Rūpakas².

It was professor Sylvain Levi who for the first time brought the Kārikās and their commentary to the notice of the public in an article in the *Journal Asiatique* in 1923 A.D. where he gave copious extracts from the commentary³,

As much has been said already about the life of Rāmacandra in the introduction to the *Nalavilāsa*, it is not necessary to repeat them here. Suffice it to say, that he lived in the time of Siddharāja (1093-1143 A.D.), Kumārapāla (1143-1172 A.D.) and Ajayapāla (1172-1175 A.D.). This last king Ajayapāla is said to have been the cause of Rāmacandra's death. Rāmacandra was made under his order to stand on a burning piece of copper and was thus killed.

When asked by Siddharāja as to who should be the next successor (Paṭṭadhara), Hemacandra replied in favour of Rāmacandra. As Hemacandra got Ācāryapada in 1110 A.D. it is reasonable to assign to his disciple Rāmacandra a life period from 1100 to 1175 A.D. With regard to the place of Rāmacandra it is very probable that he was born and flourished in Gujarat.

Very little is known about Rāmacandra's *confrère* Guṇacandra. All that we know about him is that he was a fellowstudent of Rāmacandra and that both were the disciples of the great Hemacandra. Guṇacandra is not known as

¹ Vide Introduction page iii Gaekwad's Oriental Series No. 4.

² Vide Introduction page i Gaekwad's Oriental Series No. 8.

³ A copy of this paper was personally given to me by the learned professor when I had been to Paris on my way back from the 17th International Congress of Orientalists held at Oxford last year.

the author of any independent work, while Rāmacandra is reputed to be the author of at least a hundred independent works, (*Prabandha-Śā'a--Karlā*) and no less than eleven of his dramas are quoted in the *Nāṭyadarpaṇa*. Rāmacandra appears to be of a jovial temperament, which may be inferred from his having written a large number of dramas where he introduces much humorous observations, and especially because of his composing the *Sudhākalaśa*. His *confrere* Guṇacandra seems to be of a more serious nature because he does not join Rāmacandra in composing dramas and other works of literature but only when he is engaged in writing on more serious subjects as are met with in the *Dravyālaṅkāravṛtti* and *Nāṭyadarpaṇa*.

The subject matter of the present work is the science of dramaturgy. It was first treated by Bharata in his *Nāṭyaśāstra* and afterwards in the *Daśarūpaka*, *Bhāvaṇṇakāśa*, *Sāhityadarpaṇa*, *Pratāparudrayaśobhāṣaṇa*, etc. In most of these works Rūpakas are divided into ten kinds. The eleventh kind, namely the *Nāṭikā* is also included by the first three authorities and both *Bhāvaṇṇakāśa* and *Sāhityadarpaṇa* mention *Ratnāvalī* as an example of this kind of Rūpaka. Rāmacandra does not give the names of dramas as examples of a particular Rūpaka.

The *Daśarūpaka* begins by saying that the Rūpaka is of ten kinds like the ten Avatāras of Viṣṇu, while Rāmacandra begins by declaring that the Rūpakas are of twelve varieties like the twelve kinds of speech made by the Jina¹. Although Dhanañjaya divides the dramas into ten Rūpakas, he, nevertheless, mentions *Nāṭikā* as the eleventh variety and quotes extensively from the *Ratnāvalī* which is an example of *Nāṭikā*. But Rāmacandra divides dramas into twelve kinds, his eleventh being the same as *Nāṭikā*. His twelfth Rūpaka is *Prakaraṇī* which he defines in one short line. He does not give the name of a *Prakaraṇī* as an example. No quotation from a *Prakaraṇī* also is to be met with in the whole of the *Nāṭyadarpaṇa*. Here he differs even from his preceptor Hemacandra who takes *Saṭṭaka* as the twelfth kind.

Nāṭyadarpaṇa is divided into four chapters called *Vivekas*; the first *Nāṭaka*—*nirṇayaviveka* gives a complete description of the *Nāṭaka*, the second *Prakaraṇādyekādaśarūpanirṇaya-viveka*—describes the remaining eleven kinds of dramas; the third *Vṛttirasabhāvābhinayavicāra*—describes the *Vṛtti*, *Rasa*, *Bhāva* and *Abhinaya*; the fourth *Sarva-rūpakasādhāraṇalakṣaṇa-nirṇaya*—states the particulars common to all the Rūpakas. The division is quite simple, the treatment of the subject is praiseworthy and its examples are more profuse than in the *Daśarūpaka*.

¹ 1 आचाराङ्ग, 2 सूत्रकालङ्ग, 3 स्थानाङ्ग, 4 समवायाङ्ग, 5 भगवती, 6 ज्ञाताधर्मकथा, 7 उपासक-दशाङ्ग, 8 अन्तदृशङ्ग, 9 अनुत्तरोपपातिक, 10 प्रश्नव्याकरण, 11 विपाक and 12 दृष्टवाद.

The authors themselves at the end of the commentary say¹ "If the good wish to have a correct idea of the dramas let them read the faultless *Nāṭya-darpaṇa*." The *Daśarūpaka*, as the title indicates, treats of the ten Rūpakas though it refers to the Nāṭikā also in addition. Rāmacandra does not limit himself to ten, he can have as many kinds as possible. But he has selected only twelve, as they give pleasure to all,² the varieties of aesthetic pleasure having been considered as of supreme importance. The other kinds of Rūpakas he considers insignificant because there is no special importance given to Rasas in them, and declares rather bluntly that the definer will define only as many as he has got reverence for.³ At the end in the commentary however he gives the names of and defines the following Uparūpakas (minor Rūpakas) namely, Saṭṭaka, Śṛṅgādita, Durmilitā, Prasthāna, Goṣṭhī, Hallisaka, Nartanaka, Prek-ṣanaka, Rāsaka, Nātyarāsaka, kāvya, Bhāṇa and Bhāṇikā.

The *Nāṭyadarpaṇa* follows the *Daśarūpaka* in many instances but nowhere in this book are to be found any references by name to either the *Daśarūpaka* or its author Dhanañjaya or its commentator Dhanika. They are referred to as Anye, Apare, Kecit etc. It is not likely that a standard work on dramaturgy like the *Daśarūpaka* should be unknown to the authors of the present work. That they knew *Daśarūpaka* well is borne out by the fact that while stating the points where both Dhanañjaya and our authors held identical views, the latter in some places give the exact wording of the *Daśarūpaka* as quotations.

There are at least 21 instances⁴ in the *Nāṭyadarpaṇa* where the authors agree with the opinions expressed in the *Daśarūpaka* of Dhanañjaya. But he

¹ रूपस्वरूपं विज्ञातुं, यदीच्छत यथास्थितम् । सन्तस्तदानीं गृहीत, निर्मलं नाट्यदर्पणम् ॥

—नाट्यदर्पण p. 216. [द्वि० पृ. १९३]

² रसप्राधान्यादखिललोकरञ्जकतया ।

—नाट्यदर्पण p. 26 l. 2. [द्वि० पृ. २३]

³ लक्षणीयबाहुल्येऽपि यावत्येव लक्ष्यदितुः श्रद्धा तावानेव लक्ष्यते ।—नाट्यदर्पण p. 26 l. 1-2. "

⁴ pp. 62 अन्ये तु गूढमेदंनम् ... [द्वि० पृ. ५५]
 64 अन्ये तु मेदं प्रोत्साहनम् ... [द्वि० पृ. ५७]
 65 अन्ये तु संहतानाम् ...
 73 अन्ये तु वर्णानाम् ... [द्वि० पृ. ६५]
 74 अन्ये तु नर्मजाम् ... [द्वि० पृ. ६७]
 83 अन्ये त्वधीयते ... [द्वि० पृ. ७४]
 86 अन्ये तु क्रमः ... [द्वि० पृ. ७६]
 89 केचिदेतदङ्गं न मन्यन्त इति... [द्वि० पृ. ७८]
 95 अन्ये त्वस्य स्थाने ... [द्वि० पृ. ८४]
 96 तर्जनोद्भवेन धृतिं केचिदिच्छन्ति ... [द्वि० पृ. ८५]
 98 अन्ये तु खेद-विरोधौ ... [द्वि० पृ. ८६]
 100 एके तु विरोधप्रशमनम् ... [द्वि० पृ. ८८]

was not always followed by our distinguished authors, and there are at least two instances¹ in the *Nāṭyadarpaṇa* where they differed from Dhanañjaya and criticised him.

In one place the authors refer to an opinion of Bharata on the question of the Dhīrodātta hero. Here Rāmacandra and Guṇacandra attack Dhanañjaya because the latter takes Dhīrodātta only as the hero of a Nāṭaka, and opine that in this Dhanañjaya committed a blunder as he did not understand Bharata.² But it may be remembered that Bharata too takes Dhīrodātta as the hero of a Nāṭaka³ as it appears from the text of the *Nāṭyasāstra* as published in the Kāvya-mālā edition. But as there are certain discrepancies between the readings in the printed edition and those referred to by our authors, it appears probable that the copy of our authors presented readings somewhat different from those in the printed edition.

Bharata is sometimes referred to in the present work as Muni,⁴ Kecit⁵ and as a Vṛddha⁶.

In another place in this work Bharata is referred to in connection with the definition and application of the Bhārati Vṛtti.

Bharata says that the Bhārati Vṛtti should be used in Bībhatsa and Karuṇa⁷. Bharata in another place while describing Bhārati, has allowed it in

103	अन्ये तु 'व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः'	...	...	[दि० पृ. ९१]
106	एके तु परिभाषा	...	...	[दि० पृ. ९४]
137	केचित्त्वन्वोन्य-	...	...	[दि० पृ. १२१]
140	केचित्त्वसद्भूतेन	...	...	[दि० पृ. १२३]
145	अन्ये तु बालोत्कण्ठितादीनाम्	...	...	[दि० पृ. १२८]
146	केचित्तु साकाङ्क्षस्य	...	...	[" "]
146	केचित्तु हास्यहेतुनोपेतां	...	...	[दि० पृ. १२९]
150	अपरे तु प्रस्तुते	...	...	[दि० पृ. १३२]
170	अयं च कैश्चिन्नोक्तः	...	...	[दि० पृ. १५१]
1 pp. 29	ये तु नाटकस्य नेतारम्	...	...	[दि० पृ. २६]
117	यस्तु अमात्यं	...	...	[दि० पृ. १०३]

² ये तु नाटकस्य नेतारं धीरोदात्तमेव प्रतिजानते न ते मुनिसमयाध्यवसायिनः ।

—नाट्यदर्पण p. 29. [दि० पृ. २६]

³ प्रख्यातं वस्तुविषये प्रख्यातोदात्तनायकं चैव । राजर्विंशचरितं तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥

नानाविभूतिसंयुतमृद्धविलासादिभिर्गुणैश्चैव । अङ्गप्रवेशकाख्यं भवति हि तन्नाटकं नाम ॥

—नाट्यशास्त्र अ. 18-10 11

⁴ Supra 1

⁵ अत्रान्तरे च केचित् ।

—नाट्यदर्पण p. 116. [दि० पृ. १०२]

⁶ तन्न वृद्धमिप्रायमनुरूपं हि ।

—नाट्यदर्पण p. 120. [दि० पृ. १०६]

⁷ रौद्रे भयानके चैव, विज्ञेयारभटी बुधैः । बीभत्से करुणे चैव, भारती सम्प्रकीर्तिता ॥

—नाट्यशास्त्र अ० 20-64.

Prarocanā, Āmukha, Vithī, Prahasana; (and indirectly in Bhāṇa which has got many points in common with Vithī and Prahasana) all of which are the divisions of Bhārati.¹ Our authors know both these places and find fault with Bharata for his self-contradiction. What Bharata means is that Bhārati is chiefly used in Bībhatsa and Karuṇa, it is certainly to be used in all Rūpakas because Bhārati is nothing but speech which is required on the stage. The *Daśarūpaka*, which follows Bharata closely also mentions वृत्तिः सर्वत्र भारती, i.e. Bhārati is allowed in all the Rasas.

In connection with Pūrvaraṅga it may be noticed that Bharata is mentioned as the Pūrvācārya. Our authors are not in favour of the nine Antarjavanika Bhedas, and ten Bahirjavanika Bhedas as they think them to be quite useless.² Bhārata is mentioned again on two other occasions.³ The number of Aṅgas of the five sandhis in the *Nāṭyadarpaṇa* is the same as in the Bharata *Nāṭyaśāstra*.

Bharata describes the nature of the Rasas⁴ in the sixth chapter and states that there are eight Rasas in a drama,⁵ which are duly enumerated there. Again, in the last stanza of the same chapter Bharata says that he has fully described the eight Rasas. The G. O. S. edition also agrees with K. M. edition in giving the number of Nāṭya-rasas in the same words. While mentioning the Varṇas and Adhidaivatas of these Rasas only eight Rasas are given in both the editions. But in G. O. S. edition in the last line on page 336⁶ and in the first line on page 342⁷ nine Rasas are referred to. The variant of the first line on page 342, however, gives *Jñeyāstvaṣṭau* which means that eight instead of nine Rasas are described. Thus the variant gives the same reading as in the K. M. edition⁸.

Thus it is probable that the passage from page 333 (beginning with the Śānta Rasa) to the end of the chapter excepting the last stanza is a clear inter-

¹ मेदास्तस्यास्तु विज्ञेयाश्चत्वारोऽङ्गत्वमागताः । प्ररोचनाऽऽमुखं चैव वीथी प्रहसनं तथा ॥

² Vide page 155. [दि० पृ. १३८]

—नाट्यशास्त्र अ. 20-47.

³ Vide p. 192 [दि० पृ. १७१] तथा च.....and p. 194 [दि० पृ. १७३] वृद्धसम्प्रदाय... the latter is not clear from भरत. It seems to be the old custom. see भरत 32-318-322.

⁴ यथा बहुद्र ययुर् व्यञ्जनैर्वहुर्मिर्षु-म् । आस्वादयन्ति भुञ्जाना भक्तं भक्तविदो जनाः ॥
भावाभिनयसम्बद्धान् भावयन्ति रसानिमान् । आस्वादयन्ति मनसा, तस्मान्नट्यः रसाः स्मृताः ॥

—नाट्यशास्त्र अ० 6-33-34.

⁵ शृङ्गारहास्यऋणारौद्र गीरभयानकाः । वीभत्साद्भुतसंज्ञाश्चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ।
एते षष्टौ रसाः प्रोक्ता द्रष्टुं महात्मना ॥

—नाट्यशास्त्र अ. 6-15-16.

⁶ एवं नव रसा इष्टा नाट्ये लक्षणाङ्गिताः ।

⁷ एवमेते रसा ज्ञेया नव लक्षणलक्षिताः ॥

G. O. S. edition.

⁸ एवमेते रसा ज्ञेयास्त्वष्टौ लक्षणलक्षिताः ॥ नाट्यशास्त्र 6-33 K. M. edition.

polation made perhaps by the commentator Abhinavagupta who comments on this portion¹.

Bhāmaha does not even touch the subject of drama and consequently the Rasas, saying, that they are treated at great length by others². Udbhaṭa says that there are nine Rasas in a drama and he quotes the exact verse of Bharata with the number eight changed to nine³.

Rudraṭa in one Āryā enumerates ten and adds that all these are Rasas⁴. The commentator Namisādhū explains the passage in question by saying that Sthāyibhāvas, Vyabhicāribhāvas and the Sāttvikabhāvas can also be classed as Rasas⁵. Rudraṭa further on gives the etymology of the word Rasa and says that all these *i. e.* Nirveda, etc. can be included amongst the Rasas⁶. The commentator while commenting on this verse gives in a nut-shell the intention of Rudraṭa in whose opinion there cannot be a single Cittavṛtti which cannot become a Rasa when further developed⁷. Other writers like Dhanañjaya and Mammaṭa hold that there are only eight Rasas in a drama⁸ because the ninth or the Śānta cannot be well developed on the stage⁹, but Mammaṭa admitted all the nine Rasas for the purpose of a Kāvya¹⁰. There are others like Udbhaṭa who disbelieved in the theory and declared that the ninth Śānta can also be developed in a drama. Our authors belong to this class. The *Saṅgitaratnākara* believed in nine Rasas in a drama and attacked others vehemently for admitting only eight¹¹.

¹ Abhinavagupta begins his commentary with the words ये पुनर्नव इति पठन्ति तन्मते शान्तस्वरूपमभिधीयते.

² नाटकं द्विपदी-शम्या-रासक-स्कन्धकादि यत् । उक्तं तदभिनेयार्थमुक्तोऽन्यैस्तस्य विस्तरः ॥

—भामह I-24.

³ शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः । वीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

—उद्भट 4-4.

⁴ शृङ्गारदीरकरुणा वीभत्सभयानकाद्भुता हास्यः । रौद्रः शान्तः प्रेयानिति मन्तव्या रसाः सर्वे ॥

—रुद्रट I2-3.

⁵ Com :— शृङ्गारेति । गन्तव्यं, नवरं शृङ्गारस्य प्राधान्यव्यापनार्थः प्रागुपन्यासः । इतिशब्द एवंप्रकारार्थः । एवंप्रकारा अन्येऽपि भावा रतिनिवेदस्तम्भादयः सर्वेऽपि रसा बोद्धव्याः । तत्र रत्यादयः स्थायिनः । निर्देदादयो व्यभिचारिणः । रतम्भादयः सारिकाः ।

⁶ रसनाद्रसत्वमेषां मधुरादीनामिवोक्तमाचार्यैः । निर्देदादिष्वपि तन्निकाममस्तीति तेऽपि रसाः ॥

—रुद्रट I2-4.

⁷ Com :— अयमाशयो ग्रन्थकारस्य यदुक्तं नास्ति सा काऽपि चित्तवृत्तिर्या परिवर्त्य गता न रसीभवति ।

⁸ अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

—मम्मट 4-29.

⁹ पुष्टिर्नाट्येषु नैतदयः ॥

—द. रू. 4-35.

¹⁰ शान्तोऽपि नवमो रसः ॥

—मम्मट 4-35.

¹¹ Vide संगीतरत्नाकर 1310 to 1312 Stanzas.

—प्रतापसूयशोभप्रणः. pp. 236.

Jagannātha in his *Rasagaṅgādhara* gives the distinction between a Sthāyī and a Vyābhicārī Bhāva. These Bhāvas are changes of the mind and hence momentary; both of these live in the form of Vāsanās, and there is no permanency in them. When a Bhāva is recalled on a number of occasions, it is known as Sthāyī, and the Bhāva which appears only once like the flash of a lightning is called the Vyābhicārī¹.

Our authors too say that वासनात्मतया स्थितं स्थायिनम्, etc. (page 162-20 दि० पृ. १४४) i.e. Sthāyī lives in the mind in the form of Vāsanās, etc.

Mammaṭa while treating of the Rasadoṣas gives an example and remarks that "here transitoriness, the Vibhāva of Śānta Rasa which is opposed to the sentiment of Śṛṅgāra and the Vyābhicārī of the former, namely, the Nirveda as suggested by the Vibhāva are indicated."² Our authors remark³ that Mammaṭa contradicts himself by saying in one place that Nirveda is the Sthāyī of Śānta Rasa⁴ and in another place that Nirveda is the Vyābhicārī to the same Śānta Rasa⁵. How far they are correct in attacking Mammaṭa a can be seen from the two different functions these two kinds of Nirvedas have to discharge. Mammaṭa could have changed the name of the Sthāyī of Śānta Rasa but he did not do so out of respect for Bharata who mentioned Nirveda first in the list of the Vyābhicārī Bhāvas, and for this reason he took Nirveda as the Sthāyī. Nirveda or remorse is inauspicious and as such it should not have been placed first in the list⁶. This leads Mammaṭa to suppose that it can be taken as the Sthāyībhāva of Śānta which, however, Bharata did not mention.

Rati, the Sthāyī of Śṛṅgāra, becomes Vyābhicārī in other Rasas; in the same way every Sthāyī becomes Vyābhicārī in different Rasas. These are named as Sthāyī or Vyābhicārī according as they are produced by many of a few Vibhāvas⁷. In the *Saṅgītaratnākara* it is stated that there is a danger of the Śama becoming permanent; it may not become momentary when required in

¹ तत्राप्रबन्धं स्थिरत्वादमीषां भावानां स्थायित्वम् । न च चित्तवृत्तिरूपाणामेषामाशुविनाशित्वेन स्थिरत्वं दुर्लभम्, वासनारूपतया स्थिरत्वं तु व्यभिचारिष्वतिप्रसक्तमिति वाध्यम् । वासनारूपाणाममीषां मुहुर्मुहुरभिव्यक्तेरेव स्थिरपदार्थत्वात् । व्यभिचारिणां तु नैव तदभिव्यक्तैर्विद्युद्योतप्रायत्वात् ।—रसगंगाधर pp. 30-31.

² अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचार्युपात्तः ।

—का. प्र. 7.

³ Vide नाट्यदर्पण pp. 177-14-16. [दि० पृ. १५७]

⁴ निर्वेदः स्थायिभावोऽस्ति, शान्तोऽपि नवमो रसः ।—का. प्र. 4, 35.

⁵ Vide foot-note 3 pp. 12.

⁶ निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादित्वेऽप्युपादानं व्यभिचारित्वेऽपि स्थायिताभिधानार्थम् ।

—का. प्र. 4.

⁷ रत्यादयः स्थायिभावाः स्युर्भूयिष्ठविभावजाः । स्तोकैर्विभावैरुपन्नास्त एव व्यभिचारिणः ।

रसान्तरेष्वपि तदा यथायोगं भवन्ति ते ॥

—सं. र. pp. 840.

developing other Rasas¹. Hence the *Saṅgitaratnākara* takes Nirveda as the Sthāyī of Śānta.

While treating of Rasadoṣas our authors sometimes agree with Mammaṭa and differ from him on other occasions. The Rasadoṣas with examples as given in the *Kāvya-prakāśa* and the *Nāṭyadarpaṇa* are given below with a view to show more clearly the points of agreement and difference existing in the two works on the same question:² The lengthy description of Hayagrīva in the *Hayagrīva-vadha* Kāvya is pointed out as an example of the fourth³ Rasadoṣa by Mammaṭa. Our authors say that the Vīra is the chief Rasa in that poem and Hayagrīva the Pratināyaka should be described at full length with every possible detail. It is really a Guṇa, for there is greater skill in the hero if he kills such formidable enemies. Our authors are likely to be right in the case of Vīra but they would certainly mar the Śṛṅgāra Rasa if they allow the Pratināyaka to be described so highly.

The first among the Rasadoṣas given in *Kāvya-prakāśa* is that the Vyabhicārī, the Rasa and the Sthāyibhāva should not be expressed in words. This is a rule. But our authors differ from Mammaṭa and cite the example दूरादुत्सुकमाणते etc. (*Nāṭyadarpaṇa* pp. 175 द्वि० पृ. १५६) in support of their statement, and say that the Rasa is not marred in any way although the word *Utsuka* (which is the same as औत्सुक्य a Vyabhicārī) is used.

Now Mammaṭa gives two examples⁴ as an exception to this rule, and declares that there is no Doṣa if at times the Sañcāribhāva (i.e. Vyabhicārī-

¹ यथा हि हासः शृङ्गारे, रतिः शान्ते च दृश्यते । वीरे क्रोधो भयं शोके, जुगुप्सा च भयानके ।
उत्साहविस्मयौ सर्वरसेषु व्यभिचारिणौ । शमः सर्वरसेष्वस्ति, स्थैर्यत्वेऽप्यभिचार्यसौ ॥ —सं. र. pp. 840.

Com:—असौ शमस्तु स्वतो विषयवैमुख्यात्मकः सन्नुत्पन्नः स्थैर्यात् पुनर्विषयाभिलाषाभावेन वासनायाः स्थिरत्वात् कदाचिदव्यभिचार्यैव । शान्ते नित्यं स्थाय्येवेत्यर्थः । यस्तु प्रथममुत्पन्नोऽपि पुनरपि मनसो विषयाभिमुखतया निवर्तते स तूत्कलक्षणः शम एव न भवति, किन्तु शमाभास एव । अत्र स्वरूपस्त एव रत्यादेः स्थायित्वं सञ्चारित्वं च विचार्यते न चाभासस्येति सर्वमवदातम् ।
—सं. र. pp. 841.

² Names of the Doṣās and their examples:—

काव्यप्रकाश	नाट्यदर्पण	उदाहरणानि
¹ प्रतिकूलविभावादिग्रहः	प्रतिकूलविभावादिनिबन्धः	different.
² अकाण्डे प्रथनम्	अकाण्डे प्रथनम्	the same.
³ अकाण्डे छेदः	अकाण्डे विच्छेदः	the same.
⁴ अङ्गस्यातिविस्तृतिः	अङ्गौघ्यम्	different. का. प्र. example criticised.
⁵ दीप्तिः पुनः पुनः	रसस्य नैरन्तर्येण पुनः पुनर्दीप्तिः	the same.
⁶ अङ्गिनोऽननुसन्धानम्	अङ्गिभित्	the same.

³ Supra 4.

⁴ व्यभिचारिरसस्थाविभावानां शब्दवाच्यता ।

—का. प्र. 7.

(a) औत्सुक्येन कृतत्वरं सहस्रानां व्यावर्तमाना हिया, तैस्तेष्वनुवधूजनस्य वचनैर्नीताऽऽभिमुख्यं पुनः ।
दृष्ट्वाऽप्ये वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे, संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥

bhāva) is expressed. The commentator explains that when the Anubhāvas of a Vyabhicārī are uncommon the Vyabhicārī should not be expressed in words as Anubhāvas suggest the particular Vyabhicārī, but when these Anubhāvas are common to many other Vyabhicārīs then only the particular Vyabhicārī should be expressed in words¹.

Another point on which Rāmacandra differs not only from Mammaṭa but also from his preceptor Hemacandra, is that the Rasa has the power to produce the feelings of both pleasure and pain².

He divides Rasas into two classes, namely, Sukhātmaka and Duḥkhātmaka. Other scholar including his preceptor Hemacandra hold that all Rasas are capable of evoking pleasure only, and they describe the aesthetic pleasure derived from the Kāvya as equal to the pleasure originating from the realization of self or Brahmāsvāda³.

To the question why do people go to witness the Duḥkhātmaka dramas they reply that it is owing to the skill of the poet or the actor.

They do not believe in the theory⁴ that the actor cannot get the feeling of the different Rasas in his own mind while acting on the stage. They are of opinion that the actor also may feel the same pleasure in his own mind which he attempts to evoke in the mind of his audience, like a prostitute or a singer who while trying to please others may at time themselves get a great pleasure⁵.

While describing the Vilāsa (page 70) our authors say that Duryodhana's Vilāsa with Bhānumatī is a Doṣa, but that is certainly no place for talking of Doṣas. It is a blemish which is called the *Akaṇḍe Prathana* (want of propriety) and as such it is again described along with other Doṣas on page 174 which is its proper place.

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथाप्रतीतिकृत् । अत एव “दूरादुत्सुकम्—” इत्यादौ व्रीडा-प्रेमाद्यनुभावानां विवर्लितत्वादीनामिवोत्सुकत्वानुभावस्य सहसा प्रसरणादिरूपस्य तथा प्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुकमिति कृतम् ॥

—का. प्र. 7.

1 येषां व्यभिचारिणां नासाधारणानुभावादिसम्भवस्त एव स्वशब्देनोपादेया न खल्वन्येऽपीति भावः ॥

2 सुखदुःखात्मको रसः । —नाट्यदर्पण pp. 158-159. [द्वि० पृ. १४१]

3 ब्रह्मानन्दास्वादमिवानुभावयन् —का. प्र. 4. परब्रह्मास्वादसोदरः —काव्यानुशासन अ. 2
ब्रह्मास्वादसोदरः —साहित्यदर्पण 3.

4 अनेनैव च सर्वाङ्गाह्लादकेन कवि-नटशक्तिजन्मना चमत्कारेण विप्रलब्धाः परमानन्दरूपतां दुःखात्मकेष्वपि करुणादिषु सुमेधसः प्रतिजानते । एतदास्वादलौल्येन प्रेक्षका अपि एतेषु प्रवर्तन्ते ॥

—नाट्यदर्पण pp. 159. [द्वि० पृ. १४१]

5 पण्यस्त्रियो हि धनलोभेन परत्यर्थं रतादि विपन्नयन्त्यः कदाचित् स्वयमपि परां रतिमनुभवन्ति । गायनाश्च परं रञ्जयन्तः कदाचित्स्वयमपि रञ्जयन्ते ॥

—नाट्यदर्पण pp. 160. [द्वि० पृ. १४२]

The *Svapnavāsavadattā* is the only work of Bhāsa which is referred to in this work under the name of Bhāsa. But the passage quoted here is not to be found in the printed editions of the *Svapnavāsavadattā*. Neither this work nor the Anga i. e. Anumāna which is illustrated by the passage is mentioned in the *Daśarūpaka*. The *Daridra-Cārudattā* is mentioned as the name of a drama which is most probably the *Chārudattā* of Bhāsa, published in the *Trivandrum Sanskrit Series*, but no passage from the drama is quoted in the *Nāṭyadarpaṇa*.

There are three unknown dramas mentioned in the *Nāṭyadarpaṇa*. The subject of these cannot be known from their titles, namely, the *Māyāpuṣpaka Vidhilihita* and *Bālikā-vañcitaka*, but from the passages taken from these dramas it appears that they deal with the lives of Rāma, Nala and Kansa respectively. The author of the *Kundamālā* is mentioned here as Viranāga and not as Diñnāga which appears in the printed edition. There are six extensive quotations in this work from an interesting drama namely the *Devicandra-gupta* now no longer extant. These along with passages from other works have been made use of in order to prove the existence of a king named Rāmagupta (who preceded his brother Candragupta II who is supposed to have murdered him) and the marriage of Candragupta of the Gupta Dynasty with Dhruvadevi who is supposed to have been the wife of his brother Rāmagupta about whose existence and the marriage of his widow queen with Candragupta II there is still room for controversy.

The managers of the Vijaya-Dharma Lakṣmī-Jñāna-Mandira at Agra deserve our warmest thanks for lending their excellent MS and for keeping it with us for a long time.

Baroda,
16th May, 1929.

G. K. SHRIGONDEKAR.

प्रस्तावना ।

भो भो भारतीय-प्राच्य-नाट्यलक्षण-निरीक्षण-विचक्षणाः ! रूपक-स्वरूप-प्ररूपक-ग्रन्थरत्नगवेषणा-सज्जाः सुज्ञाः !

प्रसन्नतां प्राप्नुवन्तु प्रतिभावन्तो भवन्तोऽस्य प्राचीनस्य विशिष्टस्य ग्रन्थरत्नस्य निरीक्षणेन ।

इतैः प्राक् त्रिंशद्वर्षेभ्यः (ईस्वीसन् १९२९ वर्षे) अस्यामेव गा. ओ. ग्रन्थ-मालायाम् (४८ क्रमाङ्के) प्रकाशितोऽस्माभिः सम्पादितोऽप्ययं ' नाट्यदर्पण ' ग्रन्थश्चिराद् द्रष्टुकामानामपि पाठकानां दुर्लभः समजनीति नूतनसंस्करणस्य शुभोऽवसरः साम्प्रतं समुपस्थितः । किञ्च तदानीं तत्र योजयितुमभिलषितमपि तद्विवरणोदाहृत-निर्दिष्टाप्रसिद्ध-नाट्य-प्रबन्ध-परिचयादि चिरकालापेक्षि-भूरिपरिश्रमान्वेषण-साध्यत्वाद् द्वितीयभागार्थं प्रकल्पितमासीत्, तदपीदानीं सिद्धमित्यस्मिन् संस्करणे संयोजितं जिज्ञासूनां परमप्रमोदावहं भविष्यतीति सम्भावयामः ।

अन्यच्च सहस्रद्वयवर्षादपि प्राचीने प्राकृते जैनागमसाहित्ये निर्दिष्टा ज्ञातव्या दिव्या द्वात्रिंशद्विधा नाट्यविधयोऽपि ततः समुद्धृत्यात्रावतारिताः संस्कृतच्छायाया साकमिति भारतीयप्राच्यनृत्य-नाट्यकला-रसिकानां विज्ञानवृद्धये भविष्यन्ति ।

सुप्रसिद्धाचार्यश्रीहेमचन्द्रस्य पट्टधरेण प्रबन्धशतकार-महाकविरामचन्द्रेण स्वोपज्ञ-द्रव्यालङ्कार-टीकावत् सहकारिसुज्ञ-सतीर्थगुणचन्द्रेण साकमेतद् द्वादशरूपक-स्वरूप-प्ररूपकं नाट्यदर्पणं स्वोपज्ञविवरणेन सार्धं सङ्कलितम् । विवेकचतुष्टयविभक्तेऽत्र नाटक-निर्णयो नाम प्रथमो विवेकः पञ्चषष्टिपदैः, प्रकरणाद्येकादशरूप-निर्णयो द्वितीयो विवेकः सप्तत्रिंशत्पदैः, वृत्ति-रस-भावाभिनय-विचारात्मकस्तृतीयो विवेक एकपञ्चाशत्पदैः, तथा च सर्वरूपक-साधारण-लक्षण-निर्णयो नाम चतुर्थो विवेकश्चतुःपञ्चाशत्पदैः सन्दृब्ध इत्येवं समग्रं मूलं सप्ताधिकशतद्वये पद्येषु समावेशितम्, तच्चात्र प्राक् पृथक् प्रदर्शितम् ।

तदनन्तरं सङ्कलन-कुशलयोर्द्वयोरपि प्रस्तुतयोर्ग्रन्थकारयोः प्रशंसनीयसूक्ष्मप्रतिभा-निष्पन्नं स्वोपज्ञं विवरणं प्रायः सार्धसहस्रचतुष्टयश्लोकपरिमितं तन्मूलेन साकमत्र प्रकाशितम् । तदन्तर्गतविषयाणां सविस्तरं प्रबोधकोऽनुक्रमोऽप्यस्माभिरत्र संयोजितः, स ग्रन्थावगाहने पाठकानां सुलभप्रवेशकसदृशो भविष्यति ।

नाट्यदर्पणस्यास्य नाट्यलक्ष्मणनाम मुख्यतया विवरणप्रारम्भे सूचितम्, महाकवि-निबद्धानि भूरिशो रूपाणि दृष्ट्वा, स्वयं च कृत्वा, स्वोपज्ञमेतद् विवृतमिति च प्रतिपादितम् ।

सुप्रसिद्धे पाठान्तरबहुले भारतीये नाट्यशास्त्रेऽष्टादशाध्याये दशरूपकनिरूपणं दृश्यते, तदुपयोगि चान्यदन्येष्वध्यायेषूपलभ्यते, काश्मीरकेणाभिनवगुप्ताचार्येण तद्विवृतौ चाभिनवभारत्यां तद् विवेचितम् । ततः सङ्क्षिप्य मालवीयमुञ्जमहीशगोष्ठीविदग्धेन विष्णु-सुतेन धनञ्जयेन प्रकाशचतुष्टयात्मकं दशरूपमाविष्कृतम्, तद्भ्रात्रा धनिकेन च तदवलोक्य विवृतं विलोक्यते । तेन सह स्पर्धमानं द्रष्टव्यं खलु नाट्यदर्पणम् । महाराजभोजेन शृङ्गार-प्रकाश-सरस्वतीकण्ठाभरणादौ, तथा चान्यैरपि प्राचीनैः प्रतिष्ठितैः प्राज्ञैः काव्य-साहित्यालङ्कार-शास्त्रेषु दशरूपकोपयोगि दृष्टव्यं चर्चितं यच्च प्राग् वर्षाणामष्टशत्यास्तदानीमुपलब्धं भवेत्, तदवगाह्य, विशदया प्रतिभया विचार्य मालव-विजेतृ-गूर्जरेश्वर-सिद्धराजजयसिंह-परमार्हत-कुमारपालभूपाल-सन्मान्येन गूर्जरगौरवस्वरूपेण स्वातन्त्र्यप्रियेण महाकविनाऽनेन रामचन्द्र-सूरिणा गणिगुणचन्द्रसाहाय्येन सविवरणेऽत्र नाट्यदर्पणे प्रदर्शितम् ।

नाटिका-प्रकरणिका-विचारः ।

प्रस्तुतग्रन्थकाराभ्यां प्रसिद्धेषु दशरूपकेषु, नाटिका-प्रकरणीसंज्ञकरूपक-द्वयमधिकं समावेश्य द्वादशरूपकाणामत्राधिकारः संस्थापितः । यतो भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपविधानेऽष्टादशेऽध्याये [गा. प्रा. ग्रं. पृ. ४३४-४३६] ५७ आर्यायां सूच्यते—

‘अनयोश्च बन्धयोगादन्यो भेदः प्रयोक्तृभिः कार्यः ।

प्रख्यातस्त्वितरो वा नाटकयोगः प्रकरणे वा ॥’

तदनन्तरं ५८-६० आर्याप्रान्ते “नाटिका ज्ञेया ॥” इत्यादिना नाटिकास्वरूपं समसूचि । अभिनवभारत्यां च तद्विवृतावेवं व्याख्यातम्—

“तत्र रूपकलक्षणस्य सङ्कीर्णतया बहवो भेदाः सन्तीत्युक्तं सामान्यलक्षणे । तत्र प्रधानभूतयोः सर्वरूपकप्रसरणकारिणोः नाटक-प्रकरणयोर्लक्षणसाङ्गर्भे दार्शिते सर्वरूपकाणां दर्शनं तद् भवतीत्यभिप्रायेण तदेव दर्शनीयम् ।.....

प्रकरण-नाटकाभ्यां भेदात् लक्षणान्यत्वात् नाटिका ज्ञेया इति दूरेण सम्बन्धः ॥”

षट्पदेयं नाटिकेति संप्रहानुसारिणो भट्टलोल्लटाद्याः, श्रीशङ्कुकस्त्वयुक्तमेतदित्य-भिधायान्तेति व्याचष्टे.....नाटिकैवंभूतेति ।

अन्ये तु प्रकरण-नाटकभेदात् नाटिका भिद्यते । नाटकशब्देनाभिनेयं रूपकमात्रं तस्यां सौकुमार्यप्रदर्शनाय स्त्रीत्वेन निर्देश इति प्रकरणिकाऽपि सार्थवाहादिनायकयोगेन कैशिकीप्रधाना लभ्यत इत्याहुः ॥”

पृ. ४५१—‘नाटिकायां तु शृङ्गार एव प्रधानम् ।’

पृ. ४५२—‘नाटिकादि-भाणान्त-समस्तरूपकोपजीव्यत्वाद् वीथीं लक्षयति ।’

दशरूपके [प्र. १, श्लो. ७] ‘दशधैव रसाश्रयम्’ समसूचि, तदवलोक्य विवेचितं ‘रसानाश्रित्य वर्तमानं दशप्रकारकम् एवेत्यवधारणं शुद्धाभिप्रायेण, नाटिकायाः सङ्कीर्णत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।’

तत्र तृतीये प्रकाशे श्लो. ३९ तः ४३ पर्यन्तं नाटिका युक्ता लक्षिता, तदवलोक्य प्रकरणिकाविषये मतभेदः सूचितः—“अत्र केचित्—

‘अनयोश्च बन्धयोगाद्, एको भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातस्त्वितरो वा, नाटीसञ्ज्ञाश्रिते काव्ये ॥’

इत्यमुं भरतीयं श्लोकमेको भेदः प्रख्यातो नाटिकाख्यः, इतरस्त्वप्रख्यातः प्रकरणिका-सञ्ज्ञः, नाटीसञ्ज्ञया द्वे काव्ये आश्रिते इति व्याचक्षाणाः प्रकरणिकामपि मन्यन्ते’ तदसत् उद्देश-लक्षणयोरनभिधानात्, समानलक्षणत्वे वाऽभेदभावात् । वस्तु-रस-नायकानां प्रकरणा-भेदात् प्रकरणिकायाः । अतोऽनुद्दिष्टाया नाटिकाया यन्मुनिना लक्षणं कृतम्, तत्रायमभि-प्रायः—शुद्धलक्षणसङ्करादेव तल्लक्षणे सिद्धे लक्षणकरणं सङ्कीर्णानां नाटिकैव कर्तव्येति नियमार्थं विज्ञायते ॥”

नाट्यशास्त्र-विवृतावभिनवभारत्यां (अ. ४, पृ. १७१) सूचितं खलु “तोटक-प्रकरणिका-रासक-प्रभृतेस्तदसङ्गृहीतस्यापि नाट्यरूपत्वात्” इति । तथा आचार्य-श्रीहेमचन्द्रस्य काव्यानुशासनेऽष्टमाध्याये प्रेक्ष्य-पाठ्यकाव्यसूत्रे ‘नाटिका-सङ्कादि’ इति दशरूपकादधिकं सूचितम्, स्वोपज्ञे तद्विवरणेऽलङ्कारचूडामणौ तद्विशेषपरिचयोऽप्युपलभ्यते । तन्मध्यात् नाटिका-प्रकरणयोरुचितं स्थानमत्र नाट्यदर्पणे विचारितम् ।

मूले विवरणे चैकमेव द्वादशरूपकप्रकरणानुसारि मङ्गलपद्यमुच्चारयद्भ्यां ग्रन्थकाराभ्यां द्वयेऽप्येककर्तृकत्वं सूचितम्, तथा च चतुर्वर्गफलाया द्वादशाङ्गमय-द्वादशरूपैरन्याप्ये पथि विश्वं धारयन्त्या जैन्या वाचो निजा नित्योपासनाऽपि समसूचि, नायक-प्रतिनायकयोर्हि नयानयफलोपदर्शनेन नाटकादिभिर्दुर्दान्तचेतसां न्यायादनपेते कृत्ये प्रवृत्तिर्व्यवस्थाप्यत इत्यादि विवरणे स्पष्टीकृतम् ।

नाट्य-कवित्वम् ।

कवि-विषये, कवित्वविषये, नाट्यकवित्वादिविषये चाऽत्र नाट्यदर्पण-विवरण-प्रारम्भे द्वादशपद्येषु समुचितं निजाभिप्रेतं समसूचि—‘नाट्यस्य पन्था रसकलोलसङ्कुलत्वेन खलु दुःसञ्चरः’, ‘ये न गीत-वाद्य-नृत्तज्ञास्तथा च ये न लोकस्थितिविदस्ते प्रबन्धान् कर्तुमभिनेतुं च बहिर्मुखाः । यस्य काव्येन मर्त्या अपि सुधान्धसो भवेयुर्यस्य च रसोर्मिघूर्णिता भारती नाट्ये नृत्यति, स एव वास्तविकः कविः’ औचित्यहीनानां कवित्वस्पृहा हास्यास्पदा भवेत्, विद्यानां प्राणाः कवित्वम्, रसज्ञस्य विपश्चितः काव्याभावो लज्जास्पदः स्यात्, अक-

‘वित्वं पाठशालिनां कलङ्करूपम्, किन्तु अन्यकाव्यैः कवित्वसूचनं, तत् खलु कलङ्कस्यापि चूलिका, कवित्ववन्ध्या ये विद्वांसो जगन्ति सुखीकर्तुं क्लिश्यन्ते, ते ननु नेत्रे निमील्य पर्वतमधिरोहन्ति ।’ इत्यादयः सुशिक्षण-प्रेरका विचाराः प्रारम्भे महाकविना निबद्धाः ।

रस-विचारः ।

भारतीये नाट्यशास्त्रे षष्ठे रसाध्याये, तद्विवृतावभिनवगुप्ताचार्येणाभिनवभारत्यां च (ना. शा. अ. ६) रसविषये रसप्रदा चर्चा-विचारणा विहिता, आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण निजे काव्यानुशासने (अ. २) तद्विवेके च तन्मतमुपजीव्य सविस्तरं ततोऽवतार्य प्रदर्शिता, अत्र नाट्यदर्पणे [विवेके ३, श्लो. ७] ‘सुख-दुःखात्मको रसः’ इति मूले संसूच्य, तद्विवेचने वैशिष्ट्येन सारभूता कृता विचारणा विद्वन्मनोविनोदाय समर्था प्रतिभाप्रकर्षावहा प्रतिभाति । अन्यैः कैश्चित् रसानां सङ्ख्याऽष्ट, नव, दशाधिका वा सूचिता, किन्त्वत्र शान्तरसेन सह नवसङ्ख्या प्रतिपादिता ।

एवं स्थले स्थले प्रसङ्गानुसारतोऽन्येषां मतानि संमतानि, विमतानि वा ‘अन्ये, अपरे, केचित्, ये, आहुः’ इत्यादिना स्पष्टं ज्ञापितानि । प्राचीनानामष्टादशानां ग्रन्थकर्तृणां नामानि स्पष्टतया निर्दिष्टानि, तेषां सूची [१] परिशिष्टेऽस्माभिः स्थापिता, एवं चात्र सूचितानामुदाहृतानां त्रिषष्टिपरिमितानां नाट्य-प्रबन्धादिग्रन्थानां वर्णक्रमेण प्रसिद्धाप्रसिद्ध-ज्ञापनपुरस्सरं कृता सूची [२] परिशिष्टे दर्शिता । अन्यच्चात्र निर्दिष्टानां पद्यानां वर्णक्रमानुसारिणी भूरिपरिश्रमेण यावज्ज्ञातं तन्मूलस्थलज्ञापन-पुरस्सरं कृता सूची [३] परिशिष्टे प्रदर्शिता । तथा च तत्तत्स्थले विहिता प्राकृतपाठानां संस्कृतच्छायाऽपि जिज्ञासूनामुपयोगिनी भवेत् ।

नाट्यदर्पणनामकोऽन्यकर्तृकोऽन्यविषयकोऽन्योऽपि ग्रन्थो ज्ञायते, यदीयमवतरणं विक्रमोर्वशी-भट्टिकाव्य-व्याख्यायां काहला-नान्दी(पत्रावली)-परिचये तद्व्याख्याकारैः प्रादर्शि । अत्र न तत्प्रसङ्गोऽवलोक्यते ।

ग्रन्थकार-परिचयः ।

महाकविरामचन्द्र-परिचयस्त्वस्माभिरन्यत्र कारितः-प्रस्तुतकविकृतस्यारमाभिः सम्पादितस्य, प्रागित एव ‘ईस्वी सन्’ १९२६ वर्षेऽस्यामेव गा. ओ. ग्रन्थमालायां [२९ क्रमाङ्के] सद्गतमहाराजसयाजीराव-सुवर्णमहोत्सवे प्रकाशितस्य नलविलासनाटकस्य विस्तृतायां संस्कृतप्रस्तावनायां सविस्तरं सप्रमाणं प्रदर्शित इति नात्र पुनरुक्तेरवकाशः, जिज्ञासुभिस्तत्रैव तद्विषयेऽवलोकनीयम् । किञ्चात्रापि नाट्यदर्पणविवरण उदाहृतानामप्रसिद्धानां चत्वारिंशत्परिमितानां नाट्यप्रबन्धादीनां परिचये तदीयनाट्यप्रबन्धादिपरिचयोऽप्यग्रेऽवलोक्यते । तदीयं सत्यहरिश्चन्द्रम्, कौमुदीमित्राणन्दम्, निर्भयभीमव्यायोगादित्वन्यत्र प्रसिद्धम् ।

जैनकविकृतानि नाटक-प्रकरणादिरूपकाणि ।

नाट्यकविरामचन्द्रानुसारिभिरेकैर्जैनाचार्यैर्मन्त्रिप्रभृतिगृहस्थैर्जैनविद्वद्भिश्च नाट्य-प्रबन्धरचनायामप्युत्साहः प्रदर्शितः, किन्तु मुख्यतयाऽऽध्यात्मिक-धार्मिकोपदेशक-सामाजिकैतिहासिकविषये प्रयतितं तैस्तैरिति ज्ञायते । निर्वृतिगच्छीयमानदेवसूरिशिष्येण आचाराङ्ग-सूत्रकृदङ्ग-विवृतिकारेण प्राचीनेन शीलाचार्येण सं. ९२५ वर्षे विरचिते प्राकृते चतुष्पञ्चा-शान्महापुरुषचरिते प्रसङ्गतो विबुधानन्दं नाटकं रचितं, तच्च तत्र सूत्रधारमुखेन 'विमलमत्यभिधानस्य कविशीलाङ्गस्य कृतिरूपं' सूचितम्, अस्माभिः 'अपभ्रंशकाव्यत्रयी' [गा. ओ. प्र. ३७]—भूमिकायां [पृ. ११०] प्राग् निरदेशि ।

राजनीतिदक्षेणाजयपालमन्त्रीश्वरेण परमार्हतेन कैवय्यशःपालेन विरचितं मोहराज-पराजयनाटकमस्यामेव गा. ओ. ग्रन्थमालायां [प्र. ८] प्राक् प्रकाशितम् । एवं च जयसिंह-सूरिणा रचितं मन्त्रीश्वरवस्तुपाल-तेजःपालयोः समयोचितकर्तव्यसाधकप्रतिभा-पराक्रमप्रकाशकं हम्मीरमदमर्दननाटकमप्यत्र [प्र. ९] प्रसिद्धम्, एवमन्यान्यपि करुणावज्रायुध-प्रबुद्धरौहिणेय-मुद्रितकुमुदचन्द्रप्रकरण—द्रौपदीस्वयंवर-रम्भामञ्जरीनाटिका-धर्माभ्युदयादीनि जैनकवि-कृतानि नाटक-प्रकरणादिरूपकाणि प्रकाशितानि । चन्द्रलेखाप्रकरण-राजीमतीप्रबोध-प्रभृतीनि कानिचिदप्रसिद्धावस्थायां ज्ञायन्ते ।

आदर्श-पुस्तकम् ।

सविवरणस्यास्य प्रथमावृत्ति-सम्पादनसमये एकमेवादर्शपुस्तकं यत् सं. १७०२ वर्षे लिखितमासीत्, तद् आप्रास्थश्रीविजयधर्म-लक्ष्मी-ज्ञानमन्दिरायमस्माभिः समासादि; तदाधारेण सम्पादनमकारि । अस्यां द्वितीयावृत्तौ नैकमन्यदाधारभूतमधिगतं, नान्यदन्यत्र सम्भाव्यते प्राचीनं पुस्तकमिति परिश्रमेणास्य सावधानतया कृतेऽपि सम्पादनकर्तव्ये क्वचित् स्थलना-सम्भवः क्षन्तव्यः स्यात् ।

१ सुप्रसिद्धेन जिनदत्तसूरिणाऽपभ्रंश उपदेशरसायनरासे [अपभ्रंशकाव्यत्रय्याम् गा. ओ. प्र. ३७, गा. ३७, पृ. ४७] विधिचैत्यव्यवस्थायां समसूचि—

“ धम्मिय नाडय पर नच्चिज्जहिं, भरह-सगर-निक्खमण कहिज्जहिं ।

चक्कवट्ठि-बल-रायह चरियइं, नच्चिवि अंति हुंति पव्वइयइं ॥ ”

तत्र तत्संस्कृतव्याख्यायां जिनपालोपाध्यायेन व्याख्यातम्—

“ धार्मिकान्येव परं नाटकानि नृत्यन्ते, न तु राम-रावण-सम्बन्धीनि । येषु नाटकेषु भरत-सगर-निष्क्रमणानि कथ्यन्ते, अन्यान्यपि चक्रवर्ति-बलदेव-दशार्ण-भद्रादिचरितानि च । किं बहुना ? यत्र तानि नर्तित्वा पर्यन्ते प्रप्रज्यादिहेतुः संवेगवासना जायते, तन्नर्तनीयमित्यर्थः ॥ ”

अत्रादर्शपुस्तके मालविकाऽग्निमित्रस्थाने प्रायो मालतिकापाठः समुपलभ्यते, एवमभिज्ञानशाकुन्तल-स्थाने शाकुन्तलपाठः पठ्यते इति प्रतिपाठो ज्ञापितः । एवमत्र उदाहृत-पद्यादिषु अन्यग्रन्थेभ्यः पाठभेदा ज्ञायन्ते, किन्तु अत्रत्याः पाठाः शुद्धा विचारणीया ज्ञास्यन्ते ।

स्मृतिपथमागच्छति, तत्प्रथमावृत्तेः सम्पादनप्रसङ्गः—यावताऽस्य चत्वारिंशत् पत्राणि प्रकाशितानि, तावता सहसम्पादको जी. के. श्रीगोन्देकर महाशयः श्रीमत्सयाजीरावमहाराज-नियोगेन 'ऑक्सफर्ड इंटरनेशनल ओरियन्टल कॉङ्ग्रेस (१९२८)' अधिवेशनप्रसङ्गे यूरोप-यात्रायां गत आसीत्, ततो यदाऽत्र स प्रतिनिवृत्तस्तदा नाट्यदर्पण-सम्पादनं मया प्रायः समापितमासीदिति तेन महाशयेनागल्य अवशिष्टं प्रस्तावनारूपं (Preface) आङ्ग्लभाषायां संकलितं तदत्रापि योजितम् ।

पाठ्यग्रन्थः ।

पाठकानां पठनार्होऽयं ग्रन्थः प्राग् विद्वाविद्यालये एम्. ए.—पदार्हायाम् उच्चपरीक्षायां पाठ्यत्वेन स्थापित आसीत् तदधिकारिभिरेवमग्रेऽपि सर्वत्र विद्यालयादिषु नियुक्तः पठन-पाठ-नादावुपयोगी स्यादिति सम्भाव्यते ।

इतो नववर्षेभ्यः प्रागिमं ग्रन्थमधिकृत्य पीएच्.डी.—पदार्हो विशिष्टो निबन्धो विरच्य-मानः सूचित आसीद् रमायदुपालसिंहशास्त्रिणा बी.ए. साहित्यरत्न (आ० प०) पदाङ्कितेन, लखनऊनिवासिना, किन्तु तदनन्तरं न ज्ञातं मया एतद्विषय इति न सूच्यते विशेषेण ।

एवमस्मिन् नूतनसंस्करण-सम्पादने सावधानतया कृतेऽपि भूरिप्रयत्ने मदृष्टिदोषा-दक्षरयोजकदोषात् मन्मतिमान्धाद् भ्रान्त्या वा कचिदशुद्धं स्खलितं वा जातं भवेत्, तत् सहृदयैः सुज्ञैः सज्जनैः संशोधनीयं ज्ञापनीयं चास्माकमिति प्रार्थयते—

सं. २०१५ चैत्रशुक्लत्रयोदश्याम्
भगवतो महावीरस्य जन्मकल्याणकदिवसे
ता. २१-४-५९ वटपत्रे

विदुषां वशंवदः—
गान्धीत्युपाह्वो भगवान्श्रेष्ठितनुजो
लालचन्द्रः ।

[१]

प्राकृते जैनागम-साहित्ये निर्दिष्टाः

दिव्या द्वात्रिंशद्विधा नाट्यविधयः ।

पूर्वं यः श्वेतविकायां नगर्यां प्रदेशी राजाऽऽसीद्, यः श्रीपार्श्वनाथीयकेशिकुमार-
श्रमणात् प्रतिबुद्धय श्रमणोपासकत्वमाराध्य सौधर्मदेवलोके समुत्पन्नः स सूर्याभो देव
आमलकल्पाया नगर्या बहिः, आम्रशालवने चैत्ये श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य गौतमादीनां
श्रमणानां निर्ग्रन्थानां च सम्मुखं भक्त्या देवशक्त्या द्वात्रिंशद्विधं दिव्यं नाट्यविधिं
प्रादर्शयत् । तस्य ज्ञातव्यं वर्णनं प्राकृते जैनागम-साहित्ये राजप्रश्रीय (प्रा. रायप्पसेणीय)-
संज्ञकोपाङ्ग-सूत्रादावुपलभ्यते ततोऽत्रावतार्यते । यतः प्राचीना दिव्या भारतीया विशिष्टा नृत्य-
नाट्यादिकला परिज्ञाता भवति; यत्र च प्रान्ते भगवतो महावीरस्य समग्रचरितमयं जीवन-
मप्यभिनयप्रकारेण दिव्यशक्त्या प्रदर्शितमासीत्--

* “तए णं से सूरियाभे देवे समणेण भगवया महावीरेण एवं बुत्ते समाणे हट्ठ-
तुट्ठं चित्तमाणंदिए परमसोमणस्से समणं भगवं महावीरं वंदति(इ), नमंसति(इ), वंदित्ता
नमंसित्ता एवं वदासी—‘तुव्वे णं भंते ! सव्वं जाणह, सव्वं पासह (सव्वओ जाणह,
सव्वओ पासह), सव्वं कालं जाणह, सव्वं कालं पासह । सव्वे भावे जाणह, सव्वे भावे
पासह । जाणंति णं देवाणुप्पिया मम पुर्व्वि वा पच्छा वा ममेयरूव्वं दिव्वं देविट्ठिं, दिव्वं
देवजुइं, दिव्वं देवाणुभागं(वं) लद्धं पत्तं अभिसमण्णागयं ति । तं इच्छामि णं देवाणुप्पियाणं
भत्ति-पुव्वगं गोयमाति(इ)याणं समणाणं निगंथाणं दिव्वं देविट्ठिं, दिव्वं देवजुइं, दिव्वं
देवाणुभावं, दिव्वं वत्तीसति(इ)वद्धं नट्टविहिं उवदंसित्तए ॥ (सू० २२)

* संस्कृतच्छाया— ततः खलु स सूर्याभो देवः श्रमणेन भगवता महावीरेण
एवमुक्तः सन् हृष्टस्तुष्टः, आनन्दितचित्तः परमसौमनस्यः श्रमणं भगवन्तं महावीरं
वन्दते, नमस्यति । वन्दित्वा नमस्यित्वा एवमवादीत्—“यूयं खलु भगवन्तः सर्वं
जानीथ, सर्वं पश्यथ । सर्वतो जानीथ, सर्वतः पश्यथ । सर्वं कालं जानीथ, सर्वं
कालं पश्यथ । सर्वान् भावान् जानीथ, सर्वान् भावान् पश्यथ । जानन्ति ननु
देवानु(नां)प्रिया मम पूर्वं वा, पश्चाद् वा, ममैतद्वरूपां दिव्यां देवर्द्धिं, दिव्यां देवद्युतिं,
दिव्यं देवानुभागं(वं) लब्धं प्राप्तमभिसमन्वागतमिति । तदिच्छामि खलु देवानु(नां)-
प्रियाणां भक्ति-पूर्वकं गौतमादिकानां श्रमणानां निर्ग्रन्थानां दिव्यां देवर्द्धिं, दिव्यां
देवद्युतिं, दिव्यं देवानुभावं, दिव्यं द्वात्रिंशद्वद्धं(विधं) नाट्यविधिमुप-
दर्शयितुम् ॥”

तए णं समणे भगवं महावीरे सूरियाभेणं देवेणं एवं वुत्ते समणे सूरियाभस्स देवस्स एयमट्ठं णो आढाति(इ), णो परियाणति(इ), तुसिणीए संचिद्धति(इ) ।

तए णं से सूरियाभे देवे समणं भगवं महावीरं दोच्चं पि [तच्चं पि] एवं वयासी—तुब्भे णं भंते ! सव्वं जाणह जाव उवदंसित्तए ति कट्ठु समणं भगवं महावीरं तिकखुत्तो आयाहिण-पयाहिणं करेइ । करेत्ता वंदति(इ), णमंसति(इ) । वंदित्ता नमंसित्ता उत्तर-पुरत्थि(च्छि)मं दिसीभागं अतिक्रमति(इ), अतिक्रमित्ता वेउव्विय-समुग्घाएणं समोहणति(इ) । समोहणित्ता संखिज्जाइं जोयणाइं [उच्चं] दण्डं निस्सरति(इ), निस्सरइत्ता अहावायेरं अहासुद्धमे^० दोच्चं पि वेउव्विय-समुग्घाएणं जाव बहुसमर-मणिज्जं भूमिभागं विउव्वति(इ) । से जहानामए आलिगपुक्खरे ति(इ) वा जाव० मणीणं फासो ।

तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभागे पे(पि)च्छाघरमंडवं विउव्वति(इ), अणेगखंभसय-संनिविट्ठं वण्णतो(ओ) [अंतो] बहुसमरमणिज्जं भूमिभागं विउव्वइ, उल्लोयं अक्खाडगं च मणिपेढियं च विउव्वति(इ) । तीसे णं मणिपेढियाए उवरि सीहासणं सपरिवारं जाव दामा चिद्धंति ।

तए णं से सूरियाभे देवे समणस्स भगवतो(ओ) महावीरस्स आलोए पणामं करोति, पणामं करेत्ता 'अणुजाणउ मे भगवं' ति कट्ठु सीहासणवरगए(य)-तिथ्यराभिमुहे सण्णि-

ततः खलु श्रमणो भगवान् महावीरः सूर्याभेन देवेन एवमुक्तः सन् सूर्याभस्य देवस्य एनमर्थं नो आद्रियते, नो परिजानाति, तूष्णीकः सन्तिष्ठति ।

ततः खलु स सूर्याभो देवः श्रमणं भगवन्तं महावीरं द्वितीयमपि [तृतीयमपि] एवमवादीत्—यूयं ननु भदन्त ! (भगवन्तः !) सर्वं जानीथ यावद् उपदर्शयितुमिति कृत्वा श्रमणं भगवन्तं महावीरं त्रिकृत्व आदक्षिण-प्रदक्षिणं करोति । कृत्वा वन्दते, नमस्यति । वन्दित्वा, नमस्यित्वा उत्तर-पौरस्त्यं दिग्-भागमतिक्रामति, अतिक्राम्य वैक्रिय-समुद्घातेन समवहन्ति । समवहत्य सङ्ख्येयानि योजनानि [उच्चं] दण्डं निःसृजति, निःसृज्य यथासूक्ष्मं द्वितीयमपि वैक्रिय-समुद्घातेन^० यावत् बहुसम-रमणीयं भूमिभागं विकरोति । स यथानामक आलिङ्गपुष्कर इति वा यावत् मणीनां स्पर्शः ।

तस्य खलु बहुसम-रमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे प्रेक्षागृह-मण्डपं विकरोति, अनेकस्तम्भ-शत-सन्निविष्टं वर्णकः, अन्तो बहुसम-रमणीयं भूमिभागं विकरोति, उल्लोचम्, अक्षवाटकं, मणि-पीठिकां च विकरोति । तस्याः खलु मणिपीठिकाया उपरि सिंहासनं सपरिवारं यावद् दामानि तिष्ठन्ति ।

ततः खलु स सूर्याभो देवः श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य आलोके प्रणामं

सण्णे(सन्निसन्ने) ।

तए णं से सूरियाभे देवे तप्पढमयाए णाणामणि-कणग-रयण-विमल-महरिह-णिउणोविय-मिसिमिसंत-विरतिय-महाभरण-कडग-तुडिय-वरभूसणुज्जलं पीवरं पलंबं दाहिणं भुयं पसारेति ।

तओ णं सरिसयाणं सरित्तयाणं, सरिब्बयाणं, सरिस-लावण-रूव-जोव्वण-गुणो-व्वेयाणं, एगाभरण-वसण-गहिय-णिज्जोगां(आ)णं दुहतो संवे(वि)ल्लियग्ग-णियत्थाणं, आविद्ध-तिलयामेलाणं पिणद्ध-गेविज्ज-कंचुयाणं उप्पीलिय-चित्तपट्ट-परियर-सफेणगावत्त-रइय-संगय-पलंबवत्थंत-चित्त-चिल्ललग-निवसणाणं एगावलि-कंठ-रइय-सोभंत-वच्छ-पडि(रि)हत्थ-भूसणाणं अट्टसयं णट्ट-सज्जाणं देवकुमाराणं णिग्गच्छति(इ) ।

तयणंतरं च णं णाणामणि० जाव पीवरं पलंबं वामं भुयं पसारेति(इ) ।

तओ णं सरिसयाणं सरि-त्तयाणं सरिब्बया(ती)णं सरिस-लावण-रूव-जोव्वण-गुणो-व्वेयाणं एगाभरण-वसण-गहिय-निज्जोयाणं दुहतो संवेल्लियग्ग-नियत्थीणं आविद्ध-तिलयामेलाणं पिणद्ध-गेविज्ज-कंचुया(ती)णं णाणामणि-कणग-रयण-भूसण-विराइयंगमं(गुवं)गाणं चंदाण-णाणं, चंदद्ध-सम-निलाडाणं, चंदाहिय-सोम-दंसणाणं उक्का इव उज्जोवेमाणीणं, सिंगारागार-

करोति । प्रणामं कृत्वा-‘अनुजानातु मां भगवान्’इति कृत्वा वरसिंहासन-गत(तः)-तीर्थकराभिमुखः सन्निषण्णः ।

ततः खलु स सूर्याभो देवः तत्प्रथमतया नानामणि-कनक-रत्न-विमल-महार्ह-निपुण-परिकर्मित-दीप्यमान-विरचित-महाऽऽभरण-कटक-त्रुटित(बाहुरक्षक)-वरभूषणोज्ज्वलं पीवरं प्रलम्बं दक्षिणं भुजं प्रसारयति ।

ततः खलु सदृशानां, सदृक्-त्वचां, सदृग्-वयसां, सदृश-लावण्य-रूप-यौवन-गुणोपेतानाम्, एकाभरण-वसन-गृहीतोपकरणानाम्, द्विधातः संवेलिताग्र-निवसन- (नेपथ्या)नाम्, आविद्ध-तिलकापीडानाम्, पिनद्ध-प्रैवेयक-कञ्चुकानाम्, उत्पीडित-चित्रपट्ट-परिकर-सफेनकावर्त-राचित-संगत-प्रलम्ब-वस्त्रान्त-चित्र-दीप्यमान-निवसन-नाम्, एकावलि-कण्ठ-रचित-शोभमान-वक्षः-पूर्ण-भूषणानाम्, अष्टशतं नृत्य-(नाट्य)-सज्जानां देवकुमाराणां निर्गच्छति ।

तदनन्तरं च खलु नानामणि० यावत् पीवरं प्रलम्बं वामं भुजं प्रसारयति ।

ततः खलु सदृशकानां, सदृक्-त्वचां, सदृग्-वयसां, सदृश-लावण्य-रूप-यौवन-गुणोपेतानाम्, एकाभरण-वसन-गृहीतोपकरणानाम्, द्विधातः संवेलिताग्र-निव-सनानाम्, आविद्ध-तिलकापीडानाम्, पिनद्ध-प्रैवेयक-कञ्चुकानाम्, नानामणि-कनक-रत्न-भूषण-विराजिताङ्ग-प्रत्य[ङ्गोपा]ङ्गानाम् यावत् चन्द्राननानां, चन्द्रार्ध-समललाटानां, चन्द्राधिक-सौम्य-दर्शनानाम्, उक्का इव उद्द्योतमानानां, शृङ्गाराकार-चारु-वेषाणां, हसित-भणित-चेष्टित-विलास-ललित-संलाप-निपुण-युक्तो-

चारुवेसाणं, हसिय-भणिय-चिद्विय-विलास-ललिय-संलाव-निउण-जुतोवयार-कुसलाणं, गहिधा-
उज्जाणं अट्टसयं नट्ट-सज्जाणं देवकुमारियाणं णिगच्छइ ।

तए णं से सूरियाभे देवे अट्टसयं संखाणं विउव्वति(इ) ।

”	संख-वाययाणं	”
”	सं(सिं)गाणं	”
”	सं(सिं)ग-वाययाणं	”
”	संख्याणं	”
”	संख्या-वाययाणं	”
”	खरमुहीणं	”
”	खरमुहि-वाययाणं	”
”	पेयाणं	”
”	पेया-वायया(गा)णं	”
”	पि(पी)रिपि(पी)रियाणं	”
”	—वायगाणं	”

एवमाइयाइं एगूणपण्णं आउज्ज-विहाणाइं विउव्वति(इ)

विउव्वित्ता, ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य सदावेति(इ) ।

पचार-कुशलानां, गृहीतातोद्यानाम् अष्टशतं नृत्य(नाट्य)-सज्जानां देव-
कुमारिकाणां निर्गच्छति ।

ततः खलु स सूर्याभो देव अष्टशतं ^१शङ्खानां विकुर्वति (विकरोति)

”	शङ्ख-वादकानां	”
”	^२ शृङ्गाणां	”
”	शृङ्ग-वादकानां	”
”	^३ शङ्खिकानां	”
”	शङ्खिका-वादकानां	”
”	^४ खरमुखीनां	”
”	खरमुखी-वादकानां	”
”	^५ पेयानां	”
”	पेया-वादकानां	”
”	^६ पि(पी)रिपि(पी)रिकाणां	”
”	वादकानां	”

एवमादिकानि एकोनपञ्चाशद् आतोद्य-विधानानि ”

विकुर्व्य तान् बहून् देवकुमारान् देवकुमारिकाश्च शब्दयति ।

ततः खलु ते बहवो देवकुमाराश्च देवकुमारिकाश्च सूर्याभेन देवेन शब्दिताः

तए णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य सूरियाभेणं देवेणं सदाविया समाणा हट्ट-तुट्टं जाव हियया जेणेव सूरियाभे देवे, तेणेव उवागच्छन्ति, उवागच्छित्ता सूरियाभं देवं करयल-परिगहियं० जाव वद्धावेन्ति । वद्धावित्ता एवं वयासी—

‘संदिसंतु णं देवाणुप्पिया ! जं अग्हेहिं कायव्वं ।’

तए णं से सूरियाभे देवे ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य एवं वयासी- गच्छह णं तुव्वे देवाणुप्पिया ! समणं भगवं महावीरं तिकखुत्तो आयाहिण-पयाहिणं करेह, करित्ता वंदह, णमंसह । वंदित्ता, णमंसित्ता गोयमाइयाणं समणाणं निगंगांथाणं तं दिव्वं देविट्ठुं, दिव्वं देव-जुत्तिं(इं), दिव्वं देवा(दिव्वा)णुभावं दिव्वं वत्तीसइवद्धं(विहं) ण(न)ट्ठविहिं उवदंसेह । उवदंसित्ता खिप्पामेव एयमाणत्तियं पच्चप्पिणह ।

तए णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य सूरियाभेणं देवेणं एवं वुत्ता समाणा हट्ट-तुट्ट-करयलं जाव पडिस्सुणंति जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छंति । उवागच्छित्ता समणं भगवं महावीरं जाव ण(न)मंसित्ता जेणेव गोयमाइया समणा णिगंगांथा, तेणेव उवागच्छंति ।

तए णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य समामेव समोसरणं करेति, करित्ता समामेव पंतीओ वंधंति, वंधित्ता नमंसंति, नमंसित्ता समामेव अवणमंति, अवणमित्ता समामेव उण्णमंति । उण्णमित्ता एवं सहितामेव ओणमंति । उन्नमन्ति, उण्णमित्ता थिमियामेव

सन्तो हट्ट-तुष्टं यावत् हृदया यत्रैव सूर्याभो देवः, तत्रैव उपागच्छन्ति । उपागल्य तत्रैव सूर्याभं देवं करतलपरिगृहीतं० यावत् वर्धापयन्ति । वर्धापयित्वा एवमवादिषुः—

‘सांदिशन्तु खलु देवानु(नां)प्रियाः ! यद् अस्माभिः कर्तव्यम् ।’

ततः खलु स सूर्याभो देवो तान् बहून् देवकुमारान्, देवकुमारिकाश्च एवमवादीत्—“गच्छत खलु यूयं देवानु(नां)प्रियाः ! श्रमणं भगवन्तं महावीरं त्रिकृत्व आदक्षिण-प्रदक्षिणं कुरुत । कृत्वा वन्दध्वम्, नमस्कुरुत । वन्दित्वा, नमस्यित्वा गौतमादिकानां श्रमणानां निर्ग्रन्थानां तां दिव्यां देवर्द्धिं, दिव्यां देवद्युत्तिं, दिव्यं देवा(दिव्वा)नुभावं दिव्यं द्वात्रिंशद्विधं नाट्यविधिमुपदर्शयत । उपदर्श्य क्षिप्रमेव एतामाज्ञप्तिकां प्रत्यर्पयत ।

ततः खलु ते बहवो देवकुमाराश्च देवकुमारिकाश्च सूर्याभेन देवेन एवमुक्ताः सन्तो हट्ट-तुष्ट-करतलं यावत् प्रतिशृण्वन्ति । यत्रैव श्रमणो भगवान् महावीरः, तत्रैव उपागच्छन्ति । उपागल्य श्रमणं भगवन्तं महावीरं यावत् नमस्यित्वा यत्रैव गौतमादयः श्रमणा निर्ग्रन्थाः, तत्रैव उपागच्छन्ति ।

ततः खलु ते बहवो देवकुमाराश्च, देवकुमारिकाश्च समकमेव समवसरणं कुर्वन्ति । कृत्वा समकमेव पङ्क्तीर्वधन्ति । बद्ध्वा नमस्यन्ति । नमस्यित्वा समकमेव अवनमन्ति । अवनम्य समकमेव उन्नमन्ति । उन्नम्य एवं सहितमेव

ओ० उण्णमंति । उण्णमित्ता संगयामेव ओ० उण्णमंति । उण्णमित्ता० पसरंति । जाव समामेव आउज्जविहाणां गिण्हंति । समामेव पवाइंसु, पगाइंसु, पणच्चिसु ।

किं ते ? उरेण मंदं, सिरेण तारं, कंठेण वितारं त्रिविधं तिसमय-रेयग-रइयं गुंजा-वक्क-कुहरोवगूढं रक्तं तिट्ठाण-करण-सुद्धं सकुहर-गुंजंत-वंस-तंती-तल-ताल-लय-गह-सुसंपउत्तं मधुरं समं सललियं मणोहरं मिउ-रिभिय-पय-संचारं सुरइ-सुणइ-वर-चारु-रूपं दिव्यं ण(न)इ-सज्जं गेयं पगीया वि होत्था ।

किं ते ? उद्धमंताणं ^१संखाणं, ^२सिंगाणं, ^३संखियाणं, ^४खरमुहीणं, ^५पेयाणं, ^६पिरि-पिरियाणं; आहम्मंताणं ^७पणवाणं ^८पडहाणं; अस्फालिज्जंतीणं ^९भंभाणं, ^{१०}होरंभाणं; तालि-ज्जंतीणं ^{११}मेरीणं, ^{१२}झल्लरीणं, ^{१३}दुंदुभी(ही)णं; आलवंताणं ^{१४}मुरजाणं, ^{१५}मुइंगाणं, ^{१६}नंदिमुइंगाणं; उत्तालिज्जंताणं ^{१७}आलिगाणं, ^{१८}कुत्तुंवाणं, ^{१९}गोमुहीणं, ^{२०}मदलाणं; मुच्छिज्जंताणं ^{२१}वीणाणं ^{२२}विपंचीणं, ^{२३}वल्लकीणं; कुट्टिज्जंतीणं महंतीणं ^{२४}कच्छभीणं ^{२५}तंति(चित्त)वीणाणं; सारिज्जंतीणं ^{२६}वद्धीसाणं ^{२७}सुघोसाणं ^{२८}णंदिघोसाणं; फुट्टिज्जंतीणं ^{२९}भामरीणं, ^{३०}छब्भामरीणं, ^{३१}परिवाइणीणं; छिप्पं(फासं)तीणं ^{३२}तूणाणं ^{३३}तुंबवीणाणं; आमोडिज्जंताणं ^{३४}आमोताणं ^{३५}झंझाणं, ^{३६}णउलाणं, मुच्छिज्जंतीणं, ^{३७}मुगुंदाणं, ^{३८}हुडुक्कीणं, ^{३९}विचिक्कीणं,

अवनमन्ति । अवनम्यं स्तिमितमेव उन्नमन्ति । उन्नम्य संगतमेव उन्नमन्ति उन्नम्य० यावत् समकमेव आतोद्य-विधानानि गृह्णन्ति । सममेव च वादयामासुः (वादित-वन्तः), प्रजगुः (प्रगीतवन्तः), प्रननर्तुः (प्रनर्तितवन्तः)

किं ते ? उरसा मन्दं, शिरसा तारं, कण्ठेन च वितारं त्रिविधं त्रिसमक-रेचक-रचितं गुञ्जाऽवक्क-कुहरोपगूढं रक्तं त्रिस्थान-करण-शुद्धं सकुहर-गुञ्जद्-वंश-तन्त्री-तल-ताल-लय-ग्रह-सुसंप्रयुक्तं मधुरं समं सललितं मनोहरं मृदु-रिभित-पद-संचारं सुरति-सुनति-वर-चारु-रूपं दिव्यं नृत्य(नाट्य)-सज्जं गेयं प्रगीता अपि अभवन् ।

किं ते ? उद्धमायमानानां, शङ्खानां, शृङ्गाणां, शङ्खिकानां, खरमुखीनां, पेयानां, पिरिपिरिकाणां, आहन्यमानानां, पणवानां, पटहानाम्, अस्फाल्यमानानां, भम्भानां, होरम्भाणां, ताड्यमानानां मेरीणां, झल्लरीणां, दुन्दुभीनाम्, आलप्य-मानानां मुरजानां, मृदङ्गानां, नन्दिमृदङ्गानाम्, उत्ताड्यमानानाम्, आलिङ्गानां, कुस्तुम्बानां, गोमुखीनां, मर्दलानां, मूर्च्छ्यमानानां वीणानां, विपञ्चीनां, वल्लकीनां, कुट्ट्यमानानां, महतीनां, कच्छपीनां, तन्त्रिवीणानां, सार्यमाणानां वद्धीसानां, सुघोषाणां, नन्दिघोषाणां, स्फुर्यमाणानां भ्रामरीणां, षड्भ्रामरीणां, परिवादिनीनां, स्पृश्यमानानां तूणानां तुम्बवीणानाम्, आमोद्यमानानां नकुलानाम्, मूर्च्छ्यमानानां, मुकुन्दानां, हुडुक्कीनां, विचिक्कीनाम्, वाद्यमानानां करटानां, डिण्डिमानां,

वाइजंताणं, ^१करडाणं, ^२डिडिमाणं, ^३किणियाणं, ^४कडंवाणं; उताडिजंताणं, ^५ददराणं, ^६ददरियाणं, ^७कुत्तुवाणं, ^८कलसियाणं, ^९मद(डु)याणं; आताडिजंताणं तलाणं, तालाणं, ^{१०}कंस.तालाणं; घट्टिजंताणं, ^{११}रिंगिसियाणं, ^{१२}लत्तियाणं मगरियाणं, ^{१३}सु(सि)सुमारियाणं; फूमिजंताणं, ^{१४}वंसाणं, ^{१५}वेणू(छ)णं, ^{१६}चा(वा)लीणं, ^{१७}परिल्लीणं, ^{१८}बद्धगाणं ।

तए णं से दिव्वे गीए, दिव्वे वाइए, दिव्वे णट्टे, एवं अब्भुए सिंगारे उराले मणुण्णे मणहरे गीए, मणहरे वाइए, मणहरे णट्टे उप्पिजलभूए कहकहभूए दिव्वे देवरमणे पवत्ते यावि होत्था ।

[१] तए णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य समणस्स भगवओ महा-वीरस्स ^१सोत्थिय-^२सिरिवच्छ-णं(नं)दियावत्त-^३वद्धमाणग-^४भद्रासण-^५कलस-^६मच्छ-^७दप्पण-मंगलभत्तिचित्तं णामं दिव्वं णट्टविहिं(नट्टविधिं) उवदंसेति १ ।.....

[२] तए णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य समणस्स भगवओ महा-वीरस्स आवड-पच्चावड-सेटि-पसेटि-सोत्थिय-सोवत्थिय-पूसमाणवग-वद्धमाणग-मच्छंडा-मगरंडा-जारा-मारा-फुल्लावलि-पउमपत्त-सागर-तरंग-वासंतीलय-पउमलय-भत्तिचित्तं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति २ ॥

किणिकानां, कदम्बानाम्; उताड्यमानानां दर्दराणां, दर्दरिकाणां, कुस्तुम्बरूणां, कलशिकानां, मर्दकाणाम्; आताड्यमानानां तलानां, तालानां, कांस्य-तालानां, घट्ट्यमानानां रिङ्गिसिकाणां, लत्तिकानां, मकरिकाणां, सुसु-(शिशु)मारिकाणां; फुंक्यमानानां वंशानां, वेणूनां, चा(वा)लीनां, पिरिल्लीनां, बद्धकानाम् ॥

ततः खलु तद् दिव्यं गीतम्, दिव्यं वादितम्, दिव्यं नाद्यम् (नृत्यम्), अद्भुतं शृङ्गारम्, उदारं, मनोज्ञं, मनोहरं गीतं, मनोहरं वादितं, मनोहरं नाद्यम् (नृत्यम्) उत्पिञ्जल(आकुल)भूतं कहकहभूतं दिव्यं देवरमणं प्रवृत्तं चापि अभवत् ।

[१] ततः खलु ते बहवो देवकुमाराश्च देवकुमारिकाश्च श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य ^१स्वस्तिक-^२श्रीवत्स-^३नन्द्यावर्त-^४वर्धमानक-^५भद्रासन-^६कलश-^७मत्स्य-^८दर्पण-मङ्गल-भक्ति-चित्रं नाम दिव्यं नाद्यविधिम् उपदर्शयन्ति १ ।

[२] ततः खलु ते बहवो देवकुमाराश्च देवकुमारिकाश्च श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य आवर्त-प्रत्यावर्त-श्रेणि—प्रश्रेणि-स्वस्तिक-सौवस्तिक-पुष्यमाणवक-वर्धमानक-मत्स्याण्डक-मकराण्डक-जार-मार-पुष्पावलि-पद्मपत्र-सागर-तरङ्ग-वासन्तीलता-प्रमलता-भक्तिचित्रं नाम दिव्यं नाद्यविधिम् उपदर्शयन्ति २ ॥

एवं च एकिक्रियाए नष्टविहीए समोसरणादीया एसा वक्तव्यया जाव० देवरमणे पवत्ते यावि होत्था ।

[३] तए णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारियाओ य समणस्स भगवओ महा-वीरस्स ईहामिय-उसभ-तुरग-णर-मगर-विहग-वालग-किण्णर-रुरु-सरभ-चमर-कुंजर-वणलय-पउमलय-भत्तिचित्तं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति ३ ॥

[४] एगओ चक्कं, दुहओ चक्कं, एगओ चक्कवालं, दुहओ चक्कवालं, चक्कद्ध-चक्कवालं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति ४ ॥

[५] चंदावलि-पविभत्तिं, सूरावलि-पविभत्तिं च, वलयावलि-पविभत्तिं च, हंसा-वलि-पविभत्तिं च, एगावलि-पविभत्तिं च, तारावलि-पविभत्तिं च, मुत्तावलि-पविभत्तिं च, कणगावलि-पविभत्तिं च, रयणावलि-पविभत्तिं च; आवलिया-पविभत्ति-णामं दिव्वं णट्ट-विहिं उवदंसेति ५ ॥

[६] चंदुगमण-पविभत्तिं च, सूरुगमण-पविभत्तिं च, उग्गमणुग्गमण-पवि-भत्तिं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति ६ ॥

[७] चंदागमण-पविभत्तिं च, सूरागमण-पविभत्तिं च, आगमणागमण-पवि-भत्तिं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति ७ ॥

एवम् एकैकस्मिन् नाट्यविधौ समवसरणादिका एषा वक्तव्यता यावद्० देवरमणं प्रवृत्तं चापि अभवत् ।

[३] ततः खलु ते बहवो देवकुमाराश्च, देवकुमारिकाश्च श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य ईहामृग-ऋषभ-तुरग-नर-मकर-विहग-व्याल-किन्नर-रुरु-शरभ-चमर-कुञ्जर-वनलता-पद्मलता-भक्ति-चित्रं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति ३ ॥

[४] एकतश्चक्रम्, द्विधातश्चक्रम्, एकतश्चक्रवालम्, द्विधातश्चक्रवालम्, चक्रार्ध-चक्रवालं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति ४ ॥

[५] चन्द्रावलि-प्रविभक्तिम्, सूरावलि-प्रविभक्तिं च, वलयावलि-प्रवि-भक्तिं च, हंसावलि-प्रविभक्तिं च, एकावलि-प्रविभक्तिं च, तारावलि-प्रविभक्तिं च, मुक्तावलि-प्रविभक्तिं च, कनकावलि—प्रविभक्तिं च, रत्नावलि-प्रविभक्तिं च आवलिका-प्रविभक्तिं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति ५ ॥

[६] चन्द्रोद्गमन-प्रविभक्तिं च, सूर्योद्गमन-प्रविभक्तिं च, उद्ग-मनोद्गमन-प्रविभक्तिं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति ६ ॥

[७] चन्द्रागमन-प्रविभक्तिं च, सूर्यागमन-प्रविभक्तिं च, आगमना-गमन-प्रविभक्तिं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति ७ ॥

[८] चंदावरण-प्रविभक्तिं च, सूर्यावरण-प्रविभक्तिं च, आवरणावरण-प्रविभक्तिं नाम दिव्यं नाट्यविधिं उपदर्शयन्ति ८ ॥

[९] चन्द्रमण-प्रविभक्तिं च, सूर्यमण-प्रविभक्तिं च, अथमणाथमण-प्रविभक्तिं नाम दिव्यं नाट्यविधिं उपदर्शयन्ति ९ ॥

[१०] चन्द्रमण्डल-प्रविभक्तिं च, सूर्यमण्डल-प्रविभक्तिं च, नागमण्डल-प्रविभक्तिं च, जम्बुमण्डल-प्रविभक्तिं च, भूमण्डल-प्रविभक्तिं च, रक्खस-महोरग-गन्धर्वमण्डल-प्रविभक्तिं च, मण्डल-प्रविभक्तिं नाम दिव्यं नाट्यविधिं उपदर्शयन्ति १० ॥

[११] उषम-ललित-विक्रान्तं, सिंह-ललित-विक्रान्तं, हय-विलम्बितं, गज-विलम्बितं, हय-विलम्बितं, गज-विलम्बितं, मत्तहय-विलम्बितं, मत्तगज-विलम्बितं, मत्तहय-विलम्बितं, मत्तगज-विलम्बितं, दुय-विलम्बितं नाम दिव्यं नाट्यविधिं उपदर्शयन्ति ११ ॥

[१२] सागर-प्रविभक्तिं च, नागर-प्रविभक्तिं च, सागर-नागर-प्रविभक्तिं च नाम दिव्यं नाट्यविधिं उपदर्शयन्ति १२ ॥

[१३] नन्दा-प्रविभक्तिं च, चम्पा-प्रविभक्तिं च, नन्दा-चम्पा-प्रविभक्तिं नाम दिव्यं नाट्यविधिं उपदर्शयन्ति १३ ॥

[८] चन्द्रावरण-प्रविभक्तिं च, सूर्यावरण-प्रविभक्तिं च, आवरणावरण-प्रविभक्तिं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति ८ ॥

[९] चन्द्रास्तमयन-प्रविभक्तिं च, सूर्यास्तमयन-प्रविभक्तिं च, अस्तमयनास्तमयन-प्रविभक्तिं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति ९ ॥

[१०] चन्द्रमण्डल-प्रविभक्तिं च, सूर्यमण्डल-प्रविभक्तिं च, नागमण्डल-प्रविभक्तिं च, यक्षमण्डल-प्रविभक्तिं च, भूतमण्डल-प्रविभक्तिं च, राक्षस-महोरग-गन्धर्वमण्डल-प्रविभक्तिं च मण्डलप्रविभक्तिं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति १० ॥

[११] ऋषभ-ललित-विक्रान्तं, सिंह-ललित-विक्रान्तं, हयविलम्बितं, गज-विलम्बितं, हय-विलम्बितं, गज-विलम्बितं, मत्तहय-विलम्बितं, मत्तगज-विलम्बितं, मत्तहय-विलम्बितं, मत्तगज-विलम्बितं द्रुत-विलम्बितं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति ११ ॥

[१२] सागर-प्रविभक्तिं च, नागर-प्रविभक्तिं च सागर-नागर-प्रविभक्तिं च नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति १२ ॥

[१३] नन्दा-प्रविभक्तिं च, चम्पा-प्रविभक्तिं च, नन्दा-चम्पा-प्रविभक्तिं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति १३ ॥

[१४] मच्छंडा-पविभक्तिं च, मगरंडा-पविभक्तिं च, जारा-पविभक्तिं च मारा-पविभक्तिं च, मच्छंडा-मगरंडा-जारा-मारा-पविभक्तिं च णामं दिव्यं णट्टविहिं उवदंसेति १४ ॥

[१५] क त्ति ककार-पविभक्तिं च, ख त्ति खकार-पविभक्तिं च, ग त्ति गकार-पविभक्तिं च, घ त्ति घकार-पविभक्तिं च, ङ त्ति ङकार-पविभक्तिं च, ककार-खकार-गकार-घकार-ङकार-पविभक्तिं च णामं दिव्यं णट्टविहिं उवदंसेति १५ ॥

[१६] एवं चकारवग्गो वि १६ ॥ [१७] टकारवग्गो वि १७ ॥ [१८] तवग्गो वि १८ ॥ [१९] पवग्गो वि १९ ॥

[२०] असोय-पल्लव-पविभक्तिं च, अंब-पल्लव-पविभक्तिं च, जंबू-पल्लव-पविभक्तिं च, कोसंब-पल्लव-पविभक्तिं च, पल्लव-पविभक्तिं च णामं दिव्यं णट्टविहिं उवदंसेति २० ॥

[२१] पउमलया-पविभक्तिं च, नागलया-पविभक्तिं च जावं सामलया-पविभक्तिं च, लया-पविभक्तिं च णामं दिव्यं णट्टविहिं उवदंसेति २१ ॥

[२२] दुय-णामं " " " २२ ॥

[२३] विलंबियं णामं " " " २३ ॥

[१४] मत्स्याण्डक-प्रविभक्तिं च, मकराण्डक-प्रविभक्तिं च, जार-प्रविभक्तिं च, मार-प्रविभक्तिं च, मत्स्याण्डक-मकराण्डक-जार-मार-प्रविभक्तिं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति १४ ॥

[१५] क इति ककार-प्रविभक्तिं च, ख इति खकार-प्रविभक्तिं च, ग इति गकार-प्रविभक्तिं च, घ इति घकार-प्रविभक्तिं च, ङ इति ङकार-प्रविभक्तिं च, ककार-खकार-गकार-घकार-ङकार-प्रविभक्तिं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति १५ ॥

[१६] एवं चकारवर्गोऽपि १६ ॥

[१७] टकारवर्गोऽपि १७ ॥

[१८] तवर्गोऽपि १८ ॥

[१९] पवर्गोऽपि १९ ॥

[२०] अशोक-पल्लव-प्रविभक्तिं च, आम्र-पल्लव-प्रविभक्तिं च, जम्बू-पल्लव-प्रविभक्तिं च, कोशाग्र-पल्लव-प्रविभक्तिं च, पल्लव-प्रविभक्तिं च नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति २० ॥

[२१] पद्मलता-प्रविभक्तिं च, नागलता-प्रविभक्तिं च यावत् श्याम-लता-प्रविभक्तिं च; लता-प्रविभक्तिं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति २१ ॥

[२२] हुतं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति २२ ॥

[२३] विलम्बितं " " " २३ ॥

[२४] द्रुय-विलंबियं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति २४ ॥

[२५] अंचियं " " " २५ ॥

[२६] रिभियं " " " २६ ॥

[२७] अंचिय-रिभियं " " " २७ ॥

[२८] आरभडं " " " २८ ॥

[२९] भसोलं " " " २९ ॥

[३०] आरभड-भसोलं " " " ३० ॥

[३१] उप्पाय-णिवाय-परिणिवाय-पस(व)त्तं संकुचिय-पसारियं रेवया-इयं भंत-संभंतं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति ३१ ॥

तते(ए) णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य समामेव समोसरणं करेति जावं दिव्वे देवरमणे पवत्ते यावि होत्था ।

[३२] तए णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य समणस्स भगवओ महा-वीरस्स पुव्वभव-चरिय-णिबद्धं, देवलोय-चरिय-णिबद्धं, चवण-चरिय-णिबद्धं च, [गम्भ]-

[२४] द्रुत-विलम्बितं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति २४ ॥

[२५] अंचितं " " " २५ ॥

[२६] रिभितं " " " २६ ॥

[२७] अंचित-रिभितं " " " २७ ॥

[२८] आरभटं " " " २८ ॥

[२९] भसोलं " " " २९ ॥

[३०] आरभट-भसोलं " " " ३० ॥

[३१] उत्पात-निपात-परिनिपात-प्रसक्तं(वृत्तं) संकुचित-प्रसारितं, गगना-गमन-रचितं भ्रान्त-सम्भ्रान्तं नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति ३१ ॥

ततः खलु ते बहवो देवकुमाराश्च देवकुमारिकाश्च समकमेव समवसरणं कुर्वन्ति यावत् दिव्यं देवरमणं प्रवृत्तं चापि अभवत् ।

[३२] ततः खलु ते बहवो देवकुमाराश्च देवकुमारिकाश्च श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य पूर्वभव-चरित-निबद्धं, देवलोक-चरित-निबद्धं, च्यवन-चरित-निबद्धं च, [गर्भ]-संहरण-चरित-निबद्धं च, जन्म-चरित-निबद्धं च, अभिषेक-चरित-निबद्धं च, बालभाव-चरित-निबद्धं च, यौवन-चरित-निबद्धं च, काम-भोग-चरित-निबद्धं च, निष्क्रमण-चरित-निबद्धं च, तपश्चरण-चरित-निबद्धं च,

संहरण-चरिय-णिबद्धं च, जम्मण-चरिय-णिबद्धं च, अभिसेय-चरिय-णिबद्धं च, बाल-
भाव-चरिय-णिबद्धं च, जोव्वण-चरिय-णिबद्धं च, कामभोग-चरिय-णिबद्धं च,
णिकखमण-चरिय-णिबद्धं च, तव-चरण-चरिय-णिबद्धं च, गाणुप्पाय-चरिय-णिबद्धं च,
तित्थ-पवत्तण-चरिय-णिबद्धं च, परिणिव्वाण-चरिय-णिबद्धं च, चरम-चरिय-णिबद्धं च
णामं दिव्वं नट्टविहिं उवदंसेति ३२ ॥

तते(ए) णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य चउव्विहं वाइत्तं वाएंति । तं
जहा—^१तत्, ^२वितत्, ^३घणं, ^४शुसिरं ।

तते(ए) णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारियाओ य चउव्विहं गेयं गायंति । तं
जहा—^१उक्खित्तं, ^२पायत्तं, ^३मंदायं, ^४रोइयावसाणं च ।

तते(ए) णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारियाओ य चउव्विहं णट्टविहिं
उवदंसेति । तं जहा— अंचियं^१, रिभियं^२, आरभटं^३, मसोलं^४ च ।

तते(ए) णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारियाओ य चउव्विहं अभिणयं
अभिणयंति । तं जहा—^१दिट्ठितियं, ^२पाडियंति, ^३सामन्नोविणिवाइयं, ^४अंतो-मज्झावसाणियं ।

तते(ए) णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारियाओ य गोयमादियाणं समणाणं णिगंथाणं
दिव्वं देविट्ठिं, दिव्वं देवजुतिं, दिव्वं देवाणुभावं दिव्वं बत्तीसइबद्धं(विहं) णाडयं उवदंसित्ता
समणं भगवंतं महावीरं तिक्खुत्तो आयाहिण-पयाहिणं करेन्ति, करित्ता वंदंति, णमंसंति ।
वंदित्ता, णमंसित्ता जेणेव सूरियाभे देवे, तेणेव उवागच्छंति । उवागच्छित्ता सूरियाभं देवं
करयलपरिगाहियं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्ठु जएणं विजएणं वद्धावेति । वद्धावित्ता
एव(य)माणत्तियं पच्चप्पिणंति ॥”

ज्ञानोत्पाद-चरित-निबद्धं च, तीर्थ-प्रवर्तन-चरित-निबद्धं च, परिनिर्वाण-चरित-
निबद्धं च, चरम-चरित-निबद्धं च नाम दिव्यं नाट्यविधिम् उपदर्शयन्ति ३२ ॥

ततः खलु ते बहवो देवकुमाराश्च, देवकुमारिकाश्च चतुर्विधं वादित्रं
(वाद्यं) वादयन्ति । तद्यथा—^१तत्, ^२वितत्, ^३घनं, ^४शुषिरम् ॥

ततः खलु ते बहवो देवकुमाराश्च, देवकुमारिकाश्च चतुर्विधं गेयं
गायन्ति । तद्यथा—^१उक्खिप्तं, ^२पादान्तं, ^३मन्दायं, ^४रोचितावसानं च ।

ततः खलु ते बहवो देवकुमाराश्च, देवकुमारिकाश्च चतुर्विधं नृत्यविधि-
मुपदर्शयन्ति । तद्यथा—अंचितं^१, रिभितं^२, आरभटं^३, मसोलं^४ च ॥

ततः खलु ते बहवो देवकुमाराश्च, देवकुमारिकाश्च चतुर्विधम् अभिनयम्
अभिनयन्ति । तद्यथा—^१दार्ष्टान्तिकं, ^२प्रात्यन्तिकं, ^३सामान्यतो विनिपातिकम्,
^४अन्तो-मध्यावसानिकम् ॥

—राजप्रश्नीयसूत्रे (सूत्र २२-२४) सं. १९८१ वर्षे आगमोदयसमितिप्रकाशिते
[४३-५४ पत्रे]

सं. १९९४ वर्षे पं. बेचरदास-सम्पादिते, शंभुलालशाह-प्रकाशिते ' रायपसेणइय-
सुत्त ' संज्ञके पुस्तके [पृ. ११९-१४६]

सं. १९७० वर्षे प्रकाशिते प्रा. अभिधानराजेन्द्रमहाकोशे (भा. ४, पृ. १७९८-
१८०४ णट्टशब्दे), तथा

—दे. ला. पुस्तकोद्वारे सं. १९७५ वर्षे प्रकाशिते जीवाजीवाभिगमसूत्रे मलयगिरीयवृत्तौ

३ प्रति०, सू. १४१, पत्रे २४६-२४७ पठ्यन्ते ।

ततः खलु ते बहवो देवकुमाराश्च, देवकुमारिकाश्च, गौतमादिकानां
श्रमणानां निर्ग्रन्थानां दिव्या देवर्द्धि, दिव्यां देवद्युतिं, दिव्यं देवानुभावं, दिव्यं
द्वात्रिंशद्विधं नाटकं(नाट्यम्) उपदर्श्य श्रमणं भगवन्तं महावीरं त्रिकृत्व
आदक्षिण-प्रदक्षिणां कुर्वन्ति । कृत्वा वन्दन्ते, नमस्यन्ति । वन्दित्वा, नमस्यित्वा
यत्रैव सूर्याभो देवः, तत्रैव उपागच्छन्ति । उपागत्य सूर्याभं देवं करतल-परिगृहीतं
शिरसावर्तं मस्तकेऽञ्जलिं कृत्वा जयेन विजयेन वर्धापयन्ति । वर्धाप्य एव(ता)माज्ञ-
प्तिकां प्रत्यर्पयन्ति ॥

[२]

नाट्यदर्पणविवरणनिर्दिष्टानाम् अप्रसिद्धनाट्यप्रबन्धादीनां परिचयः ।

[१] अनङ्गवती नाटिका—अस्याः स्मरणमत्र (पृ. १३६) भारतीसम्भवामुख-
लक्षणे सकृदेवाकारि । अप्रसिद्धाया अस्या नाटिकाया नाम-निर्देशोऽपि नान्यत्रावाप्यते,
अतस्तत्कर्तृविषये रचनासमयादिविषये च वक्तव्यं दुष्करम् ।

विद्वद्बलमहाराजभोजविरचिते 'शृङ्गारप्रकाशे' [प्र. ११, प्रा. वि. ह. लि. प. १४७] याऽनङ्गवती निरदेशि, साऽनभिनेयश्रव्यकाव्यप्रकारमत्तलि (न्थल्ली) कोदाहरणे
महाराष्ट्रभाषानिवद्धा क्षुद्रकथाऽन्या ज्ञायते; यस्याः स्मरणं श्रीहेमचन्द्राचार्यस्य सविवेके
'काव्यानुशासने' [अ. ८, नि. सा. पृ. ३३९], शारदातनयविरचिते 'भावप्रकाशने'ऽपि
[अधि. ९, पृ. २६७] चोपलभ्यते ।

विहङ्गहरिभद्रसूरिप्रथितायां प्राकृतायां समरादित्यकथायामन्यत्र क्षेमेन्द्रकविकृतायां
बृहत्कथामञ्जर्यामपि [पृ. ३२३, ४०६, ४२८, ५१८-५१९] एकस्या अनङ्गवत्याश्चरितं
पठ्यते, तस्या एव ग्रथनं प्रस्तुतायां नाटिकायां भवेदिति सम्भावना विना किञ्चिदवतरणांश-
दर्शनं कथं समुचिता भवेत् ? ।

[२] अनङ्गसेना-हरिनन्दि प्रकरणम् । शुक्तिवासकुमारः । अप्रसिद्धमेतत्
प्रकरणं नान्यत्र निर्दिष्टं ज्ञातम् । अत्र नाट्यदर्पणे (पृ. ८४) सकृदेवास्य नवमाङ्कसम्बद्धं
स्वरूपं मतान्तरेण छादनशब्दस्यार्थान्तरबोधने समसूचि । अत्र प्रकरणे ब्राह्मणरक्षार्थं हरि-

१ “क्षुद्रकथा मन्थल्ली, येह महाराष्ट्रभाषया भवति ।

गोरोचनेन (व) कार्या, साऽनङ्गवतीव वा कविभिः ॥ ”

—शृङ्गारप्रकाशे [प्र. ११, प्रा. वि. ह. लि. प. १४७]

२ “प्रेत-महाराष्ट्रभाषया क्षुद्रकथा गोरोचनाऽनङ्गवत्यादिवन्मत (मन्थ)-
ल्लिका । × × विवेके मन्थल्लिकेति-

“क्षुद्रकथा मन्थल्ली, प्रेत-महाराष्ट्रभाषया भवति ।

गोरोचनेन कार्या साऽनङ्गवतीव वार्कचेटी (कवि)भिः ॥ ”

—काव्यानुशासने सविवेके [अ. ८, नि. सा. पृ. ३३९,

म. वि. पृ. ४६४]

३ “क्षुद्रकथा मत्तल्लिका, येह महाराष्ट्रभाषया भवति ।

गोरोचने च (व) कार्याऽनङ्गवती भावरसविद्या ॥ ”

—भावप्रकाशने [अधि. ९, पृ. २६७]

नन्दिनायकेन चौर्यमात्मनोऽङ्गीकृत्यायशो विसोढमिति ज्ञायतेऽत्र निदर्शितादंशात् । एतत्प्रकरण-
कारः कोऽयं शुक्तिवासकुमारः कुत्रत्यः कस्मिंश्च समये समजनीत्यादिविषये न किमपि ज्ञायते ।

[३] अभिनवराघवम् । क्षीरस्वामी । अत्र नाट्यदर्पणे [पृ. १३८] केवलं
प्ररोचनाप्रबोधनेऽस्य नाटकस्य प्रारम्भिकं पद्यमेकं प्रादर्शयति ज्ञायते नाटककारोऽयं क्षीरो
भट्टेन्दुराजस्य शिष्य आसीत् । अभिनवभारती-ध्वन्यालोकलोचनादे रचयित्राऽभिनवगुप्तेन
निजगुरुत्वेन नैकवारं स्मृतः^१, प्रकाशेन्द्रात्मजव्यासदासापरनामक्षेमेन्द्रेण यत्पद्यान्यनन्तराजराज्ये
रचिते सुवृत्तितिलके [२४, २९] औचित्यविचारचर्चायाम् [पृ. १३९ १५१] च निदर्शितानि
सः, अयं च भट्टेन्दुराज एक एव सम्भाव्यते । इयं च सम्भावना न मिथ्या, तदा
काव्यप्रबन्धघटनाप्रथितप्रथिमाऽयं क्षीरस्वामी सुप्रसिद्धोऽभिनवगुप्तश्च सतीर्थ्यौ समकालीनौ
च ज्ञायेते । अभिनवगुप्तो भगवद्गीताटीकायामिममिन्दुराजं काव्यायनगोत्रीय-श्रीभूति-
राजपुत्रत्वेन परिचाययति स्म (काश्मीररि. प. ६५-८० बुल्हरमहाशयः) । अभिनवभारत्यां
[अ. ६, पृ. २८७, ३०६ अ. १६], ध्वन्यालोकलोचने [पृ. २५, ४३, ११६] अपि चैतस्य
निजोपाध्यायस्य कानिचित्पद्यान्यपि च सगौरवमुदाहरत् । उद्भटीयकाव्यालङ्कारवृत्तिकारः
कौङ्कणः प्रतीहारेन्दुराजोऽस्मात् काश्मीरकाद् भट्टेन्दुराजात् पृथक् प्रतीयते । कल्हणकृतायां
राजतरङ्गिण्यां [त. ४, श्लो० ४८९] जयापीडस्य शब्दविद्योपाध्यायत्वेन स्मृतः 'क्षीरः,
अमरकोशव्याख्याता क्षीरस्वामी, हेमचन्द्राचार्येण सिद्धहेमशब्दानुशासने [अ. १, पृ. ४४],
अभिधानचिन्तामणौ स्वोपज्ञानममालाविष्टौ [पृ. ३६०, ४६१] च स्मृतः क्षीरस्वामी,
नाटककारश्चायमेक एव वा पृथगिति स्थान-समयादिविवेकेन विचारणीयम् । स्थापकमुखात्
सूचितेऽनन्यसमानसारेऽस्मिंश्च नाटके राघव(राम)-कथाविषयकमिति वृत्तं प्रथितमिति त्वत्र
प्रदर्शितात् पद्यान्नाटकमिधानादपि च ज्ञायत एव ।

[४] अर्जुनचरितम् । [आनन्दवर्धनः] अस्यैकमेव संस्कृतं पद्यमस्मिन्
नाट्यदर्पणे [पृ. १५२] परस्परविरुद्धयो रसयोरेकस्मिन्नेव प्रक्रमेऽपि भिन्ने आश्रये विरुद्धता
न भवतीत्येतत्प्रदर्शनायोदाहारि । एतच्चरितं निजकृतित्वेन न्यरूपयद् ध्वन्यालोककृद्आनन्द-

१ "भट्टेन्दुराजचरणाब्जकृताधिवासद्वयश्रुतोऽभिनवगुप्तपदाभिधोऽहम् ।

यत् किञ्चिदप्यनुरणन् स्फुटयामि काव्यालोकं सुलोचननियोजनया जनस्य ॥"

'यथाऽस्मदुपाध्यायभट्टेन्दुराजस्य ।'

—ध्वन्यालोकलोचने [पृ. ४३, ११६]

२ "क्षीरमिधाच्छब्दविद्योपाध्यायात् सम्भृतश्रुतः ।

बुधैः सह ययौ वृद्धिं, स जयापीडपण्डितः ॥"

—राजतरङ्गिण्याम् [त. ४, श्लो. ४८९]

वर्धनः । चरितमप्येतन्महाकाव्यमित्यापि समसूचयत् स एव ध्वन्यालोककारः^१ [उ. ३, पृ. १७६, १४८] । अभिनवगुप्तो ध्वन्यालोकलोचने^२ [उ. ३, पृ. १४८, १७६], नमिसाधुः सं. ११२५ वर्षे रुद्रटीयकाव्यालङ्कारटिप्पनेऽनुत्पाद्यप्रबन्धप्रदर्शने [अ. १६, श्लो. ४], हेमचन्द्राचार्यश्च निजकाव्यानुशासनस्यालङ्कारचूडामणिवृत्तौ [अ. ३, पृ. ११३] निरदिशदेतच्चरितकाव्यम् । रुद्रटीयकाव्यालङ्कारसम्पादकेन तट्टिप्पन्यामेतत् प्राकृतकाव्यमिति प्राबोधि,^३ किन्वेतदीयनिदर्शितसंस्कृतपद्यानुसारेणैतत् संस्कृतमहाकाव्यमित्यनुमीयते ॥

अस्य महाकाव्यस्य रचयित्रा ध्वन्यालोककर्त्रा सुप्रसिद्धेनानन्दवर्धनेन विषमबाण-लीला संज्ञिका निजा प्राकृता कृतिरपि ध्वन्यालोके [उ. २, पृ. १११, ३, १५२; उ. ४, पृ. २४१] उदाहारि । देवीशतकमप्येतत्कविकृतमुपलभ्यते, यतः कविजनकस्य 'नोण' इति नाम ज्ञायते, यस्य च स्तोत्रस्य विवृतिं कालिकाले ४०७८ मिते ५२ मिते च लोकाब्दे गते कश्मीरेषु भीमगुप्तराज्ये (वि. सं. १०३१-३५) वल्लभदेवायनिचन्द्रादित्यसूनुः कथ्यटोऽरचयत् । बौद्धधर्मोत्तरस्य विनिश्चयटीकाया विवृतिरप्येतत्कविनिर्मिता श्रूयते । ध्वन्यालोक इव तन्त्रालोक-तत्त्वालोकसंज्ञावपि ग्रन्थावेतत्कृतिकृतौ श्रूयते । ध्वन्यालोके चायं कविर्निजपुरोगानाममरुकोद्भट-कालिदास-बाण-भामह-वाल्मीकि-व्यास-सर्वसेन-श्रीहर्ष-प्रभृतीनां नैककवीनां कृतीरुच्चचार । मुक्ताकण-शिवस्वामि-रत्नाकरादिकविसमकालीनस्यास्य कवेः सत्तासमयः कश्मीरेषु श्रीमद्वन्तिवर्मनरपते राज्यकाले [वि. सं. ९११-९३९] प्रतीयते कल्हणकृत-राजतरङ्गिण्यादिगतोल्लेखा^४नुसारेणेति प्रस्तुतार्जुनचरितमहाकाव्यस्य प्रणयनमपि विक्रमीयदशमशताब्द्याः पूर्वार्धे सम्भाव्यमानं नानुचितं प्रतिभासते । प्रमाणयति स्मैनं ध्वनिकृत्त्वेन महाकविक्षेमेन्द्र औचित्यविचारचर्चायाम् [का. गु. १, पृ. १३४]

१ " विपक्षविषये हि भयातिशयवर्णने नायकस्य नय-पराक्रमादिसम्पत् सुतरामुद्बोहिता भवति । एतच्च मदीयेऽर्जुनचरितेऽर्जुनस्य पातालावतरणप्रसङ्गे वैशद्येन प्रदर्शितम् । "

‘ यथा च मदीय एवार्जुनचरिते महाकाव्ये । ’

—ध्वन्यालोके [उ. ३, पृ. १७६, १४८]

२ ' तथाऽर्जुनचरितेऽर्जुनस्य पातालविजयादिवर्णितमितिहासप्रसिद्धम् । '

—ध्वन्यालोकलोचने [उ. ३, पृ. १४८]

३ ' अर्जुनचरितमानन्दवर्धनाचार्यकृतं प्राकृतकाव्यम् । '

—रुद्रटकाव्यालङ्कारटिप्पन्याम् ।

४ " मुक्ताकणः शिवस्वामी, कविरानन्दवर्धनः ।

प्रयां रत्नाकरश्चागात्, साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥ "

—राजतरङ्गिण्याम् [त. ५, श्लो० ३४, पृ. १६१]

ध्वनिरूपकाव्यतत्त्वनिवेशकस्यास्य प्रशंसनं परिपठ्यते राजशेखरेण^१ । ध्वन्यालोकस्य लोचनकृदभिनवगुप्तोऽभिनवभारत्यामपि [अ. ६, पृ. २९५] स्मरति स्मैनमाचार्यपदान्वितम् ।

[५] इन्दुलेखा नाटिका । अस्याः प्राकृतभाषामयो गद्यः प्रान्तपाठोऽत्र नाट्यदर्पणे [पृ. १००] वरप्रतिग्रहरूपस्य काव्यसंहारस्य निदर्शने प्रादर्शि । अप्राप्याया अस्याः स्मरणमन्यत्र नोपलभ्यते । इयं नाटिकाऽग्रे सूचिताया इन्दुलेखावीथ्याः पृथक् प्रतीयते । प्राचीनाया अस्याः कर्तृत्व-रचनाकाल-वर्णितेतिवृत्तादिविषयकं ज्ञातव्यं न कुतोऽपि विज्ञायते ।

[६] इन्दुलेखा वीथी । अस्या एकमेव पद्यमत्र नाट्यदर्पणे [पृ. १२६] त्रिगतशब्दव्याख्यानावसरे उदाहारि । महाराजभोजविरचितेऽस्मात् प्राचीनेऽप्रसिद्धे शृङ्गार-प्रकाशे [प्र. १२, प्रा. वि. ह. लि. प. १८८] ऽर्वाचीने शारदातनयविरचिते भावप्रकाशने [अधि. ८, पृ. २३१] ऽप्येतदेव पद्यमेतस्मिन्नेवावसरे न्यदर्शीत्यस्या वर्षसहस्र-नानि प्राचीनता प्रतीयते । भावप्रकाशनेऽस्य पद्यस्य तृतीये पादे 'हृदयगतवेदनायाः' इति मुद्रितः पाठश्चतुर्थचरणस्थेन 'तस्या नु सनूपुरश्चरणः' इति पाठेन सह सम्यगर्थसम्बद्धो न भवति, तत्स्थाने शृङ्गारप्रकाशे नाट्यदर्पणे चोपलब्धः 'हृदयगृहदेवतायास्तस्या नु सनूपुरश्चरणः ।' इत्युत्तरार्धपाठः सुसङ्गतः प्रतिभाति । भावप्रकाशने [अ. ८, पृ. २५१] वीथीनामनिदर्शनेऽप्यस्याः स्मरणमकारि, किन्त्वियं केन कदा निर्मिता किमिति वृत्तवस्त्वधिकृत्य प्रथितेत्यादिविषये न किमप्यवगम्यते ।

[७] उदयनचरितम् । यथा धनिकेन दशरूपकावलोके [प्र. २, श्लो० ५७] आरभटीलक्षणे एतच्चरितान्तर्गतः किलिञ्जहस्तिप्रयोगः स्मर्यते, तथैवात्र नाट्यदर्पणे [पृ. १४०] ऽपि सूचितः । एवं विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे [परि. ६, श्लो० १३५] ऽप्य-सूचि । प्रो. पी. वी. काने इत्यनेन सम्पादिते साहित्यदर्पणे ब. प्रत्यन्तरे 'किलिञ्ज' इति उपलभ्यमाने पाठे प्रदर्शितेऽपि 'कलिङ्गहस्तिप्रयोगः' इति पाठो मुख्यत्वेन स्वीकृतो न सम्यक् प्रतिभाति । हरिभद्राचार्यस्यावश्यकसूत्रवृत्तौ [पृ. ६७३], बृहत्कथासाररूपे बृहत्कथामञ्जरी (चण्डमहासेनकथा ३९-४०)-कथासरित्सागर [त. ४, ४-५]-प्रभृतौ च यन्त्र-मयकृत्रिमहस्तिवर्णनं पठ्यते । हेमचन्द्राचार्यस्त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते [पर्व १०, स-११, श्लो० १९४-१९५] प्रासङ्गिके एतच्चरितप्रतिपादने किलिञ्जहस्तिप्रयोगमेवावर्णयत्^२ ।

१ राजशेखरः—

“ ध्वनिनाऽतिगभीरेण, काव्यतत्त्वनिवेशिना ।

आनन्दवर्धनः कस्य, नासीदानन्द-वर्धनः ? ॥ ”

—जल्हणसंगृहीतसूक्तमुक्तावल्याम् ।

२ “ कार्यस्तत्र किलिञ्जैश्च, वने सत्य इव द्विपः ।

कुर्वन् यन्त्रप्रयोगेण, क्रिया गत्यासनादिकाः ॥

दशरूपक-नाट्यदर्पण-साहित्यदर्पणादौ सूचितमप्येतदुदयनचरितं स्वतन्त्रपुरतत्करूपं नाद्या-
वधि अवालोकि, तथाऽप्यत्रोपालक्षितस्योदयनस्य वत्सराजस्य मनोहारिसिककथाचरितं
चिरन्तनैर्नैकैः कविरत्नैः कथा-नाटक-नाटिकाऽऽदिप्रबन्धरूपेण रचितं चरितं दृष्टि-श्रुतिगोचरं
समापद्यत् एव । भामहः काव्यालङ्कारे, कविकालिदासश्च मेघदूते एतत्कथाचरितं स्मरति
स्म^१ । धम्मपदाट्टकथाऽऽदिबौद्धग्रन्थेषु, कविगुणाढ्यो बृहत्कथायाम्, कविक्षेमेन्द्रो
बृहत्कथासारसङ्ग्रहरूपायां बृहत्कथामञ्जर्याम् (३७-१८२), कविसोमदेवश्च बृहत्कथारूपा-
न्तरे कथासरित्सागरे, आचार्यहरिभद्र आवश्यकसूत्रवृत्तौ (आ. स. प्र. पृ. ६३-६७, ६७३-
६७५), हेमचन्द्राचार्यस्त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते (पर्व १०, स. ११, १८४-२६५),
सोमप्रभाचार्यः कुमारपालप्रतिबोधे (पृ. ८०-८२), चन्द्रतिलकोपाध्यायोऽभयकुमारचरिते
(पृ. ४८६-५०४), एवमन्येऽप्यनेके कवयः संक्षेप-विस्तरेणैतत्कथां पप्रथिरे । महाकविभासो
गते नासवदत्ते स्वप्नवासवदत्ते प्रतिज्ञायौगन्धरायणे च, सुबन्धुर्वासवदत्तानाट्यधारनामनि
निबन्धे (अभिनवभारत्यां अ. २२ सूचिते), विशाखदेवोऽभिसारिकावञ्चितके (अभिनव-
भारती-शृङ्गारप्रकाशादौ सूचिते) श्रीहर्षो रत्नावल्यां प्रियदर्शिकायां च, भट्टश्रीभवनतुच्छा
कौशलिकायाम्, अनङ्गहर्षापरनामश्रीमात्रराजः तापसवत्सराजे, भीमटो मनोरमा-वत्सराजे
एवमपरे नाटक-नाटिकाऽऽदौ प्रकारान्तरेण प्रस्तुतोदयनचरितं प्रख्यापयामासुः । किञ्च
श्रीहर्षस्य प्रियदर्शिकायां नाटिकायां तृतीयेऽङ्के साङ्कल्यायन्या निबद्धस्योदयनचरित-
स्यावान्तरनाटकस्याप्याधिकारोऽवलोक्यते^२ । पादलिप्तसूरिणा रचितायां प्राकृतायां तरङ्गवती-
कथायां वर्णिता तरङ्गवतीसाध्वी प्रस्तुतोदयननृपस्य राजधान्यां नगरश्रेष्ठिन ऋषभसेनस्य
पुत्री समसूचि ।

किलिअहस्तिमध्ये च, भटाः स्थास्यन्ति शस्त्रिणः ।

ते गजं चालयिष्यन्ति, भत्स्यन्ति च त एव तम् ॥ ”

—त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते (प. १०, स. ११, १९४-१९५)

१ “ विजिगीषुमुपन्यस्य, वत्सेशं वृद्धदर्शनम् ।

तस्यैव कृतिनः पश्चादभ्यधापा(च्चा)रशून्यताम् ॥

अन्तर्योधशताकीर्णं, सालङ्कायननेत्र(तृ)कम् ।

तथाविधं गजच्छम, नाज्ञासीत् स स्वभूगतम् ॥ ”

—भामहः काव्यालङ्कारे [परि. ४, ४०-४१]

२ “ प्राप्यावन्तीन् उदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्,

पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ॥ ”

“ प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जहे,

हैमं तालद्रुमवनमभूद् अत्र तस्यैव राज्ञः ।

[८] उदात्तराघवम् । [मायुराजः] रामायणेतिवृत्तिनिबद्धस्यास्य नाटक-
स्यात्र नाट्यदर्पणे [पृ. ५८, १०२, १७३] युक्ति-सन्ध्यन्तर्भावाक्षेपिकीध्रुवोदाहरणे वारत्रयं
नामास्मारि, पद्यद्वयं चोदाहारि । कुन्तककविना वक्रोक्तिजीविते [उ. १, ३९] एतदन्तर्गत-
त्रिषयः समसूचि यथा—‘उदात्तराघवे कविना वैदग्ध्यवशेन मारीचमृगमारणाय प्रयातस्य
परित्राणार्थं लक्ष(क्ष्म)णस्य सीतया कातरत्वेन रामः प्रेरित इत्युपनिबद्धम्’ । दाशरथिकथा-
संबद्धेषु विविधेषु रसिकप्रबन्धेष्वपि चास्य नाम पठितमवलोक्यते । तथा चात्र छम्पना
वालिबधः कविना परित्यक्तः । नाटकस्यास्य कर्तुर्नाम मायुराज इति च धनिकेन दशरूपकाव-
लोके [प्र. ३, श्लो. २५] निरदेशि, एतत्पद्यानि चोदाहृतानि [प्र. २, ५९, ३, ३, ४,
१३, २८] महाराजभोजेन शृङ्गारप्रकाशे [प्र. १२,] सरस्वतीकण्ठाभरणे [पृ. ६४५]
च, हेमचन्द्राचार्येण स्वोपज्ञकाव्यानुशासनस्य वृत्तावलङ्कारचूडामणौ [पृ. १८०],
विश्वनाथकविना साहित्यदर्पणे [परि. ६, श्लो. २७, ५०, १३४] चास्योदाहरणान्युपात्तानि
दृश्यन्ते । एतन्नाटककारस्य मायुराजस्य कलचुरिकवित्वेन प्रशंसनमकारि राजशेखरेणेति
जल्हणसङ्गृहीतसूक्तमुक्तावल्यन्तर्गतपद्योल्लेखादवसायते । कविसोडढलेनोदयसुन्दरीचम्पू-

अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाद्य दर्पाद्,
इत्यागन्तून् रमयति जनो यत्र बन्धून्भिन्नः ॥ ”

—मेघदूते ।

३ “मनोरमा- आणत्त ण्हि देवीए वासवदत्ताए- हज्जे मणोरमे ! जो सो
संगिञ्चायणीए अज्जउत्तस्स मम अ उत्तंदो णाडओ [उ]वणिबद्धो, तस्स णच्चिद-
व्वसेसं अज्ज तुम्हेहिं कोमोदीमहूसवे णच्चिदव्वं ति । ”

“राजा- × × अद्य रात्रावस्माभिरुदयनचरितं नाम नाटकं देव्याः पुरतो
नर्तितव्यम् । तत्रारण्यका वासवदत्ता भविष्यति, अहमपि वत्सराजः । ”

—प्रियदर्शिकायाम् [अ. ३, ३५, ५३]

१ “यथा एकस्यामेव दाशरथिकथायां रामाभ्युदयोदात्तराघववीरचरित-
बालरामायण-कृत्यारावण-मायापुष्पकप्रभृतयः । ते हि प्रबन्धप्रवराः कथामार्गेण
निरर्गलरसासारगर्भसन्दर्भसम्पदा प्रतिपदं प्रतिवाक्यं प्रतिप्रकरणं च प्रकाशमाना-
मिनवभङ्गी.....अतिरेकमनेकश आस्वाद्यमाना अपि समुत्पादयन्ति सहृदयानाम-
मन्दमानन्दम् । ”

—वक्रोक्तिजीविते [पृ. २२६]

२ “यथा छम्पना वालिवधो मायुराजेनोदात्तराघवे परित्यक्तः । ”

—दशरूपकावलोक्ये [प्र. ३, श्लो० २५]

३ राजशेखरः—

“मायुराजसमो जज्ञे(जातो), नान्यः कालचरः(चुरिः) कविः ।

कथायामस्मारि सामन्तकवित्वेनायं मायुराज^१ इत्यादिना प्रतीयतेऽस्य कवेर्नाटकस्य च प्राचीनत्वं प्रकृष्टत्वं च । दुष्प्रापमप्येतत् प्राप्येत चेद् यत्र कुत्रचित् को नाम प्राज्ञो न प्रमोदेत ?

उदात्तराघवस्य प्रशंसनं भासकर्तृकत्वं चान्यैरर्वाचीनैरन्यत्रोल्लिख्यते^२, किन्तु दशरूपकावलोकानुसारेणात्र निर्दिष्टस्य तस्य मायुराजकर्तृकत्वं युज्यते ।

[९] कुन्दमाला । वीरनागः । प्रसिद्धाऽप्येषा कर्तृनामभ्रान्तिनिवारणार्थमत्रो-
पालक्ष्यते । प्रस्तुते नाट्यदर्पणे [पृ. ४३] प्रकर्या मुख्यत्वनिदर्शनेऽस्याः स्मरणमकारि,
वीरनागनिबद्धत्वं च निरंदेशि । दक्षिणभारतीग्रन्थमालायां [सं. २] मा. रामकृष्णकविना
एस्. के. रामनाथशास्त्रिणा च संशोधितायाः १९२३ तमे ख्रिस्ताब्दे प्रसिद्धिं गतायाः
षडङ्कायाः कुन्दमालाया इयं पृथक् न प्रतिभासते । प्रसिद्धायाश्च तस्याः कर्तृनाम 'दिङ्-
नाग' इति प्राकाशि, तदीयाङ्गलभूमिकायां च तन्नाम्ना सुप्रसिद्धो बौद्धनैयायिकः प्राबोधि;
किन्तु न तत् समीचीनं प्रतिभाति । तत्प्रारम्भे हेरम्ब-शम्भुप्रभृतेर्मङ्गलकारकः, तत्प्रान्ते च
वाल्मीकिमुखात् स्थाणुप्रभृतीनामाशीर्वचनं राज-गोकुलादिभ्य उच्चारयन् वाल्मीकिरामायणा-
नुसारिरूपकप्ररूपकोऽयं कविर्बौद्धत्वेन सम्भावयितुं न युज्यते, प्रत्युत वैदिकः प्रतीयते ।
तदीयाङ्गलभूमिकागतसूचनानुसारेणान्यत्रादर्शपुस्तके 'धीरनाग' इति कविनाम पठ्यते,
तथापि तं पाठमनादृत्य 'दिङ्नाग' इति पाठस्य समादरणे दिङ्नागस्य सुप्रसिद्धिप्रभाव एव

उदन्तः समुत्तस्थुः, कति वा तुहिनांशवः ? ॥ ”

—जल्हणसंगृहीतसूक्तमुक्तावल्याम् [४९]

१ 'कवीन्द्रैश्च विक्रमादित्य-श्रीहर्ष-मुञ्ज-भोजदेवादिभूपालैः, सामन्तैश्च
वाक्पतिराज-माउ(?)राज-विशाखदेवप्रभृतिभिः समन्तादलंकृतं कवीनां
वृन्दमारब्धविविधकाव्य-गोष्ठीनिषण्णमद्राक्षम् । ”

—उदयसुन्दरीकथायाम् [गा. ओ. सि. पृ. १५०-१५१]

२ “उदात्तराघवं नूनमुदात्तरसगुम्भि(म्भि)तम् ।

यद् वीक्ष्य भवभूत्याद्याः, प्राणिन्युनाटकानि वै ॥ ”

अभिनवमहर्षिणः कृष्णमाचार्यः—

“किं च सांप्रतं यशसा परं भूमण्डलं मण्डयतां ब्रह्मविद्यापत्राधिपानां
श्रीमतां श्रीनिवासशास्त्रिणां पुस्तकशालायां भासस्य किरणावली-मुकुटताडित-
कोदात्तराघवानि नाम नाटकानि पूर्वं कदाचित् संगृहीतान्यासन् । स्वयं च
विलोकितानि । तत्रोदात्तराघवप्रस्तावनायां भासकविरात्मानं त्रयोविंशते रूपकाणां
कर्तारं प्रस्तौतीति श्रीनिवासशास्त्रिणामवरजैः श्रीमद्भिनरायणशास्त्रिभिरुच्यते ॥ ”

—प्रियदर्शिकाभूमिकायाम् [पृ. २३]

व्यज्यते। तदीयादर्शान्तर उपलभ्यमाने 'धीरनाग' इति नाम्न्यत्र नाट्यदर्पणे दृश्यमाने 'वीरनाग' इति नामनि च केवलं धकार-वकारयोरेव भेदः, स च लिपिवर्णसाम्याल्लेखक-पाठकदृष्टिजन्यः सुलभ इति विचार्यमाणेऽत्र प्रकटं प्रतीयमानं 'वीरनाग' इत्यस्याः कर्तुर्नाम समुचितं पश्यामः। अभिनवगुप्तस्याभिनवभारत्याम् [गा. ओ. सि. नाट्यशास्त्रे अ. १६, पृ. ३९१, ३९३] महाराजभोजस्य शृङ्गारप्रकाशे, शारदातनयस्य भावप्रकाशने [अधि. ८, पृ. २२३], विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणे [परि. ६, श्लो० ३६] च कुन्दमालायाः स्मृतिरवाप्यते, किन्तु तत्कर्तृनामनिर्देशो नावलोक्यते ।

[१०] कृत्यारावणम् । रामायणीयेतिवृत्तमधिकृत्य निबद्धस्यास्य नाटकस्या-मुखादत्र नाट्यदर्पणे [पृ. १३२]ऽवलगितोदाहरणम्, प्रथमाङ्कादत्र [पृ. ११९] अधिब-लोदाहरणम्, द्वितीयाङ्कादत्र [पृ. ७०] वज्रोदाहरणम्, चतुर्थाङ्कादत्र [पृ. ७९] प्रार्थनोदाहरणम्, षष्ठाङ्कादत्र [पृ. ७७] विद्रवोदाहरणम्, सप्तमाङ्कादत्र [पृ. ८६, ८८] विरोध-शक्त्युदाहरणम्, अङ्कनिर्देशं विना चात्र [पृ. ७१, ७३, ८५, ८९, १४१, १५५] रूप-द्युति-खेदाज्ञाऽऽरभटीवृत्त्यङ्गैर्यनिदर्शनानि न्यदर्शिषन्त । एतान्यन्यानि च निदर्शनान्य-भिनवगुप्तस्याभिनवभारत्यां [अ. १८, पृ. ४१०, अ. २०, पृ. १०४-१०५, अ. २२, पृ. १७६, ख. २; पृ. ४४४, ५२३, ५२४, ख. ३; पृ. १३, ४०], कुन्तककवर्वक्रोक्तिजीविते, महाराजभोजस्य शृङ्गारप्रकाशे [प्र. १२, ओ. इ. प. १८७, १९७, २००], हेमचन्द्रा-चार्यस्य काव्यानुशासनविवेके [अ. ६, पृ. २७९], शारदातनयस्य भावप्रकाशने [पृ. २३८, २४५], विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणे [परि. ६, श्लो० १३७] च दृश्यन्ते, किन्तु धनिकस्य दशरूपकावलोके नैकमप्युदाहरणमवलोक्यत इत्याश्चर्यम् । शङ्कुकादपि प्राचीनोऽयं नाटककारो यतः शङ्कुकोदाहृतं कृत्यारावणीयांशमभिनवगुप्तोऽभिनवभारत्यां [ख. २, पृ. ५२३] न्यदर्शयत् । एतत्कर्तृनाम-रचनाकाल-प्रभृति नावगतम् ।

[११] कौशलिका नाटिका । भट्टश्रीभवनुतचूडा । अस्या नाटिकाया नायिका कौशलिका वत्सराजस्य पत्नी, तत्प्राप्तिमधिकृत्य वत्सराजस्य प्रवृत्तिरित्येतावदेव ज्ञायतेऽत्र नाट्यदर्पणे [पृ. २८] चरितशब्दव्याख्याने सूचनात् । नास्या निदर्शनमत्रान्यत्र वा पठ्यते । एतन्नाटिकाकारोऽयं भट्टः कदाऽऽसीदित्यादिविषये न किमपि विज्ञायते । 'भवनुतचूडा' इत्येतादृग् नामापि विलक्षणं शङ्कितं प्रतिभाति । तच्छुद्धिनिर्णयोऽभिनवभारत्या-द्यवलोकनतोऽपि न भवति ।

१ "अद्रुभुतं पुनरिदं यत् सारस्वतसंविधानकनिबन्धनलक्षण.....साक्षरेण नाम्ना सुनिवेश्यते यथा अभिज्ञानशाकुन्तल-मुद्राराक्षस-प्रतिमाऽनिरुद्ध-मायापुष्पक-कृत्यारावण-छलितराम-पुष्पदूषितकादीनि नामानि । "

—वक्रोक्तिजीविते [पृ. २२५], अत्र च द्रष्टव्योदात्तराघवटिप्पणी ।

[१२] चित्रोत्पलावलम्बितकं प्रकरणम् । अमात्यशङ्कुः । अस्य प्रकरणस्य पञ्चमाङ्कात् केवलं सकृदेवात्र [पृ. ७६] उद्वेगप्रतिपादने निदर्शनमुदाहारि । नान्यत्रास्य नामापि पठ्यते । एतत्प्रकरणान्तर्गतमिति वृत्तं विना विशेषसाधनं कथं वक्तुं पार्यते ? । एतत्प्रकरणकारः कोऽयममात्यशङ्कुः ? कस्यामात्यः ? कुत्रत्यः कदाऽऽसीदिति जिज्ञासा नैव शाम्यति । कल्हणकविकृतायां राजतरङ्गिण्यां [त. ४, श्लो. ७०४-७०९] भुवनाभ्युदय-काव्य^१कर्तृत्वेन वर्णितोऽजितापीडनृपसमकालीनः कविशङ्कुको यस्य च नैकानि पद्यानि वल्लभदेवसंगृहीतायां सुभाषितावल्यां निर्दिष्टानि [५२६, ५३८, ५४५, ७५०, ८७३, ८७४, ९०८, १२३३, १२३४, ३१२७, ३३७८] पठ्यन्ते । यश्च शार्ङ्गधरपद्धतौ सूक्तमुक्तावल्यां मायूरः शङ्कु इति समसूचि । स शङ्कुकोऽयं चामात्यशङ्कुः एक एव वा पृथगिति निर्णयो दुःशकः । भारतीयनाट्यशास्त्रस्य व्याख्यातृत्वेन^२ प्रसिद्धश्चैकः शङ्कुः, यस्य नैकशो निदर्शनमाभिनवगुप्तेनाभिनव^३भारत्यामकारि [अ. २; पृ. ६७. अ. ३, ७५. अ. ५; २१६, २१७. अ. ६; २७४, २८९, २९३, २९८, ३१८, अ. १८, २२, पृ. ५२३-५२४] यन्मतं च नैकशोऽवमतं विलोक्यते । तथैव चात्र नाट्यदर्पणेऽपि [पृ. ११७] यन्मतमनुपादेयं

१ “ अथ मम्मोत्पलकयोरुदभूद् दारुणो रणः ।
रुद्रप्रवाहा यत्रासीद्, वितस्ता स(सु)भटैर्हतैः ॥
काविर्बुधमनःसिन्धु-शशाङ्कः शङ्कुकाभिधः ।
यमुद्दिश्याकरोत् काव्यं, भुवनाभ्युदयाभिधम् ”

—राजतरङ्गिण्याम् [त. ४, ७०४-७०९]

२ — ‘ व्याख्यातारो भारतीये लोलटोद्भट-शङ्कुकाः । ’

—शार्ङ्गदेवः संगीतरत्नाकरे ।

३ “ तेन शङ्कुकादिभिः × × इत्यादि वृथैव बहुतरमुपन्यस्तम् । ”

‘ शङ्कुकस्तु × × इति पठति ’ । ‘ एतन्नेति शङ्कुः । ’

‘ ननु यथा शङ्कुकादिभिरभ्यधीयत × × ’

‘ श्रीशङ्कुकस्त्वाह × × एतदप्यसत् । ’

‘ यत् त्वत्र श्रीशङ्कुकेनोक्तम् × × तदसत् । ’

‘ इति श्रीशङ्कुः । एतच्च पूर्वापरविस्मरणविरुद्धमित्यस्य । ’

‘ इति श्रीशङ्कु उदाहरति च कृत्यारावणे × × ’

—अभिनवभारत्याम् [अ. २, पृ. ६७. अ. ३, ७५.

अ. ५, पृ. २१६, २१७. अ. ६, पृ. २७४, २८९, २९३, २९८, ३१८.
अ. १८, पृ. ५२३-५२४]

समसूचि^१ । मम्मटेन काव्यप्रकाशे [उ. ४, पृ. ९०], हेमचन्द्राचार्येण काव्यानुशासने [अ. २, पृ. ५७ वि.], शारदातनयेन भावप्रकाशने [अ. ८, पृ. २५२] च यन्मतमवातारि, आचार्यमाणिक्यचन्द्रेण काव्यप्रकाशसङ्केते च यन्मतं तिरस्कृतं न्यदर्शि^२, प्रतापरुद्रीयरत्नापणे [पृ. २१९] च स्मृतः सोऽयं शङ्कुकोऽमाल्यशङ्कुकश्चैक एव वा पृथगिति विचारणीयम् ।

[१३] छलितरामम् । रामायणीयवस्तुप्रतिबद्धस्य धर्मप्रधानस्यास्य नाटकस्य चत्वारि निदर्शनान्यत्र नाट्यदर्पणे [पृ. ८६, ९२, १३२, १३३] विद्वन्निरोधावलगित-नाट्यपात्रप्रवेशविधिविधाय प्रादर्श्यन्त । चात्स्यायन-कामसूत्रे [पृ. ३९] द्वासप्ततिकलासु प्रतिपादितः छलितकयोगोऽत्र वर्णितः स्यात् । प्रसिद्धायामभिनवभारत्या- [अ. १, पृ. ३९] मस्य नाटकस्य सूचनं विलोक्यते^३ । कुन्तककवेर्वक्रोक्तिजीविते^४, धनिकस्य दशरूपकाव-लोके [प्र. १, श्लो० ४१, प्र. ३, श्लो० १३, १७], महाराजभोजस्य शृङ्गारप्रकाशे^५ [प्र. ११, पृ. १३२], सरस्वतीकण्ठाभरणे च [पृ. ३७७, ६४३], विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणे [परि. ६, पृ. २६१]ऽपि चास्य नाटकस्यावतरण-स्मरणान्युपलभ्यन्ते । शृङ्गारप्रकाशे [प्र. ११, पृ. १३२] छलितराघवनाम्ना व्याहृतमप्येतदेव ज्ञायते । छलितरामसंज्ञया मन्नारगुडीयराघवाचार्य-संग्रहे विद्यमानं चैतत् सूचितं 'आम्पर्ट' 'केटलॉगपुस्तके' [४११४] । एतद्वचयिता कुन्तका-भिनवगुप्तादपि प्राचीन इत्यतोऽधिकं निर्णयात्मकं वक्तुं न शक्यते ।

[१४] जामदग्न्यजयः । यथा सावलोके दशरूपके [प्र. ३, ५९] व्यायोग-लक्षणे धनञ्जय-धनिकाभ्यामस्त्रीनिमित्तसङ्ग्राम-निदर्शनेऽस्य नामाग्राहि, परशुरामेण

१ 'शङ्कुकुस्त्वधमप्रकृतेर्नायकत्वमनिच्छन् प्रहसन-भाणादौ हास्यरसप्रधाने विटादेर्नायकत्वं प्रतिपादयन् कथमुपादेयः स्याद् ? इति ।' - नाट्यदर्पणे [पृ. ११७]

२ " न वेत्ति यस्य गाम्भीर्यं, गिरितुङ्गोऽपि लोल्लटः ।

तत् तस्य रसपाथोधेः, कथं जानातु शङ्कुकः ? ॥ "

— काव्यप्रकाशसङ्केते [उ. ४, पृ. १४७]

३ " तथा क्वचिन्नाटके धर्मः प्रधानम् । यथा छलितरामे रामस्याश्व-मेधयागः ॥ " अभिनवभारत्याम् [अ. १, पृ. ३९]

४ अत्रावलोकनीया कृत्यारावणपरिचये टिप्पणी ।

५ " ल (रा) वणप्रयुक्तराक्षसाभ्यां वा सोपस्करेण (' रामोपहरे ' शृ.) तत् तदभिधाय सीता परित्याजिता, न कैकेयी-मन्थराभ्याम् इति छलितरामे । "

— सरस्वतीकण्ठाभरणे [पृ. ६४३]

— शृङ्गारप्रकाशे [प्र. ११, ओ. इ. पृ. १३२]

६ ' लिस्ट ऑफ सं. मे. इन् प्राइवेट ला. ऑफ सधर्न इंडिया ' भा. १ ।

कृतस्य सहस्रार्जुनवधस्य सूचनमप्यकारि; तथाऽत्र नाट्यदर्पणे-[पृ. १०९] ऽयं प्रबन्धः स्मर्यते । प्रतापरुद्रीय-रत्नापणे [पृ. १२८] ऽपि दशरूपकपद्यावतरणेनास्य स्मरणमुपलभ्यते । अयं व्यायोगः सम्भाव्यते । मुञ्जमहीपतिसमयादपि प्राचीनोऽयं केन कदा निर्मित इति स्फुटं वक्तुं नैव शक्यते ।

[१५] तरङ्गदत्तम् । प्रकरणस्यास्य निर्देशोऽत्र नाट्यदर्पणे [पृ. १०४, १०६] प्रकरणलक्षणे गार्हस्थ्यधर्मोचितपुरुषार्थवर्णने वेश्याया नायिकात्वप्रतिपादने कैशिकीवृत्तेर-बाहुल्यनिदर्शने चाकारि । एवं च धनिकस्य दशरूपकावलोके [प्र. ३, श्लो० ३८], शारदातनयस्य भावप्रकाशने [अधि. ८, पृ. २४३], विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणे [परि. ६, पृ. २२६] ऽपि चास्य स्मरणमवाप्यते । प्रो. पी. वी. काने, जी. वि. भट्टाचार्य इत्यादिभिः सम्पादिते साहित्यदर्पणे 'वेश्या तु रङ्गदत्ते' इति पाठः प्राकाशि, न स समीचीनः; 'वेश्या तरङ्गदत्ते' इति शुद्धः पाठो युज्यते । अस्य कर्ता कः? कदा वाऽस्य प्रणयनमित्यादि प्रवक्तुं नैव साधनमुपलभामहे ।

[१६] दरिद्रचारुदत्तम्—अत्र नाट्यदर्पणे [पृ. ४७] सूचितेद्वगभिधान-मनिर्दिष्टकर्तृकं दैवायत्तफलं रूपकमेतत् खलु महाकविभासकृतित्वेन 'चारुदत्तम्' इति संज्ञया चानन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावल्यां (प्र. ३९) प्रकाशिताच्चतुरङ्गानाट्यप्रबन्धात् पृथग् न प्रतीयते । 'दरिद्रचारुदत्तम्' इदमेवाभिधानमन्तर्गतवर्णनायकस्वरूपपरिस्पर्शित्वेन चारु-तामश्चति । रूपकस्य कर्ता तदेव नाम प्रतिष्ठितं स्यात्, अभिनवभारत्याम् [अ. १९, पृ. ८; अ. २२, पृ. १७५] एतादृगेव नामोपात्तं पठ्यते । मृच्छकट्यां प्रथमाङ्कस्य नामाप्येतादृगेव । मुद्रिते 'चारुदत्ते' यस्य पात्रस्य संज्ञा 'सञ्जलक' इति संस्कृते, 'सञ्जलअ' इति च प्राकृते पठ्यते, तथा मुद्रितायां मृच्छकट्यां च 'शर्विलक' 'सव्विलय' इति सूचिता; तस्य संज्ञाऽत्र 'शर्विलिक' 'सव्वलिय' इति व्यवहृता विलोक्यते । एवमन्येषामपि रूपकाणां मुद्रितेभ्यः पाठेभ्यः कथंचिद् भेदो दृश्यते, विस्तृतिभयान्नात्र चर्च्यते ।

[१७] दृष्टिवादः । विशालस्य जैनप्रवचनस्यैतद् द्वादशमङ्गं चिरात् प्रायो व्यव-च्छिन्नमिति पूर्वाचार्यैः प्रोच्यते । अत्र नाट्यदर्पणे [पृ. २२] ऽपि केवलमस्य नामैव पठितम् । स्थानाङ्गसूत्र-नन्दीसूत्र-पाक्षिकसूत्राभिधानचिन्तामणिनाममाला-जैनसिद्धान्तस्तव-प्रभृतिष्वस्य संस्मरणसंस्तव उपलभ्यते । दृष्टिवादः, हेतुवादः, भूतवादः, तथ्यवादः, सम्यग्-वादः, धर्मवादः, भाषाविचयः, पूर्वगतः, अनुयोगगतः, सर्वप्राण-भूत-जीव-सत्त्वसुखावह इत्यस्य दश नामधेयानि प्रज्ञप्तानि । अत्र दृष्टयो दर्शनानि नया वोच्यन्ते, दृष्टीनां वदनादयं दृष्टिवाद इत्युच्यते । अत्र सर्वभावप्ररूपणा आख्यायन्ते । संक्षेपतश्चायं 'परिकर्म'-सूत्र-पूर्व-गता-नुयोग-चूलिकारूपेण पञ्चविधः प्रज्ञप्तः ॥

[१८] देवीचन्द्रगुप्तम् । विशाखदेवः । प्रकरणस्यास्य सप्तोदाहरणान्यत्र नाट्य-
दर्पणे [पृ. ६२, ७४, ७६, १०४, १२४, १७२, १७३] प्रदर्शितानि । प्रकरणकर्तुर्नाम
'विशाखदेव' इत्यत्र [पृ. ११८] मध्यचेष्टितरूपप्रकरणलक्षणे प्रादर्शितं, माधवसेनावेश्याया
नायिकात्वमपि समसूचि । अस्य प्रकरणस्य द्वितीयाङ्कादत्र [पृ. ६२, १०४, १२४] रोध-
त्रिगतयोः परिचये चतुर्थाङ्कादत्र [पृ. ७४] प्रार्थनोदाहरणे, पञ्चमाङ्क-प्रारम्भ-प्रान्तादत्र
[पृ. १७२-१७३] ध्रुवालक्षणे तथाऽङ्कनिर्देशं विनाऽत्र [पृ. ७६] क्रमार्थस्पष्टीकरणेऽवतरणानि
दर्शितानि । अत्र प्रकरणे राज्ञा रामगुप्तेन दुर्धर्षाय प्रतिपक्षिने शकराजाय राज्ञ्या ध्रुवदेव्याः
सम्प्रदानं प्रकृतीनामाश्वासनायाम्युपगतमासीत्, तदनन्तरं ध्रुवदेवीनेपथ्यधारिणा कुमारचन्द्र-
गुप्तेन तस्य शकरूपस्यारेर्वधो निष्पादितो वर्णितो विज्ञायते । सुप्रसिद्धो महाकाविर्बाणभट्टोऽस्मर-
देतदिति वृत्तं श्रीहर्षचरिते^१ [उ. ६, पृ. २७०] । एतद्भावानुसारि पद्यमेकामित एव
प्रकाशितायां यायावरीयराजशेखरस्य काव्यमीमांसायाम्-[अ. ९, पृ. ४७] प्यवलोक्यते,
तत्र शकस्थाने खसाधिपतिः, ध्रुवदेवीस्थाने ध्रुवस्वामिनी, रामगुप्तस्य स्थाने शर्मगुप्तः A
पाठान्तरे सेनगुप्तश्च समसूचि^२ । महाराजभोजस्य शृङ्गारप्रकाशे [प्र. १२, ओ. इ. प.
१९६-२०१] ऽप्यस्य रूपकस्य कानिचिदवतरणानि साहस-मायौजः-पताकास्थानकादि-
निदर्शन उदाहृतानि^३ ।

१ “अरि(‘लिं A. B. D.) पुरे च परकलत्रकामुकं कामिनीवेषगुप्तश्च
(‘गुप्तो गुप्तः A. B. T.) चन्द्रगुप्तः शकपतिं प्रशशासेति प्रमत्तानां च प्रमदाकृता
अपि प्रमादाः श्रुतिविषयमागता एव देवस्य ॥”

—श्रीहर्षचरिते [उ. ६, पृ. २७०]

‘शकानामाचार्यः शकाधिपतिः चन्द्रगुप्तभ्रातृजायां ध्रुवदेवीं प्रार्थयमान-
श्चन्द्रगुप्तेन ध्रुवदेवीवेशधारिणा स्त्रीवेषजनपरिवृतेन रहसि व्यापादित इति ।’

—श्रीहर्षचरितसंकेते [उ. ६, पृ. २७०] शङ्करकविः ।

२ “दत्त्वा रुद्धगतिः खसाधिपतये देवीं ध्रुवस्वामिनीं,

यस्मात् खण्डितसाहसो निववृते श्रीशर्म[A. सेन]गुप्तो नृपः ।

तस्मिन्नेव हिमालये गुरुगुहाकोणक्वणक्किन्नरे,

गीयन्ते तव कार्तिकेय-नगरस्त्रीणां गणैः कीर्तयः ॥”

—काव्यमीमांसायाम् [अ. ९, पृ. ४७]

३ “साहसं यथा [देवी]चन्द्रगुप्ते—‘स्त्रीवेषनिवृत्तश्चन्द्रगुप्तः शत्रोः
स्कन्धावारमलि(रि)पुरं गतः’वि(अ)रातिवधायागमदिति प्रयोगे दर्शितं शकपतिम-
घातयदिति च वृत्तं सूचितम् ।”

“माया यथा देवीचन्द्रगुप्ते—‘चन्द्रगुप्तस्य कृतकोन्मादः’इति मानुषी माया ।

प्रो. एम्. सील्वन^१ लेवी, प्रो. ए. एस्. आल्टेकर^२, प्रो. आर. डी. वैनर्जी., के. ह. ध्रुव इत्यादिभिरेतन्नाट्यदर्पणाधारात् प्रस्तुतदेवीचन्द्रगुप्तान्तर्गतोतिवृत्तविषयश्चार्चितः पृथक् पृथक् सामयिकपत्रादिषु निबन्धादिरूपेणाङ्गुलादिभाषायाम् । समय-स्थलादिसङ्कोचान्नात्र तत्तदभिप्रेतं विविच्यते । देवीचन्द्रगुप्ते नायकत्वेन वर्णितो वेतालसाधकः साहसौजो-निदर्शन-भूतो रामगुप्तस्यानुजः चन्द्रगुप्तः शकारातित्वेन साहसाङ्गसंज्ञया च प्रसिद्धिं गतो विक्रमा-

“ओजो यथा देवीचन्द्रगुप्ते—‘ शकपतेः शिविरमभिप्रस्थितं नायकमाह—

भो ! कह दाणिं तुमं सुवहुदाणं अमच्चाणं मज्झे एआई संचरिस्ससि ?

नायकः—सत्त्वमुत्सृज्य सङ्ख्यायां बहुमानो भवतः । पश्य—

सद्वंशान् पृथुवर्ष्म-विक्रम-बलान् दृष्ट्वाऽद्भुतान् दन्तिनो,

हासस्येव गुहामुखादभिमुखं निष्क्रामतः पर्वतान् ।

एकस्यापि विधूतकेसरसटाभारस्य भीता मृगाः,

गन्धादेव हरेर्द्रवन्ति बहवो वीरस्य किं सङ्ख्यया ? ॥ ”

—शृङ्गारप्रकाशे [प्र. १२, ओ. इ. पृ. १९६-१९८]

[देवीचन्द्रगुप्ते] “ परं कृच्छ्रमापतितम् । रामगुप्तस्कन्धावारमनुजिघृक्षु-
रुपायान्तरागोचरे प्रतिकारे निशि वेतालसाधनमध्यवस्यत् कुमारचन्द्रगुप्तः ।

आत्रेयेण विदूषकेणोक्तम्—भो ! सकं दाणिं भवदा इमाए वेलाए मन्नं(?)
दारआणं सआसादो पदादो पदं पि गंतुं ? ।

नायकः—(स्वगतम्) अत्रोपायश्चिन्तनीयः ।

प्रविश्य पटलकहस्ता चेटी-जअदु जअदु कुमारो ।

कुमारः—कहिं अज्जुआ ?.....

अज्ज खु अज्जुआ ‘केण वि कारणेण अअं विमणा कुमारं पेक्खामि’त्ति
मणंती राअउलादो णिक्खंता ।

इमं च से देवीए ध्रुवदेवीए ससरीरपरिभुत्तं व साहणअं पसादीकदं गेणिण-
(णिह)अ कुठा(मा)रस्स समीवे अज्जुअ.....मण्णा आगदत्ति अ पत्तेअखोमि
इमं जाव अज्जुअं अण्णेसामि । (निष्क्रान्ता)

विदू०—आ दासीए धीटे(ए) ! किं तव अहं भंडागारिओ गच्छ वेच्छि-
(इति यवनिकान्तरितः स्त्रीवेषं कृत्वा निष्क्रान्तः ।)

तदेवमन्यथा निर्गमनोपाये चिन्त्यमाने स्त्रीवेषः साधनमुपगतमिति सामान्य-
लक्षणानुगमात् तद्भेदश्चेटीवचनप्रयुक्तमेकं पताकास्थानकम् । ”

—शृङ्गारप्रकाशे [प्र. १२, प्रा. वि. पृ. २००-२०१]

१. Journal Asiatique 1923 (Oct.—Dec. issue)

२ & ३. Journal of the Bihar & Orissa Research Society 1928 (June issue)

दित्यः सम्भाव्यते, यस्य स्मरणं हाल(सातवाहन)स्य गाथासप्तशत्यां [५, ६४] 'विक्रमादित्य' इति संज्ञया, राजशेखरस्य काव्यमीमांसायाम्, भोजस्य शृङ्गारप्रकाशे [२, १५] च 'साहसाङ्क' इति संज्ञया चोपलभ्यते । अत्र निर्दिष्टः शकपतिः सम्यग् नावबुध्यते, अरिपुरमत्र 'मथुरा' इति प्रो. बेनर्जीमहाशयस्य मतं तथा तत्स्थाने 'गिरिपुरम्' इति ध्रुवमहाशयेन कल्पितः पाठोऽपि न सुसम्बद्धतया प्रतिभासते । यत्किञ्चिदनति-विश्वसनीयमुल्लेखमनुसृत्य 'चन्द्रगुप्तेन निजभ्रातृहत्या विहिता, तद्भार्या च हता' इत्यादि क्रियमाणमनुमानं नास्मन्मनस्यौचित्याच्चितं प्रतिभाति ।

देवीचन्द्रगुप्तस्थास्य प्रबन्धस्य रचयिता विशाखदेवः स एव सम्भाव्यते, यस्य कृतिमुद्राराक्षसं नाम नाटकं सुप्रसिद्धम्, अभिसारिकावञ्चितसंज्ञमपि च ज्ञायते^१ । मुद्रा-राक्षसान्तर्गतसूत्रधारवचसाऽयं कविः सामन्तवटेश्वरदत्तस्य पौत्रो महाराजपदभाक्पृथोश्च सूनुरिति परिज्ञायते । मुद्रिते मुद्राराक्षसे तत्कर्तुर्नाम 'विशाखदत्त' इति प्रख्यापितम्, किन्तु तदीय एवान्यत्रादर्शपुस्तकेऽन्यस्यां च कृतौ बृहट्टिप्पनिकायामपि 'विशाखदेव' इत्यभिधानं पठ्यते^२ । तथा वल्लभदेवसंगृहीतायां सुभाषितावल्यां [क्र. १५४८, १७२८] प्रदर्शिते द्वे पद्ये प्रस्तुतकृतिकृते सूचिते । अभिनवगुप्तेनाभिनवभारत्यां [अ. १८, पृ. ४३३], महाराज भोजेन शृङ्गारप्रकाशे, कविसोड्डलेन च उदयसुन्दरीकथायां [भूमिका पृ. १२] स्मृतत्वादयं कविस्ततः प्राचीन इति स्पष्टमेव ।

[१९] द्रौपदीस्वयंवरम् । अस्य सूचनं नाट्यदर्पणे [पृ. १६५] रसादीनां कार्य-कारणता-प्रदर्शनेऽकारि । रूपकविशेषस्य नामात्रास्मोरि, किं वा सामान्यतो महा-भारतादौ वर्णितस्य प्रसङ्गस्यात्र सूचनमकारीत्युदाहरणाद्यभावान्न निर्णीयते । महाकवि-श्रीपालपौत्रेण महाकविसिद्धपालपुत्रेण महाकविविजयपालेन विरचितं प्रसिद्धं द्रौपदी-स्वयंवरसंज्ञकं बद्धं रूपकं तु नाट्यदर्पणकारस्य स्वर्गगमनादनन्तरमभिनवसिद्धराजभीम-देवस्य राज्यसमये रचितत्वादवाचीनमिति नात्र तत्स्मरणं सम्भवति ।

१ "यथा विशाखदेवस्य निबद्धेऽभिसारिकावञ्चितके वत्सेशस्य पद्मावती-भट्ट (?) शबरीवेषाद्याचरणरूपात् लीलाचेष्टितात् कामः प्रत्यानीतः ।"

—अभिनवभारत्याम् [अ. २२, पृ. १९७ ख. ३, पृ. ५५]

"यथा श्रीविशाखदेवकृतेऽभिसारिकावञ्चिते वत्सराजः सम्भावितपुत्र-वधायै पद्मावत्यै क्रुद्धस्तथा चाभ्यधात् × ×"

—शृङ्गारप्रकाशे [प्र. १२, ओ. इ. पृ. १९७]

'मुद्राराक्षसं नाटकं चन्द्रगुप्त-चाणक्यसंबद्धं विशाखदेवकृतम् ।'

—बृहट्टिप्पनिकायाम् [जैनसा. सं. ख. १, २]

[२०] पयोधिमथनम् । यथा दशरूपके समवकारलक्षणे ‘बहुवीरसाः सर्वे यद्वद् अम्भोधिमन्थने’ [प्र. ३, श्लो० ६४] तदवलोके च—‘यथा समुद्रमन्थने वासुदेवादीनां लक्ष्म्यादिलाभाः’ इति समसूचि, तथैवात्र नाट्यदर्पणे [पृ. ११०] समवकारलक्षणे कृत्यान्तरोपदेशोऽस्य स्मरणमुपलभ्यत इत्येतत् समवकारसंज्ञकं रूपकं परिज्ञायते । समुद्रमन्थनम्, अम्भिमन्थनम्, पयोधिमथनमित्येतत् समानार्थकत्वादेकमेव प्रतीयते । भारतीयनाट्यशास्त्रे [अ. ४, श्लो. २, पृ. ८७] ‘अमृतमन्थन’ इति संज्ञया सूचितस्य समवकारस्यास्य च विषयः समान एव । इत एव प्रकाशिते परमर्दिनूपमहामाल्यकविवत्सराज-विरचिते रूपकषट्के [पृ. १४९-१९१] प्रसिद्धः समुद्रमथनसमवकारस्तु विषयेण समानोऽप्येतदपेक्षयाऽर्वाचीन इत्यत्र दशरूपक-रसाणर्वसुधाकर-साहित्यदर्पणा- [परि. ६, २४०] दौ च ‘पयोधि(अम्भोधि)मथन’ इत्यादिसंज्ञया निर्दिष्टः प्राचीनः समवकारः केन कदा निर्मित इत्यन्वेषणीयम् । महाराजभोजस्य ‘शृङ्गारप्रकाशे’ [प्र. ११, ओ. इ. पृ. १४८], हेमचन्द्राचार्यस्यस्वोपज्ञाकाव्यानुशासनवृत्तावलङ्कारचूडामणौ च स्मृतोऽपभ्रंशभाषानिबद्धः सन्धिबन्धश्चतुर्मुखोक्तोऽम्भिमथनकाव्यप्रबन्धो विषयेण समानोऽपि रचनयाऽस्मात् समवकारात् पृथगिति स्पष्टमेवावसीयते ।

[२१] पाण्डवानन्दम् । महाभारतीयेतिवृत्तनिबद्धस्यास्य नाटकस्य यत् पद्यम् अभिनवगुप्तस्याभिनवभारत्यां [नाट्यशास्त्रे अ. १८, पृ. ४५४] ‘का भूषा बलिनां क्षमा’ इत्यस्मात् पाण्डवानन्दादुदाहृतम् । दशरूपकावलोके [प्र. ३, श्लो० १२] च न्यदर्शि, तदेव सूत्रधार-परिपार्श्वकयोर्ऋक्ति-प्रत्युक्तिरूपं पद्यमत्र नाट्यदर्पणे [पृ. १३२] उदाहृतमवलोक्यते, एतदेव शारदातनयस्य भावप्रकाशने [पृ. २३०] अप्युपलभ्यते । एवं प्राचीनः सम्भाव्यमानोऽस्य नाटकस्य निर्माता किनामधेयः कुत्रत्यः कदा समजनीत्यादि-जिज्ञासा नैव विरमति । नि. सा. काव्यमालायां प्रकाशितमेतदेव प्रतिभाति ।

[२२] पार्थविजयम् । [त्रिलोचनः] महाभारतवर्णितस्य गन्धर्वचित्रसेनपरा-भूत-वद्धदुर्योधनमोचकस्यार्जुनस्य विजयवृत्तमधिकृत्य ग्रथितस्यास्य नाटकस्य कतिचिदंश महाराजभोजस्याप्रसिद्धे शृङ्गारप्रकाशे^१ [प्र. १२, प्रा. वि. पृ. १९४, १९७, १९९] ही-साम-दूत-

१ “ योऽपभ्रंशनिबद्धो, मात्राच्छन्दोभिरभिमतोऽल्पधियाम् ।

वाच्यः स सन्धिबन्धः, चतुर्मुखोक्ताम्भिमथनादि ॥ ”

—शृङ्गारप्रकाशे [प्र. ११, प्रा. वि. पृ. १४८]

२ ‘ अपभ्रंशभाषानिबद्ध-सन्धिबन्धमम्भिमथनादि । ’

—काव्यानुशासने [अ. ८, पृ. ३३७]

३ “ तत्र साम यथा पार्थविजये भगवान् वासुदेवो दौत्येन गतो
दुर्योधनमाह- x ”

रूपसन्ध्यन्तरोदाहरणेषु दृश्यन्ते । अत्र नाट्यदर्पणे [पृ. ६७, ६८, ७२] धूनन-ताप-शमनानु-सर्पणबोधनेऽस्माद् युधिष्ठिर-भीम-द्रौपदी-कञ्चुकीनां संस्कृत प्राकृत-गद्य-पद्यमयोक्तिर वातारि । द्वितीयाङ्कस्य सूचनमेकत्र [पृ. ७२] कृतम् । अस्य नाटकस्य कर्तुर्नाम 'त्रिलोचन' इति सूक्तमुक्तावल्यां^१ [श्लो. ३३, पि. रि. २, ६३] राजशेखरस्य सूचितात् तत्प्रशंसात्मकपद्यात् प्रतीयते । शार्ङ्गधरपद्धतौ [प. ३० श्लो. १८६-१८७] बाण-मयूरकविप्रशंसात्मकौ निर्दिष्टौ श्लोकौ त्रिलोचनस्य सूचिताविति राजशेखरात् प्राचीनो बाण-मयूरपेक्षया चार्वाचीनः प्रतीयतेऽयं कविः । न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाकारेण विक्रमीयनवमशताब्दीप्रान्ते विद्यमानेन वाच-स्पतिमिश्रेण स्मृतः 'त्रिलोचनगुरुयमेव स्यात्, तदा नवमशताब्द्यामयं प्रतिष्ठितो भवेत् ।

[२३] पुष्पद्विषितकम् । प्रकरणसंज्ञं रूपकमेतत् केन कदा प्रणीतं तन्नैव सम्यग् निश्चित्य वक्तुं शक्यते । प्राचीनस्यास्य प्रकरणस्य स्मरणावतरणानि तु अभिनवभारत्यां [नाट्यशास्त्रे अ. १८, पृ. ४३२], कुन्तककविविहिते वक्रोक्तिजीविते^१ [पृ. २२९], धनिकस्य दशरूपकावलोके [प्र. ३, श्लो० ४९]ऽपि चोपलभ्यन्ते । अत्र नाट्यदर्पणे [पृ. ४९, ८३, ९०, ९३, ९७, १०३, १०४, १०६] एतद् रूपकं दैवायत्तफलं वणिग्नायकं च समसूचि । अपवादोदाहरणे पञ्चमाङ्काद् ब्राह्मणेन क्रियमाणं मार्जितापानम्, सन्ध्याद्यङ्ग-निदर्शने समुद्रदत्त-सेनापत्योर्वचनानि चात्रोदाहृतानि । अत्र प्रकरणे नायकस्य समुद्रदत्त-संज्ञस्य वणिजोऽशोकदत्तादिशब्दाकर्णनेन कुलजायामपि नन्दयन्त्यां निजपत्न्यां परपुरुष-सम्भावनारूपा व्यलीकशङ्कोपजायते । तदनन्तरं दूरस्थिते च तस्मिन् पुत्रे श्वशुरेण तस्या वध्वा निर्वासनं क्रियते । निर्वासितायाश्च तस्याः शबरसेनापतिगृहेऽवस्थानं भवति । तत्र च विशाखानक्षत्रे तस्याः पुत्रः प्रजायते । नायकस्य कष्टदशायां तत्र गमनं भवति । तस्यां दर्शनेन विशाखदत्तनामानं च तं बालं दृष्ट्वा पूर्वानुभूतस्य नन्दयन्त्याः समागमस्य स्मरणेन निर्वहणे तस्या दूषणपरिहारो भवतीत्याद्युपनिबद्धं ज्ञायते । कवि-विश्वनाथकृते प्रो. काने,

“तत्र पुंसोऽपि हीर्यथा पार्थविजये गन्धर्वैः पराजित्य बद्धस्य अर्जुनेन विक्रम्य मोचितस्य दुर्योधनस्य । तत्र हि-अर्जुनः- × × दुर्योधनम्- × ×”

—शृङ्गारप्रकाशे [प्र. १२, प्रा. वि. पृ. १९४, १९७]

१ “कर्तुं त्रिलोचनादन्यः, कः पार्थ-विजयं क्षमः ? ।

तदर्थः शक्यते द्रष्टुं, लोचनद्वयिभिः कथम् ? ॥”

—सूक्तमुक्तावल्याम् [३३, पि. रि. २, ६३]

२ ‘त्रिलोचनगुरुस्त्रीतमार्गानुगमनोन्मुखैः ।’

—न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम् [प्रत्यक्ष०]

३ प्रेक्षणीयाऽत्र कृत्स्नारावणपरिचये प्रदर्शिता टिप्पनी ।

जी. वि. इत्यादिभिः सम्पादिते मुद्रिते साहित्यदर्पणे [परि. ६, २२५, २२६] वणिग्नायक-कुलस्त्रीनायिकानिवद्धस्य प्रकरणस्य नामनिदर्शने पुष्पदूषितकस्थाने 'पुष्प-भूषित' इति प्राकाशि, न तत् समुचितम् । सोमतिलकसूरिरचितायां शीलतरङ्गिण्यां [पृ. ४३४-४४१] विलोक्यमानः सतीनन्दयन्त्या वृत्तान्तोऽस्मात् किञ्चिद् भिन्नः प्रतिभाति ।

साहित्यदर्पणे [परि. ६, श्लो० १९४] गृहवृक्षवाटिकायाः सूचितोऽयं श्लोकः—

‘दृश्येते तन्वि ! यावैतौ, चारुचन्द्रमसं प्रति ।

प्राज्ञे ! कल्याणनामानाबुभौ तिष्य-पुनर्वसू ॥’

अस्मिन् पुष्पदूषितकप्रकरणे किञ्चिदिव पाठान्तरेणोपलभ्यते—

“एतौ तौ प्रति दृश्येते, चारुचन्द्रसमप्रभौ ।

ख्यातौ कल्याणनामानाबुभौ तिष्य-पुनर्वसू ॥”

—नाट्यदर्पणे [पृ. ९३]

[२४] प्रतिमाऽनिरुद्धम् । वसुनागः । नाट्यरूपकस्यास्य स्मरणमत्र नाट्य-दर्पणे [पृ. १०२, १०३] नाटकनिर्णयविवेकस्य प्रान्ते सन्ध्यङ्गनिबन्धव्यवस्थायामकारि । अत्र नाटके परिकरार्थस्योपक्षेपेणैव गतत्वात् तन्निबन्धः कृतो ज्ञायते । अभिनवभारत्यां [ना. वि. अ. १९, पृ. ६३] भीमसूनुवसुनागस्य कृतित्वेनास्य स्मरणमुपलभ्यते । कुन्तक-कविविरचिते वक्रोक्तिजीविते^१ [पृ. २२५] केवलं नामैवास्य निरदेशि । शान्तिनाथ-पार्श्व-नाथचरितकाराऽऽचार्यमाणिक्यचन्द्रेण काव्यप्रकाशसंकेते [पृ. १४९] एकं वृत्तं प्रतिमाऽनिरुद्धनाटके इत्यसूचि । कुन्तककवेरपि प्राचीन एतन्नाटककारोऽयं वसुनागो भीमदेवसूनुरिति त्वत्रापि [पृ. १०३] सूचितम्, किन्तु कुत्रत्यो वा कदाऽभवदित्यादि नावगम्यते । वल्लभदेव-संगृहीतायां सुभाषितावल्यां विरहिणीप्रलापे [श्लो० १२७४, १२८३, १३६३] निर्दिष्टानि कानिचित् पद्यानि वसुनागस्य सूचितानि, तान्येतत्कविकृतानि सम्भाव्यन्ते ।

[२५] प्रयोगाभ्युदयम् । प्रस्तुतनाट्यरूपकान्तर्गतानां तरङ्गदत्तकचेटी-भंडीरव-विदूषकयोर्हास्यमयप्राकृतवचसां प्रयोगोऽत्र नाट्यदर्पणे [पृ. १२३] मतान्तरेण वीथ्यङ्ग-प्रपञ्चार्थप्रदर्शने उदाहृत इति सम्भाव्यतेऽस्याभिनवभारत्यादौ निदर्शनम् । अभिनवगुप्ता-दपि प्राचीनत्वेन सम्भाव्यमानस्यैतत्प्रबन्धकर्तुर्नामाद्यपि नैव ज्ञायत इति विषादः । महाराजभोजस्याप्रसिद्धेऽशुद्धे शृङ्गारप्रकाशे- [प्र. १२, प्रा. वि. पृ. १९१]ऽप्येतावदेवोदा-हृतमवलोक्यते ।

[२६] बालिकावञ्चितकम् । महाभारतान्तर्गतकंस-कृष्ण-नारदादीतिवृत्त-संहत्वाद् अस्मात् नाट्यरूपकादत्र नाट्यदर्पणे [पृ. १२२, १२९] गण्ड-नाली-परिचयार्थमुदा-हृतिद्वयं न्यदर्शि । मतान्तरेण नाल्यर्थमन्तव्यसूचनेऽत्र पारिपाश्विक-सूत्रधारयोरुक्तिः सूचिते-

त्यस्य स्मरणावतरणमभिनवभारत्यादावन्यत्र सम्भाव्यते । एतत्प्रबन्धकारः कः ? कुत्रत्यः ? कदा विद्यमान आसीदित्यादि न किमप्यद्यावधि विज्ञातम् । वञ्चितकपदान्ताऽभिसारिकावञ्चितक-संज्ञा कृतिर्विशाखदेवस्य ज्ञातेतीयमपि तस्य स्यादिति वितर्क्यते ।

[२७] बृहत्कथा । [गुणाढ्यः ।] प्राचीनाया अस्याः कथायाः स्मरणमत्र नाट्यदर्पणे [पृ. १०५, १०९] प्रकरणलक्षणेऽकल्प्यस्वरूपनिरूपणे क्रियते स्म । एतदन्तर्गत-मूलदेवचरिताद्यपि सूच्यते स्म । अभिनवभारत्याम् [ना० १८, पृ. ४३०, ४३७] अप्युल्लेख उपलभ्यते । पिशाचभाषामय्या अप्यद्भुतार्थायाः स्वप्नवासवदत्त-प्रतिज्ञायौगन्धरायण-रत्नावली-प्रियदर्शिका-कौशलिका-तापसवत्सराज - मनोरमावत्सराज - नागानन्द - सुद्राराक्षस-विक्रमादित्यचरित्र-वेतालपञ्चविंशति-पञ्चतन्त्र-हितोपदेशाद्यन्तर्गतकथावस्तुबीजभूताया नर-वाहनदत्तादिचरित-चित्रिताया लम्भाङ्किताया अतिविस्तृताया गुणाढ्यकविप्रथिताया अस्याः कथायाः स्मरण-प्रशंसनं कविदण्डिना 'काव्यादर्शे, बाणभट्टेन 'श्रीहर्षचरिते 'कादम्बर्या च, दाक्षिण्यचिन्हाचार्योद्बोधतनेन शककाले ७०० व्यतीते = वि. सं. ८३५ वर्षे विरचितायां प्रा. 'कुवलयमालाकथायाम्, सुबन्धुना 'वासवदत्तायाम्, त्रिविक्रमभट्टेन 'नलचम्प्याम्, 'धनञ्जय-धनिकाभ्यां 'सावलोके दशरूपके, धनपालेन 'तिलकमञ्जर्याम्, महाराजभोजेन

१ " भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्कथाम् । "

—काव्यादर्शे [१, ३८]

२ " समुद्दीपितकन्दर्पा, कृतगौरीप्रसाधना ।

हरलीलेव नो कस्य ? विस्मयाय बृहत्कथा ॥ "

—श्रीहर्षचरिते [१८]

३ ' बृहत्कथाकुशलेन ' —कादम्बर्याम् [उ.]

४ " सयलकलागम-गिलया, सिक्खावियकइयणस्स सुहयन्दा ।

कमलासणो गुणइढो, सरस्सई जस्स वड्डुक्का ॥ "

—प्रा. कुवलयमालाकथायाम् [जे. मां. ता. ३]

५ " अस्ति सुधाधवलैर्बृहत्कथार(ल)म्भैरिव शालभञ्जिकोपेतैः x x x

वेश्मभिरुपशोभितं x x कुसुमपुरं नाम नगरम् । "

' बृहत्कथा गुणाढ्यकृतिः '—वासवदत्तायाम्, दर्पणे [११०-१६]

६ " शश्वद् बाणद्वितीयेन, नमदाकारधारिणा ।

धनुषेव गुणाढ्येन, निःशेषो रञ्जितो जनः ॥ "

—नलचम्प्याम् ।

७ " इत्याद्यशेषमिह वस्तुविभेदजातं, रामायणादि च त्रिभाव्य बृहत्कथां च ।

आसूत्रयेत् तदनु नेतुरसानुगुण्यात्, चित्रां कथामुचितचारुवचःप्रपञ्चैः ॥ "

—दशरूपके [प्र. १, श्लो० ६१],

—शारदातनयस्य भावप्रकाशने [अधि. ७, पृ. ३२०, ३५४]

“शृङ्गारप्रकाशे, जिनसेनेनादिपुगणे”, हेमचन्द्राचार्येण काव्यानुशासने^{१२}, कविसोड्डले-
नोदयसुन्दराकथायाम्^{१३}, शारदातनयेन भावप्रकाशने, सोमेश्वरेण “सुरथोत्सवे,
कुवलयानन्दे, गोवर्धनाचार्येणार्यासप्तशत्यामन्यैरपि चानेकैरन्यत्राकारि” । अप्राप्याया
अप्यस्याः संक्षिप्तसंस्कृतरूपान्तरं क्षेमेन्द्रस्य बृहत्कथामञ्जर्याम्, सोमदेवभट्टस्य कथा-
सरित्सागरे चापलभ्यते । सातवाहन-गुणाढ्यवृत्तान्तोऽपि ततो ज्ञायते ।

[२८] मनोरमा-वत्सराजम् । भीमटः । अस्य नाट्यप्रबन्धस्यैकं पद्यमसत्प्रलाप-
निदर्शनायात्र नाट्यदर्पणे [पृ. १२७] प्रादर्शि । वासवदत्ता-वीणावासवदत्त-स्वप्नवासवदत्त-
प्रतिज्ञायौगन्धरायण-रत्नावली-प्रियदर्शिका-कौशलिका-ऽभिसारिकावञ्चितक-तापसवत्सराजो-
दयनचरितादिप्रतिपादितमिति वृत्तमत्र मनोरमानायिकाया मुख्यत्वेन संकलितं सम्भाव्यते ।
वत्सराज-वासवदत्ता-रुमणवत्-पाञ्चाल-यौगन्धरायण-कौशाम्बी-लावाणक-सम्भ्रमक-प्रभृति-
पात्रसम्बद्धमेतदितीत एव ज्ञायते । अत्र प्रतिपादिता मनोरमा कविश्रीहर्षस्य प्रियदर्शिका-

८ “ बृहत्कथां च गुणाढ्यनिर्मितां विभाव्य आलोच्य x x

तत्र बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसम् ।

चाणक्यनाम्ना तेनाथ, शकटालगृहे रहः । कल्यां विधाय सहसा, सपुत्रो निहतो नृपः ॥
योगानन्दयशःशेषे, पूर्वनन्दसुतस्ततः । चन्द्रगुप्तः कृतो राजा, चाणक्येन महौजसा ॥
इति बृहत्कथायां सूचितम् । ” —दशरूपकावलोके [प्र. १, ६१]

९ “ सत्यं बृहत्कथाऽम्भोधेर्विन्दुमादाय संस्कृताः ।

तेनेतरकथाः कन्थाः, प्रतिभान्ति तदप्रतः ॥ ”

—तिलकमञ्जर्याम् [२१]

१० “ लम्भाङ्किताऽदभुतार्था, पिशाचभाषामयी महाविषया ।

नरवाहनदत्तादेशचरितमिव बृहत्कथा भवति ॥ ”

—शृङ्गारप्रकाशे [प्र. ११, प्रा. वि. पृ. १४८]

११ “ अदभुतार्थमिमां दिव्यां, परमार्थी बृहत्कथाम् ।

लम्भैरनेकैः सन्दृब्धां, गुणाढ्यैः पूर्वसूरिभिः ॥ ”

—आदिपुराणे [११५]

१२ “ लम्भाङ्कितादभुतार्था नरवाहनदत्तादिचरितवद् बृहत्कथा । ”

‘पुराणादिव्यतिरिक्तबृहत्कथाद्युपनिबद्धं मूलदेवतचरितादि ।

बृहत्कथादौ x x बृहत्कथादिसिद्धस्य x x ’

—काव्यानुशासने [अ. ८, पृ. ३१८, ३४०]

१३ “ कविगुणाढ्यः स च येन सृष्टा, बृहत्कथा प्रीतिकरी जनानाम् ।

नाटिकायां तृतीय-चतुर्थाङ्कयोर्वर्णिता वासवदत्ताया आज्ञाकरी आरण्यकापराभिख्यायाः प्रिय-दर्शिका(दर्शना)याः प्रियसखी प्रतीयते, सांक्रुत्यायन्योपनिबद्धे उदयन-चरितनाटके च यया वत्सराज-नेपथ्यधारिण्या वत्सराजभूमिकाऽङ्गीकृताऽऽसीत् । एतत्प्रबन्धकारो भीमटः स्वप्न-दशाननादिपञ्चनाटक्याः प्रणेता कलिञ्जरपतिः प्रतीयते^१, यस्य स्मरणपथं राजशेखर-कविकृतं निर्दिश्यते स्म जल्हणसंकलितायां सूक्तमुक्तावल्याम् । पिटर्सन-बुल्हरादिरिपोर्टपुस्तकात् प्रतीयमानो रावणार्जुनीयकाव्यकारो भीमोऽयं च भीमट एक एव वा पृथगित्यन्वेषणीयम् ।

[२९] मल्लिका-मकरन्दम् । एतत्प्रकरणसंज्ञं रूपकमत्र नाट्यदर्पणे [पृ. १५१] रसनिवन्धनिदर्शनेऽस्मदुपज्ञ-विशेषणेन समसूचीत्येतन्नाट्यदर्पणकृतोरेकतरस्य प्रबन्धशत-कर्तृत्वेन प्रसिद्धस्य नलविलासनाटक-प्रस्तावनायां परिचायितस्य महाकविरामचन्द्रस्य कृतिरूपं प्रतीयते । गणिकान्तिविजयलिखिते वर्षशतत्रयदेश्ये एकस्मिन् सूचिपत्रे प्रकरणमप्येतन्नाटक-

या संविधानेषु सुसन्धिबन्धौर्निपीड्यमानेव रसं प्रसूते ॥ ”

—उदयसुन्दरीकथायाम् [पृ. १५४]

१४ “यः प्राकृतोक्त्यैव महाकवीनामगौरवं देवगिरां चकार ।

बृहत्कथामस्य न मन्यते कः ? कवेर्गुणाढ्यस्य बृहत्कथेति ॥ ”

—सुरथोत्सवे [३३]

१५ ‘भूतभाषाप्रणेताऽसौ, गुणाढ्यः कविरुच्यते ।’

१६ ‘भूतभाषाकविवृषो, गुणाढ्यश्चापि कीर्तितः ।’

१७ “पूर्वैर्विभिन्नवृत्तां, गुणाढ्य-भवभूति-रघुकारैः ।

वाग्देवीं भजतो मम, सन्तः पश्यन्तु को दोषः ? ॥ ”

—काव्यालङ्कारेषु ।

१८ ‘× × चित्रार्थो न बृहत्कथामचकथं सुत्राग्नि नासं गुरुः ।’

—कुवलयानन्दे [परिकरे उ. नि. सा. पृ. ७२]

१९ “अतिदीर्घजीविदोषाद्, न्यासेन यशोऽपहारितं हन्त ! ।

कैर्नोच्येत गुणाढ्यः, स एव जन्मान्तरापन्नः ॥ ”

‘श्रीरामायण-भारत-बृहत्कथानां कवीन् नमस्कुर्मः ।’

—आर्यासप्तशत्याम् [३३, ३४]

१ “कलिञ्जरपतिश्चक्रे, भीमटः पञ्चनाटकीम् ।

प्राप प्रबन्धराजत्वं, तेषु स्वप्नदशाननम् ॥ ”

—सूक्तमुक्तावल्याम् [पि. रि. २, ६३]

शब्दव्यवहरणेन पं. रामचन्द्रकृतित्वेन सार्धसहस्रलोकपरिमितं च सूचितम्^१ ।

[३०] मायापुष्पकम् । रामायणेतिवृत्तप्रतिबद्धस्य व्यसननिवृत्तिफलस्यास्य नाटकरूपकस्य पद्यद्वयमत्र नाट्यदर्पणे (पृ. ३८, ४३) बीजानुसन्धिनिदर्शने शाप-सुग्रीव-वचनरूपमुदाहारि । अभिनवभारत्याम् (ना० अ. १३, पृ. २१६; अ. १९, पृ. १७; अ. २२, पृ. १६९) कुन्तककविविरचिते वक्रोक्तिजीविते^२-(पृ. २२५, २२६)ऽप्येतत् स्मर्यते स्म, किन्तु केनैतत् कदा कुत्राकारीत्यादि नैवावसीयते ।

[३१] यादवाभ्युदयम् । प्रस्तुतनाट्यदर्पणकृता महाकविरामचन्द्रेण सन्दृब्धमेत-दित्यत्र नाट्यदर्पणे (पृ. ३८, १०१) अस्मदुपज्ञविशेषणोच्चारणेन प्रशस्तिपद्ये च स्वातन्त्र्य-लक्ष्यङ्कितं निजं नाम निदर्शयता स्वयं समसूचि । रघुविलाससंज्ञके निजेऽन्यप्रबन्धेऽपि रमणीयतमानां पञ्चानां स्वोपज्ञप्रबन्धानामेतदेकतममित्यसूचि । जैनमहाभारतेतिवृत्तानु-सारिणोऽस्य सप्तोदाहरणान्यत्र नाट्यदर्पणे (पृ. ३८, ५६, ७४, ८३, ९३, ९९-१०१) बीज-करणानुमान-संफट-निर्णय-प्राग्भाव-काव्यसंहार-प्रशस्तिप्रबोधने उदाहृतानि । गुप्तमन्त्र-कंस-रुक्मिणी-कृष्ण-बलभद्र-नारद-मगधाधिनाथजरासन्ध-समुद्रविजय-वसुदेव-युधिष्ठिरादिपात्र-सङ्कलितस्यास्य द्वितीय-षष्ठ-सप्तमाङ्कसम्बद्धाः काश्चनोक्तयो वर्णिकारूपेणात्र प्रदर्शिताः । कंसक्षय-जरासन्धवधादिना भरतार्धराज्ये यादवस्य कृष्णस्याभिषेकेण चात्राभ्युदयः प्रतिपादितः ।

[३२] रघुविलासम् । रामायणेतिवृत्तसन्दृब्धस्यास्य नाटकस्य पञ्चदशोदाहरणा-न्यत्र नाट्यदर्पणे उदाहृतानि । अङ्कानिबन्धनीयनिदर्शने (पृ. ३३) 'अस्माभिः' इति पदेनैषा कृतिः खोपज्ञतया समसूचि स्वयं नाट्यदर्पणकृता । अस्य^३ नाटकस्य प्रस्तावनाया

१ " तस्यैव (पं. रामचन्द्रस्यैव) मल्लिका-मकरन्दनाटकम् १५०० । "

—पुरातत्त्वे (पु. २, अ. ४, ४२४-४२८)

२ अत्र उदात्तराघव-कृत्यारावणपरिचये प्रदर्शिता टिप्पणी विलोकनीया ।

३ " मारिष ! श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानशब्दानुशासनवेधसः श्रीमदाचार्य-हेमचन्द्रस्य शिष्ये (ष्यं) रामचन्द्रमासि (भि) जानासि ?

चन्द्र०—(साक्षेपम्)

पञ्चप्रबन्धमिषपञ्चमुखानकेन, विद्वन्मनःसदसि नृत्यति यस्य कीर्तिः ।

विद्यात्रयीचणमचुम्बितकाव्यतन्द्रं, कस्तं न वेद सुकृती किल रामचन्द्रम् ? ॥

किन्तु द्रव्यालङ्कारनामा प्रबन्धोऽनभिनेयत्वेन तावदास्ताम् । अपरेषां राघवाभ्युदय-यादवाभ्युदय-नलविलास-रघुविलासानां चतुर्णां रमणीय-

अंशः पत्तनीयजैनभाण्डागारीयादर्शपुस्तकात् प्रादर्शि प्रो. पिटर्सनमहाशयेन (रि. ९, पृ. १४४-१४६) तद्विलोकेनेनास्य प्रबन्धस्य प्रणेता रामचन्द्र इति सुस्पष्टं प्रतीयते । बृहट्टिप्पनिकासंज्ञया प्रयितायां प्राचीनपुस्तकसूच्यामपि— ‘रघुविलासनाटकं पं. रामचन्द्रकृतम्’ इत्यमृचि (जैनसा. सं. ख. १, अ. २) गणिकान्तिविजयलिखिते प्राचीनग्रन्थसूचित्रेऽप्यस्य नामोपलभ्यते ‘तस्यैव (रामचन्द्रस्यैव) रघुविलासः २०० [०]’ नाट्यदर्पणे (पृ. १३८) प्ररोचनाप्रदर्शन उदाहृतं पद्यमेतत्प्रारम्भिकं सूत्रधारवचो विज्ञायते । कविरामचन्द्रस्य रमणीयतमप्रबन्धपञ्चकेऽयं पञ्चमः प्रबन्ध इत्यपि तत्प्रस्तावनातोऽवसीयते । अस्य प्रबन्धस्य चतुर्थाङ्कादत्र नाट्यदर्पणे (पृ. ७३, ८०, ८१) संग्रह-मार्ग-तोटकनिदर्शनम्, पञ्चमाङ्कादप्यत्र (पृ. ७३) संग्रहसंदर्शनम्, षष्ठाङ्कात् (पृ. ९०) त्रिमर्शे लक्ष्मणवचः, सप्तमाङ्कात् (पृ. ८३, ८९) अपवादे रावणं प्रति मारीचस्योक्तिः, अङ्कनिर्देशं विना (पृ. ३३, ७९, ९४, ९७, १२०, १२८, १३८) चाङ्कानिबन्धनीयावर्णनीय-वज्रोपन्यास प्रार्थना-खेदोपास्ति-परिगूहना-धिबलासत्प्रलापनिदर्शनेषु राम-लक्ष्मण-सीता-रावण-बिभीषण-मयप्रभृतीनां वचांसि चात्रोदाहृतानि । कैश्चिद् भ्रान्त्या रघुविलास-स्थाने ‘रघुविलाप’ इति न्यदर्शि ।

[३३] राघवाभ्युदयम् । नाट्यदर्पणकृता ‘अस्मदुपज्ञे’ ‘अस्माभिः’ इत्यादि-सूचनयाऽत्र नाट्यदर्पणे (पृ. ४१, ९८) स्वोपज्ञकृतिव्येन स्वयं संसूचितस्य रामायणेतिवृत्त-संकलितस्य प्रस्तुतस्य नाटकस्य दशोदाहरणान्यत्र दृश्यन्ते । तत्र पञ्चम-षष्ठ-सप्तमाङ्केभ्योऽत्र (पृ. ४१, ४६, ९०) बिन्दु-नियताप्ति-प्ररोचनानिदर्शनेषु राम-सुग्रीवाद्युक्तिः, तथा चाङ्क-निर्देशं विना (पृ. ४३, ४७, ५४, ५९, ९८, ९४, १५१) फलागम-परिभाषयो रामवचनम्, सन्धिप्रसङ्गनिरसने सुग्रीववचः, युक्ति-परिन्यासयोर्मतिसागर-जनकवचांसि, उद्भेदे सीता-लवङ्गिकयोरुक्तिः, रसनिबन्धनिदर्शनं चोदाहृतम् । रघुविलाससंज्ञके स्वायेंऽन्यप्रबन्धे प्रबन्ध-शतकारोऽयमेव महाकविरामचन्द्रो रमणीयतमानां चतुर्णां स्वोपज्ञाभिनेयप्रबन्धानां मध्येऽस्यैव नाम प्राक् समसूचयत् (पि. रि. ९, पृ. १४४-१४९; भूमिका पृ. ४३) एतद् दशाङ्कं नाटकमिति बृहट्टिप्पनिकातो ज्ञायते^१ ।

विश्वनाथकवेः साहित्यदर्पणे (प. ६, २१०) यस्य स्मरणावतरणमवलोक्यते, तदग्रे सूच्यमानं रामाभ्युदयं सम्भाव्यते ।

तमसद्भ्यङ्गनिवेशानां विशदप्रकृतीनां कुत्र प्रजानामनुरागः ? । ”

—रघुविलासे (पि. रि. ९, पृ. १४४-१४९)

—नलविलासनाटकस्य प्रस्तावनायाम् [पृ. २२]

१ ‘राघवाभ्युदयनाटकं पं. रामचन्द्रकृतम् १० अङ्कम् ।’

—बृ. [जैनसा. सं. ख. १, अ. २]

[३४] राधाविप्रलम्भम् । भेज्जलः । रासकाङ्क्षस्यास्य रूपकस्य केवलं सकृदेवात्र नाट्यदर्पणे (पृ. १०२) अङ्गानामन्तर्भावसूचने स्मरणमकारीति ज्ञायतेऽस्मिन् रूपके उपक्षेपेणैव गतत्वात् परिकर-परिन्यासयोर्निबन्धो न विहितः । अभिनवगुप्तस्याभिनवभारत्यां (अ. १, पृ. ४२) निदर्शितं 'मेघाशङ्कि-' इत्यादि पद्यं तद्विष्पण्यां 'हेज्जलस्य राधाविप्रलम्भे' इत्येतदन्तर्गतमसूचि । एतदेव पद्यमभिनवभारत्यामेवान्यत्र (अ. ९, प. २१४-६) 'भेज्जल-नाम्ना कविना निजरूपके उक्तम्' इत्युच्चारणेनैतदीयं सूचितम् । अभिनवभारत्या (अ. १९, पृ. ७२) उल्लेखानुसारेण सैन्धवभाषाबाहुल्येन निबद्धोऽयं सैन्धवक-सट्टको ज्ञायते । एवं च तत्र (अ. १९, पृ. ६३) अस्य रासकाङ्क्षस्यापि सूचनमुपलभ्यते । महाराजभोजस्य शृङ्गारप्रकाशे (प्र. १२, प्रा. वि. पृ. १८२) 'यथा रासकाङ्क्षे' इत्याद्युल्लेखेनाप्यस्यैव स्मरणं सम्भाव्यते । एवमभिनवगुप्तादेरपि प्राचीनोऽयं कविः कुत्रत्यः कदा चैतद् रूपकं रचितवानित्याद्यन्वेषणीयमवशिष्यते ॥

[३५] रामाभ्युदयम् । [यशोवर्मा] नाम्नैव ज्ञायमानस्वरूपस्य रामायणेति-वृत्तिनिबद्धस्यास्य नाटकस्य नव निदर्शनान्यत्र नाट्यदर्पणे निर्दिष्टानि । अस्य नाटकस्य द्वितीयाङ्कगता रावण-मारीच प्रहस्तादीनामुक्ति-प्रत्युक्तिः, सीतां प्रति सुग्रीवस्य संदेशोक्तिश्चात्र नाट्यदर्पणे (पृ. ४०, ६३, १२७) असत्प्रलाप-सान्त्वन-पताकास्थानकेषु निदर्शिता । चतुर्थाङ्कादिन्द्रजिद्वचनं तोटके (पृ. ८१), पञ्चमाङ्काद् रामवचनं विमर्शे (पृ. ९०), षष्ठाङ्कगतं च सीताया ज्वलनप्रवेश-प्रत्युज्जीवनादि परिगूहने (पृ. ९७) न्यदर्शि । अन्यच्चैतदन्तर्गतं सीतायाः परित्यागेनावमाननं छलने (पृ. ८४), मयात्मोपक्षेपस्य सूचनं सन्ध्यन्तरान्तर्भावकीर्तने (पृ. १०२), मायाशिरोदर्शनं चारभटीलक्षणे (पृ. १४०) समसूचि । नाट्यदर्पणात् प्राचीनेषु ध्वन्यालोक(उ. ३, पृ. १३३)-वक्रोक्तिजीविता'(पृ. २२६) भिनवभारती (ख. ३, पृ. १३)-ध्वन्यालोकलोचन(उ. ३, १४८)-शृङ्गारप्रकाश (प्र. १२, प. १८६, २०१)-प्रभृतिष्वर्वाचीनेषु भावप्रकाशन(अ. ७, पृ. २००, २१२; अ. ८, प. २३२, २३७)-साहित्यदर्पण(परि. ६, श्लो० १४२, २१०)-प्रभृतिषु च षडङ्कस्यास्य नाटकस्य स्मरणावतरणान्युपलभ्यन्ते । अत्र (४०) द्वितीयाङ्कगता सूचिता सुग्रीवस्य संदेशोक्तिः शृङ्गारप्रकाशे (प्र. १२, पृ. २०१) तृतीयाङ्कगता 'प्रश्नासायिष्यति' इति चतुर्थपादपाठाङ्किता च पठ्यते । एतद् यशोवर्मणा विरचितमित्यभिनवगुप्तस्य ध्वन्यालोक-लोचन(उ. ३, पृ. १४८)-गतोल्लेखादवसीयते । कविक्षेमेन्द्रसंकलिते सुवृत्ततिलके (२, ३९; ३, २१), वल्लभदेवसंगृहीतायां सुभाषितावल्या(पृ. ६०४)मपि च यशोवर्मकृतित्वेन सूचितानि कानिचित् पद्यान्येतन्नाटककारस्य सम्भाव्यन्ते ।

अयं 'यशोवर्मा कविर्वाक्पतिराज-भवभूत्यादिसेवितो वैक्रमाष्टमशताब्दीयः कन्यकुब्जे-
श्वरः सम्भाव्यते । यः कविकल्हणसंकलित-राजतरङ्गिणी' त. ४, १३४, १४६)वर्णनानुसारेण
ललितादित्यनृपतिप्रतापादित्याक्रान्त आसीत् ।

[३६] रोहिणी-मृगाङ्कः प्रकरणम् । अस्य रूपकस्य स्वोपज्ञता समसूचि
प्रस्तुतनाट्यदर्पणकृताऽत्रैव (पृ. ५४) 'अस्मदुपज्ञ' विशेषणेन । अस्य प्रथमाङ्कात् मृगाङ्क-
वसन्तयोः पद्योक्तिः परिभावना-परिन्यासोदाहरणेऽत्र (पृ. ५४, ६०) पर्यवताति ।

[३७] वनमाला नाटिका । प्रस्तुतनाट्यदर्पणकृताऽस्या नाटिकायाः स्वोपज्ञ-
ताऽत्र (पृ. १५२) 'अस्मदुपज्ञ' विशेषणेन समसूचि, दमयन्तीं प्रति प्रयुक्तं पद्यं राज-
वचोऽत्रोदाहारि । राज-दमयन्तीसम्बद्धाऽत्र प्रयुक्ता कैषा वनमालेत्यादि जिज्ञासितमिति वृत्त-
वस्तु सम्यग् नावबुध्यते । बृहट्टिप्पनिकायां, तदाधारेण जैनग्रन्थावल्यादौ चैषा नाटिका
पं. अमरचन्द्रकृता सूचिता, जैनग्रन्थावल्यां (पृ. ३३८) अमरचन्द्रश्चान्यमतिः सम्भावितः,
किन्तु तत्र भ्रान्त्या रामचन्द्रस्थानेऽमरचन्द्रेत्युल्लिखितं वा पठितं सम्भाव्यते । गणिकान्ति-
विजयलिखिते प्राचीनग्रन्थसूचिपत्रे चैषा पं. रामचन्द्रकृतेत्यसूचि^१ ।

[३८] विधिविलसितम् । नल-दमयन्तीसम्बद्धमेतन्नाटकं ज्ञायते । अस्य पञ्चमा-
ङ्कगतं कञ्चुकिवचोऽत्र नाट्यदर्पणे (पृ. ५०) विमर्शनिदर्शन उदाहृतम् । अभिनव-
भारत्यामग्रेऽस्योदाहरणं सम्भाव्यते । अस्य नाटकस्य विधाता कः, कुत्रत्यः, कदा वाऽऽसी-
दित्यादि नैव किञ्चिदवगतम् ।

[३९] विलक्षदुर्योधनम् । महाभारतेतिवृत्तसम्बद्धस्यास्य नाटकस्यार्जुनपराक्रम-
प्रशंसासूचकं भीष्मवचोरूपमेकमेवोदाहरणमत्र नाट्यदर्पणे [पृ. ६९] पुष्पार्थप्रबोधन
उदाहृतम् । अभिनवभारत्यादावस्य स्मरणावतरणं सम्भाव्यते, किन्तु विना तद्दर्शनं साम्प्रतं
निश्चयेन वक्तुं न शक्यते । दुष्प्राप्यास्य कर्तृ-समय-स्थानादिविषयेऽपि तत एव मौनं
श्रेयस्करम् ।

[४०] सुधाकलशः । सुभाषितसुधानिधानस्यास्य स्वोपज्ञत्वं स्वयं समसूच्येत-
न्नाट्यदर्पणकारेणात्र [पृ. १३१, १४१] 'अस्मदुपज्ञ' 'अस्माकम्' इति पदप्रयोगं
कुर्वाणेनेति नैतद्विषये विशेषतो वक्तव्यम् । रामचन्द्र-गुणचन्द्रयोर्द्वयोरपि नाट्यदर्पणस्य

१ " कविर्वाक्पतिराज-श्रीभवभूत्यादिसेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा, तद्गुणस्तुतिबन्दिताम् ॥ "

—राजतरङ्गिण्याम् (त. ४, श्लो० १४४)

२ " पं. रामचन्द्रकृता वनमालानाटिका श्लो० ८०० । "

—पुरातत्त्वे (पु. २, अ. ४, ४२४-४२८)

कर्तृत्वे प्रख्यापितेऽपि सुभाषितकोशरूपस्यास्य सुधाकलशस्य स्रष्टा तु प्रबन्धशतकृत्त्वेन प्रसिद्धो महाकविरामचन्द्र एव प्रतीयते । 'बृहट्टिप्पनिकायां प्रकीर्णग्रन्थेषु, गणिकान्तिविजयं लिखिते प्राचीनग्रन्थसूचिपत्रे सूक्तकोशेषु च त्रयोदशशतश्लोकपरिमितोऽयं तत्कर्तृकः सूचितः । प्रस्तुते नाट्यदर्पणे [पृ. १३१, १४१] गुण-दोषव्यत्ययरूपमृदबोदाहरणे विप्रलम्भात्मकशृङ्गार-निदर्शने चास्य त्रीणि प्राकृतपद्यानि प्रदर्शितानीत्येतस्मिन् सुधाकलशे प्राकृतभाषामय-सुभाषितानां प्राचुर्यं प्रतीयते ।

[४१] हयग्रीववधम् । वीररसप्रधानस्य प्राचीनस्यास्य प्रबन्धस्य प्रस्तुते नाट्यदर्पणे [पृ. १५५] सकृदेव स्मरणमुपलभ्यते । काव्यप्रकाशकारादिभिरेतद्गतं हयग्रीववर्णनमङ्गौघ्य-रूप-रसदोषत्वेनोदाहृतम्, किन्तु प्रस्तुतनाट्यदर्पणकृन्मतेन न स रसदोषः, तत्र वृत्तनायक-स्याल्पवर्णनात् स वृत्तदोषः, वध्यस्य शौर्य-विभूत्यतिशयवर्णनेनाङ्गी वीरो रसस्तु विभूष्यते इति प्रतिपाद्यते स्म ।

कविकल्हणोऽवर्णयद् राजतरङ्गिण्यां [त. ३, २६०-२६२] काश्मीरेश्वर-मातृगुप्त-सत्कृतस्य मेण्ठ-भर्तृमेण्ठादिसंज्ञितस्य कवेरेतदपूर्वकवित्वविजृम्भितमसमानसन्मानपात्रं 'काव्यम् ।

यायावरीयकविराजशेखरः श्रूयमाणत्वेनासूचयदुज्जयिन्यां परीक्षितेषु काव्यकारेषु मेण्ठस्यापि नाम 'काव्यमीमांसायाम् [अ. १०, पृ. ५५], तत्रैव हयग्रीववधगतं 'उत्खात—'

१ 'सुधाकलशाख्यसुभाषितकोशः पं. रामचन्द्रकृतः पत्र....' —बृ०

—जैनसाहित्यसंशोधके [ख. १, अ. २]

२ 'पं. रामचन्द्रकृतः सुधाकलशः १३०० ।'

—पुरातत्त्वे [पु. २, अ. ४, ४२४-४२८]

३ "हयग्रीववधं मेण्ठस्तदग्रे दर्शयन् नवम् ।

आसमाप्तिं ततो नापत्, साध्वसाध्विति वा वचः ॥

अथ प्रथयितुं तस्मिन्, पुस्तकं प्रस्तुते न्यधात् ।

लावण्यनिर्याणभिया, तदधः स्वर्णभाजनम् ॥

अन्तरङ्गतया तस्य, तादृश्या कृतसत्कृतिः ।

भर्तृमेण्ठः कविर्मेने, पुनरुक्तं श्रियोऽर्पणम् ॥"

—राजतरङ्गिण्याम् [त. ३, २६०-२६२]

४ "श्रूयते चोज्जयिन्यां काव्यकारपरीक्षा—

'इह कालिदास-मेण्ठावत्रामर-रूपसूर-भारवयः ।

हरिचन्द्र-चन्द्रगुप्तौ, परीक्षिताविह विशालायाम् ॥"

—काव्यमीमांसायाम् [अ. १०, पृ. ५५]

इत्यादि पद्यमपि च न्यदर्शयत् । 'बालरामायणे [१, १६], प्रचण्डपाण्डवनामधेयाङ्के बालभारते [प्र. १२] च 'वाल्मीकिकविरेव कालक्रमेण भर्तृमेष्ठ-भवभूति-राजशेखर-रूपान्तरतां प्रपेदे' इति वर्णयामास । मेष्ठराजस्य वक्रोक्तिप्रशंसनपरमेकं पद्यं कविराजशेखर-कृतित्वेन निर्दिश्यमानं पठ्यते जल्हणसंगृहीतं सूक्तमुक्तावल्याम् [पि. रि. २, ६४], एव-मन्यच्चोपलभ्यते कविपङ्क्तिनिवेशित-मेष्ठनामकं 'शार्ङ्गधरपद्धतौ [१८८] ।

परिमलापरनामधेयः कविपद्मगुप्तो 'नवसाहसाङ्कचरिते पुरातनकविप्रशंसने प्रस्तुत-हयग्रीववधकाव्यकर्तृभर्तृमेष्ठस्य वैदर्भमार्गानुसारिणीमादर्शभूतामादरणीयां यशस्करां सूक्ति-मस्मरत् ।

कविकर्ममर्मज्ञो मम्मटो निजे काव्यप्रकाशे रसदोषनिरूपणे हयग्रीववधान्तर्गतं हयग्रीववर्णनमङ्गातिशयवर्णनदोषरूपं न्यदर्शयत् 'यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि-' 'विनिर्गतं मानदं' इत्यादि पद्यद्वयं च प्रोदाहरत् । भट्टवामनाचार्येण विरचितायां बालबोधिण्यां काव्यप्रकाशटीकायां [नि. सा. प्र. उ. ७, पृ. ४४१] हयग्रीववधमेतत् काश्मीरकमेष्ठ-कविप्रणीतं नाटकमित्यसूचि, एवं आर. शा(श्या)मशास्त्रिसम्पादिते महीशूरराजकीयग्रन्थमालायां प्रकाशिते काव्यप्रकाशे पूर्वोक्तपद्यद्वयस्याकरग्रन्थसूचनेऽपि च 'हयग्रीवधनाटकम्' इति

१ " वभूव वल्मीकभवः पुरा कविस्ततः प्रपेदे मुवि भर्तृमेष्ठताम् ।

स्थितः पुनः(ततः स्थितो) यो भवभूतिरेखया, स वर्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥ "

—बालरामायणे [१, १६], बालभारते [प्र. १२] च ।

२ " वक्रोक्त्या मेष्ठराजस्य, वहन्त्या सृणिरूपताम् ।

आविद्धा इव धुन्वन्ति, मूर्धानं कविकुञ्जराः ॥ "

—सूक्तमुक्तावल्याम् [पि. रि. २, ६४]

३ " भासो राभिल-सोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसाङ्कः कविः,

मेष्ठो भारवि-कालिदास-तरलाः स्कन्धः सुबन्धुश्च यः ।

दण्डी बाण-दिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः,

सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥ "

—शार्ङ्गधरपद्धतौ [१८८]

४ " तत्त्वस्पृशस्ते कवयः पुराणाः, श्रीभर्तृमेष्ठप्रमुखा जयन्ति ।

निर्लिशधारासद्देशेन येषां, वैदर्भमार्गेण गिरः प्रवृत्ताः ॥

पूर्णेन्दुबिम्बादपि सुन्दराणि, तेषामपू(दू)रे पुरतो यशांसि ।

ये भर्तृमेष्ठादिकवीन्द्रसूक्तिव्यक्तोपदिष्टेन पथा प्रयान्ति ॥ "

—नवसाहसाङ्कचरिते [५-६]

निरदेशि; तदेतत् सूचनं स्वल्पनासम्भवं प्रतीयते, यतो नैतन्नाटकम्, किन्त्वन्यत्रोपलभ्यमानोल्लेखान्महाकाव्यं विज्ञायते । महादेवादीनामैतिहासिकचरितावेदकस्य हयग्रीवदैत्यवधात्मकस्य रात्रिवर्णनादिविभूषितस्यापेशलानामपीतिहासार्थानां कविकृतपेशलत्वेन पिच्छिलस्य सर्गबन्धादिमहाकाव्यलक्षणसमन्वितस्यास्य महाकाव्यत्वमसूचयन्महाराजभोजः शृङ्गारप्रकाशे, हेमचन्द्राचार्यश्च स्वोपज्ञे काव्यानुशासने ।

कविक्षेमेन्द्रेण निजे सुवृत्ततिलके [३, १६] सर्गबन्धस्यारम्भेऽनुष्टुप्-निदर्शनेऽस्य भर्तृमेण्ठस्य हयग्रीववधात् महाकाव्याद् 'आसीद् दैत्यो हयग्रीवः' इत्यादिपद्यमुदाहारि ।

मेण्ठकवि-स्मरणं करोति स्मान्येषां प्राचीनानां सुप्रसिद्धानां सुबन्धु-भारवि-बाणानां नामभिः साकं कविमङ्गलकः श्रीकण्ठचरिते^१ [स. २, श्लो. ५३] । एवं च प्रशंसति स्म कायस्थकविसोड्डल एनं 'भर्तृमेण्ठमुदयसुन्दरीकथायामित एव गा. ओ. प्र. प्रकाशितायाम् । अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते वक्रोक्तिजीवितादौ, वल्लभदेवसंगृहीतायां सुभाषितावल्यां [२८७], विश्वनाथकवेः साहित्यदर्पणे [पृ. ९७] च प्रस्तुतकवि-काव्यस्य स्मरणावतारणानि ।

१ " हयग्रीववधादयो महादेवादीनामैतिहासिकं चरितमावेदयन्ति । "

'आसीद् दैत्यो हयग्रीवः x x

'रात्रिवर्णनं किरातार्जुनीय-कुमारसम्भव-शिशुपालवध-हयग्रीववधादौ । '

'यस्मिन् इतिहासार्थानपेशलान् पेशलान् कविः कुरुते ।

स हयग्रीववधादिप्रबन्ध इव सर्गबन्धः स्यात् ॥ "

—शृङ्गारप्रकाशे [प्र. १२, पृ. १६८; प्र. ११, पृ. १४८, १५२, १५६]

२ " संस्कृतभाषानिबद्धसर्गबन्धं हयग्रीववधादि । "

—काव्यानुशासने [अ. ८, पृ. ३३७]

३ " मेण्ठे स्वर्द्धिरदाधिरौहिणि वशं याते सुबन्धौ विधेः,

शान्ते हन्ते ! च भारवौ विघटिते बाणे विषादस्पृशः ।

वागदेव्या विरमन्तु मन्तुविधुरा द्राग् दृष्टयश्चेष्टते,

शिष्टः कश्चन स प्रसादयति तां यद्वाणि-सद्वाणिनी ॥ "

—श्रीकण्ठचरिते [स. २, श्लो. ५३]

४ " स कश्चिदालेख्यकरः कवित्वे, प्रसिद्धनामा भुवि भर्तृमेण्ठः ।

रस-प्लवेऽपि स्फुरति प्रकामं, वर्णेषु यस्योज्ज्वलता तथैव ॥ "

—उदयसुन्दरीकथायाम् [पृ. १५४]

विशेषतो विज्ञाप्यम्—नाट्यदर्पणग्रन्थे [पृ. १९०-१९२] निर्दिष्टानामन्येषां रूपकाणां सूचकानि पद्यानि महाराजभोजस्याप्रकाशिते शृङ्गारप्रकाशेऽपि [प्र. ११, प्राच्यविद्यामन्दिरीये ह. लि. पु. सङ्ग्रहे क्र. १३२३९, पृ. १४१-१४५] व्यस्तक्रमे दृश्यन्ते ।

उपसंहारः—साम्प्रतमदृश्यमानानामप्रकाशितानामपि पुरातनानां प्रतिष्ठितानामेषां प्रबन्धानां विषये वर्षाणां परिश्रमेणान्वेषणात् प्राचीनप्रामाणिकोल्लेखानुसारेण यद् विज्ञातम्, तदत्र निवेदितम् । प्राचीनग्रन्थरत्नगवेषकाः संशोधका गवेषयन्तु, प्रकाशयन्तु चैतद्विषये विशेषतो ज्ञातव्यम् । सहजसौजन्येन संशोधयन्तु सुज्ञाः कुर्वन्तु सफलं चेमं परिश्रमम् ।

इति प्रार्थयते विदुषां वशंवदः—

गान्धीत्युपाह्वो भगवान्श्रेष्ठितनुजो लालचन्द्रः ।

अत्र संशोधनीयम्—

पृ.	प.	अशुद्धम्	शुद्धम्
२३	२१	देवो तान्	देवस्तान्
२९	२२	गगना-	गमना-
३५	२१	काने	काणे
४२	१०		
४७	२२		
४६	१३	-स्यस्वो-	-स्य स्वो-
४७	३	-र वातारि	-रवातारि ।

श्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्रसंस्मृतितं नाट्य-दर्पणम् ।

(मूलम्)

[१]

अथ नाटक-निर्णयः प्रथमो विवेकः ।

- चतुर्वर्गफलां नित्यं, जैनीं वाचमुपास्महे ।
रूपैर्द्वादशभिर्विश्वं, यया न्याय्ये धृतं पथि ॥ १ ॥
- अभिनेयस्य काव्यस्य, भूरिभेदभृतः कियत् ।
कियतोऽपि प्रसिद्धस्य, दृष्टं लक्ष्म प्रचक्ष्महे ॥ २ ॥
- नाटकं प्रकरणं च, नाटिकां प्रकरण्यथ ।
व्यायोगः समर्वकारः, भाणः प्रहसनं डिमः ॥ ३ ॥
- अङ्क ईहामृगो वीथी, चत्वारः सर्ववृत्तयः ।
त्रिवृत्तयः परे त्वष्टौ, कैशिकी-परिवर्जनात् ॥ ४ ॥
- ख्याताद्यराजचरितं, धर्म-कामार्थसत्फलम् ।
साङ्कोपाय-दशा-सन्धि, दिव्याङ्गं तत्र 'नाटकम्' ॥ ५ ॥
- उद्धतोदात्त-ललित-शान्ता धीर-विशेषणाः ।
वर्णाः स्वभावाश्चत्वारः, नेतृणां मध्यमोत्तमाः ॥ ६ ॥
- देवा धीरोद्धता धीरोदात्ताः सैन्येश-मन्त्रिणः ।
धीरशान्ता वणिग्-विप्राः, राजानस्तु चतुर्विधाः ॥ ७ ॥

धीरोद्धतश्चलश्चण्डः, दर्पी दम्भी विकत्थनः ।
धीरोदात्तोऽतिगम्भीरः, न्यायी सत्त्वी क्षमी स्थिरः ॥ ८ ॥

शृङ्गारी धीरललितः, कलासक्तः सुखी मृदुः ।
धीरशान्तोऽनहङ्कारः, कृपालुर्विनयी नयी ॥ ९ ॥

मुख्यमिष्टफलं वृत्तम्, अङ्गं प्रासङ्गिकं क्वचित् ।
सूच्यं प्रयोज्यमभ्यूह्यम्, उपेक्ष्यं तच्चतुर्विधम् ॥ १० ॥

नीरसानुचितं सूच्यं, प्रयोज्यं तद्विपर्ययः ।
ऊह्यं तदविनाभूतम्, उपेक्ष्यं तु जुगुप्सितम् ॥ ११ ॥

प्रकाशं ज्ञाप्यमन्येषां, स्वगतं स्वहृदि स्थितम् ।
परावृत्य रहस्याख्याऽन्यस्मै तदपवारितम् ॥ १२ ॥

त्रिपताकान्तरोऽन्येन, जल्पो यस्तज्जनान्तिकम् ।
आकाशोक्तिः स्वयम्प्रश्न-प्रत्युत्तरमपात्रकम् ॥ १३ ॥

स्वल्पपद्यं लघुगद्यं, श्लिष्टावान्तरवस्तुकम् ।
सिन्धु-सूर्येन्दु-कालादि-वर्णनाधिक्यवर्जितम् ॥ १४ ॥

एकाङ्गिरसमन्याङ्गम्, अङ्गुतान्तं रसोर्मिभिः ।
अलङ्घितमलङ्कार-कथा-ऽङ्गैरगलद्-रसम् ॥ १५ ॥

उक्तत्वाद् वक्ष्यमाणत्वाद्, भूयःकार्याद् यदुच्यते ।
तत् कर्णे श्रावयेद् येन, न याति पुनरुक्तताम् ॥ १६ ॥

गोपुच्छ-केश-कल्पानि, नाट्यवस्तूनि कल्पयेत् ।
उदात्ता रञ्जका भावाः, स्थापनीयाः पुरः पुरः ॥ १७ ॥

अयुक्तं च विरुद्धं च, नायकस्य रसस्य वा ।
वृत्तं यत् तत् परित्याज्यं, प्रकल्प्यमथवाऽन्यथा ॥ १८ ॥

अवस्थायाः समाप्तिर्वा, छेदो वा कार्ययोगतः ।
अङ्कः सविन्दुर्दृश्यार्थः, चतुर्यामो मुहूर्ततः ॥ १९ ॥

- आवश्यकविरोध्यर्थः, स्वल्पपात्रः सनिर्गमः ।
 पञ्चसङ्ख्योऽपकर्षेण, दशसङ्ख्यः प्रकर्षतः ॥ २० ॥
- अभिघातः प्रधानस्य, नेतुर्ग्रन्थो न कुत्रचित् ।
 बन्धः पलायनं सन्धिः, योज्यो वा फललिप्सया ॥ २१ ॥
- दूराध्वयानं पूरोधः, राज्य-देशादि-विप्लवः ।
 रतं मृत्युः समीकादि, वर्ण्य विष्कम्भकादिभिः ॥ २२ ॥
- अङ्कानर्हस्य वृत्तस्य, त्रिकालस्यानुरञ्जिना ।
 सङ्क्षिप्य संस्कृतेनोक्तिः, अङ्कादौ मध्यमैर्जनैः ॥ २३ ॥
- शुद्धो विष्कम्भकस्तत्र, सङ्कीर्णो नीच-मध्यमैः ।
 अङ्कसन्धायकः शक्य-सन्धानातीतकालवान् ॥ २४ ॥
- एवं प्रवेशको नीचैः, परार्थैः प्राकृतादिना ।
 एतौ प्रभूतकार्यत्वात्, नाटकादिचतुष्टये ॥ २५ ॥
- अङ्कास्यमन्तपात्रेण, छिन्नाङ्कमुखयोजनम् ।
 वस्तुनः सूचनं चूला, पात्रैर्नेपथ्यसंस्थितैः ॥ २६ ॥
- सोऽङ्कावतारो यत्-पात्रैः, अङ्कान्तरमसूचनम् ।
 आयौ सूच्ये बहावन्ये, क्रमादल्पे तरे तमे ॥ २७ ॥
- बीजं पताका प्रकरी, बिन्दुः कार्यं यथारुचि ।
 फलस्य हेतवः पञ्च, चेतनाचेतनात्मकाः ॥ २८ ॥
- स्तोकोद्दिष्टः फलप्रान्तः, हेतुर्बीजं प्ररोहणात् ।
 आविमर्शं पताका चेत्, चेतनः स परार्थकृत् ॥ २९ ॥
- चिन्तितार्थापरप्राप्तिः, वृत्ते यत्रोपकारिणी ।
 पताकास्थानकं तत् तु, चतुर्धा मण्डनं क्वचित् ॥ ३० ॥
- सहसेष्टार्थलाभश्च, श्लिष्टसातिशया च वाग् ।
 द्वयर्था चाप्रकटे श्लिष्ट-स्पष्टप्रत्यभिधाऽपि च ॥ ३१ ॥

- प्रकरी चेत् क्वचिद् भावी, चेतनोऽन्यप्रयोजनः ।
हेतोश्छेदेऽनुसन्धानं, बहूनां बिन्दुराफलात् ॥ ३२ ॥
- साध्ये बीजसहकारी, कार्यं कार्यैस्तु मुख्यता ।
पताकायाः प्रधानत्वेऽनुसन्धिः सूचनाऽऽदिभिः ॥ ३३ ॥
- आरम्भ-यत्न-प्राप्त्याशा-नियताप्ति-फलागमाः ।
नेतुर्वृत्ते प्रधाने स्युः, पञ्चावस्था ध्रुवं क्रमात् ॥ ३४ ॥
- फलायैत्सुक्यमारम्भः, प्रयत्नो व्यापृतौ त्वरा ।
फलसम्भावना किञ्चित्, प्राप्त्याशा हेतुमात्रतः ॥ ३५ ॥
- नियताप्तिरुपायानां, साकल्यात् कार्यनिर्णयः ।
साक्षादिष्टार्थसम्भूतिः, नायकस्य फलागमः ॥ ३६ ॥
- मुखं प्रतिमुखं गर्भमर्श-निर्वहणान्यमी ।
सन्धयो मुख्यवृत्तांशाः, पञ्चावस्थाऽनुगाः क्रमात् ॥ ३७ ॥
- मुखं प्रधानवृत्तांशः, बीजोत्पत्ति-रसाश्रयः ।
प्रतिमुखं कियल्लक्ष्य-बीजोद्घाट-समन्वितः ॥ ३८ ॥
- बीजस्यौन्मुखवान् गर्भः, लाभालाभ-गवेषणैः ।
उद्भिन्नसाध्य-विघ्नात्मा, विमर्शो व्यसनादिभिः ॥ ३९ ॥
- सबीजविकृतावस्थाः, नाना-भावा मुखादयः ।
फलसंयोगिनो यस्मिन्, असौ निर्वहणो ध्रुवम् ॥ ४० ॥
- उपक्षेपः परिकरः, परिन्यासः समाहितः ।
उद्भेदः करणं चैतान्यत्रैवाथ विलोभनम् ॥ ४१ ॥
- भेदनं प्रापणं युक्तिः, विधानं परिभावना ।
सर्वसन्धिष्वमूनि स्युः, द्वादशाङ्गं मुखं ध्रुवम् ॥ ४२ ॥
- बीजस्योप्तिरुपक्षेपः, स्वल्पव्यासः परिक्रिया ।
विनिश्चयः परिन्यासः, पुनर्न्यासः समाहितः ॥ ४३ ॥

- स्वल्पप्ररोह उद्भेदः, करणं प्रस्तुतक्रिया ।
विलोभनं स्तुतेर्गार्धयः, भेदनं पात्रनिर्गमः ॥ ४४ ॥
- प्रापणं सुखसम्प्राप्तिः, युक्तिः कृत्यविचारणा ।
विधानं सुख-दुःखाप्तिः, विस्मयः परिभावना ॥ ४५ ॥
- विलासो धूननं रोधः, सान्त्वनं वर्णसंहृतिः ।
नर्म नर्मद्युतिस्तापः, स्युरेतानि यथारुचि ॥ ४६ ॥
- पुष्पं प्रगमनं वज्रम्, उपन्यासोपसर्पणम् ।
पञ्चावश्यमप्यङ्गानि, प्रैतिमुखे त्रयोदश ॥ ४७ ॥
- विलासो नृ-स्त्रियोरीहा, धूननं साम्न्यनादरः ।
रोधोऽर्तिः सान्त्वनं साम, पात्रौघो वर्णसंहृतिः ॥ ४८ ॥
- क्रीडायै हसनं नर्म, दोषावृतौ तु तद्युतिः ।
अपायदर्शनं तापः, पुष्पं वाक्यं विशेषवत् ॥ ४९ ॥
- प्रगमः प्रतिवाक्-श्रेणिः, वज्रं प्रत्यक्षकर्कशम् ।
उपपत्तिरुपन्यासः, नष्टेष्टेहाऽनुसर्पणम् ॥ ५० ॥
- सङ्ग्रहो रूपमनुमा, प्रार्थनोदाहृतिः क्रमः ।
उद्वेगो विद्रवश्चैतद्, गुणतः कार्यमष्टकम् ॥ ५१ ॥
- आक्षेपोऽधिवलं मार्गोऽसत्याहरण-तोडके ।
पञ्चैतानि प्रधानानि, गर्भेऽङ्गानि त्रयोदश ॥ ५२ ॥
- सङ्ग्रहः साम-दानादिः, रूपं नानार्थसंशयः ।
अनुमा निश्चयो लिङ्गात्, प्रार्थना भावयाचनम् ॥ ५३ ॥
- उदाहृतिः समुत्कर्षः, क्रमो भावस्य निर्णयः ।
उद्वेगो भीर्द्रवः शङ्काऽऽक्षेपो बीजप्रकाशनम् ॥ ५४ ॥
- अधिवलं बलाधिक्यं, मार्गस्तत्त्वार्थशंसनम् ।
असत्याहरणं छद्म, तोटकं गर्भितं वचः । ॥ ५५ ॥

- द्रवः प्रसङ्गः सम्फेदोऽपवादश्छादनं द्युतिः ।
खेदो विरोधः संरम्भः, भवेयुर्गुणतो नव ॥ ५६ ॥
- शक्ति-प्ररोचनाऽऽदान-व्यवसायास्तु मुख्यतः ।
त्रयोदशाङ्गान्यामर्शो, द्रवः पूज्यव्यतिक्रमः ॥ ५७ ॥
- प्रसङ्गो महतां कीर्त्तिः, सम्फेदः क्रोधजं वचः ।
अपवादः परीवादः, छादनं मन्युमार्जनम् ॥ ५८ ॥
- तिरस्कारो द्युतिः खेदः, श्रमः काय-मनो-भवः ।
विरोधः प्रस्तुतज्यानिः, संरम्भः शक्तिकीर्तनम् ॥ ५९ ॥
- क्रुद्धप्रसादनं शक्तिः, भाविसिद्धिः प्ररोचना ।
फलसामीप्यमादानं, व्यवसायोऽर्थहेतुयुक् ॥ ६० ॥
- सन्धिर्निरोधो ग्रथनं, निर्णयः परिभाषणम् ।
उपास्तिः कृतिरानन्दः, समयः परिगूहनम् ॥ ६१ ॥
- भाषणं काव्यसंहार-पूर्वभाव-प्रशस्तयः ।
चतुर्दशाङ्गो निर्वाहः, सन्धिर्बीज-फलागमः ॥ ६२ ॥
- निरोधः कार्यमीमांसा, ग्रथनं कार्यदर्शनम् ।
निर्णयोऽनुभवख्यातिः, परिभाषा स्वनिन्दनम् ॥ ६३ ॥
- सेवोपास्तिः कृतिः क्षेमम्, आनन्दो वाञ्छितागमः ।
समयो दुःखनिर्वासोऽद्भुताप्तिः परिगूहनम् ॥ ६४ ॥
- भाषणं साम-दानोक्तिः, प्राग्भावः कृत्यदर्शनम् ।
वरेच्छा काव्यसंहारः, प्रशस्तिः शुभशंसना ॥ ६५ ॥

इति श्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्रविरचिते नाट्यदर्पणसूत्रे नाटकनिर्णयो
नाम प्रथमो विवेकः ॥ १ ॥

[२]

अथ प्रकरणाद्येकादशरूपनिर्णयो द्वितीयो विवेकः ।

प्रकरणं वणिग्-विप्र-सचिव-स्वाम्यसङ्करात् ।

मन्दगोत्राङ्गनं दिव्यानाश्रितं मध्यचेष्टितम् ॥ १ ॥

दास-श्रेष्ठि-विटैर्युक्तं, क्लेशाढ्यं तच्च सप्तधा ।

कल्प्येन फल-वस्तूनाम्, एक-द्वि-त्रि-विधानतः ॥ २ ॥

कुलस्त्री गृहवार्तायां, पण्यस्त्री तु विपर्यये ।

विटे पत्यौ द्वयं तस्माद्, एकविंशतिधाऽप्यदः ॥ ३ ॥

अत्राकल्प्यं पुरा कलृप्तं, यद्वाऽनार्षमसद्गुणम् ।

शेषं नाटकवत् सर्वं, कैशिकीपूर्णतां विना ॥ ४ ॥

चतुरङ्गा बहुस्त्रीका, वृपेशा स्त्री-महीफला ।

कल्प्यार्था कैशिकी-मुख्या, पूर्वरूपद्वयोत्थिता ॥ ५ ॥

अख्याति-ख्यातितः कन्या-देव्योर्नाटी चतुर्विधा ।

अत्र मुख्याकृतो योगः, पर्यन्ते नेतुरन्यथा ॥ ६ ॥

प्रेमाद्रीं वर्ततेऽन्यस्यां, नेता मुख्याऽभिशाङ्कितः ।

देवी दक्षाऽपरा मुग्धा, समा धर्मा द्वयोः पुनः ॥ ७ ॥

क्रोध-प्रसाद-प्रत्यूह-रति-च्छद्वादि भूरिशः ।

एवं प्रकरणी किन्तु, नेता प्रकरणोदितः ॥ ८ ॥

एकाहचरितैकाङ्को, गर्भामर्शविवर्जितः ।

अस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामो, नियुद्ध-स्पर्धनोद्धतः ॥ ९ ॥

स्वल्पयोषिजनः ख्यात-वस्तुर्दीप्तरसाश्रयः ।

अदिव्यभूपतिस्वामी, वैयायोगो नायिकां विना ॥ १० ॥

- विज्ञेयः समवकारः, ख्यातार्थो निर्विमर्शकः ।
 उदात्तदेव-दैत्येशो, वीथ्यङ्गी वीर-रौद्रवान् ॥ ११ ॥
- अत्र द्वादश नेतारः, फलं तेषां पृथक् पृथक् ।
 अङ्गास्त्रयस्त्रिचृङ्गाराः, त्रिकपटास्त्रिविद्रवाः ॥ १२ ॥
- षड्-युगमैकमुहूर्ताः स्युः, निष्ठितार्थाः स्वकार्यतः ।
 महावाक्ये च सम्बद्धाः, क्रमाद् द्व्येकैकसन्धयः ॥ १३ ॥
- चृङ्गारस्त्रिविधो धर्म-कामार्थफलहेतुकः ।
 वञ्च्य-वञ्चक-दैवेभ्यः, सम्भवी कपटास्त्रिधा ॥ १४ ॥
- जीवाजीवोभयोत्थः स्याद्, विद्रवस्त्रिरमीषु तु ।
 प्रत्येकमङ्गेष्वेकैकः, पद्यं च स्रग्धराऽऽदिकम् ॥ १५ ॥
- भाणः प्रधानचृङ्गार-वीरो मुखनिर्वाहवान् ।
 एकाङ्को दशलास्याङ्गः, प्रायो लोकानुरञ्जकः ॥ १६ ॥
- एको विटो वा धूर्तो वा, वेद्याऽऽदेः स्वस्य वा स्थितिम् ।
 न्योमोक्त्या वर्णयेदत्र, वृत्तिर्मुख्या च भारती ॥ १७ ॥
- वैमुख्यकार्यं वीथ्यङ्गि, ख्यातकौलीन-दम्भवत् ।
 हास्याङ्गि भाण-सन्ध्यङ्क-वृत्ति प्रहसनं द्विधा ॥ १८ ॥
- निन्द्य-पाखण्डि-विप्रादेः, अश्लीलासभ्य-वर्जितम् ।
 परिहासवचः-प्रायं, शुद्धमेकस्य चेष्टितम् ॥ १९ ॥
- सङ्कीर्णमुद्धताकल्प-भाषाऽऽचार-परिच्छदम् ।
 बहूनां बन्धकी-चेट-वेद्याऽऽदीनां विचेष्टितम् ॥ २० ॥
- अशान्त-हास्य-चृङ्गार-विमर्शः ख्यातवस्तुकः ।
 रौद्रमुख्यश्चतुरङ्गः, सेन्द्रजाल-रणो डिमः ॥ २१ ॥
- अत्रोलकापात-निर्घाताः, चन्द्र-सूर्योपरक्तयः ।
 सुरासुर-पिशाचाद्याः, प्रायः षोडश नायकाः ॥ २२ ॥

- उत्सृष्टिकाङ्क्षः पुंस्वामी, ख्यातयुद्धोत्थवृत्तवान् ।
भाणोक्तसन्धि-वृत्त्यङ्कः, वाग्युद्धः करुणाङ्गिकः ॥ २३ ॥
- निर्वेदवाचो भूम्नाऽत्र, योषितां परिदेवितम् ।
नरा निवृत्तसङ्ग्रामाः, चेष्टाश्चित्रा विसंस्थुलाः ॥ २४ ॥
- ईर्हा^१मृगः सर्वाथ्यङ्कः, दिव्येशो हृप्तमानवः ।
एकाङ्कश्चतुरङ्को वा, ख्याताख्यातेतिवृत्तवान् ॥ २५ ॥
- दिव्यस्त्रीहेतुसङ्ग्रामः, निर्विश्वासः सविद्धुरः ।
स्व्यपहार-भेद-दण्डः, प्रायो द्वादशनायकः ॥ २६ ॥
- व्याजेनात्र रणाभावः, वधासन्ने शरीरिणि ।
व्यायोगोक्ता रसाः सन्धि-वृत्तयोऽनुचिता रतिः ॥ २७ ॥
- सर्वस्वामिरसा ^२वीथी, त्वेकाङ्का द्व्येकपात्रिका ।
मुखनिर्वाहसन्धिः स्यात्, सर्वरूपोपयोगिनी ॥ २८ ॥
- व्याहारोऽधिवलं गण्डः, प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम् ।
असत्प्रलापो वाक्केली, नालिका मृदवं मतम् ॥ २९ ॥
- उद्घात्यकावलगिते, अथावस्पन्दितं स्मृतम् ।
भारतीवृत्तिवर्तीनि, वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥ ३० ॥
- अन्यार्था भाविदृष्टिर्वा, व्याहारो हास्यलेशगीः ।
मिथो जल्पे स्वपक्षस्य, स्थापनाऽधिवलं बलात् ॥ ३१ ॥
- गण्डोऽकस्माद् यदन्यार्थं, प्रस्तुतानुगतं वचः ।
प्रपञ्चः सस्तवं हास्यं, मिथो मिथ्यैकलाभकृत् ॥ ३२ ॥
- त्रिगतं शब्दसाम्येन, भिन्नस्यार्थस्य योजनम् ।
वचोऽन्यार्थं छलं हास्य-वञ्चना-रोषकारणम् ॥ ३३ ॥
- असत्प्रलापस्तत्त्वेन, हितं यन्नावगम्यते ।
प्रश्नोत्तरं तु वाक्केली, हास्या वाक् प्रतिवागपि ॥ ३४ ॥

हास्याय वञ्चना नाली, व्यत्ययो गुण-दोषयोः ।
 मृदवं परस्परं स्याद्, उद्घात्यं गूढभाषणम् ॥ ३५ ॥
 तच्चावलगितं सिद्धिः, कार्यस्यान्यमिषेण या ।
 स्वेच्छोक्तस्यान्यथाऽऽख्यानं, यदवस्पन्दितं तु तत् ॥ ३६ ॥
 स्वां स्वां वैशेषिकीं हित्वा, सन्धि-वृत्त्यादिकां स्थितिम् ।
 सामान्या नाटकस्यान्या, विज्ञेया रूपकान्तरे ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्रविरचिते नाट्यदर्पणे प्रकरणाद्येकादशरूपनिर्णयो
 नाम द्वितीयो विवेकः समाप्तः ॥ २ ॥

[३]

अथ वृत्ति-रस-भावाभिनय-विचारः तृतीयो विवेकः ।

- भारती सात्वती कैशिकैरभटी च वृत्तयः ।
 रस-भावाभिनयगाः, चतस्रो नाट्य-मातरः ॥ १ ॥
- सर्वरूपकगामिन्यामुख-प्ररोचनोत्थिता ।
 प्रायः संस्कृतनिःशेष-रसाढ्या वाचि भारती ॥ २ ॥
- विदूषक-नटी-मार्वैः, प्रस्तुताक्षेपि भाषणम् ।
 सूत्रधारस्य वक्रोक्त-स्पष्टोक्तैर्यत् तदामुखम् ॥ ३ ॥
- वाक्यार्थ-समयाह्वानैः, भावोक्तैः पात्रसङ्क्रमः ।
 पूर्वरङ्गे गुणस्तुत्या, सभ्यैन्मुख्यं प्ररोचना ॥ ४ ॥
- सात्वती सत्त्व-वाङ्महिनेयं कर्म मानसम् ।
 सार्जवाधर्ष-मुद्-धैर्य-रौद्र-वीर-शमाद्भुतम् ॥ ५ ॥
- कैशिकी हास्य-शृङ्गार-नाट्य-नर्मभिदात्मिका ।
अभट्ट नृत-द्वन्द्व-छन्द-दीप्तरसान्विता ॥ ६ ॥
- स्थायी भावः श्रितोत्कर्षः, विभाव-व्यभिचारिभिः ।
 स्पष्टानुभावनिश्रेयः, सुख-दुःखात्मको रसः ॥ ७ ॥
- कार्यहेतुः सहचारी, स्थाय्यादेः काव्यवर्त्मनि ।
 अनुभावो विभावश्च, व्यभिचारी च कीर्त्यते ॥ ८ ॥
- शृङ्गार-हास्य-करुणाः, रौद्र-वीर-भयानकाः ।
 बीभत्साद्भुत-शान्ताश्च, रसाः सद्भिर्नव स्मृताः ॥ ९ ॥
- सम्भोग-विप्रलम्भात्मा, शृङ्गारः प्रथमो बहुः ।
 मान-प्रवास-शापेच्छा-विरहैः पञ्चधाऽपरः ॥ १० ॥

- स्त्री-पुंस-काव्य-गीतर्तु-माल्य-वेवेष्टकेलिजः ।
अभिनेयः स चोत्साह-चाटु-तापाश्रु-मन्युभिः ॥ ११ ॥
- विकृताचार-जल्पाङ्गाकल्पल्य-विस्मापनोद्भवः ।
होस्थोऽस्याभिनयो नासा-स्पन्दाश्रु-जठर-ग्रहैः ॥ १२ ॥
- विहासश्चोपहासश्च, मध्ये ज्येष्ठे स्मितं हसः ।
अपहासोऽतिहासश्च, नीचे प्रायोऽधमे रसः ॥ १३ ॥
- मृत्यु-बन्ध-धनभ्रंश-शाप-व्यसन-सम्भवः ।
कैरुणोऽभिनयस्तस्य, बाष्प-वैवर्ण्य-निन्दनैः ॥ १४ ॥
- प्रहारासत्य-मात्सर्य-द्रोह-धर्षापनीतिजः ।
रौद्रः स चाभिनेतव्यः, घात-दन्तौष्ठ-पीडनैः ॥ १५ ॥
- पराक्रम-बल-न्याय-यशस्तत्त्वविनिश्चयैः ।
वीरोऽभिनयनं तस्य, धैर्य-रोमाञ्च-दानतः ॥ १६ ॥
- प्रताका-कीर्ति-रौद्राजि-शून्य-तस्करदोषजः ।
भयानकोऽभिनेतव्यः, स्तम्भ-रोमाञ्च-कम्पनैः ॥ १७ ॥
- जुगुप्सनीयरूपादि-परश्लाघा-समुद्भवः ।
वीभत्सोऽभिनयश्चास्य, निष्ठेवोद्वेग-निन्दनैः ॥ १८ ॥
- दिव्येन्द्रजाल-रम्यार्थ-दर्शनाभीष्टसिद्धितः ।
अद्भुतः सोऽभिनेतव्यः, श्लाघा-रोमाञ्च-हर्षतः ॥ १९ ॥
- संसारभय-वैराग्य-तत्त्व-शास्त्रविमर्शनैः ।
शान्तोऽभिनयनं तस्य, क्षमा-ध्यानोपकारतः ॥ २० ॥
- अर्थ-शब्द-वपुः काव्यं, रसैः प्राणैर्विसर्पति ।
अञ्जसा तेन सौहार्दं, रसेषु कविमानिनाम् ॥ २१ ॥
- न तथाऽर्थ-शब्दोत्प्रेक्षाः, श्लाघ्याः काव्ये यथा रसः ।
विपाककम्रमप्याम्रम्, उद्वेजयति नीरसम् ॥ २२ ॥

एकत्र स्वैरिणोस्तुल्य-शक्तयोयोगे विरुद्धता ।
 दोषोऽनौचित्यमङ्गौघ्यम्, अपोषोऽत्युक्तिरङ्गिभित् ॥ २३ ॥
 रतिर्हासश्च शोकश्च, क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
 जुगुप्सा-विस्मय-शमाः, रसानां स्थायिनः क्रमात् ॥ २४ ॥
 'निर्वेद-ग्लान्यपस्मार-शङ्काऽसूया-मर्द-श्रमाः ।
 चिन्ता चापलमावेगः, मतिर्व्याधिः^{१२} स्मृतिर्धृतिः^{१४} ॥ २५ ॥
 अमर्षो मरणं मोहः, निद्रा-क्षुप्तौघ्यं-दृष्ट्यः ।
 विषादोन्माद-दैर्घ्यानि, व्रीडा त्रासो वितर्कणम् ॥ २६ ॥
 गर्वोत्सुक्यावहित्थानि, जाड्यालस्य-विबोधनम् ।
 त्रयस्त्रिंशद् यथायोगं, रसानां व्यभिचारिणः ॥ २७ ॥
 'निर्वेदस्तत्त्वधी-क्लेशैः, वैरस्यं श्वास-तापकृत् ।
 ग्लानिः पीडा जराऽऽयासैः, अशक्तिः काश्य-कम्पभाक् ॥ २८ ॥
 वैकल्यं ग्रहदोषेभ्योऽपस्मारो निन्दचेष्टितः ।
 शङ्का स्व-पर-दौरात्म्याद्, दोलनं श्यामताऽऽदियुक् ॥ २९ ॥
 द्वेषादेः सङ्गुणाक्षान्तिः, असूया दोषदर्शनी ।
 ज्येष्ठादौ मुन्मदी मद्यात्, निद्रा-हास्याश्रुकृत् क्रमात् ॥ ३० ॥
 श्रमो रतादिभिः सादः, स्वेद-श्वासादिकारणम् ।
 आधिश्चिन्ता प्रियानाप्तेः, शून्यता-श्वास-काश्ययुक् ॥ ३१ ॥
 चापलं साहसं राग-द्वेषादेः स्वैरिताऽऽदिमत् ।
 आवेगः सम्भ्रमोऽतर्क्याद्, विकर्ताऽङ्ग-मनो-गिराम् ॥ ३२ ॥
 प्रतिभानं मतिः शास्त्र-तर्काद् भ्रान्तिच्छिदादिकृत् ।
 दोषेभ्योऽङ्ग-मनः-क्लेशः, व्याधिः स्तनित-कम्पवान् ॥ ३३ ॥
 दृष्टाभासः स्मृतिस्तुल्य-दृष्ट्यादेर्भ्रून्नतिक्रिया ।
 धृतिर्ज्ञानिष्टलाभादेः, सन्तुष्टिर्देहपुष्टिकृत् ॥ ३४ ॥

क्षेपादेः प्रतिकारेच्छाऽर्मर्षोऽस्मिन् कम्पनादयः ।
व्याध्यादेर्मृत्युसङ्कल्पः, मरणं^{१६} विकलेन्द्रियम् ॥ ३५ ॥

अचैतन्यं प्रहारादेः, भोहोऽत्राघूर्णनादयः ।
इन्द्रियाव्यापृतिर्निद्रा, खेदादेर्मूर्धकम्पिनी ॥ ३६ ॥

सुप्तं निद्राप्रकर्षोऽत्र, स्वप्नायित-खमोहने ।
दुष्टेऽपराधानैर्घृण्यम्, और्त्थं बन्ध-वधादिभिः ॥ ३७ ॥

हर्षः प्रसत्तिरिष्टाप्तेः, अत्र स्वेदाश्रु-गद्गदाः ।
विषादस्तान्तिरिष्टस्यानाप्तेर्निःश्वास-चिन्तनैः ॥ ३८ ॥

मनोविप्लुतिर्हन्मादः, ग्रह-दोषैरयुक्तकृत् ।
आपदः स्वान्तनीचत्वं, दैन्यं काष्ण्याविगुण्ठनैः ॥ ३९ ॥

व्रीडाऽनुताप-गुवादिः, अधाष्ट्यं गात्रगोपकम् ।
घोराच्चकितता त्रासः, कायसङ्कोच-कम्पितैः ॥ ४० ॥

एकसम्भावनं तर्कः, वादादेरङ्गनर्तकः ।
आत्मन्याधिक्यधीर्गर्वः^{२०}, विद्याऽऽदेरन्यरीहया ॥ ४१ ॥

इष्टाभिमुख्यमौत्सुक्यं, स्मरणाद्यात् त्वराऽऽदिभिः ।
धार्य्यादेर्विक्रियारोधोऽवहित्थाऽत्र क्रियान्तरम् ॥ ४२ ॥

जौड्यमिष्टादितः कार्याज्ञानं मौनानिमेषणैः ।
कर्मानुत्साह आलस्यं, श्रमाद्याज्जृम्भितादिभिः ॥ ४३ ॥

निद्राच्छेदो विबोधश्च, शब्दादेरङ्गभङ्गवान् ।
केषांचित् तु रसादीनाम्, अन्योन्यं हेतु-कार्यता ॥ ४४ ॥

वेपथु-स्तम्भ-रोमाञ्चाः, स्वरभेदोऽश्रुं मूर्छनम् ।
स्वेदो वैवर्ण्यमित्याद्याः, अनुभावा रसादिजाः ॥ ४५ ॥

भयादेर्वेपथुर्गात्र-स्पन्दो वागादिविक्रियः ।
यत्नेऽप्यङ्गाक्रिया स्तम्भः, हर्षदिर्हा ! विषादवान् ॥ ४६ ॥

रोमौश्चः प्रियदृष्ट्यादेः, रोमहर्षोऽङ्गमार्जनैः ।
स्वरभेदः स्वरान्यत्वं, मदादेर्हर्ष-हास्यकृत् ॥ ४७ ॥

अंशु नेत्रास्तु शोकाद्यैः, नासास्पन्दाक्षिरुक्षणैः ।
मूर्च्छनं घात-कोपाद्यैः, खग्लानिर्भूमिपातकृत् ॥ ४८ ॥

स्वेदो रोमजलस्रावः, श्रमादेर्व्यजनग्रहैः ।
छायाविकारो वैवर्ण्यं, क्षेपादेर्दिग्निरीक्षणैः ॥ ४९ ॥

वाचिकोऽभिनयो वाचां, यथाभावमनुक्रिया ।
कर्मणोऽङ्गैरुपाङ्गैश्च, साक्षाद् भावनमाङ्गिकः ॥ ५० ॥

सात्त्विकः स्वरभेदादेः, अनुभावस्य दर्शनम् ।
वर्णाद्यनुक्रियाऽऽहार्यः, बाह्यवस्तुनिमित्तकः ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्रविनिर्मिते नाट्यदर्पणसूत्रे वृत्ति-रस-भावामिनय-
विचारस्तृतीयो विवेकः ॥ ३ ॥

[४]

अथ सर्वरूपक-साधारण-लक्षणनिर्णयः चतुर्थो विवेकः ।

देव-भूप-सभा-भर्तृ-मुख्यानां मङ्गलाभिधा ।
नित्या रूपमुखे नान्दी, पदैः षड्भिरथाष्टभिः ॥ १ ॥

प्रवेश-निष्क्रमाक्षेप-प्रसादान्तरसङ्गतम् ।
चित्रार्थं रूपकं गेयं, पञ्चधा स्यात् कविध्रुवा ॥ २ ॥

उत्तमा मध्यमा नीचा, प्रकृतिर्नृ-स्त्रियोस्त्रिधा ।
एकैकापि त्रिधा स्व-स्व-गुणानां तारतम्यतः ॥ ३ ॥

शरण्यो दक्षिणस्त्यागी, लोकशास्त्रविचक्षणः ।
गाम्भीर्य-धैर्य-शौण्डीर्य-न्यायवान् उत्तमः पुमान् ॥ ४ ॥

मध्यो मध्यगुणो नीचैः, पापीयान् पिशुनोऽलसः ।
कृतघ्नः कलही क्लीबः, स्त्रीलोलो रूक्षवाग् जडः ॥ ५ ॥

लज्जावती मृदुर्धरा, गम्भीरा स्मितहासिनी ।
विनीता कुलजा दक्षा, वत्सला योषिदुत्तमा ॥ ६ ॥

नरवन्मध्यमा-नीचैः, नीचोऽपीशः कथावशात् ।
प्रधानफलसम्पन्नोऽन्यसनी मुख्यनायकः ॥ ७ ॥

'तेजो विलासो माधुर्यं, शोभा स्थाय्यं गभीरता ।
औदार्यं ललितं चाष्टौ, गुणा नेतरि सत्त्वजाः ॥ ८ ॥

श्लेषादेरसहिष्णुत्वं, तेजः प्राणालयेऽपि च ।
विलासो वृषवद् यानं, धीरा दृक् सस्मितं वचः ॥ ९ ॥

माधुर्यं विकृतिः स्तुत्या, क्षोभहेतौ महत्यपि ।
शोभा चिह्नं घृणा-स्पृहा-दाक्ष्य-शौर्योद्यमोन्नये ॥ १० ॥

- विघ्नेऽप्यचलनं स्थैर्यं, प्रारब्धादशुभादपि ।
गार्हभीर्यं सहजा मूर्तिः, कोप-हर्षादि-गोपनी ॥ ११ ॥
- औदार्यं शत्रु-मित्राणां, प्राणितेनाप्युपग्रहः ।
शृङ्गारिचेष्टा ललितं, निर्विकाराः स्वभावजाः ॥ १२ ॥
- अमुख्यो नायकः किञ्चिदूनवृत्तोऽयनायकात् ।
लोभी धीरोद्धतः पापी, व्यसनी प्रतिनायकः ॥ १३ ॥
- नीचा विदूषक-ह्रीव-शकार-विट-किङ्कराः ।
हास्यायाचो नृपे दयालः, शकारस्त्वेकविट् विटः ॥ १४ ॥
- स्निग्धा धीरोद्धतादीनां, यथौचित्यं विद्योगिनाम् ।
लिङ्गी द्विजो राजजीवी, शिष्याश्चैते विदूषकाः ॥ १५ ॥
- युवराज-चमूनाथ-पुरोधः-सचिवादयः ।
सहाया एतदायत्त-कर्मैव ललितः पुनः ॥ १६ ॥
- शुद्धान्ते कारुको द्वाःस्थः, कञ्चुकी शुभकर्मणि ।
वर्षवरस्तु रक्षायां, निर्मुण्डः प्रेषणे स्त्रियाः ॥ १७ ॥
- कार्याख्याने प्रतीहारी, रक्षा-स्वस्त्योर्महत्तरा ।
पूर्वस्थितिविधौ वृद्धा, चित्रादौ शिल्पकारिका ॥ १८ ॥
- नायिका कुलजा दिव्या, क्षत्रिया पण्यकामिनी ।
अन्तिमा ललितोदात्ता, पूर्वोदात्ता त्रिधा परे ॥ १९ ॥
- रागिण्येवाप्रहसने, नृपे दिव्ये च न प्रभौ ।
गणिका कापि दिव्या तु, भवेदेषा महीभुजः ॥ २० ॥
- मुग्धा मध्या प्रगल्भेति, त्रिविधाः स्युरिमाः पुनः ।
मुग्धा वामा रते खल्प-माना रोहद्-वयः-स्मरा ॥ २१ ॥
- मेध्या मध्य-वयः-काम-माना मूर्च्छान्त-मोहना ।
प्रगल्भेद्-वयो-मन्यु-कामा स्पर्शेऽप्यचेतना ॥ २२ ॥

- कार्यतः प्रोषिते पत्यावभूषा प्रोषितप्रिया ।
विप्रलब्धा ससङ्केते, प्रेष्य दूतीमनागते ॥ २३ ॥
- खण्डिता खण्डयत्यन्यासक्या वासकमीर्ष्यता ।
 ईर्ष्या-कलह-निष्क्रान्ते, कलहान्तरिताऽऽर्तिभाक् ॥ २४ ॥
- विलम्बयत्यदोषेऽपि, विरहोत्कण्ठितोत्सुका ।
 हृष्टा वासकसज्जाऽऽत्मन्यलङ्कृतिपरैष्यति ॥ २५ ॥
- सुभगम्मानिनी वक्ष्यासन्ने स्वाधीनभर्तृका ।
 सरन्ती सारयन्ती वा, रिरंसुरभिसारिका ॥ २६ ॥
- भावाद्या यौवने स्त्रीणाम्, अलङ्कारास्त्रयोऽङ्गजाः ।
 दश स्वाभाविकाश्चैते, क्रियारूपास्त्रयोदश ॥ २७ ॥
- सति भोगे गुणाः सप्तायत्नजाश्च स्वभावजाः ।
 नावश्यम्भाविनोऽथैषा, विंशतिः स्त्रीषु मुख्यतः ॥ २८ ॥
- भावो वागादिवैशिष्ट्यं, चिह्नं रत्युत्तमत्वयोः ।
 नेत्रादिविकृतं हावः, सञ्चङ्कारमसन्ततम् ॥ २९ ॥
- तदेव सन्ततं हेला, तारुण्योद्बोधशालिनी ।
 रागादिना विपर्यासः, क्रियाणामथ विभ्रमः ॥ ३० ॥
- विलासः प्रियहृष्ट्यादौ, चारुत्वं गात्र-कर्मणोः ।
 वेषाल्पतैव विच्छित्तिः, परां शोभां वितन्वती ॥ ३१ ॥
- लीला दयितवागादेः, स्वे न्यासो बहुमानतः ।
विब्वोकोऽनादरो मान-दर्पादिष्टेऽपि वस्तुनि ॥ ३२ ॥
- विहृतं जल्पकालेऽपि, मौनं ह्री-व्याज-मौग्ध्यतः ।
ललितं गात्रसञ्चारः, सुकुमारो निरर्थकः ॥ ३३ ॥
- कचौष्ठादिग्रहे कोपः, मृषा कुट्टमितं मुदि ।
मोहायितं प्रियेक्षादौ, रागतो गात्रमोटनम् ॥ ३४ ॥

मुहुः स्मिताश्रु-कम्पादेः, सङ्करः ^१किलि(ल)किञ्चित्तम् ।
 औज्ज्वल्यं यौवनादीनाम्, अथ शोभोपभोगतः ॥ ३५ ॥
 सा कान्तिः पूर्णसम्भोगा, दीप्तिः कान्तेस्तु विस्तरः ।
 सौम्यं तापेऽपि माधुर्यम्, औदार्यमुचिताच्युतिः ॥ ३६ ॥
 चेतोऽविकल्थनं धैर्यं, प्रागल्भ्यं कौशलं रते ।
 यथौचित्यं च नेतृणां, नायिकाः कुलजादयः ॥ ३७ ॥
 सहायिन्यस्तु धात्रेयी-लिङ्गिनी-प्रातिवेशिकाः ।
 शिल्पिनी-चेटिका-सख्यः, गुप्ता दक्षा मृदु-स्थिराः ॥ ३८ ॥
 देवानीचनृणां पाठः, संस्कृतेनाथ जातुचित् ।
 महिषी-मन्त्रिजा-पण्यस्त्रीणामव्याजलिङ्गिनाम् ॥ ३९ ॥
 बाल-षण्ड-ग्रहग्रस्त-मत्त-स्त्रीरूप-योषिताम् ।
प्राकृतेनोत्तमस्यापि, दारिद्र्यैश्वर्यमोहिनः ॥ ४० ॥
 अत्यन्तनीच-भूतादौ, पैशाची मागधी च वाक् ।
शौरसेनी तु नीचस्य, देशोद्देशे स्वदेशगीः ॥ ४१ ॥
 तिर्यग्-जात्यन्तरादीनाम्, आनुरूप्येण सङ्कथा ।
 भाषा-प्रकृति-वृत्तादेः, कार्यतः कापि लङ्घनम् ॥ ४२ ॥
 आर्येति शब्दते पत्नी, लिङ्गिनी ब्राह्मणी द्विजः(जैः) ।
 अम्बाऽपि जननी-वृद्धे, पूज्या तु भवतीत्यपि ॥ ४३ ॥
 भ्रात्राऽग्रजोऽधमैर्मन्त्री, नदी-सूत्रभृतौ मिथः ।
 पुरोधः-सार्थवाहाभ्यां, पत्नी पत्न्या जरन् पतिः ॥ ४४ ॥
 महाराजो नृपः सर्वस्त्वार्यपुत्रेति यौवने ।
 पुंसा भद्रेति भोक्तव्या, प्रियेति दयिताऽथवा ॥ ४५ ॥
 पिता पुत्राभिधायोगैर्मुख्या देव्यपि राजभिः ।
 विदूषकेण भवती, राज्ञी-चेद्वयौ नृपस्त्रियः ॥ ४६ ॥

भट्टिनी स्वामिनी देवीत्येवं सर्वाः परिच्छदैः ।
 वेद्याऽज्जुकेति वृद्धा तु, साऽत्ता तुल्या स्त्रिया हला ॥ ४७ ॥
 हञ्जे त्वनुत्तमा-प्रेष्ये, भगवदिति देवता ।
 तपःस्था चार्च्य-देवर्षि-बहुविद्याः सयोषितः ॥ ४८ ॥
 मान्यो नामान्तरै राजा, लिङ्गिनाऽथ विदूषकैः ।
 वयस्योऽप्यधमैर्भट्टी, लोकैर्देवेति भूपतिः ॥ ४९ ॥
 मित्राख्याभिर्विदू राज्ञा, कुमारो भर्तृदारकः ।
 मुनि-शाक्यौ भदन्तेति, स्वप्नसिद्ध्याऽपरो व्रती ॥ ५० ॥
 सूत्री भावोऽनुगेनासौ, तेन मार्षः समः सखा ।
 शिष्यात्मजानुजाः पुत्र-वत्सौ तातो जरन्नपि ॥ ५१ ॥
 सौम्यो भद्रमुखश्चेति, नीचो हण्डे तु पामरैः ।
 येन कर्मादिना यस्तु, ख्यातः स तदुपाधिकः ॥ ५२ ॥
 शूरे विक्रमसंसूचि, कल्प्यं नामाथ वाणिजे ।
 दत्तान्तं प्रायशो विप्रे, गोत्र-कर्मानुरूप्यतः ॥ ५३ ॥
 नृपस्त्रियां शुभं दत्ता-सेनाऽन्तं पणयोषिति ।
 पुष्पादिवाचकं चेद्यां, चेदे मङ्गलकीर्तनम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्रनिर्मिते नाट्यदर्पणसूत्रे सर्वरूपकसाधारणलक्षण-
 निर्णयो नाम चतुर्थो विवेकः समाप्तः ॥ ४ ॥

२०७ पद्यात्मकं
 समाप्तं नाट्यदर्पणसूत्रम्

श्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्रसंस्मृतितं
स्वोपज्ञविवरणविभूषितं
नाट्य-दर्पणम् ।

चतुर्वर्गफलां नित्यं, जैनीं वाचमुपास्महे ।
रूपैर्द्वादशभिर्विश्वं, यथा न्याये धृतं पथि ॥ १ ॥

महाकविनिबद्धानि, दृष्ट्वा रूपाणि भूरिशः ।
स्वयं च कृत्वा स्वोपज्ञं, नाट्यलक्ष्म विवृण्वहे ॥ २ ॥

अलङ्कारमृदुः पन्थाः, कथाऽऽदीनां सुसञ्चरः ।
दुःसञ्चरस्तु नाट्यस्य, रसकल्लोलसङ्कुलः ॥ ३ ॥

न गीत-वाद्य-नृत्तज्ञाः, लोकस्थितिविदो न ये ।
अभिनेतुं च कर्तुं च, प्रबन्धांस्ते बहिर्मुखाः ॥ ४ ॥

स कविस्तस्य काव्येन, मर्त्या अपि सुधान्धसः ।
रसोर्मिघूर्णिता नाट्ये, यस्य नृत्यति भारती ॥ ५ ॥

नानार्थशब्दलौल्येन, पराञ्चो ये रसामृतात् ।
विद्वांसस्ते कवीन्द्राणाम्, अर्हन्ति न पुनः कथ(था)म् ॥ ६ ॥

श्लेषालङ्कारभाजोऽपि, रसानिःस्यन्द-कर्कशाः ।
दुर्भगा इव कामिन्यः, प्रीणन्ति न मनो गिरः ॥ ७ ॥

आरङ्गाद् भूपतिं यावद्, औचितीं न विदन्ति ये ।
स्पृहयन्ति कवित्वाय, खेलनं ते सुमेधसाम् ॥ ८ ॥

प्राणाः कवित्वं विद्यानां, लवण्यमिव योषिताम् ।

त्रैविद्यवेदिनोऽप्यस्मै, ततो नित्यं कृतस्पृहाः ॥ ९ ॥

नासिकान्ते द्वयं श्वित्रं, द्वयोर्व्रीडा रसज्ञयोः ।

कुचाभावः कुरङ्गाक्ष्याः, काव्याभावो विपश्चितः ॥ १० ॥

अकवित्वं परस्तावत्, कलङ्कः पाठशालिनाम् ।

अन्यकाव्यैः कवित्वं तु, कलङ्कस्यापि चूलिका ॥ ११ ॥

कवित्ववन्ध्याः क्लिश्यन्ते, सुखीकर्तुं जगन्ति ये ।

नेत्रे निमील्य विद्वांसः, तेऽधिरोहन्ति पर्वतम् ॥ १२ ॥

अथ शिष्टसमयपरिपालनाय प्रत्यहव्यूहोपशमनाय च सकलसन्दर्भार्थस्तवनगर्भं समुचितेष्टाधिदैवतस्य सूत्रकारौ नमस्कारश्लोकं परामृशतः—

चतुर्वर्गफलां नित्यं, जैनीं वाचमुपास्महे ।

रूपैर्द्वादशभिर्विश्वं, यया न्याय्ये धृतं पथि ॥ १ ॥

‘चतुर्वर्ग०’ इत्यादि । चतुर्वर्गो धर्मार्थ-काम-मोक्षा यथौचित्यं प्रधानं गौणं वा फलं यस्याः । समुदाय-समुदायिनोरभेदोऽप्यस्ति, तेन पुरुषभेदेनैक-द्वि-त्रिपुरुषार्थफलत्वेऽपि चतुर्वर्गफलत्वं न विहन्यते । इष्टलक्षणत्वाच्च फलस्य यो यस्य पुरुषार्थोऽभीष्टः, स तस्य प्रधानमपरो गौ[ण]ः । ‘नित्यम्’ इत्यनेन आवश्यकं वा[चः] चतुर्वर्गं प्रति हेतुत्वमुच्यते । अर्थापेक्षया जिनानामियं ‘जैनी’ जिनोपदिष्टं ह्यर्थमृषयो ग्रन्थन्ति । ‘वाचम्’ इति भारतीम् ‘उपास्महे’ तदर्थानुष्ठानेन समीपे वर्तमानहे । समीपवृत्त्या च तदेकशरणत्वमात्मनः ख्यापितम् । नित्यमित्यस्यावा(त्रा)पि सम्बन्धादुपासनस्याविवृ(च्छ)त्तिः ख्यापिता । ‘रूपाणि’ अङ्गान्याचारादीनि दृष्टिवाद-पर्यन्तानि ‘द्वादश’ प्रसिद्धानि । सङ्ख्यानिर्देशेन चानियन्त्रितसङ्ख्याया जिनवाचः प्रस्तुतातुल्यत्वेन व्यवच्छेदः कथ्यते । ‘विश्वम्’ इति समुदायापेक्षमेकत्वम् । कर्मभूमित्वात् प्राधान्यविवक्षया मनुष्यलोको वा विश्वम् । ‘न्याय्ये’ न्यायादनपेते ‘धृतं’ व्यवस्थापितम् । व्यवस्थापनस्य त्रैकाल्येऽप्यतीतिनिर्देशोऽर्थापेक्षया वाचोऽनादित्वख्यापनार्थः । ‘पथि’ इति पुरुषार्थप्रापणोपायत्वादहिंसा-दानादिकं कर्म लक्ष्यते ॥

(२) अथाभिनेयवाकपरतया श्लोकोऽयं व्याख्यायते । यद्यपि साक्षाद्-धर्म-कामार्थ-फलान्येव नाटकादीनि, तथापि ‘रामवद् वर्तितव्यं, न रावणवद्’ इति हेयोपादेय-हानो-

पादानपरतया धर्मस्य च मोक्षहेतुतया मोक्षोऽपि पारम्पर्येण फलम् । ‘नित्यम्’ इत्यनेन ‘चतुर्वर्गफलान्येव रूपकाणि निबन्धनीयानि’ इति ख्याप्यते । जिनानां रागादिजेतृणां लक्षणप्रणयनापेक्षयेयं ‘जैनी’ । न नाम सर्वत्रोपविष्टं लक्षणं न । नवेक्षाऽर्वाचीनदृशः सङ्क्षेप-विस्तराभ्यां तत् कर्तुं प्रभवन्ति । ‘वाचं’ नाटकाद्याम् ‘उपास्महे’ परिशीलयामः । नित्यमित्यत्रापि सम्बध्यते । सततापरिशीलिताभिनेयवाचो हि कुतो नामौचित्यवेदिनो भवेयुः ? । रूप्यन्ते अभिनीयन्ते इति रूपाणि नाटकादीनि । अनभिनेयायां रूपशब्दाप्रतीतिः सामान्यनिर्देशोऽपि वाचोऽभिनेयत्वं लभ्यते । भूरिभेदत्वेऽप्यभिनेयवाचो ‘द्वादशभिः’ इति प्रस्तुतप्रकरणापेक्षम् । ‘विश्वम्’ इति पूर्ववत् समवकारादीनां देवदैत्यचरितव्युत्पादकत्वात् । ‘पथि’ इति यशः-सम्पदुपायत्वात् कृत्यं लक्षयति । नायक-प्रतिनायकयोर्हि नयानयफलोपदर्शनेन नाटकादिभिर्दुर्दान्तचेतसां न्यायादनपेते कृत्ये प्रवृत्तिर्व्यवस्थाप्यते । अत्रापि व्याख्याने श्रद्धापरत्वेन नमस्कारपरतैव श्लोकस्य । व्याख्येय-व्याख्यानयोरेककर्तृकत्वख्यापनार्थमयमेव श्लोको विवरणस्याप्यादावधीत इति ॥ १ ॥

अथ लक्षणस्य विषयं प्रतिजानीते—

अभिनेयस्य काव्यस्य, भूरिभेदभृतः कियत् ।

कियतोऽपि प्रसिद्धस्य, दृष्टं लक्ष्म प्रचक्ष्महे ॥ २ ॥

अभिनेयस्य वाचिकाङ्गिक-सात्त्विकाहार्यैरभिनयैः प्रत्यक्षीभावनयोग्यस्य । सूत्र-काराभिप्रायापेक्षं चैतत्, तेन रस-भाव-नायक-नायिकाऽऽदि-लक्षणस्य अभिनेयं प्रति प्रवृत्तस्य अनभिनेयव्यापित्वेऽपि न विरोधः । काव्यस्य वर्णनात्मनः शब्दार्थग्रन्थनस्य कवि-व्यापारस्य । भूरीन् रसप्रधानान् नाटकादीन्, अप्रधानरसांश्च दुर्मिलिता-श्रीगदित-भाणी-प्रस्थान-रासकादीन् भेदान् विभर्ति । कियदित्यनान्तरीयकस्य रङ्गसन्ध्यन्तरालादि-लक्षणस्य परिहारेण वक्ष्यमाणप्रबन्धद्वादशकग्रन्थनान्तरीयकं कतिपयं लक्ष्मेति योगः । कियतोऽपि लक्षणविधावभिप्रेतस्य, तेन कोहलप्रणीतलक्ष्माणः साटकादयो न लक्ष्यन्ते । लक्षणीयबाहुल्येऽपि हि यावत्येव भागे लक्षयितुः श्रद्धा, तावानेव लक्ष्यते । कियतोऽपि च प्रसिद्धस्य रसप्राधान्यादखिललोकरञ्जकतया ख्यातस्य नाटकादेः । दृष्टं पूर्वमुनिप्रणीतनाट्यलक्षणपौर्वापर्यपरामर्शेन उपयुक्ततया निश्चितम् । एवं च स्वमनीषिकानिरासेन लक्षणस्योपादेयत्वमुक्तम् । लक्षयत्यभिनेयादनभिनेयाच्च कियतोऽपि व्यवच्छिन्न-

तीति लक्ष्म [लक्ष]णम् । प्रचक्ष्महे सारासारोपादान-हानाभ्यां सङ्क्षेप-विस्तराभ्यां च प्रकर्षेण ब्रूमहे । एवं चापरप्रणीतलक्षणोत्कर्षेण निष्प्रयोजनत्वमपास्तमिति ॥ २ ॥

अथ व्यक्तिभेदानुद्देशे नियतं न शक्यते लक्षणमाख्यातुमिति तानुद्दिशति—

नाटकं प्रकरणं च, नाटिकां प्रकरणयथ ।

व्यायोगः समवकारः, भाणः प्रहसनं डिमः ॥ ३ ॥

अङ्क ईहामृगो वीथी^{१२}, चत्वारः सर्ववृत्तयः ।

त्रिवृत्तयः परे त्वष्टौ, कैशिकी-परिवर्जनात् ॥ ४ ॥

चकारः सर्वपुरुषार्थफलत्वेन महापुरुषोपदेशार्हचरितत्वेन च प्रबन्धेषु नाटक-प्रकरणयोः प्राधान्यमाह । अथशब्दो नाटकादिचतुष्टयादपूर्णसन्धित्वेन विष्कम्भक-प्रवेशकायोग्यत्वेनानुपदेशार्हचरितप्रायत्वेन चोत्तरेषां पार्थक्यं ज्ञापयति । अङ्क इति उत्सृष्टिकाङ्को न पुनरवस्थासमाप्त्यादिरूपः । अङ्कवतां मध्ये पाठात् छन्दोऽनुरोधाच्च एकदेशेनाभिधानम् । चत्वार इति प्रकरण्यन्ता व्यक्तिभेदाः । सर्वा गु(गौ)ण-प्रधानभावेन चतस्रोऽपि वृत्तयो भारती-सात्वती-आ(त्या)रमटी-कैशिक्यो वक्ष्यमाणलक्षणा यत्र । तिस्रो भारती-सात्वत्यारभट्यो व्यस्ताः समस्ता वा वृत्तयो येषु । अत्र च येषु व्यायोग-समवकार-ई(रे)-हामृग-डिमेसु एकस्या वृत्तेर्न लक्षणे प्राधान्यनिर्देशस्तेषु व्यक्तिभेदेन पृथक् पृथगेकैकस्या वृत्तिः(तेः) कविस्वेच्छया प्राधान्यं निबध्यते । येषु तु भेदेषु भाण-प्रहसन-उ(नो)त्सृष्टिकाङ्क-वीथीषु यस्या वृत्तेः प्राधान्यनिर्देशस्तेषु प्रतिव्यक्ति तस्या एव प्राधान्यमपरयोगौणत्वमल्पत्वादभावो वा । कैशिक्याः परिः सामस्त्येन वर्जनं अभावः । यद्यपि समवकारे शृङ्गारत्वमस्ति, तथापि न तत्र कैशिकी । न खलु काममात्रं शृङ्गारः, किन्तु विलासोत्कर्षः ; न चासौ रौद्रप्रकृतीनां नेतृणाम् । शृङ्गारशब्दश्च तत्र काममात्रपर्यवसायीति ॥ ३-४ ॥

अथ यथोद्देशं लक्षणमाह—

ख्याताद्यराजचरितं, धर्म-कामार्थ-सत्फलम् ।

साङ्कोपाय-दशा-सन्धि, दिव्याङ्गं तत्र नाटकम् ॥ ५ ॥

ख्याताद्यराजस्य चरितं यत्रेत्यन्यपदार्थः । इह ख्यातत्वं त्रिधा नाम्ना चेष्टितेन देशेन च । कौशाम्ब्यां चरितं वत्सराजेनैव रञ्जकम् । चरितमपि वत्सराजस्य कौशाम्ब्यां वासवदत्तालाभादिकमेव । वासवदत्तालाभादिकं वत्सराजस्य कौशाम्ब्यामेव । चरितख्यातत्वं च प्रधानचरितापेक्षया ततस्तदनुयायीनि रञ्जकत्वार्थमख्यातान्यपि

चरितानि क्रियन्ते । तेन बहुषु रामप्रबन्धेषु सीताहरणानयनोपायानां युद्धानां गौणपात्राण्यपरेषां च भणितिविशेषादीनां भेदेऽपि न दोषः । आद्येति पूर्वः, तेन वर्तमान-भविष्यतोर्निरासः । कविना हि रञ्जनार्थं किञ्चित् सदप्युपेक्ष्यते, किञ्चिदसदप्याद्रियते । वर्तमाने च नेतरि तत्कालप्रसिद्धिबाधया रसहानिः स्यात्, पूर्वमहापुरुषचरितेषु च अश्रद्धानं स्यात् । भविष्यतस्तु वृत्तं चरितमपि न भवति, चर्यते स्म चरितमित्यतीत-निर्देशात् । राज्ञेति क्षत्रियमात्रम्, न पुनरभिषिक्त एव, राम-जीमूतवाहन-पार्थादीनाम-नभिषिक्तानामपि दर्शनात् । क्षत्रियो मर्त्य एव, तेन न देवनेतृकं नाटकमित्युक्तं भवति । नाटकं हि 'रामवद् वर्त्तितव्यं, न रावणवद्' इत्युपदेशपरम् । देवतानां तु दुरुपपादस्याप्यर्थ-स्येच्छामात्रत एव सिद्धिरिति तच्चरितमशक्यानुष्ठानत्वात् न मर्त्यानामुपदेशयोग्यम्; तेन ये दिव्यमपि नेतारं मन्यन्ते, न ते सम्यगमंसतेति । नायिका तु दिव्याऽपि भवति यथोर्वशी, प्रधाने मर्त्यचरिते तच्चरितान्तर्भावात् । उपदेशानर्हप्रायवृत्तत्वेन दीप्तरसत्वेनैव च समव-कारादौ दिव्योऽपि नेता न विरुध्यते । चरितमित्याचरितम्, न तु कविबुद्धिकल्पितम् । बाहुल्यापेक्षं चैतत्, तेनाल्पं किमपि रञ्जकं कल्पितमपि न दोषायेति । धर्म-कामार्था व्यस्त-समस्ताः सन्तु प्रधानं फलं यत्र । मोक्षस्तु धर्मकार्यत्वात् गौणं फलम् । सन्तोऽ-चिरभाविताद् वर्तमाना वा धर्मार्थ-कामाः फलम्, तेन भाविधर्म-कामार्थफलत्वादागमा न नाटकम् । तत्र धर्मफले नाटके दया-दम-दान-न्याय-प्रायं दृष्टफलमामुष्मिकफलं च राज्याद्यबाधया नेतुश्चरितं व्युत्पाद्यते, न पुनः सर्वसङ्गपरित्यागं कृत्वा व्रतमाचरितमित्या-मुष्मिकफलमेव । साक्षाद्दृष्ट-फलार्थी हि लोकः । कामफले च दिव्यकुलजङ्घी-सम्भोग-सङ्गीतक-कामचारोपवनविहारप्रायम् । अर्थफले च शत्रूच्छेद-सन्धि-विग्रहादिराज्यचिन्ता-प्रायमिति । साङ्गेति अङ्गोपाय-दशा-सन्धिभिर्वक्ष्यमाणैः सह वर्तते । दिव्याङ्गमिति दिव्यं देवता अन्योऽपि चोत्तमः प्रधानस्य नेतुरङ्गं सहायः पताका-प्रकरी-नायकलक्षणो यत्र । दिव्यो हि नेतैव विरुध्यते, न पुनः सहायः । अत्यन्तभक्तानामेवं नाम देवताः प्रसीदन्तीति देवताऽऽराधनपुरःसरमुपायानुष्ठानमाधेयमिति व्युत्पादनार्थं दिव्योऽप्यङ्गत्वेन कार्यः । तत्र देवता यथा नागानन्दे गौरी । उत्तमप्रकृतिर्यथा रामादिप्रबन्धेषु सुग्रीवादि-रिति । यद्वा दिव्यानि अनवद्यानि अङ्गानि वक्ष्यमाणानि उपक्षेपादीनि यत्र तत्रेति निर्धारणार्थः । अभिनेयसमुदायात् प्रधानपुरुषार्थप्रवृत्तविनेयराजादिव्युत्पादनगुणेन नाटकं निर्द्धार्यते । नाटकमिति नाटयति विचित्रं रञ्जनाप्रवेशेन सभ्यानां हृदयं नर्तयतीति नाटकम् । अभिनवगुप्तस्तु नमनार्थस्यापि नटेर्नाटकशब्दं व्युत्पादयति, तत्र तु घटादित्वेन ह्रस्वाभावश्चिन्त्यः । यद्यपि कथाऽऽर्योऽपि श्रोतृहृदयं नाटयन्ति, तथाप्यङ्गोपायादीनां

वैचित्र्यहेतूनामभावात् न तथा रञ्जकत्वमिति न ते नाटकम् । तथा नाटकं प्रधानपुरुषार्थेषु राज्ञां तदङ्गभूतेष्वमात्यादीनां च बहूनां व्युत्पादकमिति कतिपयव्युत्पादकानि प्रकरणादीन्यपि न नाटकमिति ॥ ५ ॥

अथ राजशब्दं व्याख्यातुं सामान्येन नेतुः स्वरूपमाह —

उद्धतोदात्त-ललित-शान्ता धीर-विशेषणाः ।

वर्ण्याः स्वभावाश्चत्वारः, नेतृणां मध्यमोत्तमाः ॥ ६ ॥

धीरो धैर्यं महाव्यसनेऽप्यकातर्यं विशेषणं येषाम् उद्धतादीनां धीरोद्धत-धीरोदात्त-धीरललित-धीरशान्ता इत्यर्थः । एवं नाम कविर्वर्णयति । जन्मोत्थितास्तु स्वभावा नेतृणां यथा तथा वा सन्तु । नेतृणामिति बहुवचनात् प्रायेणैकैकस्मिन् धर्मिण्येकैकः स्वभावः, कचिदेव तु चत्वारः । मध्यमोत्तमा इति । यद्यपि स्वस्थाने सर्वमपि उत्तम-मध्यमाधमभेदेन त्रिधा, तथापि धीरोद्धतादयः स्वभावा उत्तम-मध्यम-भेदेनैव वर्णनीया इति ॥ ६ ॥

अथ बहुवचनासमेदं विषयभेदं स्पष्टयति —

देवा धीरोद्धता धीरोदात्ताः सैन्येश-मन्त्रिणः ।

धीरशान्ता वणिग्-विप्राः, राजानस्तु चतुर्विधाः ॥ ७ ॥

स्वभाव-स्वभाविनोरभेदात् सामानाधिकरण्यनिर्देशः । राज्ञां चातुर्विध्यमणनात् देवा धीरोद्धता एव, सैन्येश-मन्त्रिणो धीरोदात्ता एव, वणिग्-विप्रा धीर-शान्ता एव वर्णनीया इति स्वयोगव्यवस्थापकत्वेनैवावधार्यते, नान्ययोगव्यवच्छेदेन । यः पुनः परशुरामस्यातिकूरत्वख्यापनार्थं धीरोद्धतत्वनिवन्धः, स 'भाषा-प्रकृति-वेषादेः, कार्यतः कापि लङ्घनम्' इत्यपवादादविरुद्धः । अयं च नियमो देवानां मर्त्यापेक्षया, न स्वापेक्षया; शिवादीनामुदात्तानां, ब्रह्मादीनां च शान्तानामपि दर्शनात् । राजान इति क्षत्रियजातिः । बहुवचनात् व्यक्तिभेदेन चतुःस्वभावो नाटकस्य नेता, न पुनरेकस्यां व्यक्तौ; एकत्र प्राधान्येन स्वभावचतुष्कस्य वर्णयितुमशक्यत्वादिति । प्रधाननायकस्य चायं नियमः, गौण-नेतृणां तु स्वभावान्तरमपि पूर्वस्वभावत्यागेन निबध्यते । ये तु 'नाटकस्य नेतारं धीरोदात्त-मेव' प्रतिजानते, न ते मुनिसमयाध्यवगाहिनः; नाटकेषु धीरललितादीनामपि नायकानां दर्शनात्, कविसमयवाह्याश्च ॥ ७ ॥

अथ धीरोद्धतादीनां यथोद्देशमर्थमाह—

धीरोद्धतश्चलश्चण्डः, दर्पी दम्भी विकथनः ।

धीरोदात्तोऽतिगम्भीरः, न्यायी सत्त्वी क्षमी स्थिरः ॥ ८ ॥

वृझारी धीरललितः, कलासक्तः सुखी मृदुः ।

धीरशान्तोऽनहङ्कारः, कृपालुर्विनयी नयी ॥ ९ ॥

अकातरत्वं धीरशब्दस्यार्थः सर्वत्र समान एव । चलत्वादयः पुनरुद्धतादीनां शब्दानामर्थाः । चलोऽनवस्थितः । चण्डो रौद्रः । दर्पः शौर्यादिमदः । दम्भः कूट-प्रयोगः । विकथनः स्वप्रशंसी । अतिगम्भीरो दुस्वबोधमध्यः । सत्त्वी शोक-क्रोधाद्यनभिभवनीयः । स्थिरो विमृश्यकारी । कलासक्तो गीतादित्परः । सुखी मन्त्रिन्यस्तराज्यचिन्ताभारत्वान्निराधिः । मृदुरकूराचारः । अनहङ्कारः सर्वथाऽप्यनवलेपः । धीरोदात्तस्तु विनयच्छन्नावलेप इति भेदः । विनयी गुरुजनाद्यनुलङ्घीति । उपलक्षण-मात्रं चैतत्, तेनोद्धतादीनां यथौचित्यमपरेऽपि धर्मा द्रष्टव्या इति ॥ ८-९ ॥

अथ चरितशब्दं व्याचष्टे—

मुख्यमिष्टफलं वृत्तम्, अङ्गं प्रासङ्गिकं क्वचित् ।

सूच्यं प्रयोज्यमभ्यूह्यम्, उपेक्ष्यं तच्चतुर्विधम् ॥ १० ॥

मुख्यं सर्वप्रबन्धव्यापित्वात् प्रधानम् । इष्टं सर्वोत्कर्षेण कवेरभिप्रेतं फलं यस्य । वृत्तं चरितम् । अङ्गं मुख्यवृत्तस्यानुयायित्वादवयवः । प्रासङ्गात् परकीययत्नादागतं प्रासङ्गिकम् । इह तावत् न निसर्गतः किञ्चित् चरितं मुख्यमङ्गं वा, किन्तु बहुष्वपि फलेषु कविर्यस्यात्यन्तमुत्कर्षमभिप्रेति तत्फलमिष्टम् । अनेन च यत् फलवद् वृत्तं तदिह मुख्यम् । तदितरदङ्गत्वात् प्रासङ्गिकम् । रामप्रबन्धेषु हि सुग्रीवमैत्री-शरणागतविभीषण-रक्षण-रावणवध-सीताप्रत्यानयनादिषु सीताप्रत्यानयनस्यैव प्राधान्यं कविना प्रतिपादितम् । तत्सम्पादनाय तदितरेषु प्रवृत्तेः । अत एव तान्यङ्गानि । कविरपि न स्वेच्छया फलस्योत्कर्षं निबद्धुमर्हति, किन्वौचित्येन । यस्य धीरोद्धतादेर्यदेव फलमुचितं तस्यैवोत्कर्षो निबन्धनीयः । प्रासङ्गिकस्यापि च मुख्यवृत्तप्रयत्नेनैव निष्पत्तिर्विधेया । प्रयत्नान्तरे हि तदपि मुखं (स्यं) स्यात् । तापसवत्सराजे हि वत्सराजस्य मुख्याय कौशाम्बीराज्यलाभाय प्रवृत्तेनैव यौगन्धरायणव्यापारेण प्रासङ्गिकं वासवदत्तासङ्गम-पद्मावतीप्राप्त्यादिकर्मापि साध्यते । क्वचिदिति यत्रैव मुख्यो नेता फलसिद्धौ सहायमपेक्षते, तत्रैव प्रासङ्गिकम्, न सर्वत्र ।

यथा भट्टश्रीभवनुत(?) चूडाविरचितायां कौशलिकायां नाटिकायां कौशलिकाप्राप्ति-
मधिकृत्य प्रवृत्तस्य वत्सराजस्य न प्रासङ्गिकम् । यथा वाऽऽमदुपज्ञे सत्यहरिश्चन्द्रे
नाटके प्रतिज्ञानिर्वाहं प्रति प्रवृत्तस्य हरिश्चन्द्रस्य । तच्चतुर्विधमिति तत् सामान्येन
वृत्तम् ॥ १० ॥

अथ चातुर्विध्यमेव स्पष्टयति —

नीरसानुचितं सूच्यं, प्रयोज्यं तद्विपर्ययः ।

ऊह्यं तदविनाभूतम्, उपेक्ष्यं तु जुगुप्सितम् ॥ ११ ॥

नीरस[म]रञ्जकम्, अनुचितं सरसमप्यनर्हम् आलिङ्गन-चुम्बनादि, तत्
सूच्यं विष्कम्भकादिभिर्ज्ञाप्यम् । तस्य नीरसानुचितस्य सूच्यस्य विपर्ययः । सरसमुचितं
च प्रयुज्यते वाचिकादिभिरभिनयैः सामाजिकानां साक्षादिव क्रियते इति प्रयोज्यम् ।
तयोः सूच्य-प्रयोज्ययोरविनाभूतं देशान्तरप्राप्त्यादौ गमनादि उच्यते स्वयं वितव्यते
इति ऊह्यम् । न नाम देशान्तरप्राप्तिः पादविहरणादिकं विना भवति । उपेक्ष्यते व्रीडाऽऽदि-
हेतुत्वादवगण्यते इत्युपेक्ष्यं योज्यम् । तयोः सूच्य-प्रयोज्ययोर्जुगुप्सनीयं भोजन-स्नान-
शयन-प्रसवणादि । यत् पुनरुत्तररामचरिते रामोत्सङ्ग-निषण्णायाः सीतायाः, अस्मदुपज्ञे
नलविलासे अरण्ये दमयन्त्याश्च शयनं प्रयुक्तं तत् प्रस्तुतोपयोगित्वात् रञ्जकत्वाच्च न
दुष्टम् ॥ ११ ॥

अथ अन्यानपि वृत्तभेदान् दर्शयति—

प्रकाशं ज्ञाप्यमन्येषां, स्वगतं स्वहृदि स्थितम् ।

परावृत्त्य रहस्याख्याऽन्यस्मै तदपवारितम् ॥ १२ ॥

त्रिपताकान्तरोऽन्येन, जल्पो यस्तज्जनान्तिकम् ।

आकाशोक्तिः स्वयम्प्रश्न-प्रत्युत्तरमपात्रकम् ॥ १३ ॥

यद् वृत्तमगोप्यतया अन्येषामात्मव्यतिरिक्तानामपि ज्ञाप्यं तत् प्रकाशत इति
प्रकाशम् । यत् पुनरन्येषां गोप्यतया स्वहृद्येव स्थितं तत् स्वगतम् । परावृत्त्य
अङ्गवलनेनाश्रावयितव्येभ्यः पराङ्मुखीभू[या]न्यस्मै रहस्याख्या या तदपवार्यते बहूनां
प्रच्छाद्यत इत्यपवारितम् । आख्यायत इत्याख्या कर्मसाधनः, तेन वृत्तमपवारितम् ।
एवमुत्तरत्रापि । जल्पत इति जल्पो वृत्तमेव । ऊर्ध्वसर्वाङ्गुलिर्वक्रानामिकः करस्त्रिपताकः
सोऽन्तरमश्राव्यं प्रति व्यवधानं यत्रान्येन सह जल्पो जनानामेकस्यैव गोप्यत्वात्

बहूनामन्तिकं श्राव्यतया निकटं जनान्तिकम् । इह यद् वृत्तमेकस्यैव गोप्यं बहूनामगोप्यं तज्जनान्तिकम् । तद्विपरीतमपवारितम् । प्रश्नश्च प्रत्युत्तरं चेति समाहारः । अपात्रकं रङ्गप्रविष्टद्वितीयपात्ररहितम् । रङ्गप्रविष्टपात्रेण स्वयमात्मनैव यः प्रश्नो यच्चोत्तरं तदाकाशो पात्राभावात् शून्ये उक्तिः आकाशोक्तिः । उच्यत इति उक्तिः प्रश्नोत्तरविषयोऽर्थः । क्वचित् स्वोत्तरार्थमनुभाषणच्छायया परकीयः प्रश्नः, क्वचित् स्वप्रश्नस्यानुभाषणच्छायया परकीयमुत्तरमित्युभयमप्याकाशोक्तिरिति ॥ १२-१३ ॥

अथ वृत्तस्य कर्तव्यगुणानाह—

स्वलपपद्यं लघुगद्यं, श्लिष्टांवान्तरवस्तुकम् ।

सिन्धु-सूर्येन्दु-कालादि-वर्णनाधिक्यवर्जितम् ॥ १४ ॥

एकाङ्गिरसमन्याङ्गम्, अङ्गुतान्तं रसोर्भिभिः ।

अलङ्कितमलङ्कार-कथा-ऽङ्गैरगलद्-रसम् ॥ १५ ॥

सुष्ठु प्रसन्नार्थं प्रसिद्धशब्दमल्पं परिमितं पद्यं यत्र । गद्येन ह्यर्थः कथ्यमानः सुखावबोधो भवति । लघु ह्यद्यं परिमितं च गद्यं यत्र । कर्कशं बहुसमासं च गद्यं दुर्वोधत्वात् खेदमुपनयति । श्लिष्टानि पारम्पर्येण प्रधानफलसम्बद्धान्यवान्तराणि प्रस्तुतान्तरालवर्तीनि वस्तूनि यत्र । नाट्ये हि तदेवावान्तरं वृत्तमायोज्यं यत् पारम्पर्येण प्रधानफलसाधकम् । यथा रत्नावल्यां प्लवगसम्पातः सागरिकाऽनुरागबीजस्य फलकस्य सम्प्राप्तिहेतुः । यथा वाऽस्मदुपज्ञे नलविलासे कापालिक-विदूषकनियुद्धं राज्ञोऽनुराग-मूलस्य दमयन्तीप्रतिकृतिदर्शनस्य हेतुः । सिन्धुर्नदी समुद्रो वा । सूर्येन्दुभ्यां तदुदयास्तौ गृह्येते । कालो वसन्तादिः प्रभातादिश्च । आदिशब्दात् गिरि-मधुपान-जलक्रीडाऽऽदि । सिन्ध्वादिकं हि काव्यकण्डूवशान्निफलं न वर्णनीयम् । सफलमप्येकेन द्वाभ्यां वा वृत्ताभ्याम्, आधिक्यं तु रसमन्तरयतीति । एको नायकौचित्येनान्यतमोऽङ्गी प्रधानरसो यत्र । अन्येऽङ्गिरसादपरे रसा अङ्गं गौणा यत्र । नाटकं हि सर्वरसं, केवल-मेकोऽङ्गी, तदपरे गौणाः । अद्भुत एव रसोऽन्ते निर्वहणे यत्र । यतः शृङ्गार-वीर-रौद्रैः स्त्रीरत्न-पृथ्वीलाभ-शत्रुक्षय-सम्पत्तिः । करुण-भयानक-बीभत्सैस्तन्निवृत्तिरितीयता क्रमेण लोकोत्तरासम्भाव्यफलप्राप्तौ भवितव्यमन्तेऽद्भुतेनैव । अपि च नाटकस्यासाधारणवस्तुलाभः फलत्वेन यदि न कल्प्यते, तदानीं क्रियायाः फलमात्रं [न] किञ्चिदस्त्येवेति किं तत्रोपाय-व्युत्पादनक्लेशेन ? । रसोर्भिभी रसाधिक्येनालङ्कितमविच्छिन्नम् । न नाम रसपरतया कथाशरीरमन्तरयेत् । अलङ्काराः श्लेषोपमाऽऽदयः । कथा वृत्तम् । अङ्गान्युपश्लेषा-

दीनि, अङ्गभूता रसाश्च तैरगलन्नवृत्तं रसो यत्र । त एव श्लेषोपमाऽऽदयो विधेयाः, ये रसनिष्पत्तिप्रयत्नेनैव निष्पद्यन्ते । वृत्तान्ते अङ्गानि उपक्षेपादीनि च तथा निबन्धनीयानि, यथा न रसमन्तरयन्ति । अङ्गभूता रसाश्च तथा नियोज्याः, यथा नाङ्गिनं रसं तिरोदधत इति ॥ १४-१५ ॥

अथ वृत्तबन्धशिक्षामाह—

उक्तत्वाद् वक्ष्यमाणत्वाद्, भूयः कार्याद् यदुच्यते ।
तत् कर्णे श्रावयेद् येन, न याति पुनरुक्तताम् ॥ १६ ॥

गोपुच्छ-केश-कल्पानि, नाट्यवस्तूनि कल्पयेत् ।

उदात्ता रञ्जका भावाः, स्थापनीयाः पुरः पुरः ॥ १७ ॥

उक्तं पूर्वं, वक्ष्यमाणं पुरः प्रकाश्यमानं, प्रयोजनवशाद् भूयोऽपि यद् वृत्तमुच्यते तत् पुनरुक्तताभयात् पात्रस्य कर्णे कविः श्रावयेत् । तथा च दृश्यते 'कर्णे एवमेव' । गोपुच्छस्य च केशाः केचित् स्तोकमात्रयायिनः, केचिन्मध्यावधयः, केचिदन्तव्यापिनः, एवं प्रबन्धवस्तून्पि । यथा रत्नावल्यां प्रमोदोत्सवो मुखसन्धावेव निष्ठितः, मुखोपक्षिप्तो वाग्व्यादिवृत्तान्तश्च निर्वहणारम्भे, रत्नावलीप्राप्त्यादयश्च साररूपाः पदार्था अन्त इति । उदात्ता उत्तमप्रकृतियोग्याः । अनुदात्ता अपि ये रञ्जका भावास्ते सकलस्यापि प्रबन्धस्य रसारोहार्थं पुरः पुरो निवेशनीया इति ॥ १६-१७ ॥

अथानिबन्धनीयमाह—

अयुक्तं च विरुद्धं च, नायकस्य रसस्य वा ।

वृत्तं यत् तत् परित्याज्यं, प्रकल्प्यमथवाऽन्यथा ॥ १८ ॥

अयुक्तमनुचितं, विरुद्धं विपरीतं परित्याज्यमुपेक्षणीयम् । धीरललितस्य ह्यनुचितं परस्त्रीसम्भोगादि, विरुद्धं धीरोद्धतत्वादि । शृङ्गारस्य प्रत्यक्षमालिङ्गन-चुम्बनाद्यनुचितम्, वीभत्सस्तु विरुद्धः । अन्यथेति औचित्येनाविरोधेन वा । यथा नलचिलासे धीरललितस्य नायकस्य दोषं विना सधर्मचारिणीपरित्यागोऽनुचित इति कापालिकप्रयोगेण निबद्धः । एवमन्यदप्यूहमिति ॥ १८ ॥

धर्म-कामार्थ-सत्फलमिति सुगमत्वादुपेक्ष्य, साङ्कोपाय-दशा-सन्धीत्यस्मादङ्कपदं लक्षयति—

अवस्थायाः समाप्तिर्वा, छेदो वा कार्ययोगतः ।

अङ्कः सविन्दुर्हृदयार्थः, चतुर्यामो सुहूर्ततः ॥ १९ ॥

अवस्था वक्ष्यमाणाः प्रारम्भादिकाः पञ्च । तत्रान्यतमस्या अवस्थाया उपक्रम-
निष्पत्तिभ्यां या समाप्तिः । असमाप्तायामप्यवस्थायां कार्यवशेन यो वा छेदः
खण्डनं सोऽङ्कः । कार्यं दूराध्वगमनाद्येकाहाघटमानं भूयस्त्वादेकाहाशक्याभिनयं वा,
तद्वशादवस्थाया अन्तराले यश्छेदः क्रियते सोऽप्यङ्क इत्यर्थः । एतावदङ्कलक्षणम् ।
सविन्दुरिति सह विन्दुना वर्तते । विच्छिन्नविस्तृतार्थस्योत्तराङ्कस्यानुसन्धानात्मा वृत्त-
सङ्क्षेप उत्तरत्र विस्तार्यमाणत्वादुदके तैलविन्दुरिव विन्दुः । पूर्वोत्तरयोरङ्कयोरसम्बद्धान्वयत्वं
मा भूदिति पूर्वाङ्कस्यान्ते विन्दुर्निबन्धनीयः । यथा तापसवत्सराजे—

“ आदौ मानपरिग्रहेण गुरुणा दूरं समारोपितां,
पश्चात्तापभरेण तानवकृता नीतां परं लाघवम् ।

उत्सङ्गान्तरवर्तिनीमनुगमात् सग्निषिडताङ्गीमिमां,
सर्वाङ्गप्रणयं प्रियामिव तरुश्लायां समालम्बते ॥ ”

इति तृतीयाङ्कसमाप्त्युत्तराङ्ककार्यानुसन्धायको विन्दुः ।

यथा वा नलविलासे चतुर्थे स्वयंवराङ्के नेपथ्ये वन्दी—

“ विन्यस्याभिनवोदये श्रियमयं रात्रि प्रतापोज्झितो,
द्यूतस्य व्यसनीव धूसरकरः सन्नुद्वेगदाशास्थितिः ।

निद्रायदललोचनां कमलिनीं सन्त्यज्य मध्येवनं,
क्रामत्यम्बरखण्डमात्रविभवो देशान्तरं गोपतिः । ” इति ।

इदं च पदमुपयोगापेक्षम् । तेन सर्वरूपकपर्यन्ताङ्केष्वेकाङ्केषु च रूपकेषु समवकाराद्य-
ङ्केषु चोपयोगाभावाद् विन्दोरनिबन्धः । दृश्यार्थ इति दृश्या रञ्जकत्वाद् दर्शनीया अर्था
नायकचरितोपभोगा यत्र । चरितासाक्षात्कारे हि प्रेक्षकाणामव्युत्पत्तिः । सम्भोगा-
साक्षात्कारे च किमनेन महाक्लेशेनेति वैरस्यं स्यात् । शापावसान-विवाहादयोऽपि
रञ्जकत्वात् साक्षात्कार्याः । यथोर्वश्याः शापोद्भवस्य लताभावस्य नाशः । दृश्याविनाभाविनौ
सूच्यावूह्यावप्यर्थौ कचिद् भवतः । एतदङ्कस्य स्वरूपम् । चतुर्थ्यामो मुहूर्तत इति
मुहूर्तादारभ्य यामचतुष्टयं यावत् सर्वापकर्षेण घटिकाद्वयाभिनेयः । सर्वोत्कर्षेण त्रिंशद्-
घटिकाऽभिनेयः । मुहूर्तादप्यपकर्षे प्रयोगापरिपूर्णत्वेन, यामचतुष्टयादप्याधिक्ये आवश्यक-
कर्मविरोधेन च प्रेक्षक-प्रयोक्तृणां वैरस्यं स्यात् । एतदङ्कस्यापकृष्ट-मध्यमोत्कृष्टं कालमान-
मिति । अमुना वृद्धसम्प्रदायायतेनाङ्कलक्षणेन वक्ष्यमाणनीत्याऽङ्कसङ्ख्यापरिमाणमुप-

पद्यते । ये तु बृद्धसम्प्रदायमवधूयाङ्कमध्येऽप्यवस्थां समापयन्ति, तन्मतसङ्ग्रहार्थ-
मुत्तरार्धमेव लक्षणम् । अत्र पुनरङ्कसङ्ख्यानियमकारणमपरमन्वेष्यमिति ॥ १९ ॥

अथाङ्कस्य लक्षणशेषं सङ्ख्यापरिमाणं चाह—

आवश्यकविरोध्यर्थः, स्वल्पपात्रः सनिर्गमः ।

पञ्चसङ्ख्योऽपकर्षेण, दशसङ्ख्यः प्रकर्षतः ॥ २० ॥

एकस्मिन्नङ्के तावदवान्तराणि बहूनि कार्याणि न निबन्धनीयानि । यत्रापि निबध्यन्ते
तत्राप्यावश्यकस्य सन्ध्यावन्दन-भोजनादेरविरोधेन । सुष्ठु कार्योपयोगीन्यल्पानि
सङ्ख्याया पात्राणि यत्र । तत्रोत्कर्षेण दश, मध्यमगत्या अष्टौ, अपकर्षेण चत्वारि पञ्च
वा पात्राणि । आधिक्ये तु पात्रसम्मर्देनैवाभिनयचतुष्टयं प्रेक्षकाणामविभावनीयं स्यात् ।
प्रभूतपुरुषसाध्यं पर्वतोद्धरणादि न रङ्गे दर्शनीयमित्युक्तं भवति । समवकारादौ तु बहुपात्र-
त्वेऽपि विशेषोपादानान्न दोषः । सनिर्गम इति निर्गमो रङ्गप्रविष्टपात्राणां स्वकार्याणि
कृत्वा निष्क्रमो जवनिकया तिरोधानम् । पञ्चसङ्ख्य इति अत्यन्तस्तोक्तयां पञ्चाङ्काः,
सर्वोत्कर्षेण दश, मध्यमवृत्त्या षट् सप्त अष्टौ नवेत्यङ्कसङ्ख्या यद्भेदाः यदेकैकस्यामवस्थाया-
मेकैकोऽङ्कस्तदा पञ्चाङ्काः । यदा तु कार्यवशेन काऽप्यवस्थोपक्रमोपसंहाराभ्यां छिद्यते तदा
षट् । एक उपक्रमाङ्कः । एक उपसंहाराङ्कः । अपरावस्थाचतुष्टयस्य तु चत्वारः । एवं
कृत्वाऽष्टौ नव च । सर्वावस्थाभेदे तु दशेति । यदाऽपि कार्यबहुत्वात् काऽप्यवस्था त्र्यङ्का,
तदाऽप्युत्कर्षतो दशैव । एकस्याः कस्याश्चिदेकाङ्ककरणात् । एकस्यां चावस्थायाम् अङ्कत्रयं
दृश्यते । यथा वेणीसंहारे गर्भसन्धौ प्राप्याशावस्थाऽलङ्कृते तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमा अङ्काः ।
न्यूनत्वे त्वङ्कानामेकाङ्कताऽपि स्यात् । तथा च पञ्च सन्धयो नोपसंहियेरन् । आधिक्ये
पुनरनियतसङ्ख्यत्वं स्यादिति मध्यमा वृत्तिराश्रीयते । नाटिका-प्रकरण्योस्तु चतुरङ्कत्वं
कस्याश्चिदवस्थाया अवस्थान्तरे मिश्रणादिति ॥ २० ॥

अथाङ्कानिबन्धनीयमाह—

अभिघातः प्रधानस्य, नेतुर्ग्रन्थो न कुत्रचित् ।

बन्धः पलायनं सन्धिः, योज्यो वा फललिप्सया ॥ २१ ॥

अभिघातः शोणितहेतुः प्रहारः । प्रधानस्य मुख्यस्य, तेन पताका-प्रकरी-
नायकादीनां ग्रथ्यत एव । कुत्रचिदिति विष्कम्भकादावपि । सामान्योक्तावप्यभिघातः
परकृतः, तेन यदस्माभिः सत्यहरिश्चन्द्रे हरिश्चन्द्रेण देवतोपहारार्थं स्वयं स्वमांसोत्कर्तनं
निबद्धं न तद् दोषाय । परेणापि विपक्षेण कृतो निषि(व)ध्यते, तेन नागानन्दे गरुड-

कृताभिघातस्य जीमूतवाहनस्य साक्षात्करणं परोपकाराय सत्त्वाधिक्येन विशेषतो रसपुष्टि-
मावहति । योऽपि चास्माभी रघुविलासे शक्तिसक्तवक्षसो लक्ष्मणस्य प्रवेशः कृतः,
सोऽपि न दोषाय; सीताऽऽनयनलक्षणफलसम्बन्धेन रामस्य मुख्यत्वात् । बन्ध इति
परैर्ग्रहणम् । यथा वासवदत्तानृतवारे वत्सराजस्य । पलायनमपसरणम् । यदाहुः—
'अशक्ये सर्वमुत्सृज्यापगच्छेत्, दृष्टा हि जीवतः पुनरावृत्तिर्यथा सुयात्रोदयनयोः ।' इति ।
सन्धिः सन्धानम् । यदुक्तम्—

“ प्रवृत्तचक्रेणाक्रान्तः, राज्ञा बलवताऽबलः ।

सन्धिपनमेत् तूर्णं, कोश-दण्डात्मभूमिभिः ॥ ” इति ।

फललिप्सयेति । बन्धनादीनि तावन्न योज्यानि, यदि च योज्यन्ते तदा पर्यन्ते
विशिष्टं फलमेवेत्य, न पुनरेवमेवेति ॥ २१ ॥

अथ विष्कम्भकादीनां लक्षणकथनार्थमङ्कावर्णनीयं विष्कम्भकादिभिर्वर्णनीयमित्याह—

दूराध्वयानं पूरोधः, राज्य-देशादि-विप्लवः ।

रतं मृत्युः समीकादि, वर्ण्यं विष्कम्भकादिभिः ॥ २२ ॥

दूराध्वयानमिति । मुहूर्तत्रिक-चतुष्कसाध्यं देशान्तरगमनं शक्यत्वादङ्केऽपि
दर्श्यते । यत् पुनरधिककालसाध्यं तदशक्यत्वाद् विष्कम्भकादि[भि]रेव वर्ण्यम्,
विश्रान्तिस्थान-शयन-पान-भोजनादीनां बहूनामरञ्जकक्रियाणां प्रसङ्गात् । समवकारादौ तु
दूराध्वयानदर्शनेऽपि न दोषः, दिव्यस्य गगनक्रमणसामर्थ्यात् । नगररोधोऽप्येवमेव,
सेनायाः पटकुटी-यन्त्र-सुरङ्गाऽऽदिदानव्यापाराणां च बाहुल्यात् । राज्य-देशादिभ्रंशोऽपि
पतन-मरणादिसम्भवात् तथैव । रतमिति आलिङ्गन-चुम्बनादि व्रीडादायित्वादेवमेव,
तेन तदनुकूलानि रहःप्रवेश-वक्रोक्त्यादीन्यङ्केऽपि दर्श्यन्ते । मृत्युः प्राणनिर्गम एव ।
समीकं हस्त-पादादिच्छेद एव, तेन नागानन्दे जीमूतवाहनस्य क्षणभाविनामिन्द्रियवै-
कल्यादीनाम्, रघुविलासे च रावणस्य विभीषणं प्रति साटोपं चन्द्रहासग्रहणस्याङ्केऽप्य-
विरोधः । आदिशब्दादपरमपि प्रभूतकाल-क्लेश-साध्यं व्रीडाऽस्तङ्कदायि च गृह्यते ।
आदिशब्देन प्रवेशकाङ्कास्य-चूलिकाऽवताराणां ग्रहणमिति ॥ २२ ॥

अथ प्रथमं विष्कम्भकं शुद्धाशुद्धभेदं लक्षयति—

अङ्कानर्हस्य वृत्तस्य, त्रिकालस्यानुरञ्जिना ।

सङ्क्षिप्य संस्कृतेनोक्तिः, अङ्कादौ मध्यमैर्जनैः ॥ २३ ॥

शुद्धो विष्कम्भकस्तत्र, सङ्कीर्णो नीच-मध्यमैः ।

अङ्कसन्धायकः शक्य-सन्धानातीतकालवान् ॥ २४ ॥

अरञ्जकं च रञ्जकमपि एकदिनाशक्याभिनयं च प्रेक्षकैः साक्षादनुपलभ्यमानमङ्कान-
नर्हम् । त्रिकालस्य वृत्त-वर्त्यद्-वर्तमानकालस्य, अनुरञ्जनेति असमस्तेन
अदीर्घसमासेन च प्रसन्नेन । सङ्क्षिप्य विततमपि उत्तराङ्कसन्धानोपयोग्येव कृत्वा ।
संस्कृतेनेति शुद्धविष्कम्भकापेक्षम् । सङ्कीर्णो तु संस्कृतेनासंस्कृतेनापि च, नीचपात्रस्यापि
तत्र भावात् । अङ्कादाविति प्रथमेऽङ्के आसु(सु)खादूर्ध्वमन्ये(न्ये)षु पुनरारम्भे इति
तावत् सर्वे समामनन्ति । कोहलः पुनरेतं प्रथमाङ्कादावेवेच्छति । मध्यमैरित्यमात्य-
सेनापति-वणिग्-विप्रादिभिर्न पुनर्देवी-कुमार-नायक-प्रतिनायकादिभिः । मध्यमत्वं चैषां
राजापेक्षया । राजपरिजनापेक्षया तु तेऽपि प्रधानम् । जनैरिति पुम्भिः स्त्रीभिः
स्त्री-पुंसैश्च सामान्यवाचित्वात् । बहुवचनमतन्त्रम्, तेनैकेनापि स्वगतेनाकाशोक्त्या च
निबध्यते । जनैरिति सामान्यनिर्देशादेव च शुद्धविष्कम्भके स्त्रिया अपि संस्कृतेनैव
पातः(ठः) । शुद्धो नीचाप्रवेशात् । विष्कम्भानुसन्धानेन वृत्तमुपगृह्यतीति
विष्कम्भकः । तत्रेति विष्कम्भकादिषु पञ्चसु मध्यात् द्विभेदत्वेन विष्कम्भको
निर्धार्यते । अथ सङ्कीर्णो नीचस्यापि प्रवेशात् । नीचा दास-चेत्यादयः । अङ्क-
सन्धायक इति अङ्कस्य अङ्गार्थस्य सन्धायकः संसूचकः प्रथमाङ्कभावी । अङ्कयो-
रङ्गार्थयोः सन्धायकः सम्बन्धकः पुनरङ्कद्वयान्तरालभावी । शक्यं सन्धानमनुस्मरणं
यस्यासौ शक्यसन्धानः स चासावतीतकालोऽतीतकालवृत्तोऽर्थस्तद्वान् विष्कम्भको
भवति । इह तावत् पुरुषपञ्चापेक्षया विष्कम्भकार्थकालो निबध्यते । राम-युधिष्ठिरादयो
हि चिरातीतमप्यर्थमनुसन्दधतीति स तथैव निबध्यते । ये तु प्राकृताः स्तोककालमेवार्थ-
मनुसन्दधते तदर्थस्तथैव निबन्धनीयः । कामफले तु नाटके वर्षैकवृत्तमेव निबध्यते, परतः
संस्कारविच्छेदात्, वयोऽतिवृत्तेश्चेति ॥ २३-२४ ॥

अथ विष्कम्भकलक्षणानुवादेन प्रवेशकं लक्षयति—

एवं प्रवेशको नीचैः, परार्थैः प्राकृतादिना ।

एतौ प्रभूतकार्यत्वात्, नाटकादिचतुष्टये ॥ २५ ॥

एवमिति 'अङ्कानर्हस्य' इत्यादि सर्वं विष्कम्भकलक्षणमत्रातिदिश्यते । केवल-
मसौ नीचैरेव पात्रैः परार्थैर्मुख्यनायकादिकार्यनिष्ठैर्न पुनः स्वकृत्यैकतत्परैः । यथा

‘आणत्तं हि भट्टं (ट्टि)दारियाए’ इत्यादि । नीचप्रयुक्तत्वादेव च ग्राम्यार्थप्रायेण प्राकृतेन, आदिशब्दात् शू (शौ) रसेन्यादिना प्रवेशकौ भवति । अप्रत्यक्षान् अर्थान् सामाजिक-हृदये [प्रवेश]यतीति प्रवेशकः । केचित् प्रवेशकं प्रथमाङ्कस्यादौ नेच्छन्ति । एताविति विष्कम्भक-प्रवेशकौ । नाटकादिचतुष्टयं नाटक-प्रकरण-नाटिका-प्रकरण्यः । नाटकादौ हि परिमितेनोपायेन बहुषु मुख्यावान्तरकार्येषु नृपादीनां तत्सहायानां चामात्यादीनां व्युत्पत्तिः क्रियते इत्यत्रैव प्रभूतावान्तरकार्यव्युत्पादकौ विष्कम्भक-प्रवेशकौ, न व्यायोगादिषु एकाङ्केषु तावदल्पवृत्तत्वेनाल्पकार्यत्वात् । बह्वङ्केष्वपि समवकारस्य परस्परासम्बद्धाङ्कत्वादपरेषां तु कतिपयदिनवृत्तत्वादिति । अङ्कास्यादीनि तु स्वल्पसूच्यत्वेन यथासम्भवं रूपकान्तरेष्वपि भवन्ति ॥ २५ ॥

अथ अङ्कास्य-चूलिके लक्षयति—

अङ्कास्यमन्तपात्रेण, छिन्नाङ्कमुखयोजनम् ।

वस्तुनः सूचनं चूला, पात्रैर्नेपथ्यसंस्थितैः ॥ २६ ॥

अन्तपात्रेणेति पूर्वस्याङ्कस्यान्ते स्त्री-पुंसाऽन्यतरेण पात्रेण छिन्नस्य असम्बद्धस्य उत्तराङ्कमुखस्य योजनमुपक्षयो यस्तत् अङ्कास्यम् अङ्कमुखम् । यथा वीरचरिते द्वितीयाङ्कान्ते—

“ प्रविश्य सुमन्त्रः— भगवन्तौ वसिष्ठ-विश्वामित्रौ भवतः सभार्गवान् आह्वयेते इति । इतरे तु— क भगवन्तौ ? ।

सुमन्त्रः— महाराजदशरथस्यान्तिके ।

इतरे— तदनुरोधात् तत्रैव गच्छामः ।

इत्यङ्कसमाप्तौ । ततः प्रविशन्ति वसिष्ठ-विश्वामित्र-शतानन्द-जनक-परशुरामाः । ”

इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्रपात्रेण शतानन्द-जनक-कथार्थविच्छेदे उत्तराङ्क-मुखसूचनात् अङ्कास्यमिति ।

वस्तुन इति कस्यचिदर्थस्य सूचनमुपक्षेपः । पात्रैः स्त्री-पुंसैः नेपथ्यसंस्थितैर्यम(व)निकाऽन्तरदेशस्थायिभिः । सा चूडेव चूलिका रङ्गामिनेयार्थस्य नेपथ्यपात्रोक्तेः शिखाकल्पत्वात् । यथा उत्तरचरिते द्वितीयाङ्कस्यादौ नेपथ्ये—

“ स्वागतं तपोधनायाः । ततः प्रविशति तपोधना । ”

अत्र नेपथ्यपात्रेण स्त्रिया वासन्तिकया आत्रेयीवस्तुनः सूचनात् चूलिका ।

यथा वा **नलविलासे** द्वितीयाङ्कस्यादौ—

“स्वागतं सपरिच्छदाय कलहंसाय । ततः प्रविशति कलहंसो मकरिकाप्रभृतिकश्च परिवारः ।”

अत्र नेपथ्यपात्रेण पुंसा शेखरेण कलहंसादिवस्तुनः सूचनात् चूलेति ।

यथा वा **रत्नावल्याम्**—

“अस्तापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवा—

वास्थानीं समये समं नृपजनः सायन्तने सम्पतन् ।

सम्प्रत्येष सरोरुहद्युतिमुषः पादांस्तवासेवितुं,

प्रीत्युत्कर्षकृतो दशमुदयनस्येन्दोरिवोदीक्षते ॥”

इति नेपथ्यपात्रेण वन्दिना काननस्थस्योदयनवस्तुनः सागरिकां प्रति सूचनात् चूलिका ॥ २६ ॥

अथाङ्कावतारं लक्षयितुमाह—

सोऽङ्कावतारो यत्-पात्रैरङ्कान्तरमसूचनम् ।

पात्रान्तराभावेन यस्यैवाङ्कस्य पात्रैरविच्छिन्नार्थतया सूचनीयार्थस्याभावात् । प्रवेशक-विष्कम्भक-सूचनारहितमङ्कान्तरं भवति, स द्वितीयाङ्कावतारणादङ्कावतारः । यथा **मालति(वि)काग्निमित्रे** प्रथमेऽङ्के विदूषकः—“तेण हि दुवे वि देवीए पेक्खागिहं गड्ढय संगीदोवकरणं गहिय तत्तभवदो दूदं विसज्जेध । अधवा मुदंगसद्दो ग्येव णं उत्थावइस्सदि ।”

इत्युपक्रमे मृदङ्गशब्दश्रवणादनन्तरं तान्येव सर्वाणि पात्राणि द्वितीयाङ्कमारभन्त इति ।

अन्ये तु यत्राङ्के अन्याङ्कानां बीजलक्षणोऽर्थोऽवतार्यते, तमङ्कावतारमामनन्ति । यथा **रत्नावल्यां** द्वितीयोऽङ्कः । तत्र हि—“ईदिसस्स कन्नगरायणस्स ईदिसे ग्येव वरे अहिलासेण भोदञ्चं ।” इत्यादिकोऽनुरागलक्षणः सर्वाङ्कानामर्थ इति । अयं च गर्भाङ्कोऽप्युच्यते । यदाहुः—

१. सं. छाया—तेन हि द्वावपि देव्याः प्रेक्षागृहं गत्वा सङ्गीतोपकरणं गृहीत्वा तत्रभवन्तो दूतं विसर्जयेताम्, अथवा मृदङ्गशब्द एव तमुत्थापयिष्यति ।

२. सं. छाया—ईदृशस्य कन्यकारत्नस्येदृश एव वरेऽभिलाषेण भवितव्यम् ।

“ अङ्कान्तरेव चाङ्को, निपतति यस्मिन् प्रयोगमासाद्य ।

बीजार्थयुक्तियुक्तो, गर्भाङ्को नाम विज्ञेयः ॥ ” इति ॥

अथ विष्कम्भकादीनां विषयव्यवस्थामाह—

आद्यौ सूच्ये बहावन्ये, क्रमादल्पे तरे तमे ॥ २७ ॥

तर-तमप्रत्ययौ नान्तरीयकतया सन्निधानाच्चाल्पशब्दं प्रकृतिमाकर्षतः, तेनाल्पतरे अल्पतमे इत्यर्थः । छन्दोऽनुगोधाच्च प्रत्ययानुकरणनिर्देशः । अन्येऽङ्कास्य-चूलिका-ऽङ्कावताराः । क्रमादिति लक्षणक्रमेण । बहौ बहुकाले च सूच्ये आद्यौ विष्कम्भक-प्रवेशकौ । अल्पे अल्पकाले चाङ्कास्यम्, अल्पतप(रे) [अल्प]तरकाले च चूलिकाऽ-ल्पतमे अल्पतमकाले चाङ्कावतार इति ॥ २७ ॥

अथाङ्कानन्तरोद्दिष्टमुपायं व्याचष्टे—

बीजं पताका प्रकरी, बिन्दुः कार्यं यथारुचि ।

फलस्य हेतवः, पञ्च, चेतनाचेतनात्मकाः ॥ २८ ॥

उपायस्वरूपापरिज्ञाने तद्विषयाणामारम्भादीनां [स्वरूपपरिज्ञाना-]सम्भव [इति उपायस्वरूपं] व्युत्पाद्यते । यथारुचीति नैषामौद्देशिको निबन्धक्रमः सर्वेषामवश्यम्भा-वित्वं वा । फलस्य मुख्यसाध्यस्य हेतव उपायाः । इह हेतुर्द्विधा अचेतनश्चेतनश्च । अचेतनोऽपि मुख्यामुख्यभेदाद् द्विधा । मुख्यो बीजम्, तन्मूलत्वादितरेषाम् । अमुख्यस्तु कार्यम् । चेतनोऽपि द्विधा मुख्य उपकरणभूतश्च । मुख्यो बिन्दुः कार्यानुसन्धान-रूपत्वात् । उपकरणभूतो द्विधा स्वार्थसिद्धियुतः, परार्थसिद्धिपरः । परार्थसिद्धिपरश्च पूर्वः पताका, अन्यः प्रकरीति । अत्र चाचेतन-चेतनानां मध्ये बीज-बिन्दोर्मुख्यत्वं सर्वव्यापित्वादिति ॥ २८ ॥

अथ बीजमाह—

स्तोकोद्दिष्टः फलप्रान्तः, हेतुर्बीजं प्ररोहणात् ।

आदौ गम्भीरत्वादल्पनिक्षिप्तो मुख्यफलावसानश्च यो हेतुर्मुख्यसाध्योपायः स धान्य-बीजवद् बीजम् । प्ररोहणादुत्तरत्र शाखोपशाखाऽऽदिभिर्विस्तरणात् । इदं चामुखा-नन्तरं निबध्यते । बीजं हि नाटकादीनामिति वृत्तार्थस्योपायः । आमुखं तु रूपकप्रस्तावनार्थं नटस्यैव वृत्तम् । याः पुनरत्र नाटकार्थस्पृशो नटोक्तयस्ताः प्रयोगपातनिकार्थमेव । अत एवामुखोक्ता अपि बीजोक्तयः प्रविष्टनाटकपात्रेण पुनरुच्यन्ते । तथा च रत्नावल्याम्—

“ द्वीपादन्यस्मादपि, मध्यादपि जलनिधोर्देशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति, विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ ”

इत्याद्यामुखोक्तं यौगन्धरायणः पठति ।

यथा वा सत्यहरिश्चन्द्रे—

“ सत्त्वैकतानवृत्तीनां, प्रतिज्ञातार्थकारिणाम् ।
प्रभविष्णुर्न देवोऽपि, किं पुनः प्राकृतो जनः ? ॥ ”

इत्याद्यमुखोक्तं हरिश्चन्द्रः पठति ।

यथा वा अस्मदुपज्ञ एव यादवाभ्युदये—

“ उदयाभिमुख्यभाजां, सम्पत्त्यर्थं विपत्तयः पुंसाम् ।
ज्वलितानले प्रपातः, कनकस्य हि तेजसो वृद्धयै ॥ ”

इति नाटकपात्रं गुप्तमन्त्रः पठति ।

तत्र वीजं कचिद् व्यापाररूपम् । यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्ति-
हेतुरनुकूलदैवः सागरिकाऽन्तःपुरनिक्षेपादियौगन्धरायणव्यापारः ।

कचित् तु व्यसननिवृत्तिफले रूपके व्यसनोपक्षेपरूपम् । यथा मायापुष्पके शापः
प्रविश्य वचनक्रमेणाह—

“ कैकेयी क पतिव्रता भगवती कैवंधिं वाग्विपं !

धर्मात्मा क रघूद्वहः क गमितोऽरण्यं सजायानुजः ! ।

क स्वच्छो भरतः क्व वा पितृवधान्मात्राऽधिकं दह्यते !

किं कृत्वेति कृतो मया दशरथेऽवध्ये कुलस्य क्षयः ! ॥ ”

कचिद् व्यसनाभ्युदययोरुपक्षेपरूपम् । यथा तापसवत्सराजे माणवकः—

“ अमच्छो (चो) वि एवं सामिणा अप्पणो पडिक्कलमायरंतेण ददं आयासिदो ।
पत्थुदं च णेण रुम्मणमिस्सेहिं सह संपधारिय सामिभत्तीए मदिविहयस्स य अणुरुयं (वं) ”
इत्यादीति ।

कचिद् व्यसनोपनिपाते तन्निवृत्त्युपक्रमरूपम् । यथा मुद्राराक्षसे चाणक्यः—

१ सं. छाया-अमात्योऽप्येवं स्वामिनाऽऽत्मनः प्रतिकूलमाचरता दृढमायासितः । प्रस्तुतं चानेन
रुम्मण (रुमणवन्-) मिश्रैः सह सम्प्रधार्य स्वामिभक्त्या मतिविभवस्य चानुरूपम् ।

“आः ! क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति ? नन्दकुलकालभुजगीं कोपा-
नलवहलीनीलधूमलतामद्यापि बध्यमानां बध्यः को नेच्छति शिखां मे ? । ”

इत्यादि नायक—प्रतिनायकामात्याद्याश्रयेण विचित्ररूपो वीजोपन्यास इति ॥

अथ पताकां निरूपयति—

आविमर्श पताका चेत्, चेतनः स परार्थकृत् ॥ २९ ॥

स्वार्थाय प्रवृत्तो यो हेतुश्चेतनः परस्य प्रधानस्य प्रयोजनं सम्पादयति स प्रसिद्धि-
प्राप्त्यहेतुत्वात् पताकेव पताका । सुग्रीव—विभीषणादिर्हि रामादिनोपक्रियमाणो रामा-
देरात्मनश्चोपकाराय भवन् रामादेः प्रसिद्धिं प्राप्स्यं च सम्पादयति । चेदिति यदि
फलसाधने साहाय्यापेक्षाणां नायकानां वृत्तं निबध्यते, तदा पताका भवति; न तु स्वपराक्रम-
बहुमानिनामिति । एवं प्रकर्यपि । आविमर्शमिति यदा मर्यादायामाङ्, तदाऽऽमुख-
प्रतिमुखगर्भान्, यदा पुनरभिविधौ, तदा विमर्शमभिव्याप्य विरमति । तावत्येव पताका
नायकस्य स्वफलसिद्धिर्निबध्यते । निर्वहणसन्धावपि तत्फले निबध्यमाने तुल्यकाल्योरुप-
कार्योपकारकत्वाभावात् न तेन प्रधानस्योपकारः स्यात् । सिद्धफलस्त्वसौ प्रधानफल एव
व्याप्रियमाणो भूतपूर्वगत्या पताकाशब्दवाच्य इति ॥ २९ ॥

अथ पताकाप्रस्तावात् पताकास्थानकानां सामान्यलक्षणं मेदांश्चाह—

चिन्तितार्थात् परप्राप्तिः, वृत्ते यत्रोपकारिणी ।

पताकास्थानकं तत् तु, चतुर्धा मण्डनं क्वचित् ॥ ३० ॥

अर्थः कर्म—करण-व्युत्पत्त्या प्रयोजनमुपायश्च । अध्यवसितात् प्रयोजनादुपायाच्चा-
न्यस्य प्रयोजनस्योपायस्य च प्राप्तिर्यत्रेति वृत्ते उपकारिणी प्रधानफलोपकारिका
तदिति वृत्तं पताकास्थानकम् । उपकारित्वमात्रसाम्यात् पताकास्थानस्य तुल्यं पताका-
स्थानकम्, न पुनः पताकास्थानमेव । अत एव तुशब्दः पताकास्वरूपाद् व्यतिरेकं
द्योतयति । मण्डनमिति एकमपि पताकास्थानकं नाट्य—काव्यस्यालङ्करणम्, किं पुनर्द्वे
त्रीणि चत्वारि वा ? एतद्विहीनं रूपकं न कार्यमित्यर्थः । क्वचिदित्यन्तरान्तरा, न तु
पताकावन्निरन्तरम् । अत एव पताकातो भिद्यते ॥ ३० ॥

अथाद्यमेदमाह—

सहसेष्टार्थलाभश्च

सहसेत्याकस्मिकत्वेन सभ्यानां चमत्कारहेतुत्वमाह । यथा रत्नावल्याम्-
सागरिकायां पाशावलम्बनप्रवृत्तायां वासवदत्तेति मन्यमानो राजा पाशाद् विमोचयति, तदा
तदुक्त्या सागरिकां प्रत्यभिज्ञायाह—

“ कथं मे प्रिया सागरिका ? अलमलमतिमात्रेण । ” इत्यादि ।

अत्रान्यत् प्रयोजनं चिन्तितम्, वैचित्र्यकारि च प्रयोजनान्तरं सम्पन्नम् ।

यथा वा नलविलासे विदूषक-कापालिक-नियुद्धनिवारणायोद्यतस्य राज्ञो दमयन्ती-
प्रतिकृतिलाभ इति ।

अन्यस्मिन्नुपाये चिन्तिते सहसोपायान्तरप्राप्तिर्यथा नागानन्दे जीमूतवाहनस्य
शङ्खचूडादप्राप्तवध्यपटस्य कञ्चुकिना वासोयुगलार्पणमिति ॥

अथ द्वितीयमाह—

श्लिष्ट-सातिशया च वाक् ।

श्लिष्टा प्रकृतसम्बद्धा सातिशयाऽत्यद्भुतार्था । यथा रामाभ्युदये द्वितीयेऽङ्के
सीतां प्रति सुग्रीवस्य सन्देशोक्तिः—

“ बहुनाऽत्र किमुक्तेन ?, पारेऽपि जलधेः स्थिताम् ।

अचिरादेव देवि ! त्वाम्, आहरिष्यति राघवः ॥ ”

अत्र पारेऽपि जलधेरित्यतिशयोक्तिरपि सीतां प्रति तथैव वृत्तत्वात् प्रकृतसम्बद्धा ।
अत्र सातिशयोक्तिमात्राच्चिन्तितात् प्रयोजनादपरं तथैव सीताहरणं प्रयोजनं सम्पन्नमिति
सामान्यलक्षणम् ॥

अथ तृतीयमाह—

द्वयार्था च

वागितीहोत्तरत्र च सम्बध्यते । द्वयार्था श्लेषादिवशात् प्रस्तुतोपयोग्यर्थान्तरोपक्षेपिणी ।
यथा— “ प्रीत्युत्कर्षकृतो दशमुदयनस्येन्द्रो विरिषो दीक्षते ” । अत्र हि सन्ध्यावर्णन-प्रयो-
जनेन काव्यं प्रयुक्तं सागरिकां प्रत्युदयनाभिव्यक्तिलक्षणं प्रयोजनान्तरं सम्पादयति । तथा च
“ सागरिका—

अयं सो राया उदयणो, जस्म अहं तादेण दिन्ना ” इति ॥

अथ चतुर्थमाह—

१ सं. द्वाया— अयं स राजोदयनो यस्मा अहं तातेन दत्ता ।

अप्रकटे श्लिष्ट-स्पष्ट-प्रत्यभिधाऽपि च ॥ ३१ ॥

अप्रकटे प्रत्युत्तरकारकेणाविज्ञातेऽर्थे केनचिदुपक्षिप्ते सति श्लिष्टमन्याभिप्रायप्रयुक्त-
मपि प्रस्तुतसम्बद्धं स्पष्टं विशेषनिश्चयकारि यत् प्रत्यभिधानं प्रत्युत्तरं तद्रूपा च
वागिति । यथा सुद्धाराक्षसे—

“चाणक्यः—अपि नाम दुरात्मा राक्षसो गृह्येत ? ।”

एवमस्फुटेऽर्थे उपक्षिप्ते “(प्रविश्य) सिद्धार्थकः—अय्य ! गहिदो ।” इति प्रत्युत्तरं
प्रस्तुतार्थसम्बद्धं विशेषनिश्चयकारि च । अत एव पुनः “चाणक्यः—(सहर्षमात्मगतम्)
हन्त ! गृहीतो दुरात्मा राक्षसः ।” इति । इदं प्रत्युत्तरं सन्देशग्रहण-ज्ञापन-प्रयोजनेन प्रयुक्तं
चाणक्यस्य राक्षसग्रहं निश्चाययतीति सामान्यलक्षणमिति ।

प्रत्येकं चकारश्चतुर्णामपि नाटकं प्रति प्राधान्यख्यापनार्थं इति ॥ ३१ ॥

अथ प्रकरी-लक्षणमाह—

प्रकरी चेत् कचिद् भावी, चेतनोऽन्यप्रयोजनः ।

कचिद् भावी वृत्तकदेशव्यापी अन्यस्य मुख्यनायकस्यैव प्रयोजनं यस्य स
चेतनः सहकारी प्रकर्षेण स्वार्थानपेक्षया करोतीति प्रकरी । अ(औ)णादिके इत्ययमे
संज्ञाशब्दत्वेन स्त्रीत्वम् । यथा रामप्रबन्धेषु जटायुः । चेदित्यनेन पताकावदनवश्यम्भावि-
त्वमाह । कचिद्भावित्वात् स्वार्थनिरपेक्षत्वाच्च पताकातो भेद इति ॥

अथ विन्दुं लक्षयति—

हेतोश्छेदेऽनुसन्धानं, बहूनां विन्दुराफलात् ॥ ३२ ॥

उपायानुष्ठानस्यावश्यकर्तव्यादिना व्यवधाने सति नायक-प्रतिनायकामात्यादीनां यदनु-
सन्धानं ज्ञानमसौ ज्ञानविचारणफललाभोपायत्वाद् विन्दुः । सर्वव्यापित्वाद् वा जले
तैलविन्दुरिव विन्दुः । आफलादिति बीजवत् समस्तेतिवृत्तव्यापकत्वमाह । केवलं बीजं
मुखसन्धेरेव प्रभृति निवध्यते, विन्दुस्तु तदनन्तरमिति । इह तावन्नायक-सहायोभयेभ्यस्त्रिधा
फलसिद्धिः । तत्र सर्वेषामपि स्वस्वव्यापारविच्छित्तावनुसन्धानात्मा विन्दुर्निबध्यते । यथा
च नायकेन प्रतिपक्षेतिवृत्तमनुसन्धीयते, तथा प्रतिपक्षेणापि नायकस्येतिवृत्तमनुसन्धीयते ।
अत एव बहूनामित्युपात्तम् । नायकस्य विन्दुर्यथा अस्मदुपज्ञे राघवाभ्युदये
पञ्चमेऽङ्के सुग्रीवचरितश्रवणेनातपि(पति)ते सीतापहारदुःखे सीतां स्मृत्वा रामः—

१. आर्थ ! गृहीतः ।

“ कलत्रमपि रक्षितुं निजमशक्तमात्मान्वय—

प्रसूतमभिवीक्ष्य मामहह ! जातलज्जाज्वरः ।

प्रकाशयितुमक्षमः क्षणमपि स्वमास्यं जने,

प्रयाति चरमोदधौ पतितुमेष देवो रविः ॥ ”

इत्यनेन पुनः सीतापहारदुःखमनुसंहितमिति ।

यथा वा तापसवत्सराजे मृगयाऽऽदिभिरन्यैश्चामात्यव्यापारैर्वत्सराजस्य विच्छिन्नेऽपि प्रियासमागमौत्सुक्यरूपे प्रयोजने द्वितीयेऽङ्के राजा वासवदत्तां दग्धामुपश्रुत्याह— “ रुमण्वा-
(व)न् ! मुञ्च मुञ्च ।

क्षुद्राग्रेरमुतोऽपि धूमकलुषात् क्षिप्रस्थितेः सर्वतो,

ज्वालाताण्डवकारिणः किमपरं भीतोऽसि भाग्यैर्मम ।

अन्तर्बद्धपदं न पश्यसि सखे ! शोकानलं तेन माम्,

एवं वारयसि प्रियाऽनुसरणात् पापः करोम्यत्र किम् ? ॥ ”

इति वासवदत्तायामाग्रहविशेषात् तदेवानुसंहितम् । एवमत्रोत्तरेष्वप्यङ्केषु नायकस्य बिन्दुर्निबद्धोऽस्ति । एवं सहायोभयविपक्षाणामपि स्वव्यापारानुसन्धानात्मा बिन्दुर्द्रष्टव्यः ॥३२॥

अथ कार्यं विवृणोति—

साध्ये बीजसहकारी, कार्यम्

प्रधाननायक-पताकानायक-प्रकरीनायकैः साध्ये प्रधानफलत्वेनाभिप्रेते बीजस्य प्रारम्भावस्थोत्क्षिप्तस्य प्रधानोपायस्य सहकारी सम्पूर्णतादायी सैन्य-कोश-दुर्ग-सामाद्युपायलक्षणो द्रव्य-गुण-क्रिया-प्रभृतिः सर्वोऽर्थश्चेतनैः कार्यते फलमिति कार्यम् । अयमत्रोपायानां निबन्धसङ्क्षेपः सहायानपेक्षाणां नायकानां वृत्ते बीज-बिन्दु-कार्याणि त्रय एवोपायाः, सहाया-पेक्षाणां तु पताका-प्रकरीभ्यामन्यतरया वा सह पञ्च चत्वारो वेति ॥

अथामीषां मुख्यत्वव्यवस्थायां हेतुमाह—

कार्यैस्तु मुख्यता ।

कार्यैः फलं प्रत्युपकारविशेषैः पुनर्वीजादीनां मुख्यता बाहुल्यं प्राधान्यं वा निबन्धनीयम् । तत्र बीज-बिन्द्वोस्तावन्मुख्यत्वमेव सर्वव्यापित्वात् । पताका-प्रकरी-कार्याणां तु मुख्यफलं प्रत्युपयोगापेक्षया एकस्य द्वयोर्लयाणां वा मुख्यत्वमन्येषां चामुख्यत्वम् । तत्र

पताकाया मुख्यत्वं यथा श्रीशूद्रकविरचितायां मृच्छकटिकायां पूर्वोपकारोपगृहीतस्यार्थ-
कस्य । प्रकर्या यथा वीरनागनिबद्धायां कुन्दमालायां सीतायास्तदपत्ययोश्च पालन-संयो-
जनाभ्यां स्वफलनिरपेक्षस्य वाल्मीकेः । उभयोर्यथा रामप्रबन्धेषु सुग्रीव-बिभीषणयोर्जटायु-
हनूमदङ्गदादीनां च । पताका-प्रकरणोरल्पत्वेऽभावे वा सर्वत्र कार्यस्य मुख्यत्वमिति ॥

अथ पताकायाः प्रधानत्वे समर्थिते सन्धिप्रसङ्गं निरस्यति—

पताकायाः प्रधानत्वेऽनुसन्धिः सूचनाऽऽदिभिः ॥ ३३ ॥

पताकावृत्तस्य प्राधान्यनिबन्धेऽपि अनुसन्धिर्मुख्यवृत्तसन्ध्यनुगतः सन्धिर्भवति गौणः
सन्धिरित्यर्थः । यद्यपि पताकायाः प्रधानत्वे मुख्येतिवृत्तवत् सन्ध्यः स्युस्तथापि
तेऽनुसन्ध्यो मुख्यसन्ध्युपयोगित्वेन गौणत्वात् । अपरथा पताकावृत्तस्य प्रासङ्गिकत्वं न स्यात्,
सन्धिसङ्ख्यावृद्धिश्च स्यात् । अत एव ते सूचनाऽऽदिभिर्भवन्ति । आदिशब्दात्
कचिदूह्यन्ते, लेशतो निवध्यन्ते च, न च मुख्यसन्धिभ्यः पृथग् गण्यन्ते । अनुसन्धिरिति
एकवचनमविवक्षितम्, मुख-निर्वाहयोरवश्यम्भावित्वात्; तेन द्विप्रभृतयोऽनुसन्ध्यो भवन्ति ।

यथा मायापुष्पके—

“ दुर्गा भूमिरमात्यभृत्यसुहृदो दाराः शरीरं धनं,
मानो वैरिविमर्दसौख्यममरप्रख्येण सख्योन्नतिः ।
यस्मात् सर्वमिदं प्रियाविरहिणस्तस्याद्य शक्ता वयं,
न स्वेच्छामुलभैः पथोऽपि घटने शैलाम(लैर)खण्डैरपि ॥ ”

अत्र मुखादिसन्धिनिबन्धनीयं रामेण सह मैत्र्यादिकमभ्यूह्यमुपकल्प्य सुग्रीववचनाद्
रामशक्तिसम्पन्नाभ्युदयं निर्वहणस्यैव वृत्तमुपनिबद्धमिति ।

यथा वा राघवाभ्युदये—

“ मित्रं दर्शनमात्रतोऽपि गणितः किष्किन्धमागत्य च,
क्षुण्णः क्षुद्रमतिः स साहसगतिर्दिक्षा सतारा मही ।
इत्थं तेन वितन्वता न विहितं देवेन रामेण किं ?
तत् सत्यं मम तस्य कर्तुमुचितं प्राणैरपि प्रीणनम् ॥ ”

अत्र मित्रमित्यादिना मुखम्, किष्किन्धेत्यादिना प्रतिमुखम्, क्षुण्णेत्यादिना विमर्शः,
दत्ता सतारा महीति निर्वहणं सुग्रीववचनात् प्रकाशितम् । उत्तरार्धेन तु मुख्यनायकानुयायित्व-

दर्शनादनुसन्धित्वं ख्यापितमिति । प्रकर्यास्तु प्राधान्येऽपि स्वरूपवृत्तत्वात् सन्ध्यनुसन्धिचिन्तैव नास्तीति ॥ ३३ ॥

अथ उपायानन्तरमुपदिष्टां दशां लक्षयितुं तद्भेदानुद्दिशति—

आरम्भ-यत्न-प्राप्त्याशा-नियताप्ति-फलागमाः ।

नेतुर्वृत्ते प्रधाने स्युः, पञ्चावस्था ध्रुवं क्रमात् ॥ ३४ ॥

नेतुर्मुख्यफलं प्रति बीजाद्युपायान् प्रयोक्तुरवस्थाः प्रधानवृत्तविषये काय-वाङ्-मनसां व्यापाराः । ध्रुवमिति प्रधाने वृत्ते पञ्चानामवश्यम्भावमाह, तेन प्रासङ्गिके द्वयादयोऽनुसन्धिवद् गौणाश्च भवन्ति । नाटकलक्षणप्रस्तावान्नाटके नाटकलक्षणानुसारिषु प्रकरण-नाटिका-प्रकरणीषु चायं नियमः । तेन व्यायोगादौ यथालक्षणं न्यूनावस्थत्वमपि न दोषाय । क्रमादिति उद्देशोक्तक्रमेणैव निबध्यन्ते, नोपायवत् क्रमाक्रमाभ्याम् । प्रेक्षापूर्वकारिणां हि प्रथममारम्भस्ततः प्रयत्नस्ततः सम्भावना ततो निश्चयस्ततः फलप्राप्तिरित्ययमेव क्रम इति ॥ ३४ ॥

अथारम्भं व्युत्पादयति—

फलायौत्सुक्यमारम्भः

फलं मुख्यं साध्यं तदर्थमौत्सुक्यमुपायविषयमनेनोपायेनैतत् सिध्यतीति स्मरणो-
ल्लङ्घाऽऽदिकर्म तदनुगुणो व्यापारश्चोभयमारम्भः । उपायविषयमौत्सुक्यमौत्सुक्यानुगुणो
व्यापारश्चारम्भभावस्थेत्यर्थः ।

यथा वेणीसंहारे प्रथमेऽङ्के सहदेवं प्रति—

“भीमः—अथ भगवान् कृष्णः केन पणेन सुयोधनं प्रति सन्धिं कर्तुं प्रहितः ?

सहदेवः—आर्य ! ननु पञ्चभिर्ग्रामैः । ” इत्यादि ।

यथा वा नलविलासे प्रथमेऽङ्के—“नेपथ्ये तूर्यध्वनिः ।

कलहंसः—देव ! युगादिदेवदेवताय[त]नसन्ध्याबलि-पटहध्वनिरयम् ।

राजा—(स्वगतम्) अहो ! परमं शकुनम् । (पुनर्विमृश्य) प्रेषयाम्येतं कलहंसं
दमयन्त्याः पार्श्वे । एषा च मकरिका विदर्भभाषा-वेषाचारकुशला सहैव यातु । ” इत्यादीति ।

एतासु चावस्थासु नायक-सहाय-प्रतिपक्ष-दैवव्यापाराणामन्यतमस्य द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां
चैकस्यां द्वयोस्तिसृषु चतसृषु पञ्चस्वपि च यथायथमुन्मीलने वृत्तिः । फलयोगस्तु मुख्य-
नायकस्यैव । न च दैवात् कर्मणः प्रारम्भाद्युन्मीलने मानुषकर्मभावान्नाटकस्याव्युत्पत्ति-

हेतुत्वम् । दैव-मानुषव्यापारयोः परस्परापेक्षयैव शुभाशुभफलसाधकत्वात् । दैवादप्यर्थं पश्यन्तः पुण्यमुपचेतुं मानुषे कर्मणि प्रवर्तेरन् । उपभोगाच्च क्षीयमाणमननुकूलं दैवं प्रति विहित-प्राणात्ययाः प्रतीक्षेरन्निति सर्वत्र दैवस्य मानुषव्यापारापेक्षित्वाद् दैवायत्तफलान्यपि रूपकाणि सामाजिकानां बुद्धिसंस्काराय निबन्धनीयानि । यथा पुष्पदूषितकं मृच्छकटिका चेति ।

अथ प्रयत्नमाह—

प्रयत्नो व्यापृतौ त्वरा ।

मुख्यफलोपायव्यापारणे त्वराऽनेनोपायेन विना फलं न भवतीति निश्चयेन पर-मौत्सुक्यं प्रकर्षेण यत्नः प्रयत्नः । औत्सुक्यमात्रमारम्भः, परमौत्सुक्यं तु प्रयत्न इत्यर्थः । यथा रत्नावल्याम्—

“तहा वि नत्थि अन्नो दंसणोवाउं ति जहा तहा आलिहिय जधासमीहिदं करइस्सं ।” इत्यादि ।

यथा वा नलविलासे तृतीयेऽङ्के—

“राजा—(सत्वरम्) मकरिके ! प्रभवसि राजपुत्रीमिह समानेतुम् ?

मकरिका—अहं दाव पयतिस्सं । आगमणं उण दिव्वस्स आयत्तं ।

राजा—तर्हि यतस्व ।” इत्यादीति ॥

अथ प्राप्याशां विपश्चयति—

फलसम्भावना किञ्चित्, प्राप्याशा हेतुमात्रतः ॥ ३५ ॥

मात्रशब्देन फलान्तरयोगः प्रतिबन्धनिश्चयश्च [व्य]वच्छिद्यते । फलान्तरासम्बन्धाद-निश्चितवाधकाभावाच्चोपायादीषत् प्रधानफलस्य या सम्भावना, न तु निश्चयः; सा प्राप्तेः प्रधानफललाभस्याशा प्राप्याशा ।

यथा वेणीसंहारे तृतीयेऽङ्के “भीमः—

कृष्टा येन शिरोरुहेषु पशुना पाञ्चालराजात्मजा,

येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राज्ञां गुरूणां पुरः ।

यस्योरःस्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्,

सोऽयं मद्भुजपञ्जरान्तरगतः संरक्ष्यतां कौरवाः ! ॥”

१. सं. छाया— तथापि नास्त्यन्यो दर्शनोपाय इति यथा तथाऽऽलिख्य यथासमीहितं करिष्ये ।

२. सं. छाया— अहं तावत् प्रयतिष्ये, आगमनं पुनर्दैवस्यायत्तम् ।

इत्यत्र दुःशासनवधादशेषकौरववधसम्भावनेन युधिष्ठिरस्य राज्यप्राप्तिसम्भवः ।

यथा वा नलविलासे चतुर्थे स्वयंवराङ्के—

“नलः—कलहंस ! मकरिके ! फलितः स एष वां प्रयासः ।

कलहंसः—देव ! नावयोः प्रयासः, किन्तु देवस्य स्वप्नः ।

नलः—सममूदिदानीं स्वप्नार्थप्रत्याशा । ” इति ॥ ३५ ॥

अथ नियताप्तिं स्पष्टयति—

नियताप्तिरुपायानां, साकल्यात् कार्यनिर्णयः ।

प्रधानफलहेतूनां प्रतिबन्धकाभावेन सकलसहकारिसम्पत्त्या कार्यस्य प्रधानफलस्य निर्णयो भविष्यत्येवेति निश्चयो नियता फलाव्यभिचारिण्याप्तिर्नियताप्तिः ।

यथा वेणीसंहारे—

“कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी,

राजा दुःशासनादर्गुरुरुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः,

कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥ ”

इत्यादिना भीमार्जुनाभ्यामेकशेषदुर्योधनान्वेषणान्नियताप्तिर्दर्शिता ।

यथा वा राघवाभ्युदये षष्ठेऽङ्के—

“सुग्रीवः—(जाम्बवन्तं प्रति) अमात्य ! भवतु यादृशस्तादृशो वा स पारदारिको राक्षसस्तथापि देवपादानां वध्यः ।

रामः—(सीताऽपहारं स्मृत्वा सगर्व-विषादम्) कपिराज ! प्रतिराजविक्रमयामिनी-तपनोदये भवति सहाये सति ।

निहत्य दशकन्धरं सह विपक्षरक्षःकथा-

प्रथाभिरधिसङ्गरं जनकजां ग्रहीष्ये ध्रुवम् ।

शशाक न स रक्षितुं रघुपतिः परेभ्यः प्रिया-

मयं तदपि सम्भवी चिरमकीर्तिकोलाहलः ॥ ” इति ॥

अथ फलागमं निरूपयति—

साक्षादिष्टार्थसम्भूतिः, नायकस्य फलागमः ॥ ३६ ॥

साक्षात् समनन्तरं, न तु दानादिभ्यः स्वर्गादिफलमिव जन्मान्तरभाविनी इष्टस्याभि-
प्रेतस्य अर्थस्य प्रयोजनस्य सम्यक् पूर्णत्वेन भूतिरूपत्तिः । फलस्यागम
आगमारम्भो न पुनरागतत्वम् । इह फलस्योत्पत्त्यावेशः पञ्चम्यवस्था । उत्पत्तनस्य तु
नायकेन यः सम्भोगस्तत् प्रबन्धस्य मुख्यं साध्यम् । अत एव फले साध्ये नायकस्य
पञ्चावस्थाः सङ्गच्छन्ते । नायकस्येत्यनेन चावस्थान्तराणि सचिव-नायिका-विपक्ष-दैवादि-
व्यापारैरपि निबध्यन्ते इत्युक्तं भवति । तानि तु तथा निबद्धान्यपि फलतो नायक एव
पर्यवस्यन्ति । अत एव रत्नावल्याम्—“ प्रारम्भेऽस्मिन् स्वांमिनो वृद्धिहेतौ ” इत्यादि
स्वामिगतत्वेनैव यौगन्धरायणेनोक्तम् । फलागमः पुनर्नायकस्यैव निबध्यते ।

यथा वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के—

“ भूमौ क्षिप्त्वा शरीरं निहितमिदमसृक् चन्दनाभं मया(मा)ङ्गे,

लक्ष्मीरार्ये निषण्णा चतुरुदधिपयःसीमया सार्धमुर्व्या ।

भृत्या मित्राणि योधाः कुरुबलमनुजा दग्धमेतद् रणाम्भौ,

नामैकं यद् ब्रवीषि क्षितिप ! तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥ ”

इत्यनेन दुर्योधनं हत्वा भीमसेनेन युधिष्ठिरराज्यसमर्पणफलयोगो दर्शितः ।

यथा वा राघवाभ्युदये रामः—

“ वैदेहीं हृत्वास्तदेष महतः सङ्ख्ये विषह्य क्लृप्तान्,

चक्रोत्पाटितकन्धरो दशमुखः कीनाशदासीकृतः ।

प्राणान् यद्विरहेऽप्यहं विधृतवांस्तेन त्रपाऽसुन्दरं,

वक्त्रं दर्शयितुं तथापि न पुरस्तस्या विलक्षः क्षमः ॥ ” इति ।

इह च तावत् पुरुषकारमात्राभिनिवेशिनां दैवमपाकुर्वतां नास्तिकानां दैवबहुमान-
व्युत्पत्तये पुरुषकारोऽप्यफलस्तदभावोऽपि सफल इति दर्शनीयम् । ततो दैवायत्तफले
दरिद्रचारुदत्तादिरूपके पुरुषव्यापारस्य गौणत्वात् कथं प्रारम्भादयः स्युः ? । न, तत्रापि
नायकस्य फलार्थित्वात्, फलस्य च प्रारम्भादिनान्तरीयकत्वात् । अनुष्ठान्यपि हि सस्यानि
वृष्टिसेकाप्यायितायां सुवि उच्छूनताऽङ्कुरोद्भेद-स्तम्बभवन-पुष्पोद्गमक्रमेणैव फलन्ति । यद्यपि
हि सेवाऽऽद्यशेषव्यापारविमुखः पुरुषो न व्याप्रियते, तथापि दैवप्रेरितो राजादिव्याप्रियत
एव । स च राजादिगतो व्यापारः पुरुषगत एव, तद्व्यापारसाध्यफलार्थित्वात् । अपरथा
परतः प्राप्तमपि फलं नाङ्गीकुर्यादिति ॥ ३६ ॥

अथ दशाऽनन्तरमुद्दिष्टान् व्याख्यातुं सन्धीनुत्क्षिपति—

मुखं प्रतिमुखं गर्भामर्श-निर्वहणान्यमी ।

सन्धयो मुख्यवृत्तांशः, पञ्चावस्थाऽनुगाः क्रमात् ॥ ३७ ॥

मुख्यस्य स्वतन्त्रस्य महावाक्यार्थस्यांशा भागाः परस्परं स्वरूपेण चाङ्गैः सन्धीयन्त इति सन्धयः, अवस्थाभिः प्रारम्भादिभिरनुगता अनुयाता अवस्थासमाप्तौ समाप्यन्त इत्यर्थः । अवस्थानां च ध्रुवभावित्वात् सन्धयोऽपि नाटक-प्रकरण-नाटिका-प्रकरणीषु पञ्चावश्यम्भाविनः । समवकारादौ तु विशेषोपादानादूनत्वेऽपि न दोषः । क्रमादिति मुखाद्युद्देशक्रमेणावस्थाक्रमेण च निवध्यन्ते । इह तावत् प्रबन्धनिबन्धनीयोऽर्थोऽवस्थाभेदेन पञ्चभिर्भागैः परिकल्प्यते । एकैकश्च भागो द्वादश त्रयोदशेत्यादिरूपयाऽङ्गसङ्ख्यया विभज्यते । प्रासङ्गिकवृत्तसन्धयस्तु मुख्यसन्ध्यनुयायित्वादनुसन्धय एवेत्युक्तमेवेति ॥ ३७ ॥

अथ मुखं लक्षयितुमाह—

मुखं प्रधानवृत्तांशः, बीजोत्पत्ति-रसाश्रयः ।

प्रारम्भावस्थाभावित्वात् प्रधानवृत्तस्य भागो मुखमिव मुखम् । बीजोत्पत्ते-र्मुख्योपायोपक्षेपस्य, रसानां च शृङ्गारादीनामाश्रयोऽवतरणं यत्र । प्रारम्भोपयोगी यावानर्थराशिः प्रसक्तानुप्रसक्त्या विचित्ररससन्निवेशस्तावान् मुखसन्धिरित्यर्थः । यथा रत्नावल्यां प्रथमोऽङ्कः । अत्र हि सागरिका-राजदर्शनरूपे अमात्यप्रारम्भविषयीकृतेऽर्थराशौ अमात्ययौगन्धरायणस्य पृथ्वीसाम्राज्यविजिगीषोर्वीरः, वत्सराजस्य वसन्तविभावः शृङ्गारः, पौरप्रमोदावलोकनाद्भुतः, तत उद्यानगमनादारभ्य पुनः शृङ्गार इति । यथा वा सत्यहरिश्चन्द्रे प्रथमोऽङ्कः । तत्र हि कुलपतिप्रारम्भविषयीकृते पृथिवीसुवर्णदानाभ्युपगमरूपेऽर्थराशौ राज्ञः प्रथमं महावराहदर्शनेऽद्भुतः, प्रहतहरिणीदर्शने करुणः, पुनराश्रमदर्शनेऽद्भुतः, हरिणीवध-श्रवणकुद्धस्य कुलपते रौद्रः, ततः पृथिवीसुवर्णदानाभ्युपगमे राज्ञो दानवीर इति रसप्राणो नात्र्यविधिरिति रसाश्रयत्वमुत्तरसन्धिष्वपि द्रष्टव्यमिति ।

अथ प्रतिमुखं व्याचष्टे—

प्रतिमुखं कियल्लक्ष्य-बीजोद्घाट-समन्वितः ॥ ३८ ॥

प्रधानवृत्तांश इहोत्तरेषु च स्मर्यते । कियल्लक्ष्यस्य मुखसन्धौ गम्भीरत्वेन न्यस्तत्वादीपत्प्रकाशस्य बीजस्य प्रधानोपायस्योद्घाटेन प्रवलप्रकाशनेन सम्यगनुगतः प्रयत्नावस्थापरिच्छिन्नो यः प्रधानवृत्तांशः स मुखस्याभिमुख्येन वर्तते इति प्रतिमुखम् ।

‘द्वीपादन्यस्मादपि’ इत्यादिना ह्यमात्येन सागरिकाचेष्टितरूपं बीजं मुखसन्धौ न्यस्तं वसन्तोत्सव-कामदेवपूजाऽऽदिना तिरोहितत्वादीषलक्ष्यम् । तस्य च सुसङ्गतारचित-राज-साग-रिका-समागमेन द्वितीयाङ्के उद्घाट इति ॥ ३८ ॥

अथ गर्भं व्याख्यातुमाह—

बीजस्यौन्मुख्यवान् गर्भः, लाभालाभगवेषणैः ।

उत्पत्त्युद्घाटनदशाद्व्याविष्टस्य बीजस्यौन्मुख्यं फलजननाभिमुख्यं तद्वान् । प्राप्त्याशया तृतीयावस्थया परिच्छिन्नो लाभालाभगवेषणैः पुनः पुनर्भवद्विर्युक्तः प्रधान-वृत्तांशो गर्भसन्धिः । यथा वेणीसंहारे तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमेष्वङ्केषु । नेपथ्ये फलसाधकानां पाण्डवानां वृत्ते भीमसेनेन ‘कृष्टा येन शिरोरुहेषु पशुना’ इत्यादिना प्रतिज्ञा-निर्वहणोपक्रमात् विजयानुगुण्यलाभेन बीजस्यौन्मुख्यं दर्शितम् । तथा ‘भगदत्तलुहिलकुम्भके’ इत्यादिना राक्षसीमुखसूचितेन प्रधानयोधवधेन ‘ऐशो पु(खु) धिद्वज्जुष्णेणं केशेषु गिण्हिय दोणे वावायीइदि’ इत्यादिना राक्षसमुखसूचितेन च सेनापतिवधेन स्वबलक्षोभकारिणा कर्णाश्वत्थाम्नोः कलहेन च दुर्योधनस्य विजयालभलक्षणं, पाण्डववृत्ते फलानुगुणं बीजस्यौन्मुख्यं (स्यम्) । तथा—‘आः ! शक्तिरस्ति वृकोदरस्य मयि जीवति वत्सस्य छायाप्याक्रमितुम्’ इति योद्धुं निष्क्रान्तेन दुर्योधनेन विजयान्वेषणरूपम् औन्मुख्यम् । तथा—

“राज्ञो मानधनस्य कर्मुकभृतो दुर्योधनस्याग्रतः,

प्रत्यक्षं कुरुबान्धवस्य मिषतः कर्णस्य शल्यस्य च ।

पीतं तस्य मयाऽद्य पाण्डववधूकेशाम्बराकर्षिणः,

कोष्णं जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुष्णादसृग् वक्षसः ॥ ”

इत्यादिना भीमसेनेन दुःशासनवधात् विजयलभरूपमौन्मुख्यम् । एवमत्र पुनः पुनर्लाभा-लाभगवेषणैर्बीजस्यौन्मुख्यं दर्शितम् । अत एव फलप्राप्ति-सम्भावनारूपो गर्भसन्धिरुच्यते । एवं शृङ्गारादिप्रधानेष्वपि रूपकेषु लाभालाभगवेषणानि दर्शनीयानि । इह गर्भसन्धावप्राप्त्यंशः प्रधानं (न) फलसम्भावनाऽऽत्मकत्वात्, अन्यथा फलनिश्चयात्मक एव स्यात् । अवमर्शसन्धौ तु प्राप्त्यंशः प्रधानं (न) फलनिश्चयरूपत्वादिति विशेषः । इति ॥

अथाव(थ वि)मर्शमाह—

उद्भिन्नसाध्यविघ्नात्मा, विमर्शो व्यसनादिभिः ॥ ३९ ॥

१ सं. छाया-भगदत्तरुधिरकुम्भकः ।

२ एष खलु धृष्टद्युम्नेन केशेषु गृहीत्वा द्रोणो व्यापाद्यते ।

बीजस्योत्पत्त्युद्घाट-फलौन्मुख्यैरुद्भिन्नं भवनाभिमुखं यत् साध्यं प्रधानफलं तद्-विघ्नात्मा त(प्र)त्यूहहेतुसम्पातात्मा नियतासिचतुर्थ्यवस्थापरिच्छिन्नः प्रधानवृत्तांशः । विमृशति बलवदन्तरायहेतुसम्पाल(त)प्रत्यासन्नमपि साध्यं प्रति सन्देधि नेताऽस्मिन्निति विमर्शः । नियतफलाप्त्यवस्थया व्याप्तत्वेऽप्यस्य सन्धेः सम्भावनानन्तरं सन्देहस्याप्राप्तावपि च फलं प्रति जनक-विघातकयोस्तुल्यबलत्वात् सन्देहात्मकत्वम् 'विघ्नैरपि हन्यमानाश्च महात्मानो विशेषतो यतन्ते' इति तत्त्वतो नियतफलसिरूपत्वम् । 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति' इति विघ्नहेतुसम्पातेऽपि प्रत्यासन्नवर्तिनि फले न निवर्तनीयमिति च व्युत्पादयितुमवश्यमत्र सन्धौ विघ्नहेतवो निबन्धनीयाः । व्यसनादिभिरिति आदिशब्दात् शापादिपरिग्रहः । तत्र व्यसनाद् विघ्नो यथा रामाभ्युदये पञ्चमेऽङ्के रामः—

“प्रत्याख्यानरुपः कृतं समुचितं कूरेण ते रक्षसा,
सोढं तच्च तथा त्वया कुलजनो धत्ते यथोच्चैः शिरः ।
व्यर्थं सम्प्रति विघ्नता धनुरिदं त्वद्व्यापदः साक्षिणा,
रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये ! नोचितम् ॥”

अत्र रावणेन यन्मायारूपसीताव्यापादनं तद्रूपेण व्यसनेन सीताप्राप्ति-विघ्नजो विमर्शः ।
यथा वा रघुविलासे पष्ठेऽङ्के लक्ष्मणः—

“नाकीर्णा दशकन्धरी पलभुजां पत्युः शितैः पत्रिभिः,
दत्ता नापि विभीषणाय मुहृदे लङ्काधिपत्यस्थितिः ।
वैदेही विरहाग्निमग्नमनसो नार्यस्य सन्दर्शिता,
जातं जन्म वृथा हहा ! रणधुराधौरेयदोष्णो मम ॥”

अत्र लक्ष्मणस्य शक्तिभेदव्यसनेन फलप्राप्तिविघ्नजन्मा विमर्शः ।

शापाद् यथा अभिज्ञानशाकुन्तले पञ्चमेऽङ्के दुर्वासःशापविमोहितत्वेन त्यक्तायां शकुन्तलयामन्तर्हितायां च, पष्ठेऽङ्के अङ्गुलीयकदर्शनेन समुपजातस्मृतौ राजनि दुर्वासःशाप-विघ्नजो विमर्शः ।

देवतो यथा विधिविलसिते पञ्चमेऽङ्के—

“कन्बुकी—हा ! धिक् कष्टम्, नैवोल्लङ्घ्यः प्राक्तनः कर्मविपाकः ।
वार्ताऽपि नैव यदिहास्ति स राजचन्द्रः,
तेनोज्झिता विधिविमोहितचेतनेन ।

देवा वने त्रिदशनाथविलासिनीभिः,
कर्तुं गता जगति सख्यमिति प्रवादः ॥ ”

अत्र सूदावा(चा)रविलम्बिनि नले दैवत्यक्त-दमयन्ती-राज्यप्राप्तिविघ्नजो विमर्शः ।

क्रोधाद् यथा वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के सिद्धकल्पेऽपि कार्ये क्रोधातिशयादपर्युषितां प्रतिज्ञामास्थितवति भीमसेने, दुर्योधने चान्तर्जलं निमग्ने यत्नान्वेषणैरप्यनुपलभ्यमाने युधिष्ठिरो निर्वेदाद् विमृशन्नाह—

“ तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते,
कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसात् स्वल्पावशेषे जये,
सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥ ”

एष भीमक्रोधात् कार्यविनिपाते सति जात इति क्रोधजप्रतिज्ञाविघ्नात्मा विमर्शः ।
एवमनेकहेतुजो विमर्शसन्धिः ॥ ३९ ॥

अथ निर्वहणसन्धिं निरूपयति—

सबीजविकृतावस्थाः, नानाभावा मुखादयः ।

फलसंयोगिनो यस्मिन्, असौ निर्वहणो ध्रुवम् ॥ ४० ॥

बीजस्य विकृतं विकार उत्पत्त्युद्घाट-फलैर्नुमुल्यादिकः सह बीजविकृतैरवस्था-भिश्च प्रारम्भादिभिर्वर्तन्ते । नाना विचित्रा भावाः स्थायि-व्यभिचारि-सात्त्विका अथवा भावयन्ति फलं साधयन्ति भावा उपाया बिन्दु-पताका-प्रकरी-कार्याणि यत्र । सुखप्राप्तौ च फले रति-हासोत्साह-विस्मय-स्थायिभावबाहुल्यं धृति-गर्वौत्सुक्य-मदादि-व्यभिचारि-बाहुल्यं च मुखादीनाम् । दुःखहानौ तु फले क्रोध-शोक-भय-जुगुप्सा-स्थायिभावबाहुल्यमालस्यौघ्यादि-व्यभिचारि-बाहुल्यं च द्रष्टव्यम् । **मुखादयो** मुख-प्रतिमुख-गर्भ-विमर्शाः । **फलेन** मुखसाध्येन नायक-प्रतिनायक-नायिका-ऽमात्यादिव्यापारैः सम्यगौचित्येन युज्यन्ते सम्बध्यन्ते यस्मिन् प्रधानवृत्तांशे स फलगमावस्थया परिच्छिन्नो निर्वहणसन्धिः । **ध्रुवमिति** प्रारम्भस्य निर्वाहाविनाभावित्वात् सर्वरूपकेष्वस्यावश्यम्भावमाह । यथा **रत्नावल्याभैन्द्र-जालिकप्रवेशात्** प्रभृत्यासमाप्तेरिति ।

केचित् तु मुखादयः सन्धयोऽवस्थाश्च यत्र पृथक् पृथक् संक्षेपतः पुनरुल्लिख्यन्ते, तं निर्वहणसन्धिमाहुः । यथा **सत्यहरिश्चन्द्रे** षष्ठेऽङ्के देवः—

“ आखेटो मुनिकन्यका कुलपतिः कीरः शृगालोऽध्वगाः,
विप्रो म्लेच्छपतिर्मनुष्यमरणं लम्बस्तनी मान्त्रिकः ।
उद्बद्धः पुरुषो वियच्चरवधूर्गोमायुनादः फणी,
सर्वं सत्त्वपरीक्षणोत्सुकरसैरस्माभिरेतत् कृतम् ॥ ”

आखेट इत्यादिना मुखसन्धिनिबद्धाः, कीर इत्यादिना प्रतिमुखसन्धिभाविनः,
अध्वगेत्यादिना गर्भसन्धिग्रथिताः, मनुष्येत्यादिना च विमर्शसन्धिसूत्रिता यथासङ्ख्यं
प्रारम्भाद्यवस्थाऽनुगताः फलवन्तोऽर्था निर्वहणसन्धावेकवाक्यताऽऽपादनार्थं सङ्क्षेपतः
पुनरुपात्ता इति ॥ ४० ॥

अथ दिव्याङ्गमित्यत्राङ्गशब्दोपात्तानि उपक्षेपादीनि अङ्गानि विपञ्चयितुं प्रथमं
मुखसन्धिगंतान्युद्दिशति—

उपक्षेपः परिकरः, परिन्यासः, समाहितः ।
उद्भेदः करणं चैतान्यत्रैवाथ विलोभनम् ॥ ४१ ॥
‘भेदनं प्रापणं युक्तिः, विधानं परिभावना ।
सर्वसन्धिष्वमूनि स्युः, द्वादशाङ्गं मुखं ध्रुवम् ॥ ४२ ॥

अत्रैवेति उपक्षेपादीनि करणान्तानि मुखसन्धावेव भवन्ति । तत्रापि उपक्षेप-
परिकर-परिन्यासानां यथोद्देशक्रममादावेव, समाधानस्य तु रचनावशान्मध्यैकदेश
एव, उद्भेद-करणयोस्तु उपान्त्ये निबन्धः । उपक्षेपादीनि करण-रहितानि युक्ति-सहितानि
षट् अत्रावश्यं भवन्ति । विलोभनादीनि तु सर्वसन्धिष्वपि भवन्ति, संविधानक-
वशात् तदर्थस्यान्यथापि सम्भवात् । बाहुल्यनिबन्धापेक्षया त्वत्रोपादानम् । एवमन्यसन्धिष्वपि
ज्ञेयम् । भेदस्तु सर्वसन्धिष्वङ्गान्ते प्रवेशक-विष्कम्भकान्ते च अवश्यं निबन्धनीयः,
पात्रभेदरूपत्वात् तस्य । उपक्षेप-परिकर-परिन्यासेभ्योऽपराण्यङ्गानि वृत्तानुगुण्यादुद्देशक्रमाति-
क्रमेणापि निबध्यन्ते । आमुखस्य च नटवृत्तत्वेनेतिवृत्तानङ्गत्वात् तदनन्तरमङ्गानां निबन्धः ।
द्वादशाङ्गमिति सन्धिः । संविधानखण्डान्यङ्गानि सन्धिरूपस्याङ्गिनोऽवयवत्वेन निष्पाद-
कत्वात् । अङ्गसङ्ख्यानियमश्च सन्धिषूपात्ताङ्गापेक्षया । सन्ध्यन्तरङ्गानुप्रवेशे तु न सङ्ख्या-
नियमः । सङ्ख्यासङ्क्षेपश्चाङ्गानां परस्परान्तर्भविन प्रतिसन्धिसुकरोऽपि प्राचीनैरकृतत्वात्
भणितिमङ्गिबाहुल्यस्य च चमत्कारकारित्वादस्माभिर्न कृतः । ध्रुवमिति मुखसन्धिः
सर्वरूपकेष्ववश्यं भवति । निर्वहणमप्येवम् । आरम्भ-निर्वाहयोरवश्यम्भावितात् । प्रति-

मुखादयस्तु व्यायोगादिषु यथालक्षणं भवन्ति, न भवन्ति च । अङ्गानि च वृत्तविस्तरकारि-
त्वादवश्यं निबन्धनीयानि । अपरथा रामस्य पत्नी रावणेन वनान्तादपहृता, रामेण च
जटायुषः समुपलभ्य, सुग्रीवं सहायं वानराधिराज्यप्रतिपादनादधिगम्य, समुद्रसेतुबन्धमाधाय,
निहत्य च रावणं प्रत्यानीतेत्यत्र प्रारम्भाद्यवस्थानिवन्धनीयैः पञ्चभिरपि सन्धिभिर्बीजाद्युपाय-
युक्तैर्निबद्धे रूपके वृत्तसङ्क्षेपः स्यात्, तथा च न चमत्कारः । किञ्च अरञ्जकमपि वृत्तमङ्ग-
वैचित्र्येण निबध्यमानं परां रक्तिमावहति, कार्यवशाच्च पुनरुच्यमानमपि वृत्तमङ्गभङ्ग्या
निबद्धमपुनरुक्तमिवाभाति । अयःशलाकाकल्पता चाङ्गसम्बद्धस्य वृत्तस्य न भवति । प्रत्येकश-
श्चाङ्गानां प्रयोजनं यथाऽवसरं लक्षणे दर्शयिष्यामः ॥ ४१-४२ ॥

अथ सकलकाव्यार्थः(र्थ)-प्रधानरसलक्षणं प्रयोजनं च सङ्क्षेपेणोपक्षिप्यत इति प्रथम-
मुपक्षेपं लक्षयति—

बीजस्योप्तिरुपक्षेपः,

विस्तारिणः काव्यार्थस्य मूलभूतो भागो बीजमिव बीजं तस्योप्तिरावापमात्रमुप-
क्षेपः । यथा रत्नावल्यां नेपथ्ये—

“द्वीपादन्यस्मादपि, मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति, विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥”

इत्यादिना यौगन्धरायणेन वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुः स्वव्यापारानुकूलदैवो
बीजमुत्तमम् ॥

अथ परिकरः—

स्वल्पव्यासः परिक्रिया ।

उपक्षिप्तार्थस्य सुष्ठु विशेषचनैरल्पं विस्तारणं परिकरः । यथा वेणीसंहारे
भीमसेनः सहदेवमाह—

“प्रवृद्धं यद् वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभिः,

न तत्रार्यो हेतुर्भवति न किरीटी न च युवाम् ।

जरासन्धस्योरःस्थलमिव निरूढं पुनरपि,

क्रुधा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत ॥” इति ॥

अथ परिन्यासः—

विनिश्चयः परिन्यासः,

उपक्षिप्य विस्तारितस्यार्थस्य विशेषेण निश्चयः सिद्धतया हृदयेऽवस्थापनं परितो न्यसनं परिन्यासः । यथा राघवाभ्युदये—

“मतिसागरः—देव ! मा शङ्किष्ठाः, प्रलयेऽपि किं विपरियन्ति मुनिभाषितानि ? ।

जनकः—तत् किं भुजख(द)ण्डविक्रमाक्रान्तभारतखण्डत्रयस्य तस्यापि पराजयः सम्भाव्यते ? ।

मतिसागरः—(स्वगतम्) अहो ! दुरात्मनो राक्षसस्याज्ञैश्वर्यम्, यदयं रहोऽपि देवस्तदभिधानमुच्चारयन् बिभेति । (प्रकाशम्) देव ! सम्भाव्यत इति किमुच्यते ? सिद्ध एव किं नाभिधीयते देवेन ? ।” इति ।

यथा [वा] वेणीसंहारे—

“चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाऽभिघात-

सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्त्यानावनद्धधनशोणितशोणपाणि-

रुत्तंभ(स)यिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः ॥ ” इति ।

यथा वाऽऽस्मदुपज्ञे रोहिणीमृगाङ्गाभिधाने प्रकरणे प्रथमेऽङ्के—“मृगाङ्गं प्रति वसन्तः—कुमार ! मा शङ्किष्ठाः ।

उन्मत्तप्रेमसंरम्भाद्, आरभन्ते यदङ्गनाः ।

तत्र प्रत्यूहमाधातुं, ब्रह्माऽपि खलु कातरः ॥ ”

अनुपक्षिप्तश्चार्थो न विस्तार्यते, अविस्तारितश्च न निश्चीयत इति त्रयाणामप्येषा-मुद्देशक्रमेणैव निबन्धः ॥

अथ समाहितिः—

पुनर्न्यासः समाहितिः ॥ ४३ ॥

सङ्क्षिप्योपक्षिप्तस्य बीजस्य स्पष्टताप्रतिपादनार्थं पुनर्न्यासो भणितिवैचित्र्यं सम्यगा-समन्ताद् धानं पोषणं समाहितिः । यथा वेणीसंहारे—“ (नेपथ्ये) भो भोः ! द्रुपद-विराट्-वृष्ण्यन्धक-सहदेव-प्रभृतयोऽस्मदक्षौहिणीपतयः ! कौरवचमूपधानाश्च योधाः ! श्रूयताम् ।

यत् सत्यव्रतभङ्गमीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं,

यद् विस्मर्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपशुना केशाम्बराकर्षणैः,

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥ ” इति ।

‘स्वस्था भवन्ति’ इति यद् बीजं तदिदानीं प्रधाननायकगतत्वेन सम्यक् पोषं नीतमिति ॥ ४३ ॥

अथोद्भेदः—

स्वलपप्ररोह उद्भेदः,

आमुखानन्तरमुत्तस्य बीजस्य **स्वलपप्ररोहः** किञ्चित्फलानुष्ठानानुकूल्यप्रदर्शनं धान्यस्योच्छूनतेवोद्भेदः । बीजस्योद्घाटनमङ्कुरकल्पम्, उद्भेदः पुनरङ्कुरकल्पादुद्घाटनाद् भूमिन्यस्तधान्योच्छूनतेव प्राचीनावस्था इत्ययं मुखसन्धेरेवाङ्गम्, न पुनरुद्घाटरूपत्वात् प्रतिमुखसन्धेः । यथा **वेणीसंहारे**—

“ नाथ ! पुणो वि तए आगच्छिय अहं समासासइदव्वा । ”

इति द्रौपद्याऽभिहितो भीमः प्रत्याह—

“ अयि ! किमद्याप्यलीकाश्वासनाभिः ?

भूयः परिभवक्षान्ति-लज्जाबन्धुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं, न पश्यसि वृकोदरम् ॥ ”

इति कुरुनिधनारम्भरूपस्य बीजार्थस्यायमुद्भेद इति ।

अन्ये तु गूढभेदनमुद्भेदमामनन्ति । यथा **रत्नावल्यां** वत्सराजस्य कुसुमायुधव्यपदेशनिगूढस्य ‘अस्तापास्त—’ इत्यादिना वैतालिकवचसा सागरिकां प्रत्युद्भेदः ।

यथा वा **राघवाभ्युदये**—

“ सीता—(समन्तादवलोक्य रामं च सविशेषं निर्वर्ण्य स्वगतम्) कथमयमनङ्गोऽप्यङ्गमास्थाय चापारोपणं द्रष्टुमायातः ! प्रसीद भगवन्ननङ्ग ! प्रसीद, तथा कुर्या यथा राम एव चापारोपणाय प्रभवति ।

लवङ्गिका—(अङ्गुल्या रामं दर्शयन्ती) जं भट्टिदारिया इत्तियं कालं मणोरह-गोयरं कयवदी, तं संपयं दिट्ठिगोयरं करेदु ।

१ सं. छाया—नाथ ! पुनरपि त्वयाऽऽगत्याहं समाश्वसितव्या ।

२ सं. छाया—यं भर्तृदारिका इत्यन्तं कालं मनोरथगोचरं कृतवती, तं साम्प्रतं दृष्टिगोचरं करोतु ।

सीता—(ससम्भ्रमं स्वगतम्) कथमहं राममेव अनङ्गमज्ञासिषम् ? ”

इत्यनङ्गभ्रान्त्या निगूढस्य रामस्य लवङ्गिकावचसा उद्भेदः ॥

अथ करणम्—

करणं प्रस्तुतक्रिया ।

अवसरानुगुणस्यार्थस्य प्रारम्भः **करणम्** । यथा **वेणीसंहारे**—

“ सहदेवः—आर्य ! गच्छामो वयं गुरुजनानुज्ञाता विक्रमानुरूपमाचरितुम् ।

भीमः—एते च वयमुद्यता एवार्थस्याज्ञामनुष्ठातुम् । ”

इत्यनेनानन्तराङ्कप्रस्तूयमान-सङ्ग्रामारम्भणात् करणम् ।

यथा वा **यादवाभ्युदये** द्वितीयाङ्कोपान्त्ये—

“ कंसः—(सप्रसादम्) साधु अमात्य ! साधु, अयमेव सङ्ग्रहोपायो नान्यः ।
तत् तर्हि व्रज त्वं सामग्रीकरणाय । ”

इत्यनेना[न]न्तराङ्कप्रस्तूयमान-मल्लरङ्गभूमिप्रारम्भात् करणमिति ।

अन्ये तु विपदां शमनं **करणमाहुः**, शमनं चाशीर्वादवशेनान्यथा वा । यथा **वेणीसंहारे** भीमं प्रति द्रौपदी—

“ ^१जं असुरसमराभिमुखस्स हरिणो मङ्गलं, तं तुम्हाणं भोदु । ” इति ।

अथ विलोभनम्—

विलोभनं स्तुतेर्गार्ध्यम्,

स्तुतेर्गुणवदेतदिति श्लाघातः प्रस्तुते कृत्ये **गार्ध्यमभिलाषस्थिरीकरणं विलोभनम्** । यथा **वेणीसंहारे**— “ चञ्चद्भुज- ” इत्यादिश्लोकानन्तरं द्रौपदी—

“ नौध ! किं दुष्करं तए परिकुविण ? ता अणुगिण्हंतु एदं ववसिदं देवदाउ । ”

इत्यनेन सुयोधनवधस्य गुणवत्त्वख्यापनाद् भीमस्य गार्ध्यपदं विलोभनम् । इदं च परिन्यासानन्तरमेव निबध्यते । सन्ध्यन्तरसाधारण्याय चोक्तक्रमेणोद्देशः ।

अथ भेदनम्—

भेदनं पात्रनिर्गमः ॥ ४४ ॥

१ सं. छाया— यदसुरसमराभिमुखस्य हरेर्भङ्गलं, तद् युष्माकं भवतु ।

२ नाथ ! किं दुष्करं त्वया परिकुपितेन ? तदनुगृह्णन्तु एतद् व्यवसितं देवताः ।

[१] नाटक-निर्णयः ।

५७

रङ्गप्रविष्टानां पात्राणां निर्गमो रङ्गान्त्रिःसरणं येन तद् भेदनम् । पात्राणां यथास्वं प्रयोजनवशादितश्च इतश्च गन्तुमन्यार्थोऽप्यभिप्राय उद्यमो वा रङ्गान्निर्गममापादयन् भेदनमुच्यते । यथा वेणीसंहारे भीमो द्रौपद्या सङ्ग्रामापायशङ्किन्या शरीरानपेक्षे पराक्रमे निषिद्धः प्रत्याह— “अयि सुक्षत्रिये !

अन्योन्यास्फालमिन्न-द्विपरुधिरवसा-सान्द्रमस्तिष्कपङ्के,

मग्नानां स्यन्दनानाम् उपरिक्लृप्तपद-न्यासविक्रान्तपत्तौ ।

स्फीतासृक्पानगोष्ठी-रसदशिवशिवा-तूर्यनृत्यत्कबन्धे,

सङ्ग्रामैकार्णवान्तः-पयसि विचरितुं पण्डिताः पाण्डुपुत्राः ॥ ” इति ।

एतेन हि सङ्ग्रामविचरणे पाण्डवानां पाण्डित्यस्यापनेन सङ्ग्रामावतरणामिप्रायः सहदेवस्य चात्मनश्च सङ्घातभेदनार्थ एवोपदर्शित इति भेदोऽङ्गम् ।

अन्ये तु भेदं प्रोत्साहनमाहुः । यथा वेणीसंहारे—

“ [द्रौपदी—] नाथ ! मा खलु जण्णसेणीपरिभवुद्दीविदकोवा अणवेक्खिदसरीरा परिकमिस्सध, यदो अपमत्तसंचरणीयाइं रिउबलाइं सुणीयंति ।

भीमः—अयि सुक्षत्रिये ! अन्योन्यास्फालमिन्न— ”

इत्यादिना विषण्णाया द्रौपद्याः क्रोधोत्साह-बीजानुगुण्येनैव प्रोत्साहनात् भेद इति ।

अन्ये तु संहतानां प्रतिपक्षाणां बीजफलोत्पत्तिनिरोधकानां विश्लेषकं भेदरूपमुपायं भेदनं मन्यते इति ॥ ४४ ॥

अथ प्रापणम्—

प्रापणं सुखसम्प्राप्तिः,

सुखस्य सुखहेतोश्च सम्यगन्वेषणादाप्तिः प्रापणम् । यथा वेणीसंहारे—

“ (प्रविश्य) कञ्चुकी—कुमार ! एष [खलु], भगवान् [वासुदे] वः पाण्डवपक्ष-पातामर्षितेन कुरुराजेन-संयमयितुमारब्धः । ततः स महात्मा दर्शितविश्वरूपतेजःसम्पातमूर्छितम-वधूय कुरुबलमस्मत्सेनासन्निवेशमनुप्राप्तः । यतो देवः कुमारमविलम्बितं द्रष्टुमिच्छति । ”

अयं ह्यर्थो भीमसेनस्य कुरुभिः सह सन्धिभेदमापादयंश्चान्तः सुखयतीति । तथा भणितिवैचित्र्यार्थमङ्गानि कवयः एकस्मिन्नपि सन्धावावर्तयन्ति । यथा वेणीसंहारे इदमेवाङ्गं पुनर्निबद्धम् । तथाहि—

१ सं. छाया— नाथ ! मा खलु याज्ञसेनीपरिभवोद्दीप्तकोपा अनपेक्षितशरीराः परिकमिष्यथ, यतोऽ-प्रमत्तसंचरणीयानि रिपुबलानि श्रूयन्ते ।

“ चेटी—(द्रौपदीमुद्दिश्य सानन्दम्) भट्टिणि ! परिकुविदो विअ कुमारो लक्ष्मीयदि ।

द्रौपदी—एवं ता अवधीरणा वि मं एसा समासासेदि । ता इध य्येव उवंव(वि)सिअ सुणामो दाव नाधस्स ववसिदं ।

मीमः—

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्,

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।

सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू,

सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥

द्रौपदी—(सहर्षम्) असुदपुरवं ईदिसं वयणं, ता पुणो वि भण । ”

इति द्रौपद्या अभिप्रेतार्थप्राप्तिरिति ॥

अथ युक्तिः—

युक्तिः कृत्यविचारणा ।

विचारणा गुण-दोष-विवेकतः कार्य-पर्यालोचनम् । यथोदात्तराघवे—

“ लक्ष्मणः—

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं,

मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ? ।

मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरुः,

माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥ ”

इयं च **युक्तिः** स्थानान्तरभाविन्यपि **तापसवत्सराजे** उपक्षेप-परिकरानन्तरं निबद्धा दृष्टेति । **राघवाभ्युदये** तथैवास्माभिर्ग्रथिता । तत्र हि—

“ मतिसागरः—यत् पुरा भट्टारकेण सागरबुद्धिना विभीषणाय कथितं यथा— ‘ सीता-नैमिचित्को दाशरथितो रावणवधः ’ इति । तस्यार्थस्य तदेतच्चापारोपणं बीजमुपस्थितं

१ सं. छाया—भर्त्रि ! परिकुपित एव कुमारो लक्ष्यते ।

२ एवं तावदवधीरणाऽपि मामेषा समाश्वासयति । तदिहैवोपविश्य शृणुमस्तावद् नाथस्य व्यवसितम् ।

३ अश्रुतपूर्वमीदृशं वचनम्, तत् पुनरपि भण ।

[कथितं] च मे करङ्कनाम्ना लङ्काचारिणा चरेण यथा- “ भामण्डलस्यैव रावणस्यापि सीतायां प्रेमास्त्येव, किन्तु दोर्दृष्ट्यापारोपणे नायातः । (विमृश्य) तन्नूनमसौ पश्चादपि सीता-मपहरिष्यति । ” इति ।

अथ विधानम्—

विधानं सुख-दुःखाप्तिः,

द्वयोः सुख-दुःखयोरेकत्रानेकत्र वा पात्रे प्राप्तिरेकस्यैव वा सुखस्य दुःखस्य वा प्राप्तिर्विधानम् । एकत्र पात्रे सुख-दुःखयोः प्राप्तिर्यथा **मालतीमाधवे**— “ माधवः—

यद् विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभावम्,

आनन्दमन्दममृतप्लवनादिवाभूत् ।

तत्सन्निधौ तदधुना हृदयं मदीयम्,

अङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥ ”

इत्यनेन सानुरागमालत्यवलोकनान्माधवस्य सुख-दुःखाप्तिः ।

अनेकत्र, यथा **तापसवत्सराजे** काञ्चनमालया ज्ञातिगृहवार्ताविशेषापदेशात् वासवदत्ताया वियोगदुःखेऽपह्नुते राजा स्मित्वाऽऽह—

“ दृष्टिं प्रेमभरालसां मयि मुहुर्विन्यस्य लज्जावती,

कालस्याहमिहासहेत्यविरतं प्रत्यर्पयन्ती मनः ।

जाता देवि ! तदा ममापनयने हेतुस्त्वमेवाधुना,

किं सन्देशनवीभवत्कुलगृहोत्कण्ठाधिकं ताम्यसि ? ॥ ”

अत्र च वासवदत्तायाः प्रवासाभ्युपगमाद् दुःखम्, वत्सराजस्य चाविदितविप्रवासवृत्तान्तस्य सुखम् ।

एकस्य सुखस्य प्राप्तिर्यथा **रत्नावल्याम्**—

“ कंचणमाले ! पङ्कजवेहि असोयमूले भयवंतं पञ्जुनं । (इत्युपक्रमे)

राजा—कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मध्यम् ।

आभासि मकरकेतोः, पार्श्वस्था चापयष्टिरिव ॥

इत्यारभ्य वासवदत्ता राजानं पूजयति ” इति यावत् ।

एकस्य दुःखस्य यथा **अस्मदुपज्ञे निर्भयभीमनाम्नि व्यायोगे**—

१. सं. छाया— कञ्चनमाले ! प्रतिष्ठापयाशोकमूले भगवन्तं प्रयुम्नम् ।

मीमः—

“अन्यायैकजुषः शठव्रतपुषो येऽस्माकमत्र द्विषः,
ते नन्दन्ति मदं वहन्ति महतीं गच्छन्ति च श्लाघ्यताम् ।
ये तु न्यायपराः परार्जवधरास्ते पश्यतामी वयं,
नीचैःकर्मकृतः पराभवभृतस्तप्ताश्च वर्तमिहे ॥”

सुखस्य सुखहेतोश्च अन्वेषणरूपा प्राप्तिः । सन्निहितसुखात्मकं च एकपात्रगतसुखा-
[त्मकं च वि]धानमिति भेदः ॥

अथ परिभावना—

विस्मयः परिभावना ॥ ४५ ॥

जिज्ञासातिशयेन किमेतदिति कौतुकानुबन्धो **विस्मयः परि[भावना]** । यथा
नागानन्दे— “ (मलयवतीं दृष्ट्वा) नायकः—

“स्वर्गस्त्री यदि तत् कृतार्थमभवच्चक्षुःसहस्रं हरेः,
नागी चेन्न रसातलं शशभृता शून्यं मुखेऽस्याः सति ।
जातिर्नः सकलाऽन्यजातिजयिनी विद्याधरी चेदियं,
स्यात् सिद्धान्वयजा यदि त्रिभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः ॥”

यथा वा **रोहिणीमृगाङ्गाभिधाने** प्रकरणे प्रथमेऽङ्के—

“मृगाङ्कः—(सोत्कण्ठम्)

सा स्वर्गलोकललनाजनवर्णिका वा,
दिव्या पयोधिदुहितुः प्रतियातना वा ।

शिल्पश्रियामथ विधेः पदमन्तिमं वा,
विश्वत्रयीनयनसङ्घटनाफलं वा ॥”

इति ।

एतानि मुखसन्धेर्द्वादशाङ्गानीति ॥ ४५ ॥

*अथ प्रतिमुखसन्ध्यङ्गानु(न्यु)दिशति—

‘विलासो धूननं रोधः, सान्त्वनं वर्णसंहृतिः ।
नर्म नर्मश्रुतिस्तापः, स्युरेतानि यथारुचि ॥ ४६ ॥

पुष्पं प्रंगमनं वैज्रम्, उपन्यासोपसर्पणम् ।

पञ्चावश्यमवा(प्य)ङ्गानि प्रतिमुखे त्रयोदश ॥ ४७ ॥

यथारुचीति वृत्तवैचित्र्यानुरोधेनात्र भवन्ति, न भवन्ति च । पुष्पादीनि पुनः पञ्चावश्यं प्रतिमुखसन्धौ भवन्त्येव । त्रयोदशाप्येतानि प्रतिमुख एव सुतरां निर्वन्धमर्हन्ति । उद्देशक्रमश्च निबन्धेषु नापेक्षणीय इति ॥ ४६-४७ ॥

अथ विलासः—

विलासो नृ-स्त्रियोरीहा,

नृ-स्त्रियोः परस्परमीहा रत्यभिलाषः । यथा अभिज्ञानशकुन्तले मुख-सन्धावुपलब्धायां नायिकायां प्रतिमुखे तद्विषयो राज्ञो विलासः । तत्र हि “ राजा आह—

कामं प्रिया न सुलभा, मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे, रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥

(स्मितं कृत्वा) एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विप्रलभ्यते कुतः ?

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेषयन्त्याऽनया,

यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव ।

मा गा इत्युपरुद्धया यदपि तत् सासूयमुक्ता सखी,

सर्वं तत् किल मत्परायणमहो ! कामः(मी) स्वतां पश्यति ॥ ”

इत्यादिना राज्ञो रतिसमीहा ।

यथा वा नलविलासे तृतीयाङ्के—

“ दमयन्ती—(राजानमवलोक्य स्वगतम्) कहमेस सयं भयवं पंचबाणो ! अहवा वरायस्स अणंगस्स कुदो ईदिसो अंगसोहगप्पम्भारो ? ता कदत्थो दमयन्तीयाए अंग-चंगिमा । ” इति ।

यथा वाऽस्मदुपज्ञे कौमुदीमित्राणन्दनाम्नि प्रकरणे तृतीयेऽङ्के—

“ मित्राणन्दः— प्रिये !

१ सं. छाया-कथमेष स्वयं भगवान् पञ्चबाणः । अथवा वराकस्यानङ्गस्य कुत ईदृशोऽङ्ग-सौभाग्यप्राग्भारः ? तत् कृतार्थं दमयन्त्या अङ्गचङ्गत्वम् ।

वि(व)क्त्रं शीतरुचिर्वचांसि च मुधा दृष्टिश्च कादम्बरी,
 बिम्बोष्ठः पुनरेष कौस्तुभमणिर्मूर्तिश्च लक्ष्मीस्तव ।
 श्रद्धालुर्युगपद् विलोकितुमयं स्वापत्यजातं चिराद्,
 एकस्थं विरचय्य कुन्दरदने ! त्वामर्णवः सूतवान् ॥ ”

प्रतिमुखस्य चादावेवेदमङ्गं निबन्धनीयम् । य एव मुखे रस उपक्षिप्यते, तस्यैव स्थायी विभावानुभाव-व्यभिचारिभिः पोषणीयः । कामफले च रूपके मुखसन्धावुपक्रान्तः शृङ्गारः प्रतिमुखे विलासेन स एव विस्तार्यते । विलासप्रकाशकान्येव चेताराण्यङ्गानि निबन्धनीयानि । वीरादिरसप्रधानेष्वर्थफलेषु रूपेषु पुनरुत्साहादिसम्पद्धिषया(यो) नृस्त्रियोरीहाव्यापारो विलासः । यस्तु वेणीसंहारे भानुमत्या सह दुर्योधनस्य दर्शितो रत्यभिलाषरूपो विलासः, स नायकस्य तादृशेऽवसरेऽनुचितः । यदाह—

“ सन्धि-सन्ध्यङ्गघटनं, रसबन्धव्यपेक्षया ।

न तु केवलशास्त्रार्थ-स्थितिसम्पादनेच्छया ॥ ” इति ॥

अथ धूननम्—

धूननं सामन्यनादरः ।

सामन्यनुनये अनादरो मनागनादृतिः ‘ नञोऽरूपार्थत्वात् ’ । यथा पार्थविजये चित्रसेनेन संयते दुर्योधने सति “ युधिष्ठिरः—

वत्स भीमसेन !

अयं स कालः शूराणां, खिन्नानां यत्र बन्धुषु ।

आपद्गतपरित्राणम्, अपूर्वोऽनुनयक्रमः ॥ ”

भीमसेनोऽपि दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिरस्यानुनयमगृह्णन्नाह—

“ कोऽयमनेकविधापकारकारिणः कौरवानुद्दिश्यार्यस्यार्द्रभावः ! ” इति ॥

केचिद् धूननमरतिमाहुः, तच्च रोधेनैव सङ्गृहीतमिति ॥

अथ रोधः—

रोधोऽर्त्तिः

अर्त्तिः खेदो व्यसनमिष्टरोधाद् रोधः । यथा देवीचन्द्रगुप्ते—

“ राजा—(चन्द्रगुप्तमाह)

त्वद्दुःखस्यापनेतुं सा, शतांशेनापि न क्षमा । ”

ध्रुवदेवी—(सूत्रधारीमाह)

हंजे ! इयं सा ईदिसी अज्जउत्तस्स करुणापराहीणदा ।

सूत्रधारी—देवि ! पडंति चंदमंडलाउ वि चुडुलीउ किं *एत्थ करिम्ह ?

राजा—त्वय्युपारोपितप्रेम्णा, त्वदर्थे यशसा सह ।

परित्यक्ता मया देवी, जनोऽयं जन एव मे ॥

ध्रुवदेवी—अहं पि जीविदं परिचयंती पढमयरं य्येव तुमं परिचइस्सं । ”

अत्र स्त्रीवेशनिहृते चन्द्रगुप्ते प्रियवचनैः स्त्रीप्रत्ययात् ध्रुवदेव्या गुरुमन्युसन्तापरूपस्य व्यसनस्य सम्प्राप्तिः ।

यथा वा सत्यहरिश्चन्द्रे—

“ राजा—देवि ! अवलम्बस्व मद्रचनम् । अत्रैव तिष्ठ । अशिक्षितपादचारा न शक्यति भवती क्रमितुं दर्भाङ्कुरविधुरासु †वनवसुन्धरासु ।

सुतारा—जं भोदि, तं भोदु । अहं गमिस्सं ।

राजा—(कुलपतिं प्रति) भगवन् !

त्यजन् हेम्नो †लक्षं चतुरुदधिकाञ्चीं च वसुधां,

सुधाम्भोभिः स्नानादपि समधिकां ‡प्रीतिमभजम् ।

सवत्सामेतां तु प्रवसनपरां वीक्ष्य दयिताम्,

इदानीं मन्येऽहं ज्वलदनललीढं वपुरदः ॥ ”

इति ॥

अथ सान्त्वनम्—

सान्त्वनं साम

क्रुद्धस्यानुकूलनम् । यथा रामाभ्युदये द्वितीयेऽङ्के—

“ मारीचः—नायमनुवृत्तिवचसामवसरः । परिस्फुटं विज्ञप्यते ।

१ सं. ह्याया— हंजे ! इयं सा ईदिसी आर्यपुत्रस्य करुणापराधीनता ।

२ देवि । पतन्ति चन्द्रमण्डलादप्युल्काः, किमत्र कुर्मः ? ।

* एतु प्र० ।

३ अहमपि जीवितं परित्यजन्ती प्रथमतः त्वां परित्यक्ष्यामि ।

† वनविधुरासु प्र० ।

४ यद् भवति, तद् भवतु । अहं गमिष्यामि ।

‡ लक्षां प्र० । § प्रति० प्र० ।

दाराणां व्रतिनां च रक्षणविधौ वीरोऽनुज्ञोऽयानुजं,
वीराणां खर-दूषण-त्रिशिरसामेको वधं यो व्यधात् ।

तस्याखण्डिततेजसः कुरुजने न्यत्कारमा*विष्कृतः,
कुण्ठः सङ्गरदुर्मदस्य भवतः स्याच्चन्द्रहासोऽप्यसिः ॥

रावणः—आः प्रतिपक्षपक्षपातिन् ! क्षुद्र ! राक्षसापसद् ! किं बहुना ?

तवैव रुधिराम्बुभिः क्षतकठोरकण्ठस्तुतैः,
रिपुस्तुतिभवो मम प्रशममेतु कोपानलः ।

सुरद्विपशिरःस्थलीदलनदष्टमुक्ताफलः,
स्वसुः परिभवोचितं पुनरसौ विधास्यत्यसिः ॥”

(इति खड्गमाकर्षति)

प्रहस्तः—(पादयोर्निपत्य) प्रसीदतु प्रसीदतु महाराजः । नेदमनुरूपं स्वामिनः । देव !

लोकत्रयक्षयोद्धृत्त-प्रकोपाग्रेसरस्य ते ।

ईदृशश्चन्द्रहासस्य, भृत्येष्वनुचितः क्रमः ॥

(पुनः क्रमादाह) देव ! प्रसीद । प्रणयादतिक्रमोऽस्य, न वामतया । ”

इति मारीचं प्रति क्रुद्धस्य रावणस्य प्रहस्तविहितोऽयमनुनयः सान्त्वनम् ।
वज्रमप्यत्र प्रसङ्गात् प्रयुक्तम् ‘ कुण्ठः सङ्गरदुर्मदस्य भवतः स्याच्चन्द्रहासोऽप्यसिः ’ इत्यस्य
प्रत्यक्षनिष्ठुरत्वात् ॥

अथ वर्णसंहतिः—

पात्रौघो वर्णसंहतिः ॥ ४८ ॥

पृथक् स्थितानां पात्राणामौघः कार्यार्थं मीलनं वर्ण्यन्त इति वर्णाः : तेषां
वर्णां नाना नायक-प्रतिनायक-नायिका-सहायादिपात्राणां संहतिरेकत्र करणम् । यथा
रत्नावल्याम्—

“ राजा—सुसङ्गते ! कासौ कासौ (इत्यत आरभ्य)

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः, पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा सवत्येषः, स्वेदच्छद्मामृतद्रवम् ॥ ” इति यावत् ।

अत्र राज-सागरिका-विदूषक-सुसङ्गतानामेकत्र मीलनम् ।

अन्ये तु वर्णानां ब्राह्मणादीनां यथासम्भवं द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां वैकत्र मीलनं वर्ण-
संहारमाचक्षते । यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के—

“ परिषदियमृषीणामेष वृद्धो युधाजित् ,
सह नृपतिभिरन्यैर्लोमपादश्च वृद्धः ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः,
प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याचकस्ते ॥ ” इति ।

एके तु वर्णिताथतिरस्कारं वर्णसंहारमामनन्ति । उदाहरन्ति च यथा वेणीसंहारे
कञ्चुकिना रथकेतनपतने निवेदिते भानुमती—

“ अंतरीयदु ताव एदं समत्थवंभणाणं वेयज्जुणि-मंगलुग्घोसेण । ”
इति ॥ ४८ ॥

अथ नर्म—

क्रीडायै हसनं नर्म,
यथा रत्नावल्याम्—

“ विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा ससम्भ्रमं राजानं हस्ते गृहीत्वा) भो वयस्स ! पलायम्ह ।
एदस्सिं लकुच(वज्र)पायवे किं पि महाभूदं परिवसदि । यदि मे(मं) न पत्तियसि,
ता अगगदो भविय सयं ग्येव आयत्तेहि ।

राजा—(आकर्ण्य) वयस्य ! सारिकेयम् । ” इति ।

तथा—

[विदूषकः—] भो ! मा पंडिच्चगव्वमुव्वहह । इदं देअह वक्खाणइस्सं जा एसा
आलिहिदा, सा कण्णगा दंसणीया य ।

राजा—वयस्य ! यद्येवम्, अवहितैः श्रोतव्यमस्त्यवकाशोऽ नः कुतूहलस्य । ”

तथा—

१ सं. छाया— अन्तरीयतां तावदेतत् समर्थब्राह्मणानां वेदध्वनिमङ्गलोद्घोषेण ।

२ भो वयस्य ! पलायामहे । एतस्मिन् लकुच(वज्र)पादपे किमपि महाभूतं परिवसति ।
यदि मां न प्रत्येयि, तदाऽप्रतो भूत्वा स्वयमेवाकर्णय ।

३ भोः ! मा पाण्डित्यगर्वमुद्रह । इदं देवाय व्याख्यास्यामि या एषाऽऽलिखिता, सा कन्यका
दर्शनीया च ।

§—कासो प्र० ।

“सुसङ्गता—सहि ! जस्स कए तुवं आगदा, सो अयं पुरदो चिट्ठदि ।

सागरिका—(सासूयम्) सुसंगदे ! कस्स कए अहं आगदा ?

सुसङ्गता—अयि अप्पसंकिदे ! णं चित्तफलहयस्स, ता गिण्ह एदं ।” इति ।

एता विदूषक-सुसङ्गतयो राज-सागरिका-क्रीडार्थं हासोक्तयः । †अनेकशोऽप्येकमेवाङ्गं निबध्यत इति त्रिधोदाहृतम् ।

यथा वा नलविलासे—

“विदूषकः—(लम्बस्तनीं विलोक्य सभयकम्पम्) भो रायं ! अहं एदाउ ट्ठाणा उट्ठिस्सं ।

राजा—किमिति ?

विदूषकः—जैइ एसा थूलमहिशी कडिअडं नच्चावेत्ती ममोवरि पडेदि, ता धुवं मं मारेदि । ”

तथा—

“राजा—लम्बस्तनि ! इदमासनमास्यताम् ।

विदूषकः—भोदी ! लम्बस्थणीए दुब्बलं खु एदं आसणं, ता तुमए सावहाणाए उवविसिदव्वं । ”

तथा—

“विदूषकः—भोदी ! किं अइदुब्बला सि ?

लम्बस्तनी—मार्गपरिस्समेण ।

विदूषकः—भो कलहंसा ! किच्चिण्हिं गोणेहिं मुदेहिं एसा इध संपत्ता ?

(कलहंसो विहस्याधोमुखस्तिष्ठति) ” इति ॥

अथ नर्मद्युतिः—

दोषावृत्तौ तु तद्व्युतिः ।

१ सं. छाया—सखि ! यस्य कृते त्वमागता, सोऽयं पुरतस्तिष्ठति ।

२ सुसङ्गते ! कस्य कृतेऽहमागता ?

३ अयि ! आत्मशङ्किते ! ननु चित्रफलकस्य, तद् गृहाणैनम् ।

† अतेलशो० प्र० ।

४ भो राजन् ! अहमेतस्मात् स्थानादुत्थास्यामि ।

५ यद्येषा स्थूलमहिषी कटितटं नर्तयन्ती ममोपरि पतेत्, तदा ध्रुवं मां मारयेत् ।

६ भवति ! लम्बस्तन्या दुर्बलं खल्वेतदासनम्, तत् त्वया सावधानयोपवेष्टव्यम् ।

७ भवति ! किमतिदुर्बलाऽसि ? ८ मार्गपरिश्रमेण । ९ भोः कलहंस ! कियद्भिर्गो-
मिर्मृतैरेषा इह सम्प्राप्ता ? ।

दोषावृत्तयै दोषाच्छादनाय यत् पुनर्हसनं हास्यहेतुर्वाक्यं सा तस्य नर्मणो द्योतनं नर्मद्युतिः । यथा रत्नावल्याम्—

“ विदूषकः—^१भो ! अज्ज वि एसा चउव्वेई* विय वंमणो रियाउ पढिउं पयत्ता ।

राजा—वयस्य ! किमप्यन्यचेतसा मया नावधारितम्, तत् किमनयोक्तम् ?

विदूषकः—^२भो ! एदं एदाए पढिदं—

दुल्लहजणाणुराओ, लज्जा गरूई परव्वसो अप्पा ।

पियसहि ! विसमं पिम्मं, मरणं सरणं नवरमेक्कं ॥

राजा—भो महाब्राह्मण ! कोऽन्य एवं ऋचामभिज्ञः ? ” इति ।

अत्र मौर्ख्यदोषं छादयितुं यद् विदूषकेणोच्यते, तद् राज्ञो हास्यहेतुत्वान्नर्मद्युतिः ।

अन्ये तु नर्मजां धृतिं नर्मद्युतिमाहुः । यथा रत्नावल्याम्—

“ सुसङ्गता—^३सैहि ! *अदक्खिन्ना दाणि सि तुवं, जा एवं भट्ठिणो हत्थावलंबिया वि कोवं न मुंचसि ।

सागरिका—(सभ्रूभङ्गमीषद् विहस्य) सुंसंगदे ! इयार्णि पि न विरमसि ! ” इति ।

एते च नर्म-नर्मद्युती अङ्गे कामप्रधानेष्वेव रूपकेषु निबन्धमर्हतः, कैशिकी-प्राधान्येन तेषां हास्योचितत्वादिति ॥

अथ तापः—

अपायदर्शनं तापः,

यथा पार्थविजये—

कञ्चुकी—भो भो लोकपालाः ! परित्रायध्वम् परित्रायध्वम् ।

एषा वधूर्भरतराजकुलस्य साध्वी,

दुर्योधनस्य महिषी प्रियसङ्गरस्य ।

१ सं. छाया— भोः ! अद्याप्येषा चतुर्वेदीव ब्राह्मण ऋचः पठितुं प्रवृत्ता । * व्वेउ प्र० ।

२ भो ! एतदेतया पठितम्—

दुर्लभजनानुरागौ, लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि ! विषमं प्रेम, मरणं शरणं केवलमेकम् ॥

३ अथ प्र० । *अदि— प्र० ।

४ सखि ! अदाक्षिण्या इदानीमसि त्वम्, या एवं भर्तुर्हस्तावलम्बिताऽपि कोपं न मुञ्चसि ।

५ सुसङ्गते ! इदानीमपि न विरमसि ।

विस्मृत्य पाण्डु-धृतराष्ट्र-पितामहादीन्,
गन्धर्ववीरपशुभिः ‡परिभूयते स्म ॥

युधिष्ठिरः—(श्रुत्वा दुर्योधनान्तःपुर(रे) महतीमपायशङ्कामाविष्कुर्वन्नाह-) अयि वत्स ! स्वगोत्रपरिभवाविष्कारनिष्ठुरः शब्दः । अद्याप्यभ्रान्त एवासि । कः कोऽत्र ? चापं चापम् (इति चापारोपणमभिनयन् सम्भ्रमादुत्तिष्ठति) ” इति ।

केचित् तु स्थानेऽस्यानुनयारत्योर्ग्रह-निग्रहरूपं शमनं पठन्ति । यथा **पार्थ-विजये**—

“ भीमः—आः ! क एष मयि स्थिते भरतकुलं परिभवति ?, अतः परं न मर्षयामि । ” इति ।

अत्र ‘अयि वत्स ! स्वगोत्र-’ इत्यादिपूर्वदर्शितेन युधिष्ठिरसंरम्भेण भीमस्यानुनय-ग्रहणम् ।

अरतिनिग्रहो यथा **वेणीसंहारे**—

“ सखी—जइ एवं ता कहेहि, जेण म्हे पडिद्वावयंतीउ पसंसाए देवदाणं संकित्तणेण दुब्बादिपरिगहेण पडिहणिस्सामो । ”

पुनः स्वावसरे—

“ भानुमती—(अर्धपात्रं गृहीत्वा सूर्याभिमुखं स्थित्वा) भयवं ! अंबर-महासरेक-सहस्रवत्त ! दिसावहू-मुखमंडण-कुंकुमविसेसय ! सयलभुवण-रयणप्पईव ! अज्ज इह सिवि-णयदंसणे जं किंचि अच्चाहिदं, तं भयवदो पणामेण सभादुणो अय्यउत्तस्स कुसलपरिणामं भोदु त्ति । ”

अत्र दुःस्वप्नदर्शनोद्धूताया अरतेर्निग्रह इति ॥

अथ पुष्पम्—

पुष्पं वाक्यं विशेषवत् ॥ ४९ ॥

पूर्वं स्वयमन्येन वा केनचित् प्रयुक्तं वचनमपेक्ष्य यद् विशेषयुक्तं वचनं प्रयुज्यते तेनान्येन वा तत् पूर्वस्माद् **विशेषवत्**, तच्च वाक्यं पुष्पमिव **पुष्पम्**; केशरचनायाः

‡ परिपू० प्र० ।

१ सं. छाया—यदि एवं तदा कथय, येन वयं प्रतिष्ठापयन्त्यः प्रशंसया, देवतानां सङ्कीर्तनेन, दूर्वाऽऽदिपरिग्रहेण प्रतिहनिष्यामः । † दुता० प्र० । २ भगवन् ! अम्बर-महासर-एकसहस्रपत्र ! दिग्वधू-मुखमण्डन-कुङ्कुमविशेषक ! सकलभुवन-रत्नप्रदीप ! अद्येह स्वप्नदर्शने यत् किञ्चिदत्याहितं, तद् भगवतः प्रणामेन सभ्रातुरार्यपुत्रस्य कुशलपरिणामं भवतु इति ।

पुष्पमिव पूर्ववाक्यस्यालङ्कारकारित्वात् । यथा विलक्षदुर्योधने—“ भीष्मः—

एतत् ते हृदयं स्पृशामि यदि वा साक्षी तवैवात्मजः,
सम्प्रत्येव तु गोग्रहे यदभवत् तत् तावदाकर्ण्यताम् ।

एकः पूर्वमुदायुधैः स बहुभिर्दृष्टस्ततोऽनन्तरं,
यावन्तो वयमाहवप्रणयिनस्तावन्त एवार्जुनाः ॥ ”

अत्रोत्तरार्धं विशेषवद् वाक्यम् ।

यथा वा सत्यहरिश्चन्द्रे—

“ वसुभूतिः—(सरोषं राजानं [प्र]ति)

न नाम स्युः स्वर्ण-क्षिति-सुत-कलत्राणि यतिनां,
तदस्मै यद् दत्तं तदिह निखिलं भस्मनि हुतम् ।

विहाय व्यामोहं विमृश विमृशाद्यापि नृपते ! ,
तपोव्याजच्छन्नं किमपि नियतं दैवतमिदम् ॥

कुलपतिः—(सोपहासम्) अरे मुखर ! सचिवापसद ! चिराद् यथार्थमभिहित-
वानसि । दुस्तपतपः-करकलितस्वर्गापवर्गशर्मणो मर्त्यापदेशेन दैवतान्येव मुनयः । ”

अत्र वसुभूतिवाक्यादुत्तरवाक्यं समर्थकत्वेन विशेषवदिति ॥ ४९ ॥

अथ प्रगमनम्—

प्रगमः प्रतिवाक्श्रेणिः,

प्रश्नप्रतिपन्थिनी वाक् प्रतिवाक् तस्याः श्रेणिः । अपकर्षतो द्वे प्रतिवचने,
उत्कर्षतो बहून्यपि । यथा वेणीसंहारे—

“ भानुमती—अय्यउत्त ! अदिमित्तं मे संका बाधदि, ता अणुमन्नेदु मं अज्जउत्तो ।

“ राजा—अयि देवि !

किं नो व्यासदिशां प्रकम्पितभुवामक्षौहिणीनां फलं ? ,
किं द्रोणेन किमङ्गराजविशिखैरेवं यदि क्लाम्यसि ।

भीरु ! भ्रातृशतस्य मे भुजवनच्छायासुखापाश्रिता,
त्वं दुर्योधनकेश(स)रीन्द्रगृहिणी शङ्कास्पदं किं तव ? ॥

मानुमती—अग्यउत्त ! न हु मे किंचि संका तुम्हेसु सन्निहिदेसु । ” इति ।

यथा वा नलविलासे तृतीयेऽङ्के—

“ दमयन्ती—(भुजमवलम्बिते राजनि क्रमादाह) जई एवं मुंच मे पाणि ।

राजा—कथमपराधकारी मुच्यते ?

दमयन्ती—किं^३ एदिणा अवरद्धं ?

राजा—एतेन त्व(म)त्प्रतिकृतिमालिख्याहमियति विरहानले पातितः ।

दमयन्ती—(स्मित्वा) जई एवं, ता अहं पि [ते] पाणिं गहिस्सं । तव पाणि-
लिहिदेण पडेण अहं पि एदावत्थसरीरा जादा । ” इति ॥

अथ वज्रम्—

वज्रं प्रत्यक्षकर्कशम् ।

यन्निष्ठुरत्वात् प्रत्यक्षरूक्षवाक्यं यत्र पूर्वप्रयुक्तस्यान्यवाक्यस्यानुष्ठानस्य वा प्रध्वंसकं
तद् वज्रमिव वज्रम् । यथा वेणीसंहारे—

“ अश्वत्थामा—(कर्णमुद्दिश्य) रे रे राधागर्भभारभूत ! सूतापसद !

कथमपि न निषिद्धो दुःखिना भीरुणा वा,

द्रुपदतनयपाणिस्तेन पित्रा ममाद्य ।

तव भुजबलदर्पाध्मायमानस्य वामः,

शिरसि चरण एष न्यस्यते वारयैनम् ॥ ”

तथा कृत्यारावणे द्वितीयेऽङ्के—

“ रावणः—विदेहराजपुत्रि !

विक्रमेण मया लोकास्त्वया रूपेण निर्जिताः ।

सब्रह्मचारिणमतो, भजमानं भजस्व माम् ॥

सीता—हैदास ! अप्पा दाव तए न निज्जिदो, का गणणा लोएसु ? ”

अनेन प्रत्यक्षकर्कशेन वाक्येन रावणवचनं प्रध्वस्तम् ।

१ सं. छाया—आर्यपुत्र ! न हि मे किञ्चित् शङ्का युष्मासु सन्निहितेषु ।

२ यदि एवं मुञ्च मे पाणिम् । ३ किमेतेनापराद्धम् ?

४ यदि एवं, तदाऽहमपि ते पाणिं ग्रहीष्ये । तव पाणिलिखितेन पटेनाहमप्येतदवस्थशरीरा
जाता । ५ हताश ! आत्मा तावत् त्वया न निर्जितः, का गणना लोकेषु ?

यथा [वा] रघुविलासे—

“ रामः—(विराधवेपं रावणं प्रति साक्षेपम्)

युद्धश्राद्धभयं सकुट्टिमतटीशाणानिशाताश्रयो(? या),

देवीमप्यनलम्भविष्णव इमे त्रातुं पृषत्का यदि ।

मथन्तः पृथुपुङ्खपत्रपवनैर्धम्मिल्लमाल्यश्रियं,

निर्भिद्युः कथमिद्धकीकशघनां पौलस्त्यकण्ठाटवीम् ? ॥ ”

यथा वाऽत्रैव—

“ वैनतेयः—(रामं प्रति) अजितेन्द्रियः खलु दुरात्मा रावणो न क्षाम्यति कलित-
सौभाग्यसाराणां परदाराणाम्, तदियमार्या वैदेही कचिदपि गोपायितुमुचिता ।

लक्ष्मणः—अजितेन्द्रियः खलु दुरात्मा सूर्यहासो न क्षाम्यति पापीयसां पुंसाम्, तदिय-
मार्या वैदेही न कचिदपि गोपायितुमुचिता । ” इति ।

अनेन वैनतेयवचनं प्रध्वस्तमिति ॥

अथोपन्यासः—

उपपत्तिरुपन्यासः,

कञ्चिदर्थं विधातुं योपपत्तिर्युक्तिः स उपन्यासः । यथा कृत्यारावणे—

“ रावणः—सीते ! आरुह्यतां पुष्पकम् ।

सीता—हतास ! अवि मरिस्सं, न पुण आरुहिस्सं ।

रावणः—आः ! किं बहुना ? यावत् करेण दृढपीडितमुष्ट्रियन्त्रमुत्खाय चन्द्रकिरण-
द्युतिचन्द्रहासेन त्वत्पुरो बटुशिरःक्रमलोपहार आरभ्यते, समधिरोह शिवाय तावत् ।

सीता—वैरं अत्तणो सरीरस्स अच्चाहिदं, न उण तवोधणाणं । इयं अधिरुहामि
मंदभाङ्गी । हा अज्जपुत्त ! (इति रुदती आरोहं नाटयति) ” इति ।

यथा वा रघुविलासे—

“ विराधवेषो रावणः—(रामं प्रति) आगन्तवो यूयम्, अहं पुनराकलितविपिन-
कुहरो वनेचरदेशीयः प्रभूतान्तरायं सम्परायं च रावणप्रमुखेभ्यो रक्षोभ्यः सम्भावयामि

१ सं. छाया— हताश ! अपि मरिष्यामि, न पुनरारोक्ष्यामि ।

२ वरमात्मनः शरीरस्यात्याहितम्, न पुनस्तपोधनानाम् । इयमधिरोहामि मन्दभागिनी ।

हा आर्यपुत्र !

भवताम् । वधू-वागुरा-नियन्त्रितमनसश्च कुत एव योद्धुमलम्भविष्णवः । तदियमार्या वैदेही
किमपि वनकुहरमलङ्कृताम् । ”

इयमपहारार्थिना रावणेन सीतामेकाकिनीं कर्तुं युक्तिर्दर्शिता । इति ॥

अथानुसर्पणम्—

नष्टेष्टेहाऽनुसर्पणम् ॥ ५० ॥

पूर्वमुपलब्धस्य पुनरन्तरितस्येतिवृत्तवशादमिलपितस्यार्थस्येहाऽन्वेषणमनुसर्पणम् ।
यथा पार्थविजये द्वितीयेऽङ्के द्रौपदी युधिष्ठिरमुद्दिश्याह—

“ महाराय ! इमाहिं ग्येव दिवस-परिवत्तण-गणणाहिं किणीभूद-परिभवुवेय-दुक्खस्स
मे हिययस्य पम्हुट्ठो वि(चि)य अणज्जदुस्सासणेण अत्तणो केसग्गहावमाणवुत्ततो । ”

अत्र प्रागनुभवाद् दृष्टं निष्प्रतीकार-कालहरणात् प्रस्मृतं नष्टमिति ब्रुवती पुनस्तमनु-
स्मरतीति ॥ ५० ॥

एतानि प्रतिमुखसन्धेरङ्गानि त्रयोदशेति ।

अथ गर्भसन्धेरङ्गानि व्याख्यातुमुद्दिशति—

‘सङ्ग्रहो रूपमनुमाँ, प्रार्थनोदाहृतिः’ क्रमः^९ ।

उद्वेगो ‘विद्रवश्चैतद्, गुणतः कार्यमष्टकम् ॥ ५१ ॥

‘आक्षेपोऽधिबलं भागोऽसत्याहरणं-तोदके’ ।

पञ्चैतानि प्रधानानि, गर्भेऽङ्गानि त्रयोदश ॥ ५२ ॥

गुणत इति गुणभावेन गुणमुपकारमपेक्ष्य वा । तेन फलोद्वेददर्शनार्थं सङ्ग्रहोऽ-
वश्यं निवन्धनीयः । आक्षेपादीनि तु मुख्यानीति ॥ ५१—५२ ॥

अथ सङ्ग्रहः—

सङ्ग्रहः साम-दानादिः,

साम-दाने भेद-दण्डयोरुपलक्षणम् । आदिशब्देन मायेन्द्रजालादिः सङ्ग्रहः ।

यथा रत्नावल्याम्—

“ राजा—वयस्य ! न खलु किञ्चित् त्वयि न सम्भाव्यते । ” इति साम ।

१ महाराज ! आसिरेव दिवस-परिवर्तन-गणनाभिः किणीभूत-परिभवोद्वेग-दुःखस्य मे
हृदयस्य प्रस्मृत एवानार्यदुःशासनेन आत्मनः केशग्रहापमानवृत्तान्तः ।

सङ्केतादिशार्तां श्रुत्वा कटकवितरणं तु दानम् । तथा **रघुविलासे** पञ्चमेऽङ्के क्रमात् पवनवेषो राक्षसः प्राह— “ प्रसीदतु देवः ।

रावणः—गृहाण प्रसादम् । (पुनः प्रतीहारं प्रति) वराहतुण्ड ! समादिश कुमारं कुम्भकर्णं यथा— पवनं किञ्चिन्धाराज्ये त्वरितमभिषिञ्च । ”

एष दू(दौ)त्यार्थमागतवतो वालितनयस्य क्षोभार्थं कृतको हनूमत्पितुः सुग्रीवाद् भेदः प्रयुक्तः ।

यथा वाऽत्रैव चतुर्थे[ऽङ्के]— “ रावणः—

यायावरेण किमनेन वनेचरेण ?, मां स्थावरं वरमुपास्व कुरङ्गकाक्षि ! ।

किं वा स्तुवे तव पुरश्चतुरस्थितीनां, वैदग्ध्यसौरभवती भवती प्रकाण्डम् ॥

सीता—को वि(वा) जाजावरो ?, को वि(वा) थावरु त्ति विवेगं लक्ष्मणनारायपद्धई वावि[करि]स्सइ ।

रावणः—(सरोपं चन्द्रहासं परामृश्य)

प्रेमावनद्धहृदयः, सर्वं लङ्केश्वरः सुदति ! सोढा ।

सोढा न चन्द्रहासः, पुनरयमुल्लुण्ठवृत्तानाम् ॥ ”

एष सीताक्षोभार्थं रावणेन दण्डः प्रयुक्तः । मायाप्रयोगश्चात्रैव कृतकलक्ष्मण-सुग्रीवानयन-रावण-सीताघटनादिको निबद्ध इति ॥

अथ रूपम्—

रूपं नानार्थसंशयः ।

नानारूपाणामर्थानां संशयोऽनवधारणं रूपमिव रूपम् । अनियतो ह्याकारो रूपमुच्यते । मुखसन्ध्यङ्गाद् युक्तेः कृत्यविचाररूपत्वेन नियताकाराया अस्य भेदः । यथा **कृत्यारावणे** रामो जटायुषमप्रत्यभिजानन्नाह—

“ गिरिरयममरेन्द्रेणाद्य निर्लूनपक्षः,

कृतरिपुरसुरेशैः शातितो वैनतेयः ।

अपरमिह मनो मे यः पितुः प्राणभूतः,

किमुत बत स एष व्यते(पे ? ती)तायुर्जटायुः ॥ ” इति ।

१ सं. छाया— कोऽपि(वा) यायावरः, कोऽपि(वा) स्थावर इति विवेकं लक्ष्मणनाराचपद्धति-राविष्करिष्यति ।

अन्ये त्वधीयते—‘रूपं वितर्कवद् वाक्यम्’ इति । यथा रत्नावल्यां राजा क्रमादाह—

“प्रणयविशदां दृष्टिं वक्त्रे ददाति न शङ्किता,
घटयति घनं कण्ठाश्लेषे रसान्न पयोधरौ ।
वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नधृताऽप्यहो !,
रमयतितरां सङ्केतस्था तथापि हि कामिनी ॥

कथं चिरयति वसन्तकः ? किं नु खलु विदितः स्यादयं वृत्तान्तो देव्याः ?” इत्यनेन रत्नावलीसमागमप्राप्त्यानुगुण्येनैव देवीशङ्कया वितर्काद् रूपमिति ।

अन्ये तु ‘चित्रार्थं रूपकं वचः’ इति पठन्ति । यथा वेणीसंहारे सुन्दरकेण चित्रसङ्ग्रामवर्णनमिति ॥

अथानुमानम्—

अनुमा निश्चयो लिङ्गात्,

लिङ्गाद्धेतोर्नान्तरीयकस्य लिङ्गिनो निश्चयोऽनुमानम् । निश्चयरूपत्वादेव चोह-
रूपाया युक्तेर्भिद्यते । यथा भासकृते स्वप्नवासवदत्ते शेफालिकामण्डपशिलातला-
नवलोक्य वत्सराजः—

“पादाक्रान्तानि पुष्पाणि, सोप्म चेदं शिलातलम् ।
नूनं काचिदिहासीना, मां दृष्ट्वा सहसा *गता ॥”

पूर्वार्द्धे लिङ्गम्, उत्तरार्धमनुमानम् ।

यथा वा यादवाभ्युदये षष्ठे गर्भाङ्के रुक्मिणीमवलोक्य कृष्णः—

“अस्यां मृगीदृशि दृशोरमृतच्छटायां,
देवः स्मरोऽपि नियतं विततामिलापः ।

एतत्समागममहोत्सववद्धतृष्णम्,

आहन्ति मामपरथा विशिष्यैः कथं सः ? ॥” इति ॥

अथ प्रार्थना—

प्रार्थना भावयाचनम् ॥ ५३ ॥

भावानां साध्यफलोचितानां रति-हर्षोत्सवादीनां याचनं प्रार्थना । यथा देवीचन्द्र-
गुप्ते चतुर्थेऽङ्के चन्द्रगुप्तः—

* नता प्र० । ‡ गर्भान्ते प्र० ।

“*प्रिये माधवसेने ! त्वमिदानीं मे बन्धमाज्ञापय ।

कण्ठे किन्नरकण्ठि ! बाहुलतिका-पाशः समासज्यतां,

हारस्ते स्तनबान्धवो मम बलाद् बध्नातु पाणिद्वयम् ।

पादौ त्वज्जघनस्थलप्रणयिनी सन्दानयेन्मेखला,

पूर्वं त्वद्गुणबद्धमेव हृदयं बन्धं पुनर्नार्हति ॥ ”

अत्र रते प्रार्थना ।

तथा कृत्यारावणे चतुर्थेऽङ्के “सीताहरण-भ्रातृदुःखाच्च दुःखितो विफलान्वेषणो लक्ष्मणः—

तदपि नामायमस्मद्वृत्तान्तस्य प्रतिक्षणमुपचीयमाननायकव्यसनभाजोऽभ्युदयावसानः
संहारो नाटकस्येव भवेत् । ”

अत्राभ्युदयात्मक उत्सवो लक्ष्मणेनार्थितः ।

केचिदभ्यर्थनामात्रं प्रार्थनामाहुः । यथा रघुविलासे—“कृतकहनूमत्पितृवेषो राक्षसः—
(रावणं प्रति)

यद् भग्नं विपिनं धनुर्धरकलादक्षो यदक्षो हतः,

शिक्षां लङ्घयतः क्षपाचरपतेर्यन्मूर्ध्नि दत्तं पदम् ।

यद् वेश्मानि परःशतानि शिशुना क्षुण्णानि कापेयतः,

तत् क्षन्तव्यमशेषमेष पुरतस्ते देव ! बद्धोऽञ्जलिः ॥ ” इति ।

केचित् तु प्राक्तनमिदं चाङ्गं न मन्यन्ते ॥ ५३ ॥

अथोदाहृतिः—

उदाहृतिः समुत्कर्षः,

लोकप्रसिद्धवस्त्वपेक्षया यः समुत्कर्षः समुत्कृष्टोऽर्थः, स उत्कर्षाहरणादुदाहृतिः ।
यथा रत्नावल्याम्— “राजा— अहो ! महदाश्चर्यम् !

मनः प्रकृत्यैव चलं, दुर्लक्षं च तथापि मे ।

कामेनेदं कथं विद्धं ?, समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥ ”

अत्रेतरधन्विभ्यो मन्मथस्य युगपत् सर्वैः शरैः स्वभावचपल-दुर्लक्ष-मनोवेधेन समुत्कर्षः ॥

अथ क्रमः—

क्रमो भावस्य निर्णयः ।

भावस्य पराभिप्रायस्याथवा भाव्यमानस्यार्थस्योह-प्रतिभाऽऽदिवशान्निर्णयो यथा-
वस्थितरूपनिश्चयः **क्रमः** । बुद्धिस्तत्र क्रमते, न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । यथा **देवीचन्द्रगुप्ते**—

“ चन्द्रगुप्तः—(ध्रुवदेवीं दृष्ट्वा स्वगतमाह) इयमपि देवी तिष्ठति, यैषा
रम्यां चारतिकारिणीं च करुणां शोकेन नीता दशां,
तत्कालोपगतेन राहुशिरसा गुप्तेव चान्द्री कला ।
पत्युः क्लीबजनोचितेन चरितेनानेन पुंसः सतः,
लज्जा-कोप-विषाद-भीत्यरतिभिः क्षेत्रीकृता ताम्यति ॥ ”

अत्र ध्रुवदेव्यभिप्रायस्य चन्द्रगुप्तेन निश्चयः ।

तथा **रत्नावल्याम्**—

“ ह्रिया सर्वस्यासौ हरति विदिताऽस्मीति वदनं,
द्वयोर्दृष्ट्वाऽऽलपं कलयति कथामात्मविषयाम् ।
सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकं,
प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातङ्कविधुरम्(रा) ॥ ”

अत्र राज्ञा भाव्यमानायाः सागरिकायाः स्वरूपावस्थानिर्णयः कृतः ।

अन्ये तु ‘क्रमः सञ्चिन्त्यमानाप्तिः’ इत्याहुः । यथा **रत्नावल्यां** वत्सराजस्य
सागरिका-समागममभिलषतो विदूषकेणोपवने योजनम् ।

अन्ये तु भविष्यदर्थतत्त्वोपलब्धिं क्रममिच्छन्ति । यथा **वेणीसंहारे**— :

“ कृपः—राजन् दुर्योधन ! महान् खलु द्रोणपुत्रेण वोढुमध्यवसितः समरभारः ।
भवता च कृतपरिकरोऽयमुच्छेतुं लोकत्रयमपि समर्थः, किं पुनरेतद् युधिष्ठिरबलम् ? ” इति ।

अथोद्वेगः—

उद्वेगो भीः

चौर-नृपारि-नायिकादिभ्यो **भयमुद्वेगः** । यथा अमात्यशङ्कुविरचिते **चित्रो-**
त्पलावलम्बितके प्रकरणे पञ्चमेऽङ्के नेपथ्ये सचीत्कारम्—

“ गिण्हेध ले ! गिण्हेध, वेढेध ले ! वेढेध । (सर्वे सभयमवलोकयन्ति)
स्थविरः—हा ! धिक् कष्टं दस्यवः सम्पतन्ति । किमत्र शरणं प्रपद्येमहि ? ”

अत्र नायिका-सखी-स्थविरादीनां राजगृह-भङ्गेन विद्रुतानां दस्युभ्यो भयम् ।

तथा मृच्छकटिका सार्थवाहचारुदत्तस्य चौर्याभिशापजं नृपाद् भयम् ।

तथा वेणीसंहारे पञ्चमेऽङ्के नेपथ्ये कलकलानन्तरम्—

“ भो भो ! दुर्योधनानुजीविनः कौरवभटाः ! किमिदमस्मद्भयादयथायथं सञ्चरन्ति
भवन्तः ?

धृतराष्ट्रः—(साशङ्कम्) सञ्जय ! ज्ञायतां किमेतदिति ।

सञ्जयः—(उत्थाय नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) तात महाराज !

प्राप्तावेकरथारूढौ, पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

सर्वे—(साशङ्कम्) कश्च कश्च ?

सञ्जयः—स कर्णारिः स च क्रूरो, वृककर्मा वृकोदरः ॥

गान्धारी—जाद ! किं संपदं अवलम्बणं ! ” इति ।

एतदरिभयम् ।

तथा रत्नावल्याम्—

“ सागरिका—वैरं दाणि अहं सयं य्येव अत्ताणयं उब्बंघेय उवम(र)दा । न उण
जाणिदसंकेतवुत्तंताए देचीए सुसंगदा विय परिभूद म्हि । ता जाव इध असोए गदुअ
जहासमीहिदं करिस्सं । ”

अत्र नायिकातो भयम् ।

अथ विद्रवः—

द्रवः शङ्का

भय-त्रासकारिणो वस्तुनो या शङ्काऽपायकारकत्वसम्भावना, सा द्रवति श्लथीभवति
हृदयमनयेति द्रवः । उपनतं भयमुद्वेगः, तत्सम्भावना तु विद्रवः । यथा कृत्यारावणे
षष्ठेऽङ्के शान्तिगृहस्थे रावणे नेपथ्ये—

१ सं. छाया-गृहणीत रे ! गृहणीत, वेष्टध्वं रे ! वेष्टध्वम् ।

२ जात ! किं साम्प्रतमवलम्बनम् ? ।

३ वरमिदानीमहं स्वयमेवात्मानमुदबध्योपमृ(र)ता । न पुनर्ज्ञातसङ्केतवृत्तान्तया देव्या सुसङ्गतेव

परिभूताऽस्मि, तद् यावदिहाशोके गत्वा यथासमीहितं करिष्ये ।

“ हां अज्जउत्त ! परित्तायाहि परित्तायाहि ।

प्रतीहारी—(श्रुत्वा ससम्भ्रममात्मगतम्) अम्मो ! भट्टिणी वि(चि) अक्कंददि ।
(प्रकाशम्) भट्टा ! अंतेउरे महंतो कल्ललो सुणीयदि ।

रावणः—ज्ञायतां किमेतद् ? ” इति ।

अत्र रावणस्य शङ्का ।

ये त्वत्र शङ्कां त्रासरूपं ससम्भ्रममङ्गमाहुः, तद् विद्रवोद्वेगाभ्यां गतार्थमिति ।

अथाक्षेपः—

आक्षेपो बीजप्रकाशनम् ॥ ५४ ॥

प्राप्त्याशावस्थानिवद्धस्य बीजस्य मुखकार्योपायस्य प्रकाशनं प्रकर्षेणाविर्भावन-
माक्षेपः । यथा वेणीसंहारे “ सूतः—

दत्त्वा द्रोणेन पार्थादभयमपि न संरक्षितः सिन्धुराजः,

कूरं दुःशासनेऽस्मिन् हरिण इव कृतं भीमसेनेन कर्म ।

दुःसाधामप्यरीणां लघुमिव समरे पूरयित्वा प्रतिज्ञां,

नाहं मन्ये सकामं कुरुकुलविमुखं दैवमेतावताऽपि ॥ ”

अत्र पाण्डवानां राज्यप्राप्तिरूपकार्योपायस्यैवमुत्थाविष्करणं कृतम् ।

अथवा बीजस्य हृदयभूमिनिगूढत्वादभिप्रायस्य बहिष्कर्षणमाक्षेपः । यथा
रत्नावल्यां वासवदत्तायामेव सागरिकेति राज्ञा विदूषकेण च परिगृहीतायां तदुक्तिषु—
“ प्रिये सागरिके !

शीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ,

रम्भागर्भनिभं * तवोर्युगलं बाहू मृणालोपमौ ।

इत्याह्लादकराखिलाङ्गि ! रभसा निःशङ्कमालिङ्ग्य माम् ,

अङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येहोहि निर्वापय ॥ ”

इत्यादिषु राज्ञा स्वामिप्राय-बहिष्प्रकाशनम् । केचिदेतदङ्गं न मन्यन्त इति ॥ ५४ ॥

अथाधिच्छलम्—

अधिच्छलं छलाधिक्यम् ,

१ सं. छाया— हा ! आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व ।

२ अहो ! भर्त्रा एवाकन्दति । भर्तः ! अन्तःपुरे महान् कलकलः श्रूयते ।

* तथोद० प्र० । † बलं प्र० ।

परस्परवञ्चनप्रवृत्तयोर्यस्य बुद्धिसहायादिवलाधिक्येन यत्कर्मंतरमाभिसन्धातुं समर्थं, तत् कर्म छलविषये अधिक*छलयोगादधि*छलम् । यथा रत्नावल्याम् —

“ किं पद्मस्य रुचं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न वा ?,
वृद्धिं वा झषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ? ।
वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युदगतः,
दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्त्येव बिम्बाधरे ॥ ”

इति पाठानन्तरं राज्ञा वासवदत्ताया मुखोद्घाटने प्रत्यभिज्ञानम् । अत्र सागरिकावेपं धारयन्ती विदूषकबुद्धिदैर्बल्याद् वासवदत्ता राजानमभिसन्धत्ते ।

कपटस्यान्यथाभावञ्चन्ये अधि*छलमाहुः । यथा रत्नावल्याम्—

“ राजा—एवमपि प्रत्यक्षदृष्ट्यलीकः किञ्चिद् विज्ञापयामि ।
आताम्रतामपनयामि विलक्ष एषः,
लाक्षाकृतां चरणयोस्तव देवि ! मूर्ध्ना ।
कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुबिम्बे,
हर्तुं क्षमा यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥ ” इति ।

अत्र वासवदत्तां प्रति राज्ञो वञ्चनं विफलं जातम् ।

एके तु सोपालम्भं वाक्यमधि*छलमिच्छन्ति । यथा वेणीसंहारे पञ्चमेऽङ्के
“ धृतराष्ट्रमुद्दिश्य भीमसेनः—“ अलमिदानीं मन्युना ।

कृष्टा केशेषु कृष्णा नृपसदसि वधूः पाण्डवानां नृपैर्यैः,
सर्वे ते क्रोधवह्नौ कृशशलभकुलावज्ञया येन दग्धाः ।
ऽनातस्त्वां श्रावयेऽहं न खलु मुजबलश्चाघया नापि दर्पात् ,
पुत्रैः पौत्रैश्च कर्मण्यतिशुरुणि कृते तात ! साक्षी भव त्वम् ॥ ” इति ॥

अथ मार्गः—

मार्गस्तत्त्वार्थशंसनम् ।

परमार्थस्य वचनं सामान्येनोच्यमानं प्रकृतार्थेन यत् सम्बध्यते तन्मार्गः । यथा
मुद्राराक्षसे—“ राजा—(प्रविश्य स्वगतमाह)

राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिर्दुःखितस्य नृपतेर्महदप्रीतिस्थानम् । कुतः ?

परार्थानुष्ठाने जडयति नृपं स्वार्थपरता,

परित्यक्तस्वार्थो नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ।

परार्थश्चेत् स्वार्थादभिमततरो हन्त ! परवान्,

परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्ति पुरुषः ? ॥

अपि च दुराराधा लक्ष्मीरात्मवद्धी राजभिः । कुतः ?

तिक्तादुद्विजते मृदौ परिभवन्नासान्न सन्तिष्ठते,

मूर्खं द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्सु च ।

शूरेभ्योऽभ्यधिकं *विमेत्युपहसत्येकान्तभीरूँरहो !,

श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशवनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥ ” इति ।

यथा वा रघुविलासे चतुर्थेऽङ्के— “ रावणः—(सविषादम्)

लङ्केश्वरे त्रिदशदर्पहरे विरागः,

रागस्तु काननचरे जनकात्मजायाः ।

सौन्दर्य-विक्रम-कला-विभवानपेक्षः,

प्रेम्णो विचारविमुखः खलु कोऽपि पन्थाः ॥ ”

एतत् तत्त्वार्थकथनं सामान्येनोक्तमपि प्रकृतेन सम्बध्यत इति ॥

अथासत्याहरणम्—

असत्याहरणं छद्म,

यथा मालति(वि)काग्निमित्रे यज्ञोपवीतवद्वाङ्मुष्टो विदूषकः—

(प्रविश्य ससम्भ्रममाह) परित्तायदु परित्तायदु भवं ।

राजा—किमेतत् ?

विदूषकः—^३भो ! सप्पेण म्हि दट्ठो ।

(सर्वे विदूषकं दृष्ट्वा विषण्णाः)

राजा—कष्टं ! क्व भवान् परित्रान्तः ?

* विलेत्यु— प्र० । † तहो प्र० ।

१ परित्रायतां परित्रायतां भवान् । २ भोः ! सप्पेणास्मि दट्ठः ।

विदूषकः—^१देवं पेक्विस्सं ति आचारपुप्फस्स कारणा पमदवणं गदु म्हि । तर्हि च असोय-त्थवगस्स पसारिदे अग्गहत्थे कोडर-विणिग्गदेण सप्परूपेण कालेण म्हि लंभिदो । इमाणि दुवे दाढा-वणाणि । ”

अत्र राजप्रसादपरीक्षार्थं विदूषकेण केतकीकण्टकक्षतस्यासत्या सर्पदंशता प्रकाशितेति ॥

अथ तोटकम्—

तोटकं गर्भितं वचः ॥ ५५ ॥

क्रोध-हर्षादि-सम्भूतावेग-गर्भितं वचनं तोटयति भिनत्ति हृदयमिति तोटकम् ।
यथा रामाभ्युदये चतुर्थेऽङ्के—

“ इन्द्रजित्—तात ! किमिदमनुचितमारब्धं तातेन ? यदयमकाण्ड एव कुम्भकर्णः प्रतिबोध्यते । किमत्र न कश्चित् क्षुद्रतापसोपमर्दाय सम्भावितस्तातेन ? । अपि च—

रक्षोवीरा दृढोरःप्रतिफलनदलत्कालदण्डप्रचण्डाः,
दोर्दण्डाकाण्डकण्डूविषमनिकषण*त्रासितक्षमाधरेन्द्राः ।

याताः कामं न नाम स्मृतिपथमपथप्रस्थितेन्द्रानुसारी,
स्वर्वासिक्लिष्टदृष्टः कथमहमपि ते विस्मृतो मेघनादः ! ॥ ”

एतत् क्रोधादावेगवचनम् ।

यथा रघुविलासे चतुर्थेऽङ्के—

“ रावणः—वक्त्राणि हे ! हसत गायत श्रुतारतारं,
नेत्राणि ! चुम्बत विहस्य च कर्णपालीः ।

दोर्वल्लयः ! कुरुत ताण्डवडम्बरं च,
श्रीरावणं ननु विदेहसुता रिरंसुः ॥ ”

इदं हर्षादावेगगर्भं वचः ॥ ५५ ॥

एतानि गर्भसन्धेस्त्रयोदशाङ्गानि ।

अथ आमर्शसन्धेरङ्गानि व्याख्यातुमुद्दिशति—

द्रवः प्रसङ्गः सम्पेटोऽपवादश्छादनं^१ द्युतिः^२ ।

१ देवं प्रेक्षिष्ये इत्याचारपुष्पस्य कारणात् प्रमदवनं गतोऽस्मि । तत्र चाशोकस्तवकस्य प्रसारिते हस्ताग्रे कोटरविनिर्गतेन सर्परूपेण कालेनास्मि लब्धः । इमौ द्वौ दंष्ट्राव्रणौ ।

* -व्यस्तित- प्र० । § तारणं प्र० । § अथात म० प्र० ।

‘खेदो ‘निरोधः ‘संरम्भः, भवेयुर्गुणतो नव ॥ ५६ ॥

शक्ति-प्ररोचना-दान-व्यवसायास्तु मुख्यतः ।

त्रयोदशाङ्गान्यामर्शः,

द्रवादीनि नव प्रयोजनमपेक्ष्य गौणतया बध्यन्ते, शक्यादीनि चत्वारि पुनः प्राधान्येन ।

अथ द्रवः—

द्रवः पूज्यव्यतिक्रमः ॥ ५७ ॥

व्यतिक्रमो मार्गाच्चलनम् । यथा रत्नावल्यां सन्निहितं भर्तारमवगणय्य विदूषकस्य सागरिकायाश्च वासवदत्तया बन्धनमिति ॥ ५७ ॥

अथ प्रसङ्गः—

प्रसङ्गो महतां कीर्तिः,

कीर्तिः संशब्दनम् । यथा वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के —

“युधिष्ठिरः—(मुखं प्रक्षाल्योपस्पृश्य च) एष तावज्जलाञ्जलिर्गङ्गेयाय गुरवे प्रपितामहाय शान्तनवे । अयमपि पितामहाय विचित्रवीर्याय । (सास्रम्) तातस्याधुनाऽवसरः । अयमपि तत्रभवते स्वर्गस्थिताय गुरवे सुगृहीतनाम्ने पित्रे देवाय पाण्डवे ।” इत्यादि ।

केचिद् अप्रस्तुतार्थवचनं प्रसङ्गमिच्छन्ति । यथा वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के—
“युधिष्ठिरः—(द्रौपदीं प्रति)

स कीचकनिषूदनो बक-हिडिम्ब-किर्मीरहा,

मदान्धमगधाधिपद्विरदसन्धिर्म्माशनिः ।

गदापरिघशोभिना भुजयुगेन तेनान्वितः,

प्रियस्त्व ममानुजोऽर्जुनगुरुर्गतोऽस्तं किल ! ॥”

अत्र मायातपस्विना राक्षसेन व्यलीकमीमवधकथनात् युधिष्ठिरस्याप्रस्तुतः शोकः ॥

अथ सम्फेटः—

सम्फेटः क्रोधजं वचः ।

परस्परं क्रोधजन्मोत्तर-प्रत्युत्तररूपः संलापः सम्फेटः । यथा वेणीसंहारे—

“ भोः कौरवराज ! कृतं बन्धुनाशदर्शनमन्युना । मैवं विषादं कृथाः, पर्याप्ताः
पाण्डवाः समरायाहमसहाय इति ।

पञ्चानां मन्यसे^१ऽस्माकं, यं सुयोधं सुयोधन ! ।
दंशि(दर्शि)तस्यात्तशस्त्रा[स्य], तेन तेऽस्तु रणोत्सवः ॥ ”
इत्थं श्रुत्वा^३ऽसूयात्मिकां निक्षिप्य कुमारै^४ दृष्टिमुक्तवान् धार्तराष्ट्रः—
कर्ण-दुःशासन-वधात्, तुल्यावेव युवां मम ।
अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं, त्वमेव प्रियसाहसः । ”
इत्येतद् भीम-दुर्योधनयोरन्योन्यं रोषभाषणम् ।

यथा वा यादवाभ्युदये सप्तमेऽङ्के—

“ बलभद्रः—(स्वगतम्) कथमुपहसति नारदः ? भवतु । (प्रकाशम्)
वृद्धोक्षस्य नृपस्य तस्य नियतं को नाम मल्लो युधि ?,
व्याधत्ते किल यस्य विक्रमचणः पक्षं मुनिर्नारदः ।
कंसध्वंसकृतश्रमौ मधुरिपोर्वाहू तथाऽप्याहवे,
क्षामस्थामलवानुरूपमचिरादाघास्यतः किञ्चन ॥

नारदः—(सरोषमिव)

कंसांसभित्तिमदमर्दनकेलिचञ्चोः, चक्रस्फुलिङ्गगणसङ्गपिशङ्गबाहुः ।
सम्पूरयिष्यति हरेरपि गाढरूढ-सङ्ग्रामदोहदमसौ मगधाधिनाथः ॥ ” इति ।

अथापवादः—

अपवादः परीवादः,

परीवादः स्व-पर-दोषोद्धट्टनम् । यथा पुष्पदूषितके पञ्चमेऽङ्के—

“ ब्राह्मणः—मार्जिता हि ब्राह्मणस्य मुखमधुरः कालपाशः । तथाहि—
हतः पुत्रो हतो आता, हतो मार्जितया पिता ।
तथाप्येतां स्वगोत्रघ्नीं, निन्दामिव पित्रामि च ॥ ” इति ।

अत्र स्वदोषोद्धट्टनम् ।

तथा रघुविलासे सप्तमेऽङ्के “ रावणं प्रति मारीचः—

१ -रोऽस्मा० प्र० । २ तत्रः प्र० । ३ -स्तथा० । ४ -का नि- प्र० ।

५ -मार घृष्टमु- प्र० । ६ तमे० प्र० ।

खण्डय न्यायतेजोभिः, शूर ! कौलीनदुर्दिनम् ।

अनीति-धूमरी हन्ति, यशश्चूताग्रमञ्जरीः ॥ ”

अत्र परदोषोद्घा[ट]नमिति ॥

अथ छादनम्—

छादनं मन्युमार्जनम् ॥ ५८ ॥

मन्युरपमानो येन मार्ज्यते, तत् छादनम् । यथा रत्नावल्याम्—

“ सागरिका—^१दिष्ट्या पञ्जलिदो भयवं हु[या]सणो अज्ज करिस्सदि मे सयलदुक्खावसाणं ति । ”

अन्ये तु कार्यार्थमसहस्यप्यर्थस्य सहनं छादनमामनन्ति । यथा श्रीशुक्तिवास-
कुमारविरचितेऽनङ्गसेना-हरिनन्दिनि प्रकरणे नवमेऽङ्के राजपुत्रचन्द्रकेतुना दत्तं
कर्णालङ्कारयुगलं नायिकया माधव्या नायकस्य प्रेषितम् । नायकेन हरिनन्दिना पुष्पलक-
नामानं ब्राह्मणं राजबन्धनान्मोचयितुं तन्मात्रेऽतिसृष्टम् । तत् प्रत्यभिज्ञाय च स ब्राह्मणः
पौरेषु प्रकाशितचौर्यो राज[ा]ज्ञया वध्यस्थानं नेतुमारब्धः । तन्मात्रा चागत्य हरिनन्दिने
निवेदितम् । हरिनन्दिना च ब्राह्मणरक्षार्थं चौर्यमात्मनोऽङ्गीकृत्यायशो विसोढमिति ।

अन्ये त्वस्य स्थाने छलनमवमाननरूपमाहुः । यथा रामाभ्युदये सीतायाः
परित्यागेनावमाननं छलनम् ।

अपरे तु छलनं सम्मोहमिच्छन्ति । यथा वेणीसंहारे षष्ठेऽङ्के—“ युधिष्ठिरः—
(अश्रूणि मुञ्चन् चार्वाकमाह)

सर्वथा कथय ब्रह्मन् !, सङ्क्षेपाद् विस्तरेण वा ।

तत्सस्य किमपि श्रोतुम्, एतद् दत्तमुरो मया ॥

राक्षसः—श्रूयताम् ।

तस्मिन् कौरव-पार्थयोर्गुरुगदाघोरध्वनौ संयुगे,

द्रौपदी—(लब्धसंज्ञा) अयि ! तदो किम् ?

राक्षसः—(आत्मगतम्) कथं पुनरप्यनया लब्धा संज्ञा ? अयमपहराम्यस्याः
प्राणान् । (प्रकाशम्)

१ सं. द्याया- दिष्ट्या प्रज्वलितो भगवान् हुताशन्नोऽद्य करिष्यति मे सकलदुःखावसानमिति ।

२ अयि ! ततः किम् ?

‘सीरी तत्क्षणमागतश्चिरमभूत् तस्याग्रतः सङ्गरः ।
कञ्चुकी-नूनं तत्कृतोऽत्र कश्चिदपचारो भविष्यति ।
राक्षसः—

आलम्ब्य प्रियशिष्यतां तु हलिना संज्ञा रहः सा कृता,
यामासाद्य कुरूत्तमः प्रतिकृतं दुःशासनारौ गतः ॥ ” इति ।
अत्र तापसेन व्यामोहः [] कृतः ॥ ५८ ॥

अथ द्युतिः—

तिरस्कारो द्युतिः

यथा कृत्यारावणे “ मन्दोदरीं प्रति अङ्गदः—

मा गास्तिष्ठ पुनर्ब्रज क्षणमितो गत्वा पुनः स्थीयतां,
यत्रास्ते भुजवीर्यदर्पितमदो विद्रावणो रावणः ।

मद्वाहुद्वयपञ्जरान्तरगता मूढे ! किमाक्रन्दसि ?,
सिंहस्याङ्गमुपागतामिव मृगीं कस्त्वां परित्रास्यते ? ॥ ”

तर्जनोद्वेजने द्युतिं केचिदिच्छन्ति । अपरे तु तर्जनाधर्षणे द्युतिं मन्यन्ते । तदे-
तन्मतद्वयमप्यर्थाभेदात् सङ्गृहीतम् । एवमन्यदपि साक्षात् पारम्पर्येण वा न्यक्कारपरं
वाक्यं द्युतिरेव ॥

अथ खेदः—

खेदः, श्रमः काय-मनो-भवः ।

यथा विक्रमोर्वदयां पुरुरवाः—

“ अहो ! श्रान्तोऽस्मि । भवतु । अस्यास्तावद् गिरिनद्यास्तीरे स्थितस्तरङ्गवातं
सेविष्ये ” इत्यादि । अत्र कायिकः ।

तथा रघुविलासे सप्तमेऽङ्के “ रावणः—(सखेदम्)

हुं शक्रः स जितो जितो धृतधृतः कैलासशैलोऽप्यरे !

क्रान्तं क्रान्तमिदं जगत् प्रतिभवा(ट) [? प्रस्ता] सिकैर्बाहुभिः ।

याऽऽरम्भं(?) प्रति बन्धुबन्धनकथा लङ्कापतेर्जीवतः,

कर्णेषु प्रथते किमेकमैनया नीतं न विस्फूर्जित[म्] ! ॥ ”

अत्र मानसः ।

तथा कृत्यारावणे “ लक्ष्मणः—

मार्गाः कण्टकिनः प्रतप्तसिकतापांशूल्करा लङ्घिताः,

क्रान्ताः शृङ्गवतां निकामपरुषाः स्थूलोपला भूमयः ।

अनन्तं दृप्तमृगेन्द्रनादजनितत्रासैः समं दन्तिभिः,

पीतं च द्विपदानराजिकलुषव्यासङ्गतिकृतं पयः ॥ ” अत्रोभयजः ।

यद्यपि श्रमोद्वेग-वितर्कादयो व्यभिचारिमध्ये लक्षयिष्यन्ते, तथापि रसविशेषपुष्ट्यर्थं सन्ध्यङ्गावसरेऽपि लक्ष्यन्त इति ॥

अथ विरोधः—

विरोधः प्रस्तुतज्यानिः,

प्रस्तुतस्य कार्यस्य ज्यानिरत्ययो विरोध इव विरोधः । यथा कृत्यारावणे सप्तमेऽङ्के—
“ कञ्चुकी—(लक्ष्मण-बिभी[ष]णौ प्रति) कुमार ! एतत् ।

उभौ—किम् ?

कञ्चुकी—आः ! इदम् ।

उभौ—आर्य ! कथय कथय ।

कञ्चुकी—का गतिः ! श्रूयताम् । आर्या खलु सीता रावणाज्ञया किङ्करोपनीतं भर्तुर्मायाशिरोऽवलोक्य सखीभिराश्वास्यमानाऽपि निवृत्तप्रयोजना ‘ नाहमात्मानं क्लेशयामि ’ इत्युक्त्वा,

सर्वे—किं कृतवती ?

कञ्चुकी—यन्न शक्यते वक्तुम् ।

शशिन इव कला दिनावसाने, कमलवनोदरमुत्सुकेव हंसी ।

पतिमरणरसेन राजपुत्री, स्फुरितकरालशिखं विवेश वह्निम् ॥ ”

अत्र सीताप्रत्यानयनस्य प्रस्तुतस्य विरोधः ।

अन्ये तु खेद-विरोधौ न मन्यन्ते, विद्रव-विचलने तु पठन्ति । तत्र विद्रवो बन्ध-वधाध्यवसा[या]दिः । यथा छलितरामे—

“ येनावृत्य मुखानि साम पठतामत्यन्तमायासितं,

वाल्याद् येन हृताक्षसूत्रवलयप्रत्यर्पणैः क्रीडितम् ।

युष्माकं हृदयं स एष विशिखैरापूरितां [स] स्थलः,
मूर्छाघोरतमः प्रवेशविवशो बद्ध्वा लवो नीयते ॥ ” इति ।

वधाध्यवसायस्तु मृच्छकटिकायां चारुदत्तविषयः ।

तथा रत्नावल्याम्— “ पुनर्वासवदत्ता—अज्जउत्त ! णं खु अत्तणो कारणा
भणामि एसा मए निग्घिण-हिअयाए संपदा सागरिया विवज्जदि । ” इति ।

अत्र सागरिकाया बन्ध-वधामिभिर्विद्रवः ।

तथा वेणीसंहारे— “ युधिष्ठिरः—कः कोऽत्र ! सनिषङ्गं धनुरुपनीयताम् । कथं
न कश्चित् परिजनः ! भवतु वा । बाहुयुद्धसम्भावनाविहस्तमेनं दुरात्मानं गाढमालिङ्ग्य
ज्वलितं ज्वलनमभिपतामि । ” इति ।

अत्र सम्भ्रमात्मको विद्रव इति ।

शौर्य-कुल-विद्या-रूप-सौभाग्यादि-सम्भवमात्मविकथनं तु विचलनम् । यथा वेणी-
संहारे पञ्चमेऽङ्के— “ तात ! अम्ब !

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते,

तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य,

प्रणमति चरणौ वां मध्यमः पाण्डवेयः ॥

अपि च । तात !

चूर्णिताशेषकौरव्यः, क्षीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्क्त्वा सुयोधनस्योरु, भीमोऽयं शिरसाऽर्चति ॥ ” इति ।

अत्र स्वगुणाविष्करणाद् विचलनमिति ॥

अथ संरम्भः—

संरम्भः शक्तिकीर्तनम् ॥ ५९ ॥

संरब्धानामुत्तर-प्रत्युत्तरेणात्मशक्तिभाषणं संरम्भः । यथा वेणीसंहारे दुर्योधनं
प्रति क्रमाद् “ भीमः—अन्यच्च मूढ !

१ सं. छाया— आर्यपुत्र ! ननु खल्वात्मनः कारणाद् भणामि, एषा सम निर्घृणहृदयायाः
सम्मत सागरिका विपद्यते । २ मूढः प्र० ।

शोकं स्त्रीवन्नयनसलिलैर्यत् परित्याजितोऽसि,
 भ्रातुर्वक्षःस्थलविघटने यच्च साक्षी कृतोऽसि ।

आसीदेतत् तव कुनृपतेः कारणं जीवितस्य,
 क्रुद्धे युष्मत्कुलकमलिनी-कुञ्जरे भीमसेने ॥

राजा—दुरात्मन् ! भरतकुलपसद ! पाण्डवपशो ! नाहं भवानिव विकत्थना-
 प्रगल्भः । किन्तु—

दृश्यन्ति न चिरात् सुप्तं, बान्धवास्त्वां रणाङ्गणे ।
 मदग्दामिन्नवक्षोऽस्थि-वेणीकामीमभूषणम् ॥ ” इत्यादीति ।

असंरब्धस्यापि दृश्यते । यथा **वेणीसंहारे**— “ युधिष्ठिरः—

नूनं तेनाद्य वीरेण, प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ।
 बध्यतां केशपाशस्ते, स चास्याकर्षणक्षमः ॥ ” इति ।

सम्पेते क्रोधेन भाषणमात्रम्, संरम्भे तु बलकीर्तनमित्यनयोर्भेद इति ॥ ५९ ॥

अथ शक्तिः—

क्रुद्धप्रसादनं शक्तिः,

[क्रुद्धस्य] **प्रसादनमनुकूलनं बुद्धि-विभवादिशक्तिकार्यत्वेन सा शक्तिः ।** यदि
 वा क्रुद्धस्य द्विषतः प्रकर्षेण सादनं विनाशनं शक्तिः । यथा **रत्नावल्याम्**— “ राजा—

सव्याजैः शपथैः प्रियेण वचसा चित्तानुवृत्त्या भृशं,
 वैलक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखीनां मुहुः ।

प्रत्यासृत्तिमुपागता मम तथा देवी रुदत्या यथा,
 प्रक्षाल्येव तथैव बाष्पसलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥ ” इति ।

तथा **कृत्यारावणे** सप्तमाङ्कस्य पूर्वार्द्धे— “ कष्टं भोः ! कष्टम् ।

रामेण प्रलयेनेव, महासत्त्वेन लीलया ।
 पातितोऽयं दशशिराः, शृङ्गवानिव पर्वतः ॥ ” इति ।

अत्र विरोधिनो रावणस्य विनाशनमिति ।

एके तु विरोधप्रशमनं शक्तिमामनन्ति । यथा **उत्तरचरिते**— “ लवः—

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघन—

स्तदौद्भूत्यं कापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।

झगित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा,

महार्घस्तीर्थानामिह हि महतां कोऽप्यतिशयः ! ॥ ” इति ।

एतदप्यत्रैवान्तर्भूतम्, प्रसादने प्रसत्तेरपि भावात् । अस्ति चात्र लवस्य कुद्धस्य मनःप्रसत्तिरिति ।

प्रकृताभिप्रायविरुद्धाचरणहेतुरभिप्रायो भावान्तरमङ्गमत्रान्ये मन्यन्ते । यथा तापसवत्सराजे षष्ठेऽङ्के यौगन्धरायणस्य वासवदत्तां मरणाध्यवसायान्निवर्तयितुं भावः । तद्विरुद्धा *चिताविरचनक्रियाऽभिप्रायान्तरात् कृतेति भावान्तरम् । तत्र हि—
“ यौगन्धरायणः—भद्र विनीतक ! रचय चिताम् । ” इति ।

अन्ये तु शक्तेः स्थाने आज्ञां पठन्ति । युक्तायुक्तमविचार्य क्रोधाद् यदाज्ञापनं साऽऽज्ञा । यथा कृत्यारावणे त्रिजटया दारुणिकाऽभिधाना राक्षसी पृष्टा—
“ दारुणिण ! किं तुमं भणासि ?

दारुणिका—अय्ये तियडे ! अवि नाम अप्पडिहदा आणा मम सरीरे निवडिस्सइ, न उण ईदिसं अकज्जं करइस्सं ।

त्रिजटा—तैहा वि तुमं दारुणिअ त्ति वुच्चसि ! ”

(पुनः क्रमान्नेपथ्ये—)

“ हँ तियडे ! एसा दे पियसंही सीदा भत्तुणो मायासिरदंसणुप्पत्तीमरणनिच्छया अग्गि पविसिउकामा ।

त्रिजटा—हँ हदम्हि मंदभाइणी, मा दाणि दिव्वेण भत्तुणो आणा संवा(पा)-दीयदि । ”

एतस्मादवसीयते सीताव्यापादनाय क्रोधाद् रावणेन दारुणिकाया आज्ञा दत्तेति ।

§—द्वौद्वयं प्र० । *चरिता प्र० ।

१ सं. छाया—दारुणिके ! किं त्वं भणसि ?

२ आर्ये त्रिजटे ! अपि नाम अप्रतिहताऽऽज्ञा मम शरीरे निपतिष्यति, न पुनरीशमकार्यं करिष्ये ।

३ तथापि त्वं दारुणिकेत्युच्यसे !

४ हा ! त्रिजटे ! एषा ते प्रियसखी सीता भर्तुर्मायाशिरोदर्शनोत्पत्तिमरणनिश्चयाऽग्निं प्रवेष्टुकामा ।

५ हा ! हताऽस्मि मन्दभागिनी, मा इदानीं दैवेन भर्तुराज्ञा संवा(पा)यते ।

सर्वसन्धिष्वपि मतान्तराणि वृद्धोक्तत्वाद् भणिति*भेदाद् वैचित्र्यस्य रञ्जकत्वाच्च प्रमाणान्येव । अत एव सर्वसन्धिष्वप्यङ्गसङ्ख्याकरणमुदाहरणपरं द्रष्टव्यमिति ।

अथ प्ररोचना—

भाविसिद्धिः प्ररोचना ।

निर्वहणसन्धौ भाविनोऽर्थस्य सिद्धिः सिद्धत्वेनोपक्रमणं प्रकर्षेण रोच्यते दीप्यते ऽनया रूपकार्थ इति प्ररोचना । यथा वेणीसंहारे—“ पाञ्चालकः—‘ अहं च देवेन चक्रपाणिना ’ इत्युपक्रम्य, कृतं सन्देहेन ।

पूर्णतां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते,
कृष्णाऽत्यन्तचिरोज्जिते च कवरीबन्धे करोतु क्षणम् ।

रामे शातकुठारभासुरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि,
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ? ॥”

अत्र युधिष्ठिरराज्याभिषेकस्य द्रौपदीकेशसंयमनस्य च भाविनोऽपि सिद्धत्वेन कलनम् ।
यथा वा राघवाभ्युदये सप्तमेऽङ्के—

“ सीताया वदनं विकाशमयतां रामस्य शोकानलः,
शान्तिं यातु सगीतयश्चलभुजं तृत्यन्तु शाखामृगाः ।

सन्धानाय विभीषणः प्रयततां लङ्काधिपत्यश्रियः,
सौमित्रेर्दशकण्ठकण्ठविपिनं कालः किर्यांश्छिन्दतः ? ” ॥ इति ।

अन्ये तु सत्कारादेशनं प्ररोचनामाहुः । यथा वेणीसंहारे—“ युधिष्ठिरः—
(पुरुषमवलोक्य) भद्र ! उच्यतां सहदेवः क्रुद्धस्य वृकोदरस्यापर्युषितां दारुणां प्रतिज्ञामुप-
लभ्य प्रनष्टस्य मानिनः कौरवनाथस्य पदवीमवेक्षितुमिति निपुणमतयस्तेषु तेषु स्थानेषु परात्म-
वेदिनश्चारा मन्त्रिणः सचिवाश्च भक्तिमन्तः पटुपटहन्त्यक्तघोषणाः सुयोधनसञ्चारवेदिनः प्रति-
श्रुत-धन-पूजा-प्रत्युपक्रियाः सञ्चरन्तु समन्तपञ्चकमिति । धनपूजाप्रतिश्रवणप्रचोदिताः प्रत्युप-
कारे वर्तिष्यन्ते दुर्योधनप्रतिलम्भवातायै । ” इति ।

अन्ये त्वस्य स्थाने युक्तिं पठन्ति । युक्तिश्च सविच्छेदोक्तिः । यथा पुष्प-
दूषितके—“ समुद्रदत्तः—

भर्ता तवाहमिति कष्टदशाविरुद्धं, पुत्ररतवैष कुत इत्यनुदारतैषा ।

शस्त्रं पुरः पतति किं करवाणि हन्त !, व्यक्तं विरौमि यदि साऽभ्युपपत्स्यते माम् ॥ ” इति

अथादानम्—

फलसामीप्यमादानम्,

मुख्यफलस्य दर्शनमादानम् । यथा नागानन्दे— “ नायकमुद्दिश्य गरुडः—

नागानां रक्षिता भाति, गुरुरेष यथा मम ।

तथा सर्पाशनाकाङ्क्षा, व्यक्तमद्यापनेष्यति । ” इति ।

अत्र नाग-रक्षा-लक्षणस्य मुख्यफलस्य सामीप्यनिबन्ध इति ॥

अथ व्यवसायः—

व्यवसायोऽर्थहेतुयुक् ॥ ६० ॥

‘युगिति’ योजनं युक् । अर्थनीयफलस्य हेतुस्तद्योगो व्यवसायः । यथा रत्नावल्याम्— “ ऐन्द्रजालिकप्रवेशादारभ्य ‘एको उण खेडओ तए अवस्सं पेस्वि- (क्खि)दव्वो’ इति यावत् । अत्र हि यौगन्धरायणेन यदङ्गीकृतं तन्निष्पादकहेतुसमागमः । अन्ये तु— ‘व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः’ इति पठन्ति । यथा वेणीसंहारे—

“ नूनं तेनाद्य वीरेण, प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ।

बध्यते केशपाशस्ते, स चास्याकर्षणक्षमः ॥ ” इति ।

एतच्च ‘संरम्भः शक्तिकीर्तनम्’ इत्यनेनैव सङ्गृहीतमिति ।

केचिदन्यतमाङ्गानङ्गीकारेण द्वादशाङ्गमेवैतं सन्धिमिच्छन्ति, एवं गर्भसन्धिमपीति ।

एतान्यवमर्शसन्धेस्त्रयोदशाङ्गानि ॥ ६० ॥

अथ निर्वहणसन्धेरङ्गानि लक्षयितुमुद्दिशति—

सन्धिनिरोधो^१ ग्रन्थनं, निर्णयः^२ परिभाषणम् ।

उपास्तिः^३ कृतिरानन्दः^४, समयः^५ परिग्रहणम् ॥ ६१ ॥

भाषणं^६ काव्यसंहारं^७ पूर्वभावं^८ प्रशस्तयः^९ ।

चतुर्दशाङ्गो निर्वाहः,

विशेषानुपादानात् सर्वाण्येवैतानि प्रधानानि ॥

अथ सन्धिः—

सन्धिबीज-फलागमः ॥ ६२ ॥

मुखसन्धौ न्यस्तस्य प्रारम्भावस्थाविषयीकृतस्य बीजस्योद्घाटौन्मुख्याद्यैर्विकारैः फले
फलागमावस्थायामागमनं दौकनं सन्धिः । यथा रत्नावल्याम्—

“ वसुभूतिः—(अग्निविद्रवानन्तरं सागरिकां निर्वर्ण्य) बाभ्रव्य ! सुसदृशीयं राज-
पुत्र्याः ।

बाभ्रव्यः—ममाप्येवमेव मनसि । ” इति ।

अत्र मुखे यदुप्तं बीजं, तन्निकटीभूतमिति । इदमङ्गमवश्यं निबन्धनीयम् ॥ ६२ ॥

अथ निरोधः—

निरोधः कार्यमीमांसा,

नष्टस्य कार्यस्य युक्तये यदन्वेषणं, तन्निरुद्धवस्तुविषयत्वात् निरोधः । यथा
छलितरामे “ लक्ष्मणेन बद्ध्वाऽऽनीतो लवो यज्ञार्थं सीताप्रतिकृतिमुपकल्पितां रामसदसि
दृष्ट्वा स्वगतमाह—

“ अये ! कथमियमम्बा राजद्वारमागता ? (उत्थाय सहसोपगत्याञ्जलिं बद्ध्वा)
अम्ब ! अभिवादये (निरूप्य) कथमियं काञ्चनमयी ? (अपसृत्योपविशति, सर्वे परस्पर-
मवलोकयन्ति)

रामः—(दृष्ट्वा) वत्स ! किमियं तव माता ?

लवः—राजन् ! ज्ञायते सैवेयमस्मज्जननी, किन्त्वेषा देवी भूषणोज्ज्वला ।

(रामः सबाष्पं हस्ते गृहीत्वा समीपे उपवेशयति)

लक्ष्मणः—(साक्षम्) आयुष्मन् ! किं नामधेया सा देवानाम्प्रियस्य जननी ?

लवः—तां खलु मातामहोऽस्माकमभिधत्ते सीतेति ।

लक्ष्मणः—(सबाष्पं रामस्य पादयोर्निपत्य) आर्य ! दिष्ट्या वर्धसे । सपुत्रा
जीवत्यार्या ।

अत्र नष्टस्य सीताजीवनकार्यस्य युक्त्या मीमांसेति ॥

अथ ग्रथनम्—

ग्रथनं कार्यदर्शनम् ।

कार्यं मुख्यफलम् । ग्रथ्यते सम्बध्यते व्यापारेण मुख्यफलमनेनेति ग्रथनम् ।
यथा वेणीसंहारे—

“ भीमसेनः—पाञ्चालि ! न खलु मयि जीवति संहर्तव्या दुःशासनविल्लिता वेणि-
रात्मपाणिना । तिष्ठतु तिष्ठतु स्वयमेवाहं संहरामि । ” इति ।

अत्र द्रौपदीकेशसंयमनकार्यस्य व्यापारेण ग्रथनमिति ॥

अथ निर्णयः—

निर्णयोऽनुभवख्यातिः,

ज्ञेयेऽर्थे सन्दिहानमप्रतिपद्यमानं वा प्रति यदनुभवस्यानुभूतस्यार्थस्य निर्णयार्थं कथनं
त[त्] ज्ञेयार्थनिर्णयात् निर्णयः । यथा यादवाभ्युदये “ समुद्रविजयं प्रति वासुदेवः—
(सप्रमोदम्) देव ! मया कंसप्रतिभयेन कृष्णं गोकुले गोपयता यो महान् क्लेशोऽनुभूत-
स्तस्य फलमिदानीमभूत् । किन्तु लोकपरिज्ञानभयेन यन्मया देवपादानामपि न विज्ञप्तं, तत्र
देवेन क्षन्तव्यम् । ”

अत्र वसुदेवेन स्वानुभूतं कृष्णगोपनक्लेशं समुद्रविजयो बोधितः ।

यथा वा पुष्पदूषितके प्रकरणे— ‘ किन्नामनक्षत्रोऽयं बालकः ? ’ इति समुद्रदत्तेन
पृष्ठः सेनापतिः— ‘ विशाखानक्षत्रोऽयं बालकः ’ इत्याह ।

समुद्रदत्तः श्रुत्वा पूर्वानुभूतं नन्दयन्तीसमागमं स्मरन्नाह— “ तदा किल नन्दयन्त्या
पृष्ठेन मया कथितं यथा—

एतौ तौ प्रतिदृश्येते, चारुचन्द्रसमप्रभौ ।

ख्यातौ कल्याणनामानावुभौ *तिष्ठ-पुनर्वसू ॥ ” इति ।

तदाधानाद् दर्शमं जन्मनक्षत्रमिति ज्योतिःशास्त्रसमयविदो यद् ब्रुवते, तदुपपन्नमेव
इति ॥

अथ परिभाषा—

परिभाषा स्वनिन्दनम् ॥ ६३ ॥

स्वापराधोद्धट्टनं परिभाषा । यथा तापसवत्सराजे “ वासवदत्तां प्रति
राजा— (सास्त्रम्) देवि ! किं ब्रवीषि ?

यथा तथा धृतप्राणं, निःस्नेहं निरपन्नपम् ।

आनन्दामृतवर्षिण्या, †दृष्ट्याऽप्यनुगृहाण माम् ॥ ”

यथा वा **नलविलासे** “ दमयन्तीं प्रति नलः—

न प्रेम निहितं चित्ते, न चाचारः सतां स्मृतः ।

त्यजता त्वां वने देवि !, मया दारुणमाहितम् ॥ ”

यथा वा **राघवाभ्युदये** “ रामः—(स्वगतम्)

वैदेहीं हृतवांस्तदेष महतः सङ्ख्ये विषद्य कलमान्,

चक्रोत्पाटितकन्धरो दशमुखः कीनाशदासीकृतः ।

प्राणान् यद्विरहेऽप्यहं विधृतवांस्तेन त्रपापांसुरं,

वक्त्रं दर्शयितुं तथापि न पुरस्तस्या विलक्षः क्षमः ॥ ”

एषु वत्सराज-नल-रामभद्राणां स्वापराधोद्धटनमिति ।

एतदङ्गं रञ्जकत्वादत्रावश्यं निबन्धनीयम् ।

एके तु ‘ परिभाषा मिथो जल्पः । ’ इति पठन्ति । अत्रापीदमेवोदाहरणमिति ॥६३॥

अथोपास्तिः—

सेवोपास्तिः

सेवा परप्रसत्तिहेतुर्व्यापारः । यथा **वेणीसंहारे**—

“ भीमः—(द्रौपदीमुपसृत्य) देवि ! पञ्चालतनये ! दिष्ट्या वर्धसे रिपुकुलक्षयेण । ”

अनेन भीमेन द्रौपद्याः प्रसादितत्वात् पर्युपास्तिः ।

यथा वा **रघुविलासे** “ रामः—(सविनयं सीतां प्रति)

प्राणान् यद्विरहेऽप्यहं विधृतवान् देवि ! प्रियप्राणितः,

तत् क्षन्तव्यमशेषमेष समयः स्मेराक्षि ! नैव क्रुधाम् ।

सौमित्रेः कपिभर्तुरस्य च मनःप्रीत्यै तदेहि प्रिये !,

हस्तिस्कन्धमलङ्कुरुष्व ननु ते पूर्णः प्रतिज्ञाऽवधिः ॥ ”

अत्र रामस्य सीताप्रसत्तिहेतुर्व्यापारः ।

अन्ये त्वस्य स्थाने प्रियहिताचरणजनितां प्रसक्तिं प्रसादमङ्गं मन्यन्ते । यथा

तापसवत्सराजे “ गृहीतपञ्चालाधिपतिं रुमण्वन्तं यौगन्धरायणं च प्रति राजा साधु सचिवाग्रेसर ! साधु ।

श्लाघ्या धीर्धिवणस्य रावणवशं यातः सुराणां पतिः,

सर्वं वेत्त्युशना रसातलमहाकालान्धकारे बलिः ।

इत्यस्माननपेक्ष्य वैरिविजयप्राप्तौजसोः के वयं ?

स्तोतारः स्वयमेव वेत्तु युवयोर्लोक*स्तयोश्चान्तरम् ॥ ”

अत्र वत्सराजस्यामात्याभ्यां प्रियहिताचरणजनिता प्रसत्तिरिति ॥

अथ कृतिः—

कृतिः क्षेमम्,

लब्धस्य परिपालनं क्षेमः । यथा रत्नावल्याम्—

“ वासवदत्ता—अग्यउत्त ! दूरे से णादिउलं । ता तथा करेसि, जधा बंधुअणं न सुमरेदि । ”

अनेन लब्धाया रत्नावल्याः स्थिरीकरणम् ।

अन्ये पुनरस्य स्थाने प्राप्तस्य प्रातिकूल्यशमनं द्युतिमाहुः । यथा सुद्वाराक्षसे—

“ चाणक्यः—अमात्य राक्षस ! अपीष्यते चन्दनदासस्य जीवितम् ?

राक्षसः—भो विष्णुगुप्त ! कुतः सन्देहः ?

चाणक्यः—अगृहीतशस्त्रेण भवता नानुगृह्यते वृषल इत्यतः सन्देहः ।

तद् यदि सत्यमेव चन्दनदासस्य जीवितमिष्यते, गृह्यतामिदं शस्त्रम् ।

राक्षसः—विष्णुगुप्त ! मा मैवमयोग्या वयमस्य, विशेषतस्त्वया गृहीतस्य ग्रहणे ।

पुनर्बहु प्रशस्य राक्षसं चाणक्य आह— किमनेन ? भवतः शस्त्रग्रहणमन्तरेण न चन्दनदासस्य जीवितमस्ति ।

राक्षसः—नमः सर्वकार्यप्रतिपत्तिहेतवे †सुहृत्स्नेहाय । का गतिरेष गृह्णामि । ”

एतत् लब्धस्य राक्षसस्य साचिव्यग्रहणवामताप्रशमनाद् द्युतिः ।

अपरे तु क्रोधादेः प्राप्तस्य शमनं द्युतिमामनन्ति । यथा वेणीसंहारे—

१ सं. छाया— आर्यपुत्र । दूरेऽस्या ज्ञातिकुलम्, तत् तथा कुर्याः, यथा बन्धुजनं न स्मरति ।

*कृतयो— प्र० । †सुहृ । अहाय प्र० ।

“ भीमसेनः—राजपुत्रि ! अलं मामेवमवलोक्य त्रासेन ।

कृष्टा येनासि राज्ञां सदसि नृपशुना तेन दुःशासनेन,
स्त्यानान्येतानि तस्य स्पृश मम करयोः पीतशेषाण्यसृज्जि ।

कान्ते ! राज्ञः कुरूणामतिसरसमिदं मदग्दाचूर्णितोरो—

रङ्गेऽङ्गेऽसृग् निषिक्तं तव परिभवजस्यानलस्यास्तु शान्त्यै ॥ ”

अत्र भीम-द्रौपद्याः क्रोधोपशमः ।

तथा रत्नावल्याम्—

“ देव ! श्रूयताम् । इयं हि सिंहलेश्वरदुहिता सिद्धेनादिष्टा । योऽस्याः पाणिं ग्रहीष्यति, स सार्वभौमो *राजा भविष्यति । ” इत्यादेरारभ्य “ परिज्ञातायाः स्वभगिन्याः सम्प्रति करणीये देवी प्रमाणम् । ” इति यावत् ।

अनेन स्वाजन्याव्रगमात् वासवदत्तायाः सागरिकां प्रतीर्ष्या-कोऽस्य शमनमिति ॥

अथानन्दः—

आनन्दो वाञ्छितागमः ।

प्रकारशतैर्वाञ्छितस्यार्थितस्य सामस्त्येन आगमः प्राप्तिरानन्दहेतुत्वादानन्दः ।

यथा रत्नावल्याम्—

“ वासवदत्ता—(राजानमुपेत्य) अञ्जउत्त ! पडिच्छ एदं ।

राजा—(हस्तौ प्रसार्य) को देव्याः प्रसादं न बहु मन्यते ?

विदूषकः—ही ही ! भो ! जयदु भवं । णं पुहवी इदाणि हत्थे भूद ग्येव पियवयस्सस्स । ” इति ॥

अथ समयः—

समयो दुःखनिर्वासः,

दुःखनिर्गमयुक्तः कालः समयः । यथा मृच्छकटिकां चारुदत्तं पालकस्य राज्ञा आज्ञया वध्यत्वेन चाण्डालगोचरगतं तत्क्षणप्राप्तराज्यस्यार्थकस्याज्ञया शार्वलिक आह—
“ अपयात अपयात जाल्माः ! (दृष्ट्वा सहर्षम्) त्रियते चारुदत्तः सह वसन्तसेनया । सम्पूर्णाः खल्वस्मत्स्वामिनो मनोरथाः ।

*राज्ञा प्र० । १ सं. द्यःया-आर्यपुत्र ! प्रतीच्छताम् ।

२ ही ही ! भो ! जयदु भवान् । ननु पृथ्वीराजी हस्ते भूतैव प्रियवयस्यस्य ।

[१] नाटक-निर्णयः ।

९७

दिष्ट्या भो ! व्यसनमहार्णवादगाधाद्,
 उत्तीर्णं गुणवृत्तया सुशीलवत्या ।
 त्वामेव प्रियतमया युतं समीक्षे,
 ज्योत्स्नाऽऽढ्यं शशिनमिवोपरागमुक्तम् ॥ ”

अत्र चारुदत्तस्य दुःखापगम इति ॥

अथ परिगूहनम्—

अद्भुताप्तिः परिगूहनम् ॥ ६४ ॥

विस्मय-स्थायिभावात्मकस्याद्भुतरसस्य प्राप्तिरूपगूहनम् । यथा रामाभ्युदये
 रामेण प्रत्याख्याता सीता ज्वलनं प्रविष्टा । तदनन्तरं नेपथ्ये कलकलः—

“ धूमत्रातं वितानीकृतमुपरि शिखादोर्भिरभ्रंलिहग्रैः,
 विभ्रद् आजिष्णु रत्नं ततमुरसि तथा चर्म चामूरवं च ।
 भूयस्तेजःप्रतनैर्विरहमलिनतां क्षालयन्नङ्गभाजः,
 देव्याः सप्तार्चिराविर्भवति विफलयन् वाञ्छितान्यन्तकस्य ॥ ”

ततः प्रविशति पटाक्षेपेण सीतामादाय वह्निः । सर्वे दृष्ट्वा ससम्भ्रममुत्थाय— ‘ आश्चर्य-
 माश्चर्य ! नमो भगवते हुताशनाय ’ इति प्रणमन्ति । ”

अत्राग्निप्रविष्टसीताप्रत्युज्जीवनाद् अद्भुतप्राप्तिः ।

यंथा वा रघुविलासे—

“ मध्येऽम्भोधि बभूव विंशतिभुजं रक्षो दशास्यं पुनः,
 तत् पाताल-मही-त्रिविष्टप-भटांश्चक्राम दोर्विक्रमैः ।
 मर्त्यस्तस्य पुनर्मृणालतुल्या चिच्छेद कण्ठाटवीं,
 वैराग्यस्य च विस्मयस्य च पदं रामायणं वर्तते ॥ ”

पुष्पदूषितके तु निर्णयवर्जितानि सन्ध्यादीन्यङ्गानि परिगूहणान्तान्येकस्मिन्नेव श्लोके
 दृश्यन्ते । तथाहि—

“ समुद्रदत्तः—स्वप्नोऽयम् ।

सेनापतिः—न हि ।

समुद्रदत्तः—विभ्रमो नु मनसः । सन्धिः १ ।

सेनापतिः—शान्तम् ।

समुद्रदत्तः—तदेषा त्रपा । निरोधः २ ।

सेनापतिः—जाया ते । ग्रथनम् ३ ।

समुद्रदत्तः—कथमङ्क-बालतनया ? । परिभाषणम् ४ ।

सेनापतिः—पुत्रस्तवायम् ।

समुद्रदत्तः—मृषा । द्युतिः ५ ।

सेनापतिः—आलम्बाय न एष वेत्ति नियतं सम्बन्धमेतद्गतम् । प्रसादः ६ ।

समुद्रदत्तः—केनैतद् घटितं विसन्धि ? । आनन्दः ७ ।

सेनापतिः—विधिना । समयः ८ ।

समुद्रदत्तः—(सुतरूपं दृष्ट्वा) सर्वं समायुज्यते । ” परिगूहनमिति ९ ॥ ६४ ॥

अथ भाषणम्—

भाषणं साम-दानोक्तिः,

साम्नो वचनं, ददतश्च वचनम् । आभ्यामुपलक्षणपरत्वात् प्रियं हितं च गृह्यते ।
यथा **मृच्छकट्याम्**— “ आर्यकराज्ञया शार्वलिकश्चारुदत्तमाह—

“ त्वद्यानं यः समारुह्य, गतस्ते शरणं पुरा ।

पशुवद् वितते यज्ञे, हतस्तेनाद्य प[र]लोकः ॥

चारुदत्तः—शार्वलिक ! किं योऽसौ राज्ञा ×पालकेन घोषादानीय निष्कारणं
कूटागारे बन्धने बद्ध आर्यकनामा त्वया मोचितः ?

शार्वलिकः—सत्यम् । सिंहासनाधिरोहे अनुष्ठितमात्रे च तेन तव सुहृदा राज्ञा आर्य-
केणोज्जयिन्यां च वेलातटे तुभ्यं राज्यमतिसृष्टम् । तत् प्रतिमान्यतां प्रथमः सुहृत्प्रणयः ।
(पुनर्वसन्तसेनामाह—) आर्ये वसन्तसेने ! राजा तवोपरि तुष्टो भवतीं वधूशब्देनानु-
गृह्णाति ।

वसन्तसेना—^१अज्ज सब्बलिय ! कयत्थ म्हि ।

(पुनश्चारुदत्तमाह—) आर्य ! किमस्य भिक्षोः क्रियताम् ?

चारुदत्तः—भिक्षो ! किं तव बहु मतम् ?

भिक्षुः—^२अणिच्चत्तणं पेक्खिय +पब्बज्जा—बहुमाणे संवुत्ते ।

१ सं. छाया-आर्य शार्वलिक ! कृतार्थाऽस्मि । २ अनित्यत्वं प्रेक्ष्य प्रव्रज्याबहुमानः संवृत्तः ।

× बाल-प्र० । + पव्वजा- प्र० ।

चारुदत्तः—सखे ! दृढोऽस्य निश्चयः, तत् पृथिव्यांसर्वविहारेषु कुलपतिः क्रियताम् ।

शार्वलिकः—एवमेतत् ।

चारुदत्तः—प्रियं नः ।

वसन्तसेना—^१संपदं जीविद म्हि ।

शार्वलिकः—स्थावरकस्य किं क्रियताम् ?

चारुदत्तः—सुभृत्योऽयमदासोऽस्तु ।

शार्वलिकः—एवं यथाऽऽहार्यः । ”

अत्र साम्ना दानेनान्यैश्च प्रियहितैरुक्तिः । अनयोः पृथगप्युक्तिर्निबध्यत एव ।
इदमप्यङ्गमवश्यं निबन्धनीयमेवेति ॥

अथ पूर्वभावः—

प्राग्भावः कृत्यदर्शनम् ।

यथा रत्नावल्याम्—

“ यौगन्धरायणः—^२इवं विज्ञाय भगिन्याः सम्प्रति करणीये देवी प्रमाणम् ।

वासवदत्ता—^३कुडं ग्येव किन्न भणसि पडिवाहेदि (एहि) से रयणमालं ति । ”

अत्र ‘ वत्सराजाय रत्नावली दीयताम् ’ इति कार्यस्य यौगन्धरायणाभिप्रायानुप्रविष्टस्य
वासवदत्तया दर्शनम् ।

यथा वा यादवाभ्युदये—

“ युधिष्ठिरः—देव ! कृष्णोऽयं भरतार्धचक्रवर्ती नवमो वासुदेव इति मुनयः शंसन्ति ।

समुद्रविजयः—जाने भरतार्धराज्ये कृष्णमभिषेक्तुं मामुत्साहयति महाराजः ।

युधिष्ठिरः—एतदेव देवस्य जरासन्धवधप्रयासफलम् । ” इति ।

अत्र युधिष्ठिराभिमतं कृष्णराज्याभिषेककार्यं समुद्रविजयेन दर्शितम् ।

मुखसन्ध्याद्युक्तवाक्यसदृशवाक्यदर्शनं पूर्ववाक्यमङ्गमस्य स्थाने केचिदामनन्ति । यथा

मुद्राराक्षसे—

“ चाणक्यः—(पुरुषं प्रति) इदं च वक्तव्यो विजयो दुर्गपालः । अमात्यराक्षसदर्शन-
प्रीतो देवश्चन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति— ‘ विना हस्तिभ्यः क्रियतां सर्वबन्धनमोक्षः ’ इति,
अथवा अमात्यराक्षसे नेतरि किं हस्तिभिः प्रयोजनम् ?

१ सं. छाया-साम्प्रतं जीविताऽस्मि । २ स्फुटमेव किं न भणसि, प्रतिपादय अस्मै रत्नमाला-
(रत्नावली) मिति ।

विना वाहन-पोताभ्यां, मुच्यतां सर्वबन्धनम् ।
पूर्णप्रतिज्ञेन मया, केवलं बध्यते शिखा ॥ ”

अत्र मुखे यदुपक्षिप्तम्— ‘वध्यः को नेच्छति शिखां मे ?’ इति तदेव भङ्ग्यन्तरे-
णोपन्यस्तमिति । उद्देशोक्तसंज्ञातः संज्ञान्तरेण यल्लक्षणविधानं सर्वत्र तत् छन्दोऽनुरोधा-
दिति ॥

अथ काव्यसंहारः—

[वरेच्छा काव्यसंहारः,]

ईप्सितं दातुमभिलाषो वरेच्छा, तज्जनितो ‘भूयः किं ते प्रियमुपकरोमि ?’ इति
प्रश्न इत्यर्थः । स च ग्रहीतर्यप्रतीच्छति प्रतीच्छति च सम्पादयितुर्भूयसीमिच्छां दर्शयितुं
निबध्यते । तत्र सति सर्वस्मिन्नेवेप्सिते सम्पन्ने प्रस्तुतं काव्यमेव संह्रियत इति काव्यसंहारः ।

यथा कृत्यारावणे “सीतारक्षणे रामस्य प्रिये हिते च महति कर्मणि कृतेऽप्य-
सन्तुष्यन्नगिराह—‘वत्स ! उच्यतां किं ते भूयः प्रियमनुकरोमि ?’ इति ।

रामः—भगवन्नतः परमपि प्रियमस्ति ?” इति ।

यथा वा यादवाभ्युदये—

“युधिष्ठिरः—देव ! किमतः परं प्रार्थ्यते यदूनाम् ?

समुद्रविजयः—(साश्चर्यम्) किमतः परमपि प्रार्थनीयमस्ति ?

त्रातो घोषमुवां विधृत्य मधुजित्, कंसः क्षयं लम्बितः,

सम्प्रत्येव विनिर्मितं मगधभूभर्तुः कबन्धं वपुः ।

पादाक्रान्तमजायतार्द्धभरतं तद् ब्रूहि नः किं परं ?

श्रेयोऽस्मादपि पाण्डवेश ! पुन[र]प्याशास्महे यद् वयम् ॥ ”

अनयोरप्रतिगृहीते वरे काव्यसंहारः ।

तथा इन्दुलेखायां नाटिकायां “राज्ञी नायिकामिन्दुलेखामाह—“ईदिसीए तुह
इमाए कुलाणुसरिसीए सीलसंपत्तीए संमुहीकदस्स मे ह्रिदयस्स उववन्नो य्येव समुचिदाए
पडिवत्तीए अयं अवसरो, ता मम य्येव पियं करिंती वरेसु जं ते समीहिदं ।

१ सं. छाया— ईदृश्या तवानया कुलाणुसदृश्या शीलसम्पत्त्या सम्मुखीकृतस्य मे ह्रदयस्योपपन्न
एव समुचितया प्रतिपत्त्याऽयमवसरस्तत् ममैव प्रियं कुर्वन्ती वृणुष्व यत् ते समीहितम् ।

नायिका—^१ईदिसस्स देवीपसायस्स न दाव अधियं सरिसं किं पि भविस्सदि, जं वरइस्सं । तथा वि को देवीए पसादाणं पज्जत्तकामो ? ता पियदंसणं मे पसादीकरोदु देवी ।

राज्ञी—बाढं पडिवादिदा ।

नायिका—मैंहंतो पसादो । (स्वगतम्) संपदं पमज्जिय भुजिस्सभावं पियदंसणाए इच्छा-गुरूव-नेहस्स अणुसरिसं ववहरिस्सं ।'

अत्र वरस्य प्रतिग्रह इति ।

इदमङ्गमवश्यं निबन्धनीयं प्रशस्तिनान्तरी[य]कत्वादिति ॥

अथ प्रशस्तिः—

प्रशस्तिः शुभशंसना ॥ ६५ ॥

जगतः कल्याणाशंसना प्रशस्तिः । तच्च नायकस्तदन्यो वा पठति । यथा **कृत्या-रावणे** “रामः—तथापीदमस्तु—

यथाऽयं मम सम्पूर्णः, चिन्तितार्थो मनोरथः ।

एवमभ्यागतो रङ्गः, सर्वपापैः प्रमुच्यताम् ॥

अपि च—

निरीतयः प्रजाः सन्तु, सन्तः सन्तु चिरायुषः ।

प्रथन्तां कवयः काव्यैः, सम्यग् नन्दन्तु मातरः ॥”

यथा वा **यादवाभ्युदये** “युधिष्ठिरः—तथापि किमपि ब्रूमो वयम्—

कल्याणं भूर्भुवःस्व[ः] प्रसरतु, विपदः प्रक्षयं यान्तु सर्वाः,

सन्तः श्लाघां भजन्तामपचयमयतां दुर्मतिर्दुर्जनानाम् ।

धर्मः पुष्पातु वृद्धिं सकलयदुमनःकैरवारामचन्द्रः,

प्राप्य स्वातन्त्र्यलाक्ष्मीं मुदमथ वहतां शाश्वतीं यादवेन्द्रः ॥”

इयं चावश्यं निबन्धनीया । तथेतिवृत्तान्तर्भूता चेयम्, तेनास्याः ऽपृथग्गणने चतुःषष्टि-रप्यङ्गसङ्ख्या भवति । सन्धि-निरोध-ग्रथन-पूर्वभाव-काव्यसंहार-प्रशस्तिभ्योऽन्याङ्गानां शेष-

१ ईदृशस्य देवीप्रसादस्य न तावदधिकं सदृशं किमपि भविष्यति, यद् वरिष्यामि । तथापि को देव्याः प्रसादानां पर्याप्तकामः ? तत् प्रियदर्शनां मे प्रसादीकरोतु देवी । २ बाढं प्रतिपादिता । ३ महान् प्रसादः । साम्प्रतं प्रमार्ज्य भुजिष्यभावं प्रियदर्शनाया इच्छा-गौरव-स्नेहस्यानुसदृशं व्यवहरिष्ये ।

†—लक्ष्मी प्र० । § प्रथ- प्र० ।

सन्धिष्वपि कार्यवशतो निबन्धः । अत्रापि च स्वेच्छया नियोगः । एतानि निर्वहण-
सन्धेश्चतुर्दशाङ्गानि । सर्वसन्धीनां चाङ्गानीतिवृत्ताविच्छेदार्थमुपादीयन्ते इतिवृत्तस्याविच्छेदश्च
रसपुण्यर्थः, विच्छेदे हि स्थाय्यादेस्त्रुटितत्वात् कुतस्त्यो रसास्वादः ? ततो रसविधानैकतान-
चेतसः कवेः प्रयत्नान्तरानपेक्षं यदङ्गमुज्जृम्भते, तदेवोपनिबद्धं सहृदयानां हृदयमानन्दयति ।
अङ्गानि च स्थायि-विभावानुभाव-व्यभिचारिरूपाणि द्रष्टव्यानि । अमीषां च स्वसन्धौ
सन्ध्यन्तरे च योग्यतया निबन्धः । योग्यतां च रसनिवेशैकव्यवसायिनः **प्रबन्धकवयो**
विदन्ति, न पुनः शब्दार्थग्रथनवैचित्र्यमात्रोन्मदिष्णवो **मुक्तकवयः** । तेनैकमप्यङ्गं रस-
पोषकत्वादेकस्मिन्नपि सन्धौ द्विस्त्रिर्वा निबध्यते । यथा **वेणीसंहारे** सम्फेद-विद्रवौ
पुनः पुनर्दर्शितौ वीर-रौद्रसावुहीपयतः । **रत्नावल्यां** च विलासः पुनः पुनरुक्तः शृङ्गार-
मुल्लासयति । अतः परमपि निबन्धस्तु वैरस्यमावहतीति । तथाऽङ्गद्वयेन साध्यं यदेकेनैव
सिध्यति, तदेकमेव निबध्यते । यथा श्रीभीमदेवसूनुर्वसुनागस्य कृतौ **प्रतिमाऽनिरुद्धे**
परिकरार्थस्योपक्षेपेणैव गतत्वान्न तन्निबन्धः । एवमङ्गत्रयेणापि । यथा **भेज्जलविरचिते**
राधाविप्रलम्भे रासकाङ्क्षे परिकर-परिन्यासयोरुपक्षेपेणैव गतत्वान्न तन्निबन्धः । एवं
परस्परान्तर्भावे चतुरङ्गोऽपि क्वापि सन्धिर्भवति ।

अत्रान्तरे च **केचिदेकविंशति*** सन्ध्यन्तराणि स्मरन्ति—

“सार्धं भेदेस्तथा दण्डो, दानं च वैध एव च ।

प्रत्युत्पन्नमतित्वं च, गोत्रसंखलितमेव च ॥

साहसं च भयं चैवं †भीमार्थी क्रोधे‡ एव च ।

‡ओजः\$ संवरेण ‡न्तिः, तथा हेत्ववधारणम् ॥

‡दूतो लेखस्तथा संभ्राः, चित्रं मेद इति स्मृतः ।” इति ।

एषु च केषांचित् सामादीनां स्वयमङ्गरूपत्वात्, केषांचिन्मत्यादीनां व्यभिचारिरूपत्वात्,
दूत-लेखादीनामिति वृत्तरूपत्वाद्, अन्येषामुपक्षेपाद्यन्तर्भावाच्च न पृथक् लक्षणऽ-प्रयासः ।
तथाहि गर्भसन्धौ साम-दानादिरूपसङ्ग्रहोऽङ्गम् । मत्यादयो व्यभिचारिषु लक्षयिष्यन्ते ।
दूत-लेखादीनामिति वृत्तरूपता दृश्यते । तथा **उदात्तराघवे** हेत्ववधारणात्मा उपक्षेपः ।
प्रतिमाऽनिरुद्धे स्वप्नरूपः । **रामाभ्युदये** भयात्मा । **वेणीसंहारे** क्रोधात्मा ।
एवमन्येष्वप्यङ्गेष्वन्तर्भावः कीर्तनीय इति ॥ ६५ ॥

इति श्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञनाट्यदर्पणविवृतौ नाटक-
निर्णयः प्रथमो विवेकः ॥ १ ॥

[२]

अथ प्रकरणाद्येकादशरूपनिर्णयो द्वितीयो विवेकः ।

अथ 'नाटकं प्रकरणं च' इत्यतो नाटकं लक्षयित्वा, प्रकरणं लक्ष्यते—

प्रकरणं वणिग्-विप्र-सचिव-स्वाम्यसङ्करात् ।

मन्दगोत्राङ्गनं दिव्यानाश्रितं मध्यचेष्टितम् ॥ १ ॥

दास-श्रेष्ठि-विद्वैर्युक्तं, क्लेशाढयं तच्च सप्तधा ।

कल्प्येन फल-वस्तूनामेक-द्वि-त्रिविधानतः ॥ २ ॥

प्रकर्षेण क्रियते कल्प्यते नेता फलं वस्तु वा व्यस्त-समस्ततयाऽत्रेति प्रकरणं प्रसिद्ध-
त्वात् लक्ष्यमनूय लक्षणं विधीयते । वणिजः क्रय-विक्रयकृतः । विप्राः षट्कर्मणः ।
सचिवो राज्यचिन्तकः । अयं वणिग्-विप्रयोर्मध्यपात्यपि धीरोदात्त-धीरप्रशान्तौ प्रकरणे
नेतारौ भवतः [इति प्रतिपादनार्थं पृथगुपात्तः ।] यस्त्वमात्यं नेतारमभ्युपगम्य धीरप्रशान्त-
नायकमिति प्रकरणं विशेषयति, स वृद्धसम्प्रदाय-वन्द्यः । यदाहुः—'सेनापति-
रमात्यश्च, धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ' इति । असङ्करादिति व्यक्तिभेदेन वणिगादयो नेतारः,
न पुनरेकस्यामेव प्रकरणव्यक्तौ समवकारादिवत् त्रयोऽपि । मन्दगोत्रा मन्दकुलाङ्गना
नायिका यत्र । यद्वा मन्दा मन्दवृत्ता *गोत्राङ्गना यत्र । अत एवात्र नायिकौचित्येन नायको-
ऽपि मन्दगोत्र एव । एवं च पु^५पदूषितकेऽशोकदत्तादिशब्दाकर्णनेन समुद्रदत्तस्य नन्द-
यन्त्यां या व्यलीकशङ्कोपनिबद्धा, सा न दोषाय । परपुरुषसम्भावनाया निर्वहणं यावदत्रोपयोगि-
त्वात् । अपरथोत्तमप्रकृतीनां §श्चशुरेण वध्वा[ः] पुत्रे दूरस्थिते निर्वासनं, निर्वासितायाश्च
शत्रुसेनापतिगृहेऽवस्थानमनुचितमेव । उत्तमप्रकृतीनां राज्ञां तु कुलस्त्रियां व्यलीकसम्भावना
दुर्योधनस्येव भानुमत्यामनुचितैव । वणिगमात्य-विप्राश्च स्ववर्गापेक्षयैवोत्तमाः, न राजापेक्षया ।
एतदर्थमेव च मन्दशब्देन गोत्रं विशेषितम् । प्रकरणे हि नायको व्युत्पाद्यश्च मध्यमप्रकृति-
रेव । 'दिव्यानाश्रितम्' इति दिव्यैरनाश्रितम् । नाटके ह्यङ्गत्वेन दिव्यो भवति,
प्रकरणे तु तथाभावोऽपि नेष्टः । तस्य सुखबाहुल्येनाल्पदुःखत्वाद्, अपरथा दिव्यत्वमेव
हीयते । मध्यं सर्वोत्तम-हीनप्रकृत्ययोग्यं चेष्टितं विहार-व्याहार-वेष-सम्भोगादिको व्यापारो

यत्र । तेन कल्पितवृत्तत्वेऽप्यस्य न राजोचितोऽन्तःपुरादिसम्भोगः, कञ्चुकिप्रभृतिभृत्यवर्गो वा, न चाधमपात्रसम्भोगादिर्वा निबन्धनीयः । तथा च वेश्यायां नायिकायां विनयरहितमपि चेष्टितं निबध्यते । यथा विशाखदेवकृते देवीचन्द्रगुप्ते माधवसेनां समुद्दिश्य कुमारचन्द्रगुप्तस्योक्तिः—

“ आनन्दाश्रुजलं सितोत्पलरुचोराबध्नता नेत्रयोः ,

प्रत्यङ्गेषु वरानने ! पुलकिषु स्वेदं समातन्वता ।

कुर्वाणेन नितम्बयोरुपचयं सम्पूर्णयोरप्यसौ,

केनाप्यस्पृशताऽप्यधोनिवसनग्रन्थिस्तवोच्छ्वासितः ॥ ” इति ।

व्युत्पाद्योऽपि च प्रकरणे मध्यमप्रकृतिरेव, नेतृचरितस्यापि तथाभूतत्वादिति । ‘ दास-श्रेष्ठी-विटैर्युक्तम् ’ इति । दासो जीवितावधि वेतनक्रीतो, बाल्यात् प्रभृति पोषितो वा । श्रेष्ठी वणिक्प्रधानम् । विटो धूर्तः । तत्र कञ्चुकिस्थाने दासः । अमात्यस्थाने श्रेष्ठी । विदूषकस्थाने विटः । उपलक्षणं चैतत्, तेनापरमपि चाटुकार-सहायादिकं वणिगाद्यौचित्येन निबन्धनीयम् । ‘ +क्लेशाढ्यम् ’ इति दुःखदीप्तम्, अपायशतान्तरितफलत्वादिति एताव[ल]क्षणम् । तच्चेति उक्तलक्षणं प्रकरणं सप्तमेदम् । इनो नायकः । फलं मुख्यसाध्यम् । वस्तुफलसाधका उपायाः । एतेषामेक-द्वि-त्रिविधानेन सप्तमेदं प्रकरणम् । तत्र नेतु प्रकरणे तदितरयोश्चाकल्पने एको भङ्गः । एवं फल-वस्तुनोगपि । एवमेककल्पाविधाने त्रयो भङ्गाः । तथा नायक-फलयोर्नायकवस्तुनोः फल-वस्तुनोर्धा कल्पने शेषस्यैकस्य चाकल्पने त्रयो द्विकभङ्गाः । नायक-फल-वस्तूनां त्रयाणां समुदितानामपि कल्पने एको भङ्गः । एवं सर्वमीलनेन सप्तधा प्रकरणमिति ॥ १-२ ॥

अथ नायिकायोगद्वारेण मेदसङ्ख्या×नमप्याह—

कुलस्त्री गृहवार्तायां, पण्यस्त्री तु विपर्यये ।

विटे पत्यौ द्वयं तस्माद्, एकविंशतिधाऽप्यदः ॥ ३ ॥

गृहवार्तायां गार्हस्थ्योचितपुरुषार्थसाधके वृत्ते कुलजैव स्त्री नायिकात्वेन वणिगादीनां निबन्धनीया, यथा पुष्पदूषितके । विपर्यये तु गार्हस्थ्यधर्मोचितपुरुषार्थवर्णने वेश्यैव नायिकात्वेन निबन्धनीया, यथा तरङ्गदत्ते । उभययोगस्य विट एव विधानादनयोरप्यवधारणम् । विटे गीत-नृत्य-वाद्य-विचक्षणे द्यूत-पान-वेश्याऽऽदिषु प्रसक्ते कलाकुशले मूलदेवादौ

पत्यौ नायकत्वेन विवक्षितौ । कुलस्त्री चेति द्वयं तदुचितगार्हस्थ्यपुरुषार्थपेक्षया निबन्धनीयम् । अस्य तु विटत्वादेव पण्यस्त्री प्रधानम् । कुलस्त्री तु पितृ-पितामहाद्यनुरोधाद् गुणः (गौणम्) । विटस्य पतित्वानुवादाद् वणिगाद्यनन्तर्भूतोऽपि प्रकरणे विटो नेता लभ्यते । वेश्या-कुलजाभ्यां सङ्कीर्णत्वादयं भेदोऽशुद्धः । पूर्वौ तु शुद्धौ स्त्रीसङ्कराभावात् । शुद्धभेदयोरपि विटः ससहाय एकः । सङ्कीर्णे तु बहवः । केचित् तु वणिग्नेतृकमपि धूर्तसङ्कुलत्वान्मृच्छकटिकाऽऽदिकं सङ्कीर्णं मन्यन्ते । एषु च भेदेषु नायकवृत्तानुरूप एव व्युत्पाद्यः । अत्र हि वणिगमात्य-विप्राद्युचिता त्रिवर्गप्राप्तिस्तदर्जने स्थैर्य-धैर्यादि, व्यापदि मूढता, कुलस्त्रीवृत्तं, वेश्यासुसम्भोगचातुर्यं, विट-दूतयोः स्वरूपं, नायिकाया रागापरागलिङ्गानि, हृदयग्रहणप्रयोगश्च नायकयोरपरागकारणानि चतुरोत्तम-मध्यमप्रकृतेर्नायकस्योत्तम-मध्यमाधम-प्रकृतेर्नायिकायाश्च स्वरूपं सामाद्युपायप्रयोगश्च व्युत्पाद्यानामुपदिश्यते । 'तस्मादिति' यतः शुद्धसङ्कीर्णभेदत्रयरूपं सप्तभेदं प्रकरणम्, तस्मादेकविंशतिधाऽप्यद एतत् प्रकरणम् । चतुर्दश शुद्धाः, सप्त सङ्कीर्णाः प्रकरणभेदाः । नायिकायाः कल्पिताकल्पितत्वेऽन्येऽपि भेदाः सम्भवन्ति, परमदृष्टत्वादुपेक्षिताः ॥ ३ ॥

अथाकल्प्य*स्वरूपं निरूपयति—

अत्राकल्प्यं पुरा क्लृप्तं, यद्वाऽनार्षमसद्गुणम् ।

अत्र प्रकरणेऽकल्प्यमनुत्पाद्यं यत् तत् पूर्वकविकृतकाव्यादौ क्लृप्तं सत् समुद्रदत्त-चेष्टितादिवद् ग्राह्यम् । अथवा यदत्राकल्प्यं तत् पूर्वर्षिप्रणीतशास्त्रव्यतिरिक्तबृहत्कथाऽऽद्युपनिबद्धं मूलदेवतचरितादिवदुपादेयम् । 'असद्गुणम्' इति । यदत्राकल्प्यं पूर्वकविकल्पितं बृहत्कथाऽऽद्युपनिबद्धं वा चरितमपि तदसद्गुणम् । पूर्वकविकाव्ये बृहत्कथाऽऽदौ चासन्तो गुणा रसपुष्टिहेतवो भणितिविशेषादयो यत्र । यदप्यत्र प्राक्तनं निबध्यते, तत्रापि कविना रसपुष्टिहेतुरधिकावापो विधेय इत्यर्थः । अत एवार्षस्य वर्जनम् । तत्र ह्यभूतगुणावापे श्राद्धलोकस्य जुगुप्सा स्यादिति ॥

अपवादभूतं कृत्यमुक्त्वोत्सर्गमतिदिशति—

शेषं नाटकवत् सर्वं, कैशिकीपूर्णतां विना ॥ ४ ॥

उक्ताद् वणिग्-विप्र-सचिव-स्वाम्यादिकाल्लक्षणाच्छेषमपरमभिनेयप्रबन्धोचितं फलाङ्कोपाय-दशा-सन्धि-सन्ध्यङ्ग-प्रवेश-विष्कम्भकाङ्कावताराङ्गमुख-चूलिका-वृत्तिभेद-रसादिकं यथा

नाटके लक्षितं, तथाऽत्रापि सर्वमौचित्यानतिक्रमेणायोज्यम् । वृत्तिचतुष्टयस्यातिदेशोऽपि कैशिकीबाहुल्यं न निबन्धनीयम् । क्लेशप्राचुर्येण शृङ्गार-हास्ययोरल्पत्वात् । यथा **मृच्छकटी-पुष्पदूषितक-तरङ्गदत्ता**दिषु । यत्पुनर्भवभूतिना **मालतीमाधवे** कैशिकीबाहुल्य-मुपनिबद्धम्,† तत्र वृद्धाभिप्रायमनुरुणद्धीति । तदयं सङ्क्षेपो यस्य पूर्वप्रसिद्ध एवार्थं कुतूहल-मसौ **मुनि**प्रणीतशास्त्रप्रसिद्धचरितेन नाटकेन राजादिरुत्तमप्रकृतिर्बुत्पाद्यते, यस्य पुनरुत्पाद्ये-ऽर्थे कुतूहलमसौ वणिगादिरमध्यमप्रकृतिः प्रकरणेन । दुर्मेधसां § हि न्याय्ये वर्त्मनि वृत्त्यर्थं कवयोऽभिनेयप्रबन्धान् ग्रथन्तीति ॥ ४ ॥

अथ प्रकरणानन्तरोद्दिष्टां नाटिकां लक्षयितुमाह—

चतुरङ्का बहुस्त्रीका, नृपेशा स्त्री-मही-फला ।

कल्प्यार्था कैशिकीमुख्या, पूर्वरूपद्वयोत्थिता ॥ ५ ॥

अख्याति-ख्यातितः कन्या-देव्योर्नाटी चतुर्विधा ।

‘चतुरङ्केति’ अवस्थात्रयसमाप्तिपरिच्छिन्नास्त्रयोऽङ्काः कस्याश्चिदवस्थायाः प्रभू-तरसेऽवस्थान्तरे समावेशेन युगपदवस्थाद्वयसमाप्त्याऽङ्कविच्छेदे चत्वारोऽङ्काः । अल्पं हि वृत्तं नाटिकायामतो वृत्तसङ्क्षेपार्थमवस्थायाः समावेशः । बहुस्त्रीकता च कैशिकीमुख्यत्वेन शृङ्गाररसबाहुल्यात् । अत एव ललितामिनयात्मिकाः स्त्रियश्च देवी-दूती-सखी-चेटी-कन्यका-ऽऽदयः । नृपः कैशिकीप्रधानत्वा[द्] धीरललितो राजा ईशो नेता यस्याम् । अत एवात्र प्रकरणोद्धवत्वेऽपि सर्वो राजोचितो व्यवहारः, नायकानुसारित्वात् सर्वव्यवहारस्य । ‘**स्त्री-मही-फला**’ इति स्त्रीलाभपुरःसर-राज्यप्राप्तिफला । ‘**कल्प्यार्था**’ इति कर्म-करण-व्युत्पत्तिभ्यामर्थः [:] फलमुपायाश्च । तेन द्वावप्यत्रोत्पाद्यौ । **कैशिकी** वक्ष्य-माणलक्षणा सा **मुख्या** प्रधानं यस्याम्, मुख्यत्वं च शेषवृत्त्यपेक्षया बाहुल्यम् । तत एव गीत-नृत्त-वाद्य-हास्यादीनां शृङ्गाराङ्गानां प्राचुर्यम् । पूर्वरूपद्वयं नाटकं प्रकरणं च तस्मादु-त्थितमुत्थानं यस्याम् । कैशिकीप्राधान्याच्च यत् स्त्रीप्रायं कामफलं नाटकं प्रकरणं च किञ्चित् तदिह ग्राह्यम्, अन्येषामनुरूपत्वाभावात् । एतद्द्वयोत्थितत्वेन चावस्था-सन्धि-सन्ध्यङ्ग-बीज-विन्दु-पताका-प्रकरी-पताकास्थानकाङ्कप्रवेशक-विष्कम्भकेतिवृत्तभेदादीन्युभयभेदसाधारणानि लभ्यन्ते । तत्र ‘**नृपेशा**’ इति नाटकधर्मस्तत एव नायकोऽकल्पितः । ‘**कल्प्यार्था**’ इति प्रकरणधर्मः । एतावलक्षणम् ॥ ५ ॥ ‘**अख्याति-ख्यातितः**’ इति इह नाटिकायां नायिकाया द्वयं कन्या देवी च युगपत् । अपरिणीता कन्या । अन्तःपुर-

सङ्गीतकभेदभिन्ना परिणीता तु देवी । तयोः प्रत्येकं प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां चतुर्भेदत्वान्नाटिकाऽपि चतुर्विधा । तत्र *देव्यप्रसिद्धा, कन्या प्रसिद्धेत्येकः । देव्यप्रसिद्धा, कन्याऽप्यप्रसिद्धेति द्वितीयः । देवी प्रसिद्धा, कन्या त्वप्रसिद्धेति तृतीयः । देवी प्रसिद्धा, कन्याऽपि प्रसिद्धेति चतुर्थः । उभयोः प्रसिद्धत्वेऽपि च कल्पितार्थत्वं नाटिकायाः, अन्यथा संविधानकरचनात् । नाटयति नर्तयति व्युत्पाद्यमनांसीत्यचि गौरादेराकृतिगणत्वाच्च इयां नाटी । अल्पवृत्तत्वादल्पार्थे कपि नाटिकेत्यपीति । स्त्रीप्रधानत्वात् सुकुमारातिशां (भिन) यत्वाच्च स्त्रीलिङ्गसंज्ञानिर्देशः । एवं प्रकरण्यामपीति ॥

अथ ‡नाटिकागतं कर्तव्यमुपदिशति—

अत्र मुख्याकृतो योगः, पर्यन्ते नेतुरन्यथा ॥ ६ ॥

प्रेमाद्रौ वर्ततेऽन्यस्यां, नेता मुख्याऽभिशाङ्कितः ।

अत्र नाटिकायां मुख्या नृपवंशजत्व-गाम्भीर्यत्व-परिणीतत्वादिभिः प्रधानं नायिका तद्वशादन्तःपुरसङ्गीतकसम्बन्धेन श्रुति-दर्शनाभ्यामासन्नयाऽन्यथा कन्यया योगः सम्बन्धो नायकस्य पर्यन्ते निर्वहणसन्धौ दर्शयितव्यः ॥ ६ ॥ नेता च तल्लाभादर्वाक् प्रवर्धमानानुरागो मुख्यातश्चकितहृदयः कन्यायामुपवनादिषु सङ्केतस्थानेषु सङ्घटते ॥

कृत्यान्तरमपि दर्शयति—

देवी दक्षाऽपरा मुग्धा, समा धर्मा द्वयोः पुनः ॥ ७ ॥

क्रोध-प्रसाद-प्रत्यूह-रति-च्छन्नादि भूरिशः ।

देवी दक्षा चतुरा निबन्धनीया । अपरा तु कन्या मुग्धा चातुर्यवर्जिता । धर्माः पुनः क्षत्रियवंशजत्व-नय-विनय-लज्जा-महत्त्व-गाम्भीर्यादयस्तुल्या द्वयोः देवी-कन्ययोर्निबन्धनीयाः ॥ ७ ॥ तथा कन्याऽनुरागपरिज्ञाने देव्या राजनि क्रोधः । राज्ञा च तस्याः प्रसादनम् । देव्या च राज्ञः कन्यासमागमे विघ्नः । राज-कन्ययोः परस्परं रतिः । सर्वेषामन्योन्यं वञ्चनम् । आदिशब्दादन्यदपि शृङ्गाराङ्गं भूयो भूयो निबन्धनीयमिति ॥

अथ नाटिकालक्षणातिदेशेन प्रकरणीं लक्षयति—

एवं प्रकरणी किन्तु, नेता प्रकरणोदितः ॥ ८ ॥

एवं नाटिकोक्तचतुरङ्गत्वादिलक्षणानुसारेण प्रकरणी प्रथनीया, किन्तु नेता प्रकरणोक्तो वणिगादिः । तेन वणिगाद्युचित एव वेष-सम्भोगादिः सर्वोऽप्यत्र व्यवहारः । स्यपि तज्जात्यनुरूपैव । फलमपि महीलभस्य वणिगादेरनुचितत्वात्, स्त्रीप्राप्ति-पुरःसरं द्रव्यलाभादिदं द्रष्टव्यम् । कैशिकीबहुलत्वं च नाटकधर्मः, प्रकरणस्याल्पकैशिकीत्वात् । कल्प्यार्थत्वं वर्णिगादिनायकत्वं च प्रकरणधर्मः । तथा नाटक-प्रकरणोत्थितत्वेऽपि नाटिका-प्रकरणिकयोर्नाटिकोक्तनायिकानुसारेण नायिकाव्यपदेशः । नायिकानुसारित्वात् सर्व-व्यवहाराणाम् । प्रकर्षेण क्रियते कल्प्यते अस्यामर्थ इति प्रकरणी । अल्पार्थे कपि प्रकरणिका । एते च द्वे अपि मुख्यरूपकद्वय-सङ्करनिष्पन्नत्वात् सङ्कीर्णभेदरूपे । एवमन्येऽपि सङ्करभेदा रूपकद्वय-त्रयादि-साङ्कर्येण सम्भवन्ति, परमदृष्टत्वादरञ्जकत्वाच्च न ते लक्ष्यन्त इति । नाटिकायां च राज्ञां, प्रकरणिकायां तु वणिगादीनां विलासप्रधानं धर्मार्थाविरोधि वृत्तं नाटक-प्रकरणयोरिव व्युत्पाद्यम् ॥ ८ ॥

अथ पूर्ण-दशा-सन्धीनि रूपकाणि लक्षयित्वा, न्यून-दशा-सन्धीनि निरूप्यन्ते । तत्रापि मनुष्यनायकप्रत्यासत्त्या प्रथमं व्यायोगं लक्षयति—

एकाहचरितैकाङ्कः, गर्भामर्श-विवर्जितः ।

अस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामः, नियुद्ध-स्पर्धनोद्धतः ॥ ९ ॥

खल्पयोषिजनः ख्यात-वस्तुर्दीप्तरसाश्रयः ।

अदिव्यभूपतिस्वामी, व्यायोगो नायिकां विना ॥ १० ॥

एकदिवसनिवर्तनीयकार्य एक एवाङ्को यत्र । एकाहचरितत्वाच्चैकाङ्कत्वमस्य । दीप्तरस-नायकयुक्तत्वाद् गर्भामर्शविवर्जनम् । दीप्तरसो हि कालक्षेपासहिष्णुतया विनिपातानां शङ्कया च प्रारम्भ-प्रयत्नानन्तरं फलागम एव यतते । एवमीहामृग-नायकाऽपि । डिम-समवकार-नायकास्तु बहुतरफलार्थित्वेन प्राप्याशायुक्ता दीप्तरसत्वेन च विनिपाताना-शङ्किनो निर्विमर्शकाः । भाण-प्रहसनयोर्नायकस्याधमत्वाद्, उत्सृष्टिकाङ्के शोकार्थत्वाद्, वीथ्यां चासहायत्वात्, सर्वेषामल्पवृत्तत्वाच्च प्रारम्भानन्तरं फलागमनिबन्धः । नाटकादिनायकस्य तु प्रेक्षापूर्वकारित्वेनार्तिसहत्वाद् हितबहुफलकर्तव्यारम्भित्वेन विनिपातप्रत्ययापाकरणाच्च सर्वा-वस्थासम्भवेन पश्चापि सन्धयो भवन्त्येव । अत्र च गर्भामर्शसन्धिप्रतिषेधे एतत्सन्धिपरि-च्छेदिके प्राप्याशा-नियतासी अवस्थे अपि प्रतिषिद्धे एव । एव*मपरेष्वपि रूपकेषु तत्तत्सन्धि-निषेधे तत्तत्सन्धिपरिच्छेदिकाऽवस्थाऽपि निषिद्धैव द्रष्टव्येति । अस्त्रीति अस्यर्थसङ्ग्राम-

संयुक्तश्च, यथा **जामदग्न्यजये** परशुरामेण सहस्रार्जुनवधः कृतः । **नियुद्धं** बाहुयुद्धम्, **स्पर्धनं** शौर्य-विद्या-कुल-धन-रूपादि-कृतः संहर्षः, ताभ्यामुद्धतो दीप्तः । **स्वलपस्त्रीपात्रत्वं** च कैशिकीरहितत्वात् । एतेन पुरुषपात्रबाहुल्यं लभ्यते । **ख्यातं** प्रसिद्धं **वस्तु** नायकोपायलक्षणं यस्य । **दीप्तानां** वीर-रौद्रादीनां **रसानामोश्रयः** । अत एवात्र गद्यं पद्यं औजोगुणयुक्तम् । तथा **दिव्यभूषणवर्जितं** सेनापत्यमात्यादि-दीप्तरस-नायक-सम्पन्नः । **केचिदस्य** द्वादशनेतृकत्वमात्मासिषुः । विशेषेण आ समन्ताद् युज्यन्ते कार्यार्थं संरम्भन्तेऽत्रेति **व्यायोगः** । **नायिकां** विनेत्यनेन नायिकायास्तदुचितस्य च दूत्यादेः परिजनस्य निषेधः । तेन नायकपरिच्छदभूताश्चेत्यादयो भवन्त्येव । अत्र च मन्त्रि-सेनापत्यादीनां युद्धादिवहुलं वृत्तं व्युत्पाद्यमिति ॥ ९-१० ॥

अथ क्रमप्राप्तं समवकारं लक्षयति—

विज्ञेयः समवकारः, ख्यातार्थो निर्विमर्शकः ।

उदात्तदेव-दैत्येशः, वीथ्यङ्गी वीर-रौद्रवान् ॥ ११ ॥

सङ्गतैरवकीर्णैश्चार्थैः त्रिवर्गोपायैः पूर्वप्रसिद्धैरेव क्रियते निबध्यते इति **समवकारः** । **‘ख्यातार्थः’** इति **वृहत्कथाऽऽदिप्रसिद्धनायकोपाय-त्रिवर्गफलो विमर्शसन्धिविवर्जितश्च** । **‘उदात्त’** इति उदात्तत्वं महत्त्व-गाम्भीर्यादि । **देव-दैत्यानां** हि धीरोद्धतत्वं मर्त्यापेक्षयैव, स्वजात्यपेक्षया तु धीरोदात्तत्वमपि । अत्र च तत्तद्देव-दैत्य-भक्तानामिष्टदेवताऽऽदि-कर्मप्रभावादि-कीर्तनात् महती प्रीतिर्यात्रा-जागरादि-प्रेक्षाकरण-तदनुष्ठितोपायादिषु प्रवृत्तिश्च भवतीति **देव-दैत्यौ** नेतारौ । एवमन्येष्वप्यमनुष्यनेतृकेषु वाच्यम् । **वीथ्यङ्गानि** व्याहारादीनि बक्ष्यमाणानि **तद्वान् वीर-रौद्रवान्** इत्यतिशयाने मतुः । तेनात्र* शृङ्गारत्वेऽपि वीरो(रं)-रौद्रो-(द्रौ) प्रधानम् । **देव-दैत्यानामुद्धतत्वेन शृङ्गारस्य** छायामात्रत्वेन निबन्धादिति ॥ ११ ॥

अथ कृत्यान्तरमुपदिशति—

अत्र द्वादश नेतारः, फलं तेषां पृथक् पृथक् ।

अङ्कास्त्रयस्त्रिशृङ्गाराः, त्रिकपटास्त्रिविद्रवाः ॥ १२ ॥

षड्-युगमैक-मुहूर्ताः स्युः, निष्ठितार्थाः स्वकार्यतः ।

महावाक्ये च सम्बद्धाः, क्रमाद् द्व्येकैकसन्धयः ॥ १३ ॥

अत्र समवकारे नायका द्वादश । तत्र †प्रत्यङ्गं द्वादश, यदि वा प्रत्यङ्गं नायक-प्रति-नायकौ तत्सहायौ चेति चत्वारश्चत्वारस्ततः सर्वसङ्ख्यया द्वादश द्वादशेति मध्यमा वृत्तिः,

*—न त्रि प्र० । † प्रत्येकं प्र० ।

तेन क्वचित् न्यूनाधिकत्वेऽपि न दोषः । ‘तेषाम्’ इति द्वादशानां नायकानां पृथग्-
भूतानि फलानि वध्यन्ते । यथा पयोधिमथने हरि-वलि-प्रभृतीनां लक्ष्म्यादिलाभाः । अत
एव सहाया अपि सुग्रीवादिवत् नायकत्वेन व्यपदिश्यन्ते । त्रय इति त्रयोऽङ्का भवन्ति
शृङ्गारत्रयादिविशिष्टा न त्वेकैक एकस्मिन्नङ्के शृङ्गारादीनामेकैकभावादिति । मुहूर्तो
घटिकाद्वयम् । तत्र षण्मुहूर्तः प्रथमः । द्वितीयो द्विमुहूर्तः । तृतीय एकमुहूर्तः । एतन्मान-
कालनिष्पाद्यार्थास्त्रयोऽङ्का इत्यर्थः । एके तु प्रत्यङ्कं यथोदितद्विगुणं कालमानमाहुः ।
निष्ठितार्था अङ्कार्थासाध्यफलस्याङ्कान्तरार्थासम्बद्धत्वेन स्वस्मिन्नेव परिसमाप्तार्थाः । महा-
वाक्ये च परिपूर्णप्रबन्धार्थासाध्ये फले सम्बद्धाः । सकलप्रबन्धसाध्यफलोपायभूतार्थास्त्रयोऽङ्का
इत्यर्थः । इह तावदामुखानन्तरं सङ्क्षेपेणाङ्कत्रयार्थोपक्षेपकं बीजं निबन्धनीयम् । तदनन्तर-
मङ्कद्वयमवान्तरवाक्यार्थेन परस्परविच्छिन्नमायोज्यम् । तृतीयस्त्वङ्कस्तथा निबन्धनीयो यथाऽ-
वान्तरवाक्यार्थ(र्था)विच्छिन्नः सर्वाङ्कार्थसम्बन्धार्थश्च भवति । एवं हि पूर्वापरानुसन्धाना-
वधेयधियो व्यवहितार्थानुसन्धानावहितवुद्ध्यश्च त्रिवर्गसिद्ध्युपायव्युत्पत्त्याऽनुगृहीता भवन्ति ।
अङ्कान्तरार्थानुसन्धायी च परस्परासम्बद्धाङ्कत्वादत्र न विन्दुर्निवध्यते । ‘क्रमाद्’ इति
प्रथम-द्वितीय-तृतीयक्रमेणाङ्का द्वयेकैकसन्धयः । तत्र प्रथमेऽङ्के *मुख-प्रतिमुखे, द्वितीये
गर्भः, तृतीये निर्वहणमिति ॥ १२-१३ ॥

अथ शृङ्गारादीनि व्याख्यातुमाह—

शृङ्गारस्त्रिविधो धर्म-कामार्थ-फलहेतुकः ।

वञ्च्य-वञ्चक-दैवेभ्यः, सम्भवी कपटस्त्रिधा ॥ १४ ॥

जीवाजीवोभयोत्थः स्याद्, विद्रवस्त्रिरमीषु तु ।

प्रत्येकमङ्केष्वेकैकः, पद्यं च स्रग्धरादिकम् ॥ १५ ॥

धर्म-कामार्थाः फलं हेतवश्च यस्य । तत्र पत्नीसंयोगरूपस्य शृङ्गारस्य परदार-
वर्जनादिको धर्मः फलम् । दानादिकस्तु धर्मः स्यादिलाभस्य हेतुः । काम-शृङ्गार-शब्दाभ्यां
स्त्री-पुंसयो रतिस्तद्वेत्तश्च स्त्री-पुंसादिर्गृह्यते । तत्र स्त्री-पुंसादिरूपशृङ्गारस्य रतिरूपः कामः
फलम् । रतिरूपस्य शृङ्गारस्य स्त्री-पुंसादिरूपः कामो हेतुः । अत्र च काम-शृङ्गारे स्त्री
परस्त्री कन्या च ग्राह्या, न पुनः स्वदारा वेश्या वा । यथा शक्रस्याहल्या । स्वदाराऽऽदौ
हि धर्मस्याप्यनुप्रवेशेन केवलस्यैव कामस्य फल-हेतुभावो न स्यात् । अर्थो राज्य-सुवर्ण-
धन-धान्य-वस्त्रादिः । तत्र पण्यादियोषितां केषांचित् सुभगानां पुंसां चार्थफलः शृङ्गारः ।

वेद्याऽऽदिषु च पुंसामर्थहेतुकः शृङ्गारः । देवादीनामपि गन्धर्व-यक्षादिरूपाणां राज्याद्यर्थसमीहा भवत्येव । तदाराधकानां चार्थप्राप्तिः । अत्र च पक्षे कारणे कार्योपचाराद् देवानामर्थ-शृङ्गारो द्रष्टव्यः । अथवाऽर्थोऽर्थनीयं परोपकार-प्रतिज्ञानिर्वाहादिकं तच्च देवादीनामपि भवत्येवेति । मिथ्या प्रकल्पितः सत्यानुकारी प्रपञ्चः कपटः । स च यत्र वञ्चनीयः सापराधः स वञ्च्योत्थो वञ्चकस्य वञ्चनेच्छायां सत्यां कपटः । वञ्चकबुद्ध्यभावे सापराधेऽपि वञ्च्ये वञ्चनायाः *सम्भवायोगात् तेन वञ्च्योत्थः कपटो वञ्चकाविनाभाव्येव । अत एवोभयजश्चतुर्थो न भवति । यत्र तु वञ्च्यापराधं विना वञ्चकबुद्ध्यैव केवलया कपटो भवति, स वञ्चकसम्भवी । यत्र तु द्वयोस्तुल्यफलमिधानवतोः काकतालीयन्यायेनैक उपचीयतेऽपरोऽपचीयते, स वञ्च्यापराधाभावेन वञ्चकस्य च वञ्चनानुद्ध्ययोगेन च दैव-सम्भवीति । विद्रवन्ति त्रस्यन्ति जना अस्मादिति विद्रवोऽनर्थः । ‘त्रिः’ इति प्रकारत्रययुक्तः । तत्र जीवोत्थो हस्त्यादिजः । अजीवोत्थः शस्त्रादिजः । जीवा-जीवोत्थो नगरोपरोधजः, तत्र हस्त्यादेः शस्त्रादेश्च व्यापारादिति । ‘अमीषु तु’ इति शृङ्गार-कपट-विद्रवाणां त्रिषु भेदेषु मध्ये एकैको भेदोऽङ्केषु पृथक् पृथक् निबन्धनीयः । तत्र प्रथमेऽङ्केऽन्यतमः कपटः §उपाये, विद्रवो व्यापत्तिसम्भावनायाम्, शृङ्गारः फलांशे । एवं द्वितीये तृतीये च । प्रथमे चाङ्के शृङ्गारः कामशृङ्गार एव, रञ्जनायां साधकऽतमस्य प्रथम-मुपादानात् । अत एव प्रहासोऽप्यत्र निवध्यत इति । पद्यं च स्रग्धरादिकम्, आदिशब्दाद् बहुक्षरं शार्दूलादि ओजोगुणयुक्तं गृह्यते, न पुनर्गायत्र्यादि, तेन हि बहुर्थाभिधाने क्लिष्टता स्यात् । केचित् पुनरल्पाक्षरं गायत्र्यादिकमर्धसम-विषमादिकं चात्र पद्यं मन्यन्ते । अनेन च गद्यस्यात्र न निषेधः, पद्यवैशिष्ट्यविधानार्थत्वादिति । समवकारे च सङ्क्षिप्तः सहास्यः शृङ्गारः कपटो विद्रवो देवासुरवैरनिमित्तं सम्प्रहारादिकं च दिव्यप्रभावसाध्यं लौकिकीभिरुपपत्तिभिर्हीनं मायेन्द्रजाल-प्लुतलङ्घनोच्छेद्य-पुस्तावपातादिबहुल्याऽऽर-भत्या वृत्त्या सर्वमपि प्रहसन-कपट-विद्रवादि कुतूहलिनां परां तुष्टिमुत्पादयितुं व्युत्पाद्यते । यदाहुः—

“शूरास्तु वीर-रौद्रेषु, नियुद्धेष्वाहवेषु च ।

बाला मूर्खाः स्त्रियश्चैव, हास्य-शोक-भयादिषु ॥”

परितुण्यन्तीति वाक्यशेष इति ॥ १४-१५ ॥

अथ भाणस्य क्रमप्राप्तौ लक्षणावसरः—

* सम्पत्त्य- प्र० । § उपायः प्र० । §-तनस्य प्र० ।

भाणः प्रधान-शृङ्गार-वीरो मुख-निर्वाहवान् ।

एकाङ्को दशलास्याङ्गः, प्रायो लोकानुरञ्जकः ॥ १६ ॥

भण्यते व्योमोक्त्या नायकेन स्वपरवृत्तं प्रकाश्यतेऽत्रेति **भाणः** । शौर्य-सौभाग्यवर्णना-
बाहुल्येनात्र **वीर-शृङ्गारयोः प्राधान्यम्** । शृङ्गाराङ्गत्वात् हास्योऽप्यत्राङ्गतया
वर्णनीयः । तथा **मुख-निर्वाहणसन्धिसम्पूर्णं** एकाहनिवर्तनीयत्वादेकाङ्कः । **दश**
चात्र **लास्याङ्गानि** निबध्यन्ते । तानि चैतानि यथा च—

“गेयपदं स्थितं पाठ्यम्, आसीनं पुष्पगण्डिका ।

प्रच्छेदकं त्रिगूढं* च, सैन्धवाख्यं †द्विगूढकम् ॥

उत्तमोत्तमकं चैवमुक्त-प्रत्युक्तमेव च ।” इति ।

प्रायेण **लोकस्य** पृथग्जनस्य विट-वेद्याऽऽदिवृत्तात्मकत्वाद् **रञ्जनात्मकः** । विट-
धूर्त-कुट्ट्यादि-चेष्टितं राजपुत्रादीनामपि चातुर्यार्थं ज्ञेयमेवेति **प्रायो**ग्रहणमिति ॥ १६ ॥

अथ कर्तव्योपदेशेन नायकमुद्दिशति—

एको विटो वा धूर्तो वा, वेद्याऽऽदेः स्वस्य वा स्थितिम् ।

व्योमोक्त्या वर्णयेदत्र, वृत्तिर्मुख्या च भारती ॥ १७ ॥

एको द्वितीयपात्ररहितः‡ **विटः** पल्लवकः, धूर्तश्चौर-धूतकारादिः । **वेद्याऽऽदेः**
पण्यस्त्री-कुलटा-शम्भल्यादेः, **स्वस्यात्मनो वा स्थितिं** चरितं **व्योमोक्त्या** रङ्गा-
प्रविष्टद्वितीयपात्रसम्बन्धिवचनानुवादेन **वर्णयेदङ्गविकारैः** सामाजिकानवगमयेदत्र भाणे ।
भारती चात्र **वृत्तिः** प्रभूततया प्रधानम् । वीर-शृङ्गारयोः प्रधानत्वेऽपि व्योमोक्त्या
वाचिक एवात्रामिनयो न सात्त्विकाङ्गिकाविति, न सात्वती कैशिकी वा प्रधानम् । अत्र
विटादीनां परवञ्चनात्मकं वृत्तं प्रेक्षकाणामवञ्चनीयत्वापादनार्थं व्युत्पाद्यत इति । अत्र **केचित्**
विटाकल्पितं वृत्तं नायकं च विटमेव मन्यन्ते ॥ १७ ॥

अथ प्रहसनस्य समयः—

वैमुख्यकार्यं वीथ्यङ्गि, ख्यातकौलीनदम्भवत् ।

हास्याङ्गि भाणसन्ध्यङ्क-वृत्ति प्रहसनं द्विधा ॥ १८ ॥

वैमुख्यं बहुमानाभावः **कार्यं** प्रयोजनं यस्य । प्रहसनेन हि पाखण्डिप्रभृतीनां
चरितं विज्ञाय विमुखः पुरुषो न भूयस्तान् वञ्चकानुपसर्पति । **वीथ्यङ्गैर्व्याहारादिभिर्व्या-**

*—दक त्रिमूढं प्र० । † द्विमू० प्र० । ‡ रितः प्र० ।

योगं संयुक्तं च विधेयम् । कौलीनं जनवादः तत् ख्यातं प्रसिद्धं दम्भश्चात्मन्य-
तथ्यसाधुत्वारोपणरूपः ख्यातोऽत्र विधेयः । यथा शाक्यानां स्त्रीसम्पर्को^x गर्हणीयो न चौर्यम् ।
एवं दम्भोऽपि । हास्यो रसोऽङ्गी मुख्योऽत्र । भाणवच्च सन्धी मुख-निर्वहणे ।
एकोऽङ्कः, भारती वृत्तिश्चात्र निबन्धनीया । हास्यरसप्राधान्येऽप्यत्र न कैशिकी वृत्तिः ।
निन्द्यपाखण्डिप्रभृतीनां शृङ्गारस्यानौचित्येनाभावात् केवलहास्यविषयत्वमेव । अत एव
लास्याज्ञान्यत्राल्पान्येवेति । 'द्विधा' इति द्विप्रकारं शुद्धं सङ्कीर्णं चेति ॥ १८ ॥

तत्र नायककथनद्वारेण शुद्धमाह—

निन्द्य-पाखण्डि-विप्रादेः, अश्लीलासभ्य-वर्जितम् ।

परिहासवचःप्रायं, शुद्धमेकस्य चेष्टितम् ॥ १९ ॥

निन्द्याः शीलादिना गर्हणीयाः, पाखण्डिनः शाक्य-भगवत्तापसादयः, विप्रा
जातिमात्रोपजीविनो द्विजन्मानः, आदिशब्दादन्यस्याप्येवंविधस्य दुष्टस्यैकस्यैव कस्यचि-
चेष्टितं वृत्तमश्लीलेन ग्राम्येण जुगुप्सा-ऽमङ्गल्यहेतुना च *असभ्येन च ब्रीडाकारिणा
रहितम् । परिहासप्रधानवचनबहुलं चैतदभिधायि रूपकमपि चोपचारात् + शुद्धं
प्रहसनम्, द्वितीयवेश्या[§]दिचरितसाङ्कर्यरहितत्वादिति ॥ १९ ॥

अथ सङ्कीर्णम्—

सङ्कीर्णमुद्धताकल्प-भाषाऽऽचार-परिच्छदम् ।

बहूनां ऽबन्धकी-चेष्ट-वेश्याऽऽदीनां विचेष्टितम् ॥ २० ॥

बहूनां चरितैः सङ्कीर्णत्वात् सङ्कीर्णम् । अत्युल्लवणवेष-व्याहाराचार-परिजनम् ।
उद्धतत्वं च सतामनुचितत्वाद् बन्धकी स्वैरिणी, चेष्टो दासः, वेश्या पण्यस्त्री, आदि-
शब्दात् शम्भली-धूर्त-वृद्ध-षण्ड-पाखण्डि-विप्र-भुजग-चारभटादयो विकृत-वेष-भाषा-ऽऽचारा
गृह्यन्ते । विगर्हणीयं हास्यजनकं चेष्टितमनुष्ठानम् । एकस्य बन्धक्यादेः कस्यचिद्
द्वारेण यत्रानेक एवंविध एव प्रकर्षेण हस्यते तत् सङ्कीर्णचरितविषयत्वात् सङ्कीर्णम् ।
शुद्धे तु पाखण्ड्यादेरेकस्यैव चरितं प्रहस्यत इति पूर्वसाद् भेदः । अन्ये तु—'स्वभाव-
शुद्ध-पाखण्ड्यादेश्चरितं प्रहस्यते, तत् सङ्कीर्णचरितविषयत्वात् सङ्कीर्णम्' इत्याहुः ।
सङ्कीर्णमनेकाङ्कं केचिदनुसरन्ति । अत्र च प्रथमेन श्लोकेन सामान्यलक्षणं, द्वितीयेन
शुद्धस्य, तृतीयेन च सङ्कीर्णस्य लक्षणम् । उभयत्र तु विट-चेष्ट्यादेः परिजनस्य भूयस्त्व-

x-सम्पर्को प्र० । *असान प्र० । +-चारबुद्धं । § पिचारत प्र० । § बन्धनी प्र० ।

मिति । प्रहसनेन च बाल-स्त्री-मूर्खाणां हास्यप्रदर्शनेन नाट्ये प्ररोचना क्रियते । ततः सञ्जातनाट्यरुचयः शेषरूपकैर्धर्मार्थ-कामेषु व्युत्पाद्यन्ते । तथा वृत्तच्युतस्य पाखण्डिप्रभृतेर्वृत्तं शुद्धम्, बन्धक्यादेश्च धूर्तादिसङ्कुलं सङ्कीर्णं वृत्तं त्याज्यतया व्युत्पाद्यत इति ॥ २० ॥

अथ डिमस्य लक्षणक्रमः—

अशान्त-हास्य-शृङ्गार-विमर्शः ख्यातवस्तुकः ।

रौद्रमुख्यश्चतुरङ्गः, सेन्द्रजाल-रणो डिमः ॥ २१ ॥

शान्त-हास्य-शृङ्गाररूपरसत्रयेण विमर्शाख्यचतुर्थसन्धिना च रहितत्वाच्छेषर-
सैरन्यसन्धिभिश्च युक्तः । शान्तस्य करुणहेतुकत्वेनोपलक्षणत्वात् करुणोऽपि निषिध्यते,
दुःखप्रकर्षात्मकत्वात् । इह च करुण-रौद्र-भयानक-वीभत्साश्चत्वारो रसा दुःखात्मानः ।
शृङ्गार-हास्य-वीराद्भुत-शान्ताः पञ्च सुखात्मकाः । दिव्यानां च सुखबाहुल्येनारूपदुःखत्वाद-
न्यथा दिव्यत्वमेव न स्यादित्येषां तत्प्रभावानुगृहीतानामन्येषां च दुःखात्मानो रसा अप्रयोज्या
एव । समवकारादौ तु यद् रौद्रादिवर्णनं तद् दिव्यहेतुक-स्वाभाविकसुखाबाधकत्वाददुष्टमेव ।
मर्त्याद्यवज्ञाऽऽदिसमुत्थो हि रौद्रः, स्वाधिकक्रोधादिसम्भवो भयानकः, मर्त्याद्यशुचिशरीराद्य-
वलोकनाद् वीभत्सश्च दिव्यानामागन्तुक एव, करुणः पुनरिष्टवियोगप्रभवशोकप्रकर्षरूपत्वात्
स्वाभाविकसुखपरिपन्थी सर्वदेषामवर्णनीय एव, शान्तोऽपि विषयासक्तिमत्त्वादसम्भवमेव ।
अत्र च डिमे हास्य-शृङ्गारवर्जनमिन्द्रजालादिवहुलत्वादुचितमेवेति । **ख्यातं** पूर्वप्रसिद्धं
वस्तिवतिवृत्तं नायकोपायफललक्षणमत्र । **रौद्रो मुख्योऽङ्गी** यत्र, शेषा रसाः पुनरङ्गानि ।
अवस्थाचतुष्टयविशिष्टः चतुःसन्धित्वेन चतुर्दिननिवर्तनीयेतिवृत्तत्वेन च **चतुरङ्गवान्** ।
अङ्गावताररूपाश्चात्राङ्गा विधेयाः । चूलिका-ऽङ्गमुखयोरपि युद्धादिवर्णने निबन्धो भवत्येव ।
'**सेन्द्र-**' इति सहेन्द्रजाल-रणाभ्यां वर्तते । विद्यमानता चात्र सहार्थः । **इन्द्रजाल-**
मसतां शब्द-रूपादीनां प्रकाशनम्, अन्यथापादनं वा । **रणः** सङ्ग्रामः बाहुयुद्ध-बलात्कार-
पराभवादिरूपः । डिमो डिम्बो विप्लव इत्यर्थः, तद्योगादयं **डिमः**, डिमेः सङ्घातार्थत्वा-
दिति ॥ २१ ॥

अथ कृत्यान्तरं नायकं चोपदिशति—

अत्रोल्कापात-निर्घाताः, चन्द्र-सूर्योपरक्तयः ।

सुरासुर-पिशाचाद्याः, प्रायः षोडश नायकाः ॥ २२ ॥

अत्र डिमे **उल्कापात-निर्घात-चन्द्र-सूर्य-**परिवेषा उपलक्षणपरत्वाच्चास्य लेप्य-
किलिञ्ज-चर्म-वस्त्र-काष्ठकृतानि रूपाणि च प्रदर्श्यन्ते । '**सुरासुर-**' इति **आद्य-**

शब्दाद् यक्ष-राक्षस-भुजगेन्द्रादिग्रहः । प्रायोग्रहणात् न्यूनाधिकत्वेऽपि न दोषः । दिव्या-
नामुद्धतत्वाद् धीरोद्धता एते द्रष्टव्याः । स्वजात्यपेक्षया तु धीरोदात्तत्वमपि न विरुध्यते ।
एषां च परस्परविभिन्ना भावाः स्थायि-व्यभिचार्यादयो वर्णनीयाः । समवकारवत् ततद्देवताभक्त-
प्रीतिकार्यत्वाद् दिव्यनायकत्वं दिव्यचरितानुष्ठानव्युत्पत्तिश्च द्रष्टव्या । एवमीहामृगेऽपि ॥२२॥

अथ क्रमप्राप्तमुत्सृष्टिकाङ्कं निरूपयति—

उत्सृष्टिकाङ्कः पुंस्वामी, ख्यातयुद्धोत्थवृत्तवान् ।

भागोक्तसन्धि-वृत्त्यङ्कः, वाग्युद्धः करुणाङ्गिकः ॥ २३ ॥

उत्क्रमणोन्मुखा सृष्टिर्जीवितं यासां ता उत्सृष्टिकाः शोचन्त्यः स्त्रियस्ताभिरङ्कितत्वा-
दुत्सृष्टिकाङ्कः । पुमांसो मर्त्या अत्र स्वामिनो न दिव्या दुःखात्मकस्य करुणरसस्यात्र
प्राधान्यात् । दिव्यानां च सुखबाहुल्येन तत्सम्बन्धयोगात् । ख्यातं भारतादौ प्रसिद्धं
यद् युद्धं तत्र सम्भवि करुणरसबहुलं यद् वृत्तं तत् स्वयं प्रसिद्धं वा[ऽ]सदत्र निबन्ध-
नीयम् । भागप्रतिपादितं मुख-निर्वहणाख्यसन्धिद्वयम् । परिदेवितबाहुल्यान्मुख्या
भारती वृत्तिरेकाहनिवर्तनीयचरितत्वादेकाङ्कश्चात्र कर्तव्यः । शौर्यादिमदावल्लिप्तानां परस्परं
दोषोद्धृष्टं वाग्युद्धं तद्बहुलः, भवर्थीयेनो भूम्यत्र विधानात् । वाग्युद्धं चानुशोचन-
परायणानामिति रौद्राप्रवेशेन न करुणस्याङ्गित्वव्याघातः । करुणो रसोऽङ्गी प्रधानं
बाहुल्यनिबन्धादत्र विधेयः । ख्यातयुद्धोत्थवृत्ते वध-बन्धादिसद्भावेनेष्टवियोगादिप्राचुर्या-
दिति ॥ २३ ॥

अथ कृत्यशेषमुपदिशति ---

निर्वेदवाचो भूम्नाऽत्र, योषितां परिदेवितम् ।

नरा निवृत्तसङ्ग्रामाः, चेष्टाश्चित्रा विसंस्थुलाः ॥ २४ ॥

अत्रोत्सृष्टिकाङ्के यासु श्रुतासु निर्वेदो जायते, ता निर्वेदवाचो बाहुल्येन निबन्ध-
नीयाः । दैवोऽलम्भात्मनिन्दाऽऽदिरूपानुशोचनात्मकं परिदेवितं च योषितां बहुधा
वर्णनीयम् । पुमांसश्चोपरतोद्धतप्रहार-वध-बन्ध-ताडनादिरूपसङ्ग्रामाः पात्रत्वेन नियोज्याः ।
भूमिनिपात-विवर्तितोरः-शिरस्ताडन-स्वकेशत्रोटनादिका नानाप्रकाराश्चेष्टा विसंस्थुला
दर्शनीयाः । अत्र चोत्सृष्टिकाङ्के उत्तमानां मध्यमानां च बहुविधव्यसनपातेन वैरस्यार्दितानां
महाविपद्यप्यविषादिनां स्थिराणां च पुनरुन्नतिर्दृश्यत इत्यविषादं चित्तस्थैर्यं च विधातुं
स्त्रीपरिदेवितबहुलं वृत्तं व्युत्पाद्यत इति ॥ २४ ॥

अथेहामृगस्य लक्षणप्रपञ्चे पर्यायः—

ईहामृगः सवीथ्यङ्गः, दिव्येशो हृत्मानवः ।

एकाङ्कश्चतुरङ्को वा, ख्याताख्यातेतिवृत्तवान् ॥ २५ ॥

दिव्यस्त्रीहेतुसङ्ग्रामः, निर्विश्वासः सविड्वरः ।

स्वपहार-भेद-दण्डः, प्रायो द्वादशनायकः ॥ २६ ॥

ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्थात्रेतीहामृगः । सह वीथ्यङ्गैर्व्याहारादिभिर्वर्त्तते । दिव्येशो दिव्यनायकः । हृत्ता उद्धता मानवा मर्त्यपुरुषपात्राण्यत्र । एकाङ्कश्चतुरङ्को वेति । अत्र च वृत्तसङ्क्षेप-विस्तरानुरोधिनी कविस्वेच्छा प्रमाणम् । एकाङ्कत्वे एकाहनिर्वर्त्यमेव चरितम्, चतुरङ्कत्वे तु चतुर्दिननिर्वर्त्यम् । ख्याताख्यातं प्रसिद्धा-प्रसिद्धं यदिति वृत्तं तद्वान् । प्रशंसायां च मतुस्तेन चतुरङ्कत्वे परस्पराङ्कसंबद्धमिति वृत्तम्, न तु समवकारवदसम्बद्धम् । दिव्यस्त्रीहेतुः सङ्ग्रामो यत्र । अत्र हि दिव्यां नायकस्त्रियमनिच्छन्तीं प्रतिनायकोऽपहरति, ततस्तन्निमित्तको नायक-प्रतिनायकयोः सङ्ग्रामो निबन्धनीयः । निर्गतो विश्वासः परस्मिन् प्रत्ययो यस्मात् । आवेगानर्थ-परस्परस्पर्धाऽऽदयो विड्वरस्तद्युक्तः । स्त्रीनिमित्तमपहार-भेद-दण्डा यत्र । ते च यथासम्भवं स्त्रीविषया अन्यविषया वा । भेदः साम-दानादिना विश्लेषापादनम् । दण्डो बन्धादिः । प्रायोग्रहणं नायिकान्यूनाधिकत्वख्यापनार्थम् ॥ २५-२६ ॥

अथ कृत्यशेषमुपदिशति—

व्याजेनात्र रणाभावः, वधासन्ने शरीरिणि ।

व्यायोगोक्ता रसाः सन्धि-वृत्तयोऽनुचिता रतिः ॥ २७ ॥

वधासन्ने सम[रा]नन्तरं भाविवधयोग्ये शरीरिणि व्याजेन पलायनादिना रणाभावो विधेयः । आस्तां साक्षात्, नेपथ्येऽपि वधो न वर्णनीयः । रसा वीर-रौद्राद्या दीप्ताः । सन्धयो गर्भावमर्शवर्जितास्त्रयः । वृत्तयश्च कैशिकीहीनास्तिष्ठ एव । 'सन्धि-वृत्तयः' इतीतरेतरयोगो द्वन्द्वः । अनुचिता रतिः रत्याभासः, स च प्रति-नायकस्य निष्प्रेमस्त्रीविषयत्वादिति ॥ २७ ॥

अथ क्रमप्राप्तां वीथीं लक्षयति—

सर्वस्वामि-रसा वीथी, त्वेकाङ्का द्वयेकपात्रिका ।

मुख-निर्वाहसन्धिः स्याद्, सर्वरूपोपयोगिनी ॥ २८ ॥

नाटकादिसर्वरूपकाणामेतदुक्तं वक्रोक्तिमार्गेण गमनाद् वीथीव वीथी । सर्वे

स्वामिन उत्तम-मध्यमाधमरूपाः । सर्वे रसाश्च शृङ्गारादयः पर्यायेणात्र विधातव्याः ।
यदाह कोहलः—

“ उत्तमाधम-मध्याभिर्युक्ता प्रकृतिभिस्त्रिधा ।

एकहार्या द्विहार्या वा, सा वीथीत्यभि*संज्ञिता ॥ ” इति ।

शङ्कुस्तवधमप्रकृतेर्नायकत्वमनिच्छन् प्रहसन-भाणादौ हास्यरसप्रधाने विटादेर्नायकत्वं प्रतिपादयन् कथमुपादेयः स्यादिति । एकाङ्केत्यनेनैकदिवसप्रयोज्यमितिवृत्तमत्रेति दर्शयति । द्वाभ्यां पात्राभ्यामुक्ति-प्रत्युक्ति-वैचित्र्यविशिष्टाभ्यामेकेन वा पात्रेणाकाशभाषित-समन्वितेन युक्ता वीथी कविना स्वेच्छया विधेया । मुख-निर्वाहाख्यौ सन्धी यस्याम् । सर्वेषां रूपकाणां नाटकादीनां वक्रोक्त्यादिसङ्कुल-त्रयोदशज्ञप्रवेशेनोपयोगिनी वैचित्र्यकारिका, अत एवान्ते लक्षिता । वक्रोक्तिसहस्रसङ्कुलत्वेन शृङ्गार-हास्ययोः सूचना-मात्रत्वात् कैशिकीवृत्तिहीनत्वम् । अत्र च बहुविधा वक्रोक्तिविशेषा उत्तम-मध्यमाधम-नायकानां व्युत्पाद्यन्त इति ॥ २८ ॥

अथास्या अज्ञान्यमिधीयन्ते—

व्याहारोऽधिबलं गण्डः, प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम् ।

असत्प्रलापो वाक्केली, नालिका मृदवं मतम् ॥ २९ ॥

उद्धात्यकावलगिते, अथावस्पन्दितं स्मृतम् ।

भारतीवृत्तिवर्तीनि, वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥ ३० ॥

एतानि त्रयोदश वीथ्यङ्गानि विविधवक्रोक्त्यादिरूपत्वाद् भारत्यां वृत्तौ वर्तनशीलानि । अत एव वीथ्यप्येषामज्ञानामङ्गिभूता भारतीवृत्त्येकदेशः† ॥ २९-३० ॥

तत्र प्रथमं व्याहारः—

अन्यार्था भाविदृष्टिर्वा, व्याहारो हास्यलेशगीः ।

अन्योऽर्थः प्रयोजनं यस्याः, भाविनी वा भविष्यन्ती दृष्टिर्दर्शितविषयोऽर्थो यस्याः सा हास्ये लेशप्रधाना गीर्वाणी । विविधोऽर्थ आह्वियतेऽनयेति व्याहारः । तत्रान्यार्थो यथा मालति(वि)काग्निमित्रे लास्यप्रयोगावसाने मालती(विका) निर्गन्तु-मिच्छति । विदूषकः—“ भोदी ! चिट्ट दाव, विसुमरिदं खु वो किंचि तं ताव पुच्छिस्सं ।

* वीथीति सं० प्र० ।

†—त्येकादशः प्र० ।

१ सं. छाया-भवति । तिष्ठतु तावत्, विस्मृतं खलु वः किञ्चित् तत् तावत् प्रक्ष्यामि ।

गणदासः—वत्से ! तिष्ठ तावदुपदेशविशुद्धौ गमिष्यसि ।

(मालति(वि)का स्थिता)

धारणी—^१गौदमवयणं पि अज्जो हियए पमाणीकरोदि !

गणदासः—देवि ! मा मैवम् । देवप्रत्ययात् सम्भाव्यते सूक्ष्मदर्शी गौतमः । पश्य—

मन्दोऽप्यमन्दतां याति, संसर्गेण विपश्चितः ।

पङ्कच्छिदः फलस्येव, निकर्षेणाविलं पयः ॥

(विदूषकं विलोक्य) किं विवक्षितमार्यस्य ?

विदूषकः—पैढमं दाव पेक्खगे पुच्छ । पच्छा जो मए *कममेदो लक्खिदो, तं भणिस्सं ।

गणदासः—भगवति ! गुणो वा दोषो वा यथादृष्टमभिधीयताम् ।

परिव्राजिका—यथा मे दर्शनं, तथा सर्वमनवद्यम् ।

गणदासः—देवः कथं मन्यते ?

राजा—वयमपि स्वपक्षं प्रति शिथिलाभिमानाः संवृत्ताः ।

गणदासः—देव ! अद्य नर्तयिताऽस्मि ।

धारणी—^३दिट्ठिया पेक्खगाराधणेण । (गणदासमवलोक्य) अज्जो [†]वड्ढुदि ।

गणदासः—देवीपरिग्रहो मे वृद्धिहेतुः । (विदूषकं विलोक्य) वदेदानीं, यत् ते मनः कर्षति ।

विदूषकः—पैढमोवदेसदंसणे पढमं बंभणस्स पूया इच्छिदव्वा, सा तए लंघिदा ।

परिव्राजिका—अहो ! प्रयोगाभ्यन्तरः प्रश्नः ।

(सर्वे प्रहसन्ति, मालती स्मितं करोति) ”

इत्ययं नायकस्य विश्रब्धनायिकादर्शनार्थं प्रयुक्तो हास्यलेशकारित्वाद् व्याहार इति ।

भाविदृष्टिर्यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के “ राजा—

१ सं. छाया-गौतमवचनमपि आर्यो हृदये प्रमाणीकरोति !

२ प्रथमं तावत् प्रेक्षकान् पृच्छ, पश्चाद् यो मया क्रममेदो लक्षितस्तं भणिव्यामि ।

३ दिष्ट्या प्रेक्षकाराधनेन । आर्यो वर्धते ।

४ प्रथमोपदेशदर्शने प्रथमं ब्राह्मणस्य पूजा एष्टव्या, सा त्वया लंघिता ।

* क्रम-प्र० [†]वड्ढुदि प्र० ।

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचिं प्रारब्धजृम्भां क्षणाद्,
आयासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं,
पश्यन् कोपविपाटलद्युतिं मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥ ”

अत्र राज्ञा वासवदत्तां प्रति भाव्यर्थदर्शनं हास्येनोक्तमिति ।

अन्ये तु वर्तमानप्रत्यक्षार्थवाचकं हास्यलेशकरं वचो व्याहारमिच्छन्ति । यथा
मृच्छकटिकां विदूषको गणिकाया वसन्तसेनाया गृहं प्रविशन् वसन्तसेनाया मातरं दृष्ट्वा
पृच्छति— कैः एसा बंधुला ?

[चेटी—] ऐसा अज्जुआए जणणी अत्तिया ।

विदूषकः—जैदि मरे, ता सीयालसहस्सस्स पज्जत्तिका । अथ किं एदं +पवेसिय
दुवारसोहा निम्मविदा ? आदु उक्खंदाव(दवे)ण पवेसिदा ?

चेटी—अँय्य ! मा एत्तियं अत्तेक्खसु, अत्तिका चाउत्थिएण †वाधीयदि ।

विदूषकः—भैयवं चाउत्थिय ! मं पि वंभणं अणुकंपेहि । ” इति ।

यथा नलविलासे “ लम्बस्तनीकापालिकीं प्रति विदूषकः—

एकं दाव मे संसयं भंजेहि । मह बंभणीए माया *थूलकुट्टणी, जा पाडलिपुत्ते
वसदि, सा किं तुमं ? आदु अन्ना का वि ? ” इत्यादीति ।

अथाधिवलम्—

मिथो जल्पे स्वपक्षस्य, स्थापनाऽधिवलं बलात् ॥ ३१ ॥

मिथः परस्परं जल्पे उक्ति-प्रत्युक्तिक्रमे क्रियमाणे स्वपक्षस्य स्वाभ्युपगमस्य परस्पर-
प्रज्ञोपजीवनबलात् स्थापना सुघटितत्वं क्रियते यत्र, तदधिकबलसम्बन्धादधिवलम् ।

यथा कृत्यारावणे प्रथमेऽङ्के सीतावेषधारिण्या ×शूर्पणखया सह संवादे (नेपथ्ये)—

१ सं. छाया— का एषा बन्धुरा ? । २ एषा आर्याया जननी अत्तिका । ३ यदि म्रियेत, तदा शृगा-
लसहस्रस्य पर्याप्ता ! अथ किम् एतां प्रवेश्य द्वारशोभा निर्मापिता ? उत अवस्कन्देन प्रवेशिता ?

४ आर्य ! मा एतावतीमन्वीक्षस्व । अत्तिका चातुर्थिकेन बाध्यते ।

५ भगवन् चातुर्थिक ! मामपि ब्राह्मणमनुकम्पस्व ।

६ एकं तावन्मे संशयं भङ्क्ष्व । मम ब्राह्मण्या माता स्थूलकुट्टनी या पाटलीपुत्रे वसति, सा
किं त्वम् ? उत अन्या काऽपि ?

+ पविसि— प्र० । † वाधी— प्र० । * मूल— प्र० । × शूर्प— प्र० ।

“ हा आतर्लक्ष्मण ! परित्रायस्व मां परित्रायस्व ।

(इति श्रुत्वा *शूर्पणखा मोहमुपगता)

तस्यां च मूढायां लक्ष्मणः—आर्ये ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

*शूर्पणखा—(अक्षिणी उन्मील्य सक्रोधं †सहसा च) आ ! अणज्ज ! अज्ज वि तुमं चिट्ठसि य्येव । अहो ! दाणि सि तुमं निस्संसो निग्घिणो य ! चिट्ठदु दाव भादुय-सिणेहो, कध णाम इक्खाउकुलसंभवेण महाखत्तिएण भविय एवं तए ववसियं ? णं भणामि, एव-मक्कंदंतो सत्तू वि न +उवेक्खीयदि, किं पुण अज्जउत्तो ?

लक्ष्मणः—आर्ये ! ननु त्वदर्थ एवार्येण स्थापितोऽस्मि ।

*शूर्पणखा—कुमार ! एवं *मम अत्थो कदो होदि । एवं च अहं परिरक्खिदा होमि । ता सन्नधा अन्नं य्येव दे अणिट्ठं अभिप्पायं लक्खेमि । ” इत्यादि ।

यथा वा रघुचिलासे—

“ मयः—देव ! सीताऽपहारमतितरां जुगुप्सते लङ्कालोकः ।

रावणः—(साक्षेपम्) आर्य ! सीतापहारमतितरां जुगुप्सते लङ्कालोकः ?

मयः—(समयम्) अथ किम् ?

रावणः—(सावहेलम्)

अविदितपथः प्रेम्णां बाह्योऽनुरागः रूजां जडः,

वदतु दयितामैत्रीवन्ध्यो यथाप्रतिभं जनः ।

मम पुनरियं सीता राज्यं सुखं विभवः प्रियं,

हृदयमसवो मित्रं मन्त्री रतिर्धृतिरुत्सवः ॥

(पुनः सखेदम्) आर्य ! किमेकमस्य पामरप्रकृतेर्लङ्कालोकस्य विचारचातुरीवैमुख्य-मुद्भावयामि ?

१ सं. छाया—आः ! अनार्य ! अद्यापि त्वं तिष्ठस्येव । अहो ! इदानीमसि त्वं नृशंसो निर्धृ-णश्च ! तिष्ठतु तावद् भ्रातृस्नेहः, कथं नाम इक्ष्वाकुकुलसम्भवेन महाक्षत्रियेण भूत्वा एवं त्वया व्यव-सितम् ? ननु भणामि एवमाक्रन्दन् शत्रुरपि नोपेक्ष्यते, किं पुनरार्यपुत्रः ?

२ कुमार ! एवं ममार्थः कृतो भवति ! एवं चाहं परिरक्षिता भवामि । तत् सर्वथाऽन्यमेव तेऽनिष्टमभिप्रायं लक्षयामि ।

× शूर्प— प्र० । † सकसा प्र० । + उव— प्र० । * मन प्र० । §—रजां प्र० ।

अस्यां प्रेम ममेव वाङ्-मनसयोरुत्तीर्णमन्यस्य चेद्,
 वैदेह्यां नयनैकलेखलवणप्रारोहभूमौ भवेत् ।
 कापेयं परिरभ्य स प्रकटयन्नुल्लुण्ठभूयं हठात्,
 किञ्चित् कामितमादधीत कृतवान् वेधास्तु मां रावणम् ॥
 अपरथा पुनरार्य !

अहंयुनिकराग्रणीरवगणय्य धर्मार्गलां,
 प्रसह्य यदि जानकीमभिरमेत लङ्कापतिः ।

अमुष्य ननु रोदसीविजयनिष्णदोष्णः समि—
 न्मृगव्यरसिकस्तदा क इव नाम वैतण्डिकः ! ॥

मयः—(अपवार्य मन्दोदरीं प्रति) वत्से ! यथावस्थितमभिधाने लङ्कापतौ किमतः
 परं विज्ञापयामि ? ” इति ।

केचित् तु ‘ अन्योन्यवाक्याधिकयोक्तिः स्पर्धयाऽधिवलं भवेद् ’ इति पठन्ति । एत-
 दप्यर्थाभिदादनेन सङ्गृहीतमिति ॥ ३१ ॥

अथ गण्डः—

गण्डोऽकस्माद् यदन्यार्थं, प्रस्तुतानुगतं वचः ।

अन्यामिप्रायेणाकस्मात् प्रत्युक्तं प्रतिवचनतयाऽनुच्चारितमपि प्रतिवचनरूपतया प्रक्रान्तेन
 यत् सम्बद्धं वचनं तद् दुष्टार्थगर्भत्वाद् दुष्टशोणितगर्भगण्ड इव गण्डः । यथा उत्तर-
 चरिते—

“ रामः—(सीतामालोक्य)

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो—

रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः,

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

(प्रविश्य) प्रतीहारी—‘ देव ! उवत्थिदो ।

रामः—अयि ! कः ?

प्रतीहारी—‘ देवस्स आसन्नपरिचारओ दुम्मुहो । ’ इति ।

अत्राकस्मात् प्रतीहारीवचनमन्याभिप्रायप्रयुक्तं प्रस्तुतरामवचसा संयुज्यमानत्वात्
गण्डः ।

यथा वा बालिकावञ्चितके—

“ कंसः—

रिष्टस्तावदुदग्रशृङ्गविकटः शैलेन्द्रकल्पो वृषः,

सप्तद्वीपसमुद्रजस्य पयसः शोषक्षमा पूतना ।

केशी वाजितनुः खुरैर्विघटयेदापन्नगान्मेदिनीं,

सार्धं बन्धुमिरेवमूर्जितबलं कः कंसमास्कन्दति ? ॥

(नेपथ्ये)

‘जो अन्नओ पसूओ, अन्नेण य वड्डिओ महुप्पहवो ।

कण्हो सो परउट्ठो, मारेइ न कोइ धारेइ ॥ ”

इदं रङ्गमध्यप्रविष्टपात्रपठितेन वचसा नेपथ्यपठितमनिष्टार्थसूचकं संयुज्यमानं चूलिका
गण्डः ।

यथा वा सत्यहरिश्चन्द्रे—

राजा—कपिञ्जल ! पुरो गत्वा विलोकय, आश्रमः कियति दूरे ?

(‘ यदादिशति देवः ’ इत्यभिधाय कपिञ्जलो निष्क्रान्तः ।)

राजा—(सखेदम्)

धिग् मां भ्रूणविधातिनं सकलुषं धिग् जीवितं मेऽखिल—

क्षोणीलोककरोपतापजनिता धिग् धिग् ममैताः श्रियः ।

पुण्यास्ते करुणामृतार्द्रमनसो ये नाम वाचंयमाः,

हस्तारोपितशर्मणि प्रतिकलं वृत्ताः शुभे कर्मणि ॥

कुन्तल ! वयमिदानीं सर्वस्वपरित्यागमीहामहे ।

(प्रविश्य) कपिञ्जलः—देव ! प्रत्यासन्नं पश्य ।

राजा—किं सर्वस्वपरित्यागम् ?

कपिञ्जलः—नहि, मुनीनामाश्रमम् । ” इति ॥

१ सं. छाया— योऽन्यतः प्रसूतोऽन्येन च वर्धितो मधुप्रभवः ।

कृष्णः स परपुष्टः, मारयति न कोऽपि धारयति ॥

अथ प्रपञ्चः—

प्रपञ्चः सस्तवं हास्यं, मिथो मिथ्यैकलाभकृत् ॥ ३२ ॥

यथा रत्नावल्याम्— “ राजा कदलीगृहे चित्रगतां सागरिकां पश्यन् सुसङ्गताया दर्शने *फलकं प्रच्छाद्य तामाह— सुसङ्गते ! कथमिहस्थो भवत्या ज्ञातः ?

सुसङ्गता—भट्टा ! न केवलं तुवं, समं चित्तफलएण सव्वो वुत्ततो मए जाणिदो, ता गड्डय देवीए निवेदइस्सं ।

वसन्तकः—(अपवार्य) ^१ भो ! सव्वं संभवीयदि । मुहरा खु एसा गब्भदासी, ता किंचि दइय परिदोसेहि णं ।

राजा—(सुसङ्गताया अलकान् प्रमार्जयन्) सुसङ्गते ! क्रीडामात्रकमेवैतत्, तथापि नाकारणे(णं) त्वया देवी खेदयितव्या । इदं च ते पारितोषिकम् । ”
(इति कर्णाभरणं ददाति)

सुसङ्गता—(प्रणम्य. सस्मितम्) ^३ भट्टा ! +पसादो मे कण्णाभरणेण । ” इत्यादि ।

‘ अत्र राज-सुसङ्गतयोर्मिथो देव्यै निवेदयिष्यामि इति हास्यम् । ‘भट्टा ! पसादो’ इति स्तवसहितमेकस्य राज्ञः सागरिकासङ्गमलाभकारणं प्रपञ्चोऽसद्भूतत्वात् । सुसङ्गताकर्णाभरणलाभस्तु मुख्यसाध्यं प्रत्यनुपयोगित्वान्न विवक्षितः । केचित् तु ‘ असद्भूतेन पारदार्यादिनैपुण्यादिना योऽन्योऽन्यस्तवो हास्यहेतुः, तं ’ प्रपञ्चमाहुः । यथा—

“ रंडा चंडा दिक्खिदा धम्मदारा, मज्जं मंसं खज्जए पिज्जए वा ।

मिक्खा भोज्जं चम्मखंडं च सेज्जा, कोलो धम्मो कस्स नो भादि रम्मो ? ॥ ”

अन्ये तु ‘ द्वयोर्लभं विना मिथ्यारूपं हास्यं संस्तवयुक्तं ’ प्रपञ्चत्वेन मन्यन्ते । यथा
प्रयोगाभ्युदये—

१ सं. छाया— भर्तः । न केवलं त्वम्, समं चित्रफलकेन सर्वो वृत्तान्तो मया ज्ञातः, तद् गत्वा देव्यै निवेदयिष्यामि ।

२ भोः ! सर्वं सम्भाव्यते । मुखरा खलु एषा गर्भदासी, तत् किञ्चिद् दत्त्वा पारितोषयैनाम् ।

* फलहृकं प्र० । + प्रसादो प्र० ।

३ भर्तः ! प्रसादो मे कर्णाभरणेन ।

४ रण्डाः चण्डा दीक्षिता धर्मदाराः, मद्यं मांसं खाद्यते पीयते वा ।

मिक्षा भोज्यं चर्मखण्डं च शय्या, कौलो धर्मः कस्य नो भाति रम्यः ? ॥

“ तरङ्गदत्तकचेटी—अम्हो ! अयं खु एसो संचारिमं उवहासपट्टणं अय्यभंडीरवो इदो
य्येवागच्छदि ।

विदूषकः—(उपसृत्य) भौदी ! सागदं ते ।

चेटी—(स्वगतम्) पैरिहासइस्सं दाव णं । [प्रकाशम्] को दाणि एसो अम्ह णं
पेसणयारओ चेडउ त्ति ।

विदूषकः—अहं घटदासीणं सामिगो ।

चेटी—“किं चेडउ त्ति भणिदे कुविदो तुमं ?

विदूषकः—कौ दाणि विसेसो घटदासीणं कुम्भदासीणं च ?

चेटी—मा कुप्प, भट्टउत्तो त्ति भणिस्सं ।

विदूषकः—भौदी ! तुवं पि मा कुप्प, अज्जा इति भणिस्सं ।

चेटी—अहो ! भट्टउत्तस्स *मदी ।

विदूषकः—अहो ! अदिरूआ अज्जया । ” इति ॥ ३२ ॥

अथ त्रिगतम्—

त्रिगतं शब्दसाम्येन, भिन्नस्यार्थस्य योजनम् ।

भिन्नस्य प्रस्तुतादन्यस्य । त्रिगतमनेकार्थगतम् ‘ शब्दस्यानेकार्थत्वात् ’ तेन
व्यर्थमपि । यथा **देवीचन्द्रगुप्ते** द्वितीयेऽङ्के प्रकृतीनामाश्वासनाय शकस्य ध्रुव-
देवीसम्प्रदाने अभ्युपगते राज्ञा रामगुप्तेनारिवधार्थं यियासुः प्रतिपन्नध्रुवदेवीनेपथ्यः कुमार-
चन्द्रगुप्तो विज्ञपयन्नुच्यते । यथा—

१ सं. छाया— अहो ! अयं खलु एष सञ्चरिष्णु उपहासपत्तनमार्यभण्डीरव इत एवागच्छति ।

२ भवति ! स्वागतं ते ।

३ परिहासयिष्यामि तावदेनम् । क इदानीमेषोऽस्माकं ननु प्रेषणकारकः चेटकः ? इति ।

४ अहं घटदासीनां स्वामिकः ।

५ किं चेटक इति भणिते कुपितस्त्वम् ?

६ क इदानीं विशेषो घटदासीनां कुम्भदासीनां च ?

७ मा कुप्य, ‘ भट्ट(र्तु)पुत्रः ’ इति भणिष्यामि ।

८ भवति ! त्वमपि मा कुप्य, ‘ आर्या ’ इति भणिष्यामि ।

९ अहो ! भट्ट(र्तु)पुत्रस्य मतिः ।

१० अहो ! अतिरूपाऽऽर्यका ।

* गदी प्र० ।

“ +प्रतिष्ठोक्तिषु न खल्वहं त्वां परित्यक्तुमुत्सहे ।

प्रत्यग्रयौवनविभूषणमङ्गमेतद्,

रूपश्रियं च तव यौवनयोग्यरूपाम् ।

सक्तिं च मय्यनुपमामनुरुध्यमानः,

देवीं त्यजामि बलवांस्त्वयि मेऽनुरागः ॥

अन्यस्त्रीशङ्कया ध्रुवदेवी—यदि भक्तिं अवेक्खसि, तदो मं मन्दभाङ्गिं परिच्चयसि !

राजा—अपि च, त्यजामि देवीं तृणवत् त्वदन्तरे ।

ध्रुवदेवी—अहं पि जीविदं परिच्चयंती अज्जउत्तं पढमयरं ग्येव परिच्चइस्सं ।

राजा—त्वया विना राज्यमिदं हि निष्फलम् ।

ध्रुवदेवी—ममावि संपदं निष्फलो जीवलोओ सुह-परिच्चयणीओ भविस्सदि ।

राजा—उढेति देवीं प्रति मे दयालुता ।

ध्रुवदेवी—इयं अज्जउत्त ! ईदिसी दयालुता ! जं अणवरद्धो जणो अणुगदो एवं परिच्चईयदि ।

राजा—त्वयि स्थितं स्नेहनिबन्धनं मनः ।

ध्रुवदेवी—अदो ग्येव मन्दभागा परिच्चइयामि ।

राजा—त्वय्युपारोपितप्रेम्णा, त्वदर्थे यशसा सह ।

परित्यक्ता मया देवी, जनोऽयं जन एव मे ॥

ध्रुवदेवी—हंजे ! इयं सा अय्यउत्तस्स करुणदा !

सूत्रधारी—देवि ! पडंति चंदमंडलाउ [वि] चुडुलीओ, किं एत्थ करीयदि ?

राजा—देवीवियोगदुःखार्तास्त्वमस्मान् रमयिष्यसि ।

ध्रुवदेवी—वियोगदुःखं पि दे अकरुणस्स अत्थि ग्येव !

१ सं. छाया— यदि(तो) भक्तिमपेक्षसे, ततो मां मन्दभागिनीं परित्यजसि । +प्रतिष्ठो— प्र० ।

२ अहमपि जीवितं परित्यजन्ती आर्यपुत्रं प्रथमतः परित्यक्ष्यामि ।

३ ममापि साम्प्रतं निष्फलो जीवलोकः सुखपरित्यजनीयो भविष्यति ।

४ इयमार्यपुत्र ! ईदृशी दयालुता ! यदनपरद्धो जनोऽनुगत एवं परित्यज्यते ।

५ अत एव मन्दभागा परित्यज्ये ।

६ हंजे ! इयं साऽऽर्यपुत्रस्य करुणता !

७ देवि ! पतन्ति चन्द्रमण्डलादप्युल्काः, किमत्र क्रियते ? ।

८ वियोगदुःखमपि तेऽकरुणस्यास्त्येव ।

राजा—त्वद्दुःखस्यापनेतुं सा शतांशेनापि न क्षमा । ” इति ।

एतत् स्त्रीविषधारिचन्द्रगुप्तबोधनार्थमभिहितमपि विशेषण*साम्येन देव्या स्त्रीविषयं प्रति-
पन्नमिति भिन्नार्थयोजकम् । एवं व्यर्थमपि श्लेषादिवशादुदाहार्यम् ।

अथवा श्रुतिसारूप्येणैकस्यैव प्रश्नरूपतया सतः प्रतिवचनतया भिन्नार्थस्य योजनम् ।
यथा विक्रमोर्वश्याम्—

“ सर्वक्षितिभृतां नाथ !, दृष्ट्वा सर्वाङ्गमुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन्, त्वया विरहिता मया ॥ ”

अत्र प्रश्ने महीभृतः प्रतिशब्देनैतदेवोत्तरम् ।

यद्वा शब्दोऽव्यक्तं ध्वनिमात्रं तत्साम्येनानेकार्थयोजनं त्रिगतम् ।

यथा इन्दुलेखायां वीथ्याम्—“ राजा—वयस्य !

किं नु कलहंसनादो, मधुरो मधुपायिनां नु शङ्कारः ? ।

हृदयगृहदेवतायास्तस्या नु सनूपुरश्चरण इति ॥ ”

अथ छलम्—

वचोऽन्यार्थं छलं हास्य-वञ्चना-रोष-कारणम् ॥ ३३ ॥

प्रयोजनान्तरेण प्रयुक्तं यद् वचनमन्यस्यान्यस्य हास्य-वञ्चना-रोषकारणम्, तद्
वञ्चनाहेतुत्वात् छलम् । यथा—

“ कस्स व न होइ रोसो, दट्टूण पियाए सव्वणं अहरं ? ।

सवामल(भमर)—पउमग्घाइरि, वारियवामे ! सहसु इण्हि ॥ ”

एतद् वचः सख्या भर्तृप्रत्यायनप्रयोजनेनोक्तं विदग्धजनस्य हास्यं, स्वसु(श्वशु)रादे-
र्वञ्चनां, सपत्न्या रोषं जनयतीति ॥ ३३ ॥

अथासत्प्रलापः—

असत्प्रलापस्तत्त्वेन, हितं यन्नावगम्यते ।

परमार्थतो हितमुपकारपर्यवसायि यद् वचनमविवेचकत्व-मौख्याभ्यां तत्त्वेन हित-

* -वणा- प्र० ।

१ सं० छाया- कस्य वा न भवति रोषः, दृष्ट्वा प्रियायाः सत्रणमधरम् ? ।

सवामल(भमर)पद्माग्रायिणि !, वारितवामे ! सहस्वेदानीम् ॥

त्वेन नैवावबुध्यतेऽविवेचकैर्मूर्खैश्च तत् तौ प्रत्यसतोऽसाधुभूतस्य प्रलपनम् अस-
त्प्रलापः ।

तत्राविवेचकं प्रति यथा रामाभ्युदये द्वितीयेऽङ्के—

“ रावणः—प्रायशः श्रुतमेव भवद्विर्यथा कलत्रमात्रसाधनोऽसौ तापसस्तदपहार
एव तावन्निरूप्यताम् । न च कलत्रापहरणाद् ऋते पुरुषस्यापरं परिभवस्थानमस्ति । तत्र
मारीचेन साहायकं क्रियमाणमिच्छामि ।

मारीचः—स्वामिन् ! जीवतो रामस्य परिभव इत्यशक्यमेतत् । न खलु तापस इति
तमवज्ञातुमर्हति* देवः । अन्यदेव वस्त्वन्तरं किमपि तत् ।

रावणः—(सक्रोधम्) आः ! किं नाम वस्त्वन्तरं तत् ? मूढ !

युक्त्यैव क्षत्रबन्धोः परिभवमसमं जीवतः कर्तुमिच्छन्,
मायासाहायके त्वं निपुणतर इति प्रार्थये नासमर्थः ।

यच्चान्यत् तत्र वज्रप्रहतिमसृणितस्फारकेयूरभाजः,
सज्जालैलोक्यलक्ष्मीहठहरणसहा बाहवो रावणस्य ॥ ”

अत्र मारीचवचनं परमार्थतो हितमपि रावणेन नावगतम् ।

मूर्खं प्रति यथा भीमटविरचिते मनोरमावत्सराजे वत्सराजाभ्युदयाशंसी
रुमण्वान् पाञ्चालमुच्छेत्तुकामस्तस्य कृतकभृत्यतां श्रितो विश्वासोत्पादनार्थं वत्सराजान्तःपुरमा-
दीप्य यौगन्धरायणप्रमुखानाह—

“ कौशाम्बी मम हस्त एव परया शक्त्या मया स्वीकृतः,
पञ्चालाधिपतिः प्रभुः स भवतां न ज्ञायते काधुना ? ।

नन्वादीपित एष मोहितपरानीकेन लावाणकः,
देवी सम्प्रति रक्ष्यतामयमहं प्राप्तो रुमण्वान् स्वयम् ॥ ”

एतच्च परमार्थतः पाञ्चालोच्छेदपरं यौगन्धरायणेनावबुद्धम्, वासवदत्तया सम्भ्रमकनाम्ना
यौगन्धरायणानुचरेण च मौर्ख्यान्नावगतम् ।

यथा वा व्यसनिना राजपुत्रेण किं सुखमिति पृष्टे मन्त्रिपुत्रेणोच्यते—

“ सर्वदा योऽक्षविजयी, सुरासेवनतत्परः ।

तस्यार्थानां सुखानां च, समृद्धिः करगामिनी ॥ ”

एतदपि मूर्खत्वात् प्रियांशे पाशकविजय-मद्यपानरूपे गृह्यते, न त्विन्द्रियजय-देवता-
राधनरूपे हितांश इति ।

अन्ये तु ' वालोत्कण्ठितादीनामसम्बद्धकथाप्रायमसत्प्रलापम् ' इच्छन्ति ।

यथा—

“ एकं त्रीणि नवाष्ट सप्त षडिति व्यालुप्तसङ्ख्याक्रमाः,

वाचः क्रौञ्चरिपोः शिशुत्वविकलाः श्रेयांसि पुष्पान्तु वः । ”

यथा वा रघुविलासे सीताविरहितो रामः—

“ अरण्ये मां त्यक्त्वा हरिण ! हरिणाक्षी क्व नु गता ?,

पराभूतो दृष्ट्वा कथयसि न चेन्मा स्म कथय ।

अरे क्रीडाकीर ! त्वमपि वहसे कामपि रुषं,

यदेवं तूष्णीकामनुसरसि वाचंयम इव ॥ ” इति ॥

अथ वाक्केली—

प्रश्नोत्तरं तु वाक्केली, हास्या वाक् प्रतिवागपि ॥ ३४ ॥

प्रश्नस्य प्रश्नयोः प्रश्नानां वोत्तरं प्रश्नोत्तरम् । सहासा छेकोक्ति-प्रत्युक्तिर्वा ।
द्वयमप्येतद् वचनक्रीडारूपत्वाद् वाक्केली । यथा—

“ नदीनां मेघविगमे, का शोभा प्रतिभासते ? ।

बाह्यान्तरा विजेतव्याः, के नाम कृतिनाश्रयः ? ॥ ”

अत्रारय इत्येकत्र रयाभावोऽपरत्र शत्रव इत्येकं प्रतिवचनम् । एवं बहूनामपि द्रष्टव्यम् ।
एतत् प्रश्नोत्तरम् ॥

छेकोक्ति-प्रत्युक्तिर्यथा—

कोऽयं द्वारि हरिः प्रयाङ्मुपवनं शाखामृगस्यात्र किं ?,

कृष्णोऽहं दयिते ! विभेमि सुतरां कृष्णात् पुनर्वानरात् ।

मुग्धेऽहं मधुसूदनो व्रज लतां तामेव तन्वीमलं,

मिश्र्या[ऽ] सूच(य)यसीत्युपेत्य धनिकां ह्रीतो हरिः पातु वः ॥ ”

केचित् तु ' साकाङ्क्षस्य वाक्यस्य विनिवर्तनं वाक्केलीम् ' अधीयते । यथा
उत्तरचरिते—

[२] प्रकरणाद्येकादशरूप-निर्णयः ।

१२९

“ त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं,
 त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां,
 तामेव शान्तमथवा किमतः परेण ? ॥ ” ॥ ३४ ॥

अथ नालिका—

हास्याय वञ्चना नाली,

परविप्रतारणकारि यदुत्तरं हास्याय हास्यनिमित्तं निगूढार्थत्वाद् भवति सा
 नाली व्याजरूपा प्रणालिका । यथा रत्नावल्यां सागरिका चित्रफलहकार्यमागता
 कदलीगृहे वत्सराजं दृष्ट्वा बहिः स्थिता सुसङ्गतयोच्यते—

“ सैहि ! जस्स कए तुवं एत्थ आगदा, सो एत्थ ख्येव चिट्ठदि ।

सागरिका—(सकोपमिव) सैहि ! कस्स ?

सुसङ्गता—(सहासम्) अयि अप्पसंकिदे ! णं पउत्तमधूसवे चित्तफलहयस्स । ”

केचित् तु ‘ हास्यहेतुनोपेतां+ निगूढार्थरूपां प्रहेलिकां नाली ’ मन्यन्ते । यथा
 बालिकावञ्चितके पारिपार्श्विकः—

“ तपनीयो*ज्ज्वलकरकं, कुवल्यारुचि भासमानमाकाशे ।

तेजोमयं दिनकराद्वितीयमाचक्ष्व मे भूतम् ॥ ”

अत्र निगूढो नारदलक्षणोऽर्थः सूत्रधारेणास्मिन्नेव श्लोके द्वितीयमेनं मुनिं पश्येति
 चतुर्थपादान्यथाकरणेन व्याख्यात इति ।

अथ मृदवम्—

व्यत्ययो गुणदोषयोः । मृदवम्

गुणानां दोषत्वं, दोषाणां च गुणत्वं येनोत्तरेण व्यत्ययो विपर्यासः क्रियते,
 तन्मृदा परपक्षमर्दनेन स्वपक्षमवति रक्षतीति मृदवम् । गुणस्य दोषीकरणं यथा वेणी-
 संहारे द्वितीयेऽङ्के—

१ सं. छाया— सखि ! यस्य कृते त्वमत्रागता, सोऽत्रैव तिष्ठति ।

२ सखि ! कस्य ?

३ अयि आत्मशङ्किते ! ननु प्रवृत्तमधूसवे चित्रफलकस्य ।

+ —पेवां प्र० । * —योत्कल— प्र० ।

“ जयद्रथमाता—^१जाद ! ते खु बंधुवधामरिसुहृद्विद-कोवा समरे अणवेक्खिय-सरीरा परिकमिस्संति ।

राजा—(सोपहासम्) एवमेतत् । सर्वजनप्रसिद्धमेवामर्षित्वं पाण्डवानाम् । पश्य ।

हस्ताकृष्टविलोककेशवसना दुःशासनेनाज्ञया,

पाञ्चाली मम राजचक्रपुरतो गौगौरिति व्याहृता ।

तस्मिन्नम्ब ! स किं न *गाण्डिवधरो नासीत् पृथानन्दनः ?

यूनः क्षत्रियवंशजस्य कृतिनः क्रोधास्पदं किं न तत् ? ॥ ”

अत्र धनुर्धरत्वादयो गुणा दोषीकृताः ।

यथा नलविलासे—

“ राजा—देवि ! उपालभ्यसेऽभ्यन्तरपरिजनापराधेन ।

दमयन्ती—कैहं विय ?

राजा—

वक्त्रेन्दुः स्मितमातनोदधिगते दृष्टी विकासश्रियं,

बाहू कण्टकक्रोरकाण्यविभृतां प्राप्ता गिरो गौरवम् ।

किं नाङ्गानि तवातिथेयमसृजन् स्वस्वापतेयोचितं,

सम्प्राप्ते मयि नैतदुज्जति कुचद्वन्द्वं पुनः स्तब्धताम् ॥ ”

अत्र स्तब्धता स्तनगुणो दोषीकृतः ।

अपि च । यथाऽस्मदुपज्ञे सुधाकलशे—

“ लैच्छी गिहीण भूसा, अपत्त-विज्जाण सा पुणो गरुई ।

तत्तो पढेज्ज विज्जं, आजम्म-दुहंकरं सकन्नो ॥ ”

अत्र निर्वेदाद् विबुधैर्विद्या गुणोऽपि दोषीकृतः ।

दोषस्य गुणीकरणं यथा वेणीसंहारे कञ्चुकिना सह विवादे—

“ दुर्योधनः—सूक्तमिदं कस्यापि ।

१ सं. छाया— जात ! ते खलु बन्धुवधामर्षोद्दीप्तकोपाः समरेऽनपेक्षितशरीराः परिकमिष्यन्ति ।

२ कथमिव ? × काण्डिवधरो प्र० ।

३ लक्ष्मीर्गृहिणां भूषा, अप्राप्तविद्यानां सा पुनर्गुर्वा ।

ततः पठेद् विद्याम्, आजन्मदुःखकरां सकर्णः ॥

गुप्तः साक्षात् महानरूपः, स्वयमन्येन वा कृतः ।
 करोति महतीं प्रीतिम्, अपकारोऽपकारिणाम् ॥
 येनाद्य द्रोण-कर्ण-जयद्रथादिनिहतमभिमन्युमुप*श्रुत्योच्छ्वसितमिव नश्चेतसा । ”
 अत्र क्षत्रधर्मं त्यक्त्वाऽभिमन्युर्निहत इत्ययं दोषः स्वप्रीतिहेतुत्वेन गुणीकृतः ।

यथा वा नलचिलासे—

“ सर्वेषामपि सन्ति वेश्मसु कुतः कान्ताः कुरङ्गीदृशः ?,
 न्यायार्थी परदारविप्लवकरं राजा जनं बाधते ।
 आज्ञां कारितवान् प्रजापतिमपि स्वां पञ्चबाणस्ततः,
 कामार्तः क्व जनो व्रजेत् परहिताः पण्याङ्गनाः स्युर्न चेत् ॥ ”
 अत्र पण्याङ्गीत्वं दोषः शृङ्गारपुष्ट्यर्थं गुणीकृतः ।

अपि च । यथा सुधाकलशे—

“ तौ नमो निर्गुण-सेहराण गुणि-सलहिज्ज-जम्माणं ।
 निअ-गुण-विहलत्त-भवा, सिविणे वि न जाण अरईउ ॥ ”
 अत्र निर्वेदाद् गुणिभिर्निर्गुणत्वं दोषोऽपि गुणीकृतः ॥

उभयमेकत्र यथा—

“ सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः,
 सर्वत्रैव जनापवादचकितास्तिष्ठन्ति दुःखं सदा ।
 अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलः,
 युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥ ”
 अत्र सत्त्वं गुणोऽपि दोषीकृतः, प्राकृतत्वं तु दोषोऽपि गुणीकृत इति ॥

अथोद्घात्यकम्—

परस्परं स्याद्, उद्घात्यं गूढभाषणम् ॥ ३५ ॥

पृच्छक-प्रतिवक्त्रोरन्योन्यं गूढार्थमुक्ति-प्रत्युक्तात्मकं भाषणम् उद्घाते प्रश्नात्मके

१ सं. छाया— तेभ्यो नमो निर्गुण-शेखरेभ्यो गुणिश्लाघ्यमानजन्मभ्यः ।

निजगुणविफलत्वभवाः, स्वप्नेऽपि न येषामरतयः ॥

* -सृतेद्धसितमिदं प्र० ।

साधूद्घाल्यम् । यदा प्रष्टा विवक्षितोत्तरदानसमर्थः, किन्तु यन्ममामिप्रेतं तद् युक्तमयुक्तं
वेत्यमिसन्धाय पृच्छति, प्रतिवक्ता चोचितमभिधत्ते तदोद्घाल्यमित्यर्थः ।

यथा पाण्डवानन्दे सूत्रधार-पारिपार्श्विकयोरुक्ति-प्रत्युक्ती—

“ का भूषा बलिनां क्षमा परिभवः को यः स्वकुल्यैः कृतः,
किं दुःखं परसंश्रयो जगति कः श्लाघ्यो यः *आश्रीयते ।

को मृत्युर्व्यसनं शुचं जहति के यैर्निर्जिताः शत्रवः,

कैर्विज्ञातमिदं विराटनगरच्छन्नस्थितैः पाण्डवैः ॥ ” इति ॥ ३५ ॥

अथावलगितम्—

तच्चावलगितं सिद्धिः, कार्यस्यान्यमिषेण या ।

विवक्षितप्रयोजनस्यान्यकार्यकरणव्याजेन सम्पत्तिर्यत्र तदन्यकार्यावलगनादवल-
गितम् । यथा उत्तरचरिते समुत्पन्नवनविहारदोहदायाः सीताया दोहदकार्यमिषेण
जनापवादादरण्ये त्यागः ।

केचित् तु ‘ पात्रान्तरे स्वव्यापारं निक्षिप्य यत् कार्यान्तरकरणं तदवलगितम् ’
इत्याहुः । यथा कृत्यारावणस्यामुखे—

“ सूत्रधारः—(निःश्वस्य) आर्ये ! ननु ब्रवीमि ।

वाक्प्रपञ्चैकसारेण, निर्विशेषाल्पवृत्तिना ।

स्वामिनेव †नटत्वेन, निर्विण्णाः सर्वथा वयम् ॥

तद् गच्छतु भवती पुत्रं मित्रं वा कमपि पुरस्कृत्य क्रमागतामिमां कुजीविकामनुवर्त-
यितुम् । ” ततः क्रमादाह—

“ परिग्रहोरुग्राहौघाद्, गृहसंसार-सागरात् ।

बन्धुस्नेह-महावर्ताद्, इदमुत्तीर्य गम्यते ॥ ”

अत्र स्वजीविकां दारेषु निक्षिप्य परलोकहेतुकार्यकरणं स्वयमाश्रितम् ।

अपरे तु—‘ प्रस्तुतेऽन्यस्मिन् कार्ये यदन्यत् स्वयमेव सिध्यति, तदवलगितम् । ’

यथा छलितरामे—

“ रामः—लक्ष्मण ! तातवियुक्तामयोध्यां विमानस्थो नाहं प्रवेष्टुं शक्नोमि, तदवतीर्य
गच्छामि ।

कोऽपि सिंहासनस्याधः, स्थितः पादुकयोः पुरः ।

जटावानक्षवलयी, चामरीव विराजते ॥ ”

अत्र भरतदर्शनकार्यान्तरस्यैवमेव सिद्धिरिति ।

अथावस्पन्दितम्—

स्वेच्छोक्तस्यान्यथाऽऽख्यानं, यदवस्पन्दितं तु तत् ॥ ३६ ॥

स्वेच्छया वर्णनाभिप्रायमात्रेणोक्तस्यान्यथाऽऽख्यानम् अन्यार्थकथनरूपं यत् तदवस्पन्दितं चक्षुःस्पन्दनादिवदन्तर्गतसूचनीयसम्भवात् । यथा वेणीसंहारे—

“ सत्पक्षा मधुरगिरः, प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः, कालवशान्मेदिनीपृष्ठे । ”

अत्र स्वेच्छया शरद्वर्णनाय हंसवर्णनं सूत्रधारेणोक्तम् । एतत् पारिपार्श्विकेन धृतराष्ट्र-सुतानां दुर्योधनादीनाममङ्गलार्थकथनेनान्यथाऽऽख्यातम् ।

यथा वा छलितरामे—

“ सीता—जाद ! पव्माए तुव्मेहिं अउज्झाए गंतव्वं । सो अ राया विणएण पणमिदव्वो ।

लवः—अम्ब ! किमावाभ्यां राजोपजीवकाभ्यां भाव्यम् ?

सीता—सो खु तुम्हाणं पिदा ।

लवः—किमावयो रघुपतिः पिता ?

सीता—(साशङ्कम्) नै खु तुम्हाणं, सयलाइ य्येव पुट्ठीए । इति ”

एतानि च त्रयोदश वीथ्यङ्गानि सर्वरूपकाणां सर्वसन्धिषु निबन्धनीयानि । सर्वसन्धि-साधारण्यादामुखेऽपि भावाच्च सन्ध्यङ्गेभ्यः पृथगुक्तानीति ॥ ३६ ॥

अथ व्यायोगादौ रूपकान्तरे सामान्यनाटकलक्षणातिदेशमाह—

स्वां स्वां वैशेषिकीं हित्वा, सन्धि-वृत्त्यादिकां स्थितिम् ।

सामान्या नाटकस्यान्या, विज्ञेया रूपकान्तरे ॥ ३७ ॥

१ सं. छाया—जात ! प्रभाते युवाभ्यामयोध्यायां गन्तव्यम् । स च राजा विनयेन प्रणन्तव्यः ।

२ स खलु युवयोः पिता ।

३ न खलु युवयोः, सकलाया एव पृथ्व्याः ।

वैशेषिकीमसाधारणीं 'सन्धि-वृत्त्यादिकाम्' इति आदिशब्दादङ्कपरि-
माण-रस-नायकादिपरिग्रहः । 'अन्या' इति पात्रोक्तिवैचित्र्याङ्कोपाय-दशा-सन्ध्यङ्गलक्षण-
नायकादिप्रकृत्यौचित्यादिका स्थितिर्व्यायोगादौ रूपकान्तरे नाटकप्रतिपादिता ज्ञातव्या ।
प्रकरणे तु नाटकसमानत्वमुक्तमेव । नाटिका-प्रकरण्योः पुनर्नाटक-प्रकरणान्तर्भूतत्वान्न किञ्चित्
पृथग् वाच्यमिति सर्वं समञ्जसम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञनाट्यदर्पणविधृतौ प्रकरणा-
द्येकादशरूपनिर्णयो द्वितीयो विवेकः समाप्तः ॥ २ ॥

[३]

अथ वृत्ति-रस-भावाभिनय-विचारस्तृतीयो विवेकः ।

अथ रूपकोद्देशश्चोकोद्दिष्टाः क्रमप्राप्ता वृत्तयः प्रपञ्च्यन्ते—

भारती सात्वती कैशिक्यारभटी च वृत्तयः ।

रस-भावाभिनयगाः, चतस्रो नाट्यमातरः ॥ १ ॥

पुरुषार्थसाधको विचित्रो व्यापारो वृत्तिः । रस-भावाभिनया वक्ष्यमाणास्तां-
स्तन्मयत्वेन गच्छन्ति । रस-भावाभिनय-सम्भिन्नो हि सर्वो नाट्ये व्यापारः । ‘चतस्रः’
इति चतुर्भेदत्वमन्यतमचेष्टांशप्राधान्यविवक्षया, अपरथाऽनेकव्यापारसंवलितमेकमेव वृत्ति-
तत्त्वम् । न नाम प्रबन्धेषु व्यापारान्तरासंवलितः कोऽप्येकाकी कायिको वाचिको
मानसो वा व्यापारो लक्ष्यते । कायिक्यो हि व्यापृतयो मानसैर्वाचिकैश्च व्यापारैः
सम्भिद्यन्ते । शब्दोल्लिखितं मनःप्रत्य[यं] विना रञ्जकस्य कायव्यापारपरिस्पन्दस्याभावात् ।
वाचिक्यो मानस्यश्च कायपरिस्पन्दाविनाभाविन्य एव, तात्वादिव्यापाराभावे वचनानुच्चारणात्,
प्राणादिरूपकायपरिस्पन्दाभावे मनोव्यापृत्यनुपलक्षणाच्च । मनःशून्यश्च व्यापारः कायिको
वाचिको वाऽरञ्जकत्वादनिवन्धनीय एव । विदूषकोऽपि च हास्यार्थं बुद्धिपूर्वकमेव
विसंस्थुलं विचेष्टते । अतः सङ्कीर्णत्वेऽप्यंशप्राधान्यापेक्षया वृत्तयश्चतस्रः नाट्य-
स्याभिनेयकाव्यस्य मातर इव मातरः । आभ्यो हि वर्णनीयत्वेन कविहृदये व्यवस्थिताभ्यः
काव्यमुत्पद्यते । ‘नाट्य—’ इति च प्रस्तावापेक्षम्, तेनानभिनेयेऽपि काव्ये वृत्तयो
भवन्त्येव, न हि व्यापारशून्यं किञ्चिद् वर्णनीयमस्ति । रङ्गानन्तरं च नाट्यमिति रङ्गस्य
व्यापारशून्यत्वेनावृत्तित्वेऽपि न कश्चिद् दोषः । मूर्छादौ तु व्यापाराभावेन वृत्त्यभावेऽपि न
नाट्यस्य वृत्तिमयत्वहानिः, बाहुल्यापेक्षया वृत्तिमयत्वस्याभिमतत्वादिति ॥ १ ॥

तत्र भारत्या लक्षणमाह—

सर्वरूपकगामिन्यामुख-प्ररोचनोत्थिता ।

प्रायः-संस्कृतनिःशेष-रसाढ्या वाचि भारती ॥ २ ॥

सर्वरूपकेष्वभिनेयानभिनेयेषु गमनशीला प्रायस्तन्मयत्वाद् वर्णनायाः, आमुख-
प्ररोचनयोरुत्थितः सम्भवो यतः प्रायो बाहुल्येन संस्कृतेन सर्वरसैश्च दीप्ता ।

प्ररोच+नामुखयोरन्यत्रापि च रूपकैकदेशे प्राकृतादिपाठेन भारतीदर्शनात् प्रायोग्रहण-
मर्थवत् । सर्वरूपकभावित्वाद् रसानां च वाग्जन्यत्वात् सर्वरसात्मकत्वम् । ये तु 'भारत्यां
वीभत्स-करुणौ प्रपन्नाः' तैः सर्वरसवीथी-प्रधानशृङ्गारवीरमाण-प्रधानहास्यप्रहसनानि स्वयमेव
भारत्यामेव वृत्तौ नियन्त्रितानि नावेक्षितानि । 'वाचि' वाग्व्यापारविषये वाग्व्यापारा-
त्मिकेत्यर्थः । भारती वाग्व्यापारविषय एवेत्ययोगव्यवच्छेदः । तेन वाचिकाभिनयात्मिका
सात्वत्यपि भवति । वृत्त्यन्तराणि तु सर्वथाऽभिनयविषयाणि । भारतीरूपत्वाद् व्यापारस्य
भारतीति ॥ २ ॥

अथ भारतीसम्भवमामुखं लक्षयति—

विदूषक-नटी-मार्षैः, प्रस्तुताक्षेपि भाषणम् ।

सूत्रधारस्य वक्रोक्त-स्पष्टोक्तैर्यत् तदामुखम् ॥ ३ ॥

पारिपार्श्विक एव विदूषकवेषधारी विदूषकः । मार्षः पारिपार्श्विकः । विदूषक-नटी-
मार्षैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा सह सूत्रधारस्य रङ्गसूत्रणाकर्तुः सूत्रधारगुणानुकारस्य वा
नाट्यार्थस्थापनाकर्तुः स्थापकस्य प्रस्तुतस्य काव्यार्थस्याक्षेपि उपस्थापकं भाषणं
वक्रोक्तैः साक्षाद् विवक्षितार्थस्याप्रतिपादकैः, स्पष्टोक्तैः साक्षाद् विवक्षितार्थस्य प्रति-
पादकैश्च यत् स्वस्याभिप्रायोत्कीर्तनं तदामुखम् । आङ् मर्यादायाम्' तेन मुखसन्धि
सम्प्राप्य निवर्तते । 'ईषदर्थे वा' तत् ईषन्मुखं मुखसन्धिसूचकत्वादारम्भः । प्रस्तावना-
शब्देनाप्येतदुच्यते । इदं तावदामुखं नाट्यात् पृथग्भूतम् । तत्र कदाचिद् रङ्गसूत्रयितैवा-
मुखार्थमनुतिष्ठति । तथा च दृश्यते—'नान्द्यन्ते सूत्रधारः' । नान्द्यन्त इत्यवयवे समुदायोप-
चारात् *पूर्वरङ्गान्ते इति द्रष्टव्यम् । नान्दी हि *पूर्वरङ्गस्याङ्गम् । अत्र च पक्षे आमुखार्थस्य
सूत्रधारविषयत्वान्मुखसन्धेः प्रभृति कवेर्व्यापारः । कदाचित् तु सनान्दीकं रङ्गमनुष्ठाय
विश्रान्ते सूत्रधारे तत्तुल्यगुणाकृतिः स्थापक आमुखमनुतिष्ठति । तथा च अनङ्गवत्यां
नाटिकायां दृश्यते—'पूर्वरङ्गान्ते स्थापकः' । अत्र च पक्षे आमुखानुष्ठानेऽपि कवेर्व्यापारः,
स्थापकस्य सूत्रधारानुकारिणो रामानुकारिणो नटस्येव कविनैव प्रवेशात् । 'वक्रोक्त—'
इति च वीथ्यज्ञानामेवंविधरूपाणां व्याहारादीनां सद्भावमाहेति । स्पष्टोक्तिस्त्वेवं यथा
नागानन्दे—'नाटयितव्ये किमित्यकारणमेव रुच्यते?' इति ॥ ३ ॥

अथ आमुखाङ्गभूतं नाट्यपात्रप्रवेशविधिमाह—

वाक्यार्थ-समयाहानैर्भावोक्तैः पात्रसङ्क्रमः ।

[३] वृत्ति-रस-भावाभिनय-विचारः ।

१३७

समयः कालः । आह्वानं संज्ञा । एतैः सूत्रधार-स्थापकाभ्यामुक्तैर्हेतुभूतैः पात्रस्य मुख्यनायकादिभूमिकाधारिणो नटादिलोकस्य सङ्क्रमः प्रवेशः । वाक्यार्थ-योरनृद्यमानतया पात्रप्रवेशहेतुत्वम्, समयाह्वानयोस्तु सूचकत्वेनेति ।

वाक्येन यथा सत्यहरिश्चन्द्रे—

“ सत्त्वैकतानवृत्तीनां, प्रतिज्ञातार्थकारिणाम् ।

प्रभविष्णुर्न देवोऽपि, किं पुनः प्राकृतो जनः ? ॥ ”

एतदेव पठन् हरिश्चन्द्रः प्रविशति ।

अर्थेन यथा वेणीसंहारे—

“ निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां,

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च,

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥ ”

इत्यस्य वाक्यस्य छन्दसा ग्रथितस्य चतुर्थपादेन ‘स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः’ इत्यनेनार्थं गृहीत्वा भीमः ।

समयेन यथा छलितरामे—

“ आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः,

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं,

रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥ ”

अत्र समानविशेषणै रामशब्दकीर्तनाच्च रामप्रवेशसूचा ।

आह्वानेन यथा अभिज्ञानशकुन्तले—

“ तवास्मि गीतरागेण, हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्क(प्य)न्तः, सारङ्गेणातिरंहसा ॥ ”

अत्र नाट्यामुखयोः सम्बन्धनार्थं कविना भाविप्रवेशस्य पात्रस्य युक्त्या नामग्रहणम् । पूर्वत्र तु समानविशेषणबलान्नामाय(ग)तमित्यनयोर्विशेष इति ।

एषां च नाट्यपात्रप्रवेशप्रकाराणामन्यतम एवैकश्चमत्कारकारी निबन्धनीयः । अन्यथा पात्रप्रवेशग्रन्थबाहुल्येन प्रस्तुतार्थविधातः स्यादिति । शब्दव्यापारबाहुल्याच्च भारत्यंशभूतत्व-

मस्य । एवं प्ररोचनायाः पूर्वरङ्गाङ्गभूताया अपीति । पात्रप्रवेशस्य पूर्वो भाग आमुखम्,
उत्तरः पुनर्नाट्यमिति ।

अथ प्ररोचनां व्याचष्टे—

पूर्वरङ्गे गुणस्तुत्या, सभ्यैन्मुख्यं प्ररोचना ॥ ४ ॥

पूर्वं नाट्यात् प्रथमं गीत-ताल-वाद्य-नृत्तानि नाट्यादिकं च पाठ्यं व्यस्तं समस्तं च प्रयुज्यते यत्र रङ्गे रञ्जनाहेतौ नाट्यशालायां स पूर्वरङ्गः । अस्य च पूर्वरङ्गस्य प्रत्या-
हारादीन्यासारितान्तानि नवान्तर्जवनिकं गीतकादीनि प्ररोचनान्तानि च दश बहिर्जवनिक-
मङ्गलानि प्रयोज्यानि, **पूर्वाचार्यैर्लक्षितानि । अस्माभिस्तु** स्वतो लोकप्रसिद्धत्वात्
तन्न्यासक्रमस्य निष्फलत्वाद् विविधदेवतापरितोषरूपस्य तत्फलस्य च श्रद्धालुप्रतारणमात्र-
त्वादुपेक्षितानि । प्ररोचना तु पूर्वरङ्गाङ्गभूताऽपि नाट्ये प्रवृत्तौ प्रधानमङ्गमिति लक्ष्यते ।
तत्र **पूर्वरङ्गे गुणस्तुत्या** प्रस्तुतप्रबन्धार्थस्य प्रीत्यादिहेतुत्वप्रशंसनेन सामाजिकानां
श्रवणावलोकनोत्साहोत्पादनं प्रकृतोऽर्थः प्रकर्षेण रोच्यते उपादेयतया ध्रियतेऽनयेति
प्ररोचना । यथा क्षीरस्वामिविरचितेऽभिनवराघवे—

“स्थापकः—(सहर्षम्) आर्ये ! चिरस्य स्मृतम् ।

अस्त्येव राघवमहीनकथापवित्रं,

काव्यप्रबन्धघटनाप्रथितप्रथिम्नः ।

भट्टेन्दुराज-चरणाब्ज-मधुव्रतस्य,

क्षीरस्य नाटकमनन्यसमानसारम् ॥ ”

यथा वा **रघुविलासे—**

“सीतां काननतो जहार विहितव्याजः पुरा रावणः,

तं व्यापाद्य रणेन तां पुनरथो रामः समानीतवान् ।

एतस्मै कविसूक्ति-मौक्तिकमणि-स्वात्यम्भसे भूर्भुवः—

स्वर्व्यामोहनकर्मणाय सुकथारत्नाय नित्यं नमः ॥ ”

यथा वा **नलविलासे—**

“कविः काव्ये **रामः** सरसवचसामेकवसतिः,

नलस्येदं हृद्यं किमपि चरितं धीरललितम् ।

समादिष्टो नाट्ये निखिलनटमुद्रापटुरहं,

प्रसन्नः सभ्यानां कटरि ! भगवानद्य स विधिः ॥ ” इति ॥

इयं प्ररोचना पूर्वैरङ्गात् प्रथमं पश्चाच्च निबध्यते । निबन्धे चास्या नावश्यम्भावनियम इति ॥ ४ ॥

अथोद्देशप्राप्तां सात्वतीं लक्षयति—

सात्वती सत्त्व-वागङ्गाभिनेयं कर्म मानसम् ।

सार्जवाधर्ष-मुद्-धैर्य-रौद्र-वीर-शमाद्भुतम् ॥ ५ ॥

सत् सत्त्वं प्रकाशस्तद् यत्रास्ति तत् सत्त्वन्मनस्तत्र भवा सात्वती संज्ञाशब्दत्वेन बाहुलकात् स्त्रीत्वम् । सत्त्व-वागङ्गाभिनेयं सत्त्व-वागङ्गाभिनयैर्ज्ञाप्यम् । सत्त्वामिनय-वागभिनयाङ्गाभिनययुक्तं मानसं कर्म सात्वतीत्यर्थः । अभिनयत्रयाभिधानेऽपि मानस-व्यापारस्य सत्त्वप्रधानत्वात् सत्त्वामिनय एवात्र प्रधानमितरौ गौणौ । अत एव सत्त्वशब्दः प्रथममुपात्तः । आर्जवमकौटिल्यम् । आधर्षो वाचा न्यक्कारः । मुद् हर्षः । धैर्यं व्यसनेऽप्यकातर्यम् । एतै रौद्रादिभिश्च सह वर्तमानो मनोव्यापारः सात्वती । आर्जवस्योपादानादत्र ऋपटाभावः । आधर्षख्यापनादुद्धतपुरुषसद्भावः । मुत्प्रतिपादनाच्छोक-करुण-निर्वेदाभावः । धैर्याभिधानात् स्त्र्यादिसङ्गमौत्सुक्याभावश्चाभिहितो भवति । रौद्ररसयोगेऽपि केषांचित् सत्त्वं प्रकाशरूपं दृश्यत एवेति रौद्रोपादानम् । वीररसश्चात्र युद्ध-दान-दया-वीरादिरूपः सत्त्वबाहुल्याद् गृह्यते । ‘शम’ इति च शमः स्थायिभावः शान्तो रसो द्रष्टव्यः, अरिषड्वर्गजयस्य सत्त्वैकनिबन्धनत्वात् । अद्भुतोऽप्यन्यसत्त्वावलोकनात् सात्त्विकानां दृश्यत एवेति । इदं च मानसं कर्म विचित्राभिर्गम्भीरोक्तिभिः प्रारब्धकार्यापरित्यागात्, कार्यान्तरपरिग्रहेण सङ्ग्रामाय परोत्साहनेन सामादिप्रयोग-दैवादिना अरिसङ्घातभेदजननेनान्यैश्च बहुभिः प्रकारैर्लक्ष्यत इति ॥ ५ ॥

अथ कैशिकी—

कैशिकी हास्य-शृङ्गार-नाट्य-नर्मभिदात्मिका ।

अतिशायिनः केशाः सन्त्यासामिति कैशिकाः स्त्रियः ‘स्तनकेशवतीत्वं हि स्त्रीणां लक्षणम्’ तत्प्रधानत्वात् तासामियं कैशिकी । हास्य-शृङ्गाराभ्यां स्त्रीबाहुल्य-विचित्र-प्रकारनेपथ्य-कामव्यवहाराणां सद्भावमाह । नाट्यं नृत्त-गीत-वादित्राणि । अग्राम्य इष्टजनावर्जनरूपो वाग्-वेष-चेष्टाभिः परिहासो नर्म । वाचा यथा—

“ पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन, स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥ ”

यथा वा सत्यहरिश्चन्द्रे—

“ राजा—(विहस्य) विहङ्गराज ! निःशेषवेश्याचक्रवर्तिनीमेनां लम्बस्तनीमुप-
श्लोक्य ।

शुकः—पुण्यप्रागल्भ्यलभ्याय, वेश्या-पण्याय मङ्गलम् ।

यत्र प्रतीपाः शास्त्रस्य, कामादर्थप्रसूतयः ॥ ”

वेषेण यथा नागानन्दे विदूषक-शेखरक-व्यतिकरे ।

चेष्टानर्म यथा मालति(वि)काग्रिमित्रे—“ निपुणिका विदूषकस्योपरि सर्प-
विभ्रमकारि दण्डकाष्ठं पातयति । ” इति ।

एतच्च क्वचिन्मानात्, क्वचिद् हास्यात्, क्वचित् शृङ्गार-हास्यात्, क्वचिद् भय-
हास्यात्, क्वचित् सापराधप्रिय-प्रतिभेदनात्, क्वचित् पूर्वनायिका-प्रतिभयादित्याद्यनेकधा
द्रष्टव्यम् ।

अत्र शृङ्गाररसेन रत्याख्यो मानसो, हास्येन नर्मभेदैश्च वाचिको, नाट्येन कायिकश्च
व्यापारः सङ्गृहीत इति व्यापारत्रय-सङ्करात्मिकेयमिति ॥

अथारभटी—

आरभत्यनृत-द्वन्द्व-छद्म-दीप्तरसान्विता ॥ ६ ॥

आरेण प्रतोदकेन तुल्या भटा उद्धताः पुरुषा आरभटास्ते सन्त्यस्यामिति ‘ ज्योत्स्ना-
दित्वादणि ’ आरभटी । अनृतमसत्यम् । द्वन्द्वयुद्धमनेकप्रकारम् । छद्म वञ्चनाहेतुः
प्रयोगः, अनेनेन्द्रजाल-पुस्तप्रयोग-च्छेद्य-भेद्यादिग्रहः । दीप्ता रसा रौद्रादय औद्धत्या-
वेगादिहेतवः । अत्रानृतादिभिः विचित्रनेपथ्य-किलिञ्जहस्तिप्रयोग-मायाशिरोदर्शनादिकम् ।
भय-हर्षातिशयाकुलितपात्रप्रवेशः । पूर्वनायकावस्थायाः परित्यागेन नायकावस्थान्तरग्रहोऽव-
स्कन्दान्यादिकृतविद्रवादिकं विविधस्थायि-व्यभिचारिभावयुक्तं प्रसङ्गागतकार्यादिकं बाहुयुद्ध-
शस्त्रप्रहारादिकं च सङ्गृह्यते । अत एवेयं सर्वाभिनयात्मिका सर्वव्यापारात्मिका च । तत्र
विचित्रं नेपथ्यं वेणीसंहारे अश्वत्थाम्नः । उदयनचरिते किलिञ्जहस्तिप्रयोगः ।
मायाशिरोदर्शनं रामाभ्युदये । बलीमुखभयेन पात्रप्रवेशो रत्नावल्याम् । हर्षेण
वामनचेष्टयाः प्रवेशः सत्यहरिश्चन्द्रे । वालिनेतृत्यागेन च सुग्रीवनेत्रन्तरग्रहणम् ।

परशुरामस्यौद्धत्यावस्थात्यागेन शान्तावस्थान्तरग्रहणम् । विचित्रभावं कार्यान्तरं कृत्या-
रावणे । तथाहि अङ्गदेनाभिद्रूयमाणायामन्दोदर्या भयम्, अङ्गदस्योत्साहोऽस्यैव रावण-
दर्शनेन 'एतेनापि सुरा जिताः' इत्यादि वदतो हासः, 'यस्तातेन निगृह्य वालक इव
प्रक्षिप्य कक्षान्तरे' इति च जल्पतो जुगुप्सा-हास-विस्मयाः, रावणस्य रति-क्रोधौ । नियो-
द्धादि तु रामायणीयेष्विन्द्रजिह्वलक्ष्मणयोरिति ॥ ६ ॥

अथ 'रस-भावामिनयगाः' इत्यतो वृत्तिलक्षणात् प्रथमं रसानाचष्टे—

स्थायी भावः श्रितोत्कर्षो, विभाव-व्यभिचारिभिः ।

स्पष्टानुभावनिश्चयः, सुख-दुःखात्मको रसः ॥ ७ ॥

प्रतिक्षणमुदय-व्ययधर्मकेषु बहुष्वपि व्यभिचारिष्वनुयायितयाऽवश्यं तिष्ठतीति
स्थायी । यद्वा तद्वा एव भावात्, अभावे वा भावाद् रत्यादिर्व्यभिचारिणं ग्लान्यादिकं
प्रत्यवश्यं स्थायी । उपचयं प्राप्य रसरूपेण रत्यादिर्भवतीति भावः । विभावैर्लल-
नोद्यानादिभिरालम्बनोदीपनरूपैर्वाहैर्हेतुभिः सत एवाविर्भावाद्, व्यभिचारिभिर्ग्लान्यादिभि
रसिकमनः-शरीरवर्तिभिः परिपोषणाच्च श्रितोत्कर्षः । स्वीकृतसाक्षात्कारित्वा-
नुभूयमानावस्थो यथासम्भवं सुख-दुःख-स्वभावो रस्यते आस्वाद्यत इति रसः । तत्रेष्ट-
विभावादिप्रथितस्वरूपसम्पत्तयः शृङ्गार-हास्य-वीराद्भुत-शान्ताः पञ्च सुखात्मानोऽपरे पुनर-
निष्टविभावाद्युपनीतात्मानः करुण-रौद्र-वीमत्स-भयानकाश्चत्वारो दुःखात्मानः । यत् पुनः
सर्वरसानां सुखात्मकत्वमुच्यते, तत् प्रतीतवाधितम् । आस्तां नाम मुख्यविभावोपचितः
काव्याभिनयोपनीतविभावोपचितोऽपि भयानको वीमत्सः करुणो रौद्रो वा रसास्वादव-
तामनाख्येयां कामपि क्लेशदशामुपनयति । अत एव भयानकादिभिरुद्विजते समाजः । न नाम
सुखास्वादादुद्वेगो घटते । यत् पुनरेभिरपि चमत्कारो दृश्यते, स रसास्वादविरामे सति यथा-
वस्थितवस्तुप्रदर्शकेन कवि-नट-शक्ति-कौशलेन । विस्मयन्ते हि शिरश्छेदकारिणाऽपि प्रहार-
कुशलेन वैरिणा शौण्डीरमानिनः । अनेनैव च सर्वाङ्गाह्लादकेन कवि-नट-शक्तिजन्मना चम-
त्कारेण विप्रलब्धाः परमानन्दरूपतां दुःखात्मकेष्वपि करुणादिषु सुमेधसः प्रतिजानन्ते ।
एतदास्वादलौल्येन प्रेक्षका अपि एतेषु प्रवर्तन्ते । कवयस्तु सुख-दुःखात्मकसंसारानुरूप्येण
रामादिचरितं निबध्नन्तः सुख-दुःखात्मकरसानुविद्धमेव ग्रथन्ति । पानकमाधुर्यमिव च
तीक्ष्णास्वादेन दुःखास्वादेन सुतरां सुखानि स्वदन्ते इति । अपि च सीताया हरणम्,
द्रौपद्याः कचाम्बराकर्षणम्, हरिश्चन्द्रस्य चाण्डालदास्यम्, रोहिताश्वस्य मरणम्, लक्ष्मणस्य
शक्तिभेदनम्, मालत्या व्यापादनारम्भणमित्याद्यभिनीयमानं पश्यतां सहृदयानां को नाम

सुखास्वादः ? । तथाऽनुकार्यगताश्च करुणादयः परिदेविता*नुकार्यत्वात् तावद् दुःखात्मका एव । यदि चानुकरणे सुखात्मानः स्युर्न सम्यगनुकरणं स्यात्, विपरीतत्वेन भासनादिति योऽपीष्टादिविनाशदुःखवतां करुणे वर्ण्यमानेऽभिनीयमाने वा सुखास्वादः, सोऽपि परमार्थतो दुःखास्वाद एव । दुःखी हि दुःखितवार्तया सुखमभिमन्यते, प्रमोदवार्तया तु ताम्यतीति करुणादयो दुःखात्मान एवेति । विप्रलम्भशृङ्गारस्तु दाहादिकार्यत्वाद् दुःखरूपोऽपि सम्भोग-सम्भावनागर्भत्वात् सुखात्मकः । रसश्च मुख्यलोकगतः, प्रेक्षकगतः, काव्यस्य श्रोत्रनुसन्धायक-द्वयगतो वेति । 'स्पष्टा—' इति स्पष्टाः सम्यग् निर्णीताः । असन्दिग्धं हि लिङ्गं भवति । अनुभावयन्ति परस्थानपि रसानवबोधयन्तीत्यनुभावाः स्तम्भ-स्वेदाश्रु-रोमाञ्च-अक्षेपादयस्तैर्यथा-सम्भवं सत्तया निश्चयेयः । इह तावत् सर्वलोकसिद्धा परस्थस्य रसस्य प्रतिपत्तिः । सा च न प्रत्यक्षा चेतोधर्माणामतीन्द्रियत्वात्, तस्मात् परोक्षैव । परोक्षा च प्रतिपत्तिरविनाभूताद् वस्त्वन्तरात् । अत्र च रसे अन्यस्य वस्त्वन्तरस्यासम्भवात् कार्यमेवाविनाकृतं परगतविभा-वाद्यनुक्रियायां च पररञ्जनार्थं प्रवृत्तस्य नटस्य रसाभावेऽपि स्तम्भ-स्वेदादयो भवन्तीति । नैषां रसनान्तरीयकत्वमाशङ्कनीयम् । तेषां परगतरसजनकत्वेनाकार्यत्वात्, नटगता हि स्तम्भादयः प्रेक्षकगतरसानां कारणम्, प्रेक्षकगतास्तु कार्याणि । परोक्षं चार्थं बुभुत्सुना परोक्षार्थनान्तरीयके लिङ्गस्वरूपे निपुणेन प्रतिपत्त्रा भाव्यम् । नटोऽपि च रसं गमयन्त्येव यदा रसकार्या भवन्ति, न च नटस्य रसो न भवतीत्येकान्तः । पण्यस्त्रियो हि धनलोभेन पररत्यर्थं रतादि विपश्चयन्त्यः कदाचित् स्वयमपि परां रतिमनुभवन्ति । गायनाश्च परं रञ्जयन्तः कदाचित् स्वयमपि रज्यन्ते । एवं नटोऽपि रामादिगतं विप्रलम्भाद्यनुकुर्वाणः कदाचित् स्वयमपि तन्मयीभावमुपयात्येवेति । तद्गता अपि रोमाञ्चादयस्तत्र रसं गमयेयुरेव । अत एव 'स्पष्टानुभाव—' इत्युक्तम् । रोमाञ्चादयश्च ये स्त्री-पुंस-नट-काव्यस्थास्ते परोषां रसजनकत्वात् विभावमध्यवर्तिनः । प्रेक्षक-श्रोत्रनुसन्धात्रादिस्थितास्तु रसस्य कार्याणि सन्तो व्यवस्थापकाः । तत्र विभावाः परमार्थेन सन्तः प्रतिनियतविषयमेव स्थायिनं रसत्वमापाद-यन्ति । तत्र नियतविषयोल्लेखी रसास्वादप्रत्ययः । युवा हि रागवतीं युवतिमवलम्ब्य तद्विषयामेव रतिं शृङ्गारतयाऽऽस्वादयति । यत्र तु परानुरक्तां वनितामवलम्ब्य सामान्य-विषया रतिरुपचयमुपैति, तत्र न नियतविषयः शृङ्गाररसास्वादः; विभावानां सामान्यविषये स्थाय्याविर्भावकत्वात् । बन्धुशोकार्ता च रुदतीं स्त्रियमवलोक्य सामान्यविषय एव करुणरसास्वादः । एवमन्येष्वपि रसेषु विशेष-सामान्यविषयत्वं द्रष्टव्यम् । ये पुनरपरमार्थसन्तो-

ऽपि काव्याभिनयाभ्यां सन्त इवोपनीता विभावास्ते श्रोत्रनुसन्धातृ-प्रेक्षकाणां सामान्यविषय-
मेव स्थायिनं रसत्वमापादयन्ति । अत्र च विषयविभागानपेक्षी रसास्वादप्रत्ययः । न हि
रामस्य सीतायां शृङ्गारेऽनुक्रियमाणे सामाजिकस्य सीताविषयः शृङ्गारः समुल्लसति, अपि तु
सामान्यस्त्रीविषयः । नियतविषयस्मरणादिना स्थायिनः प्रतिनियतविषयतायां तु प्रतिनियत-
विषय एव रसास्वादः । तथा परमार्थसतामभिनयकाव्यार्पितानां च विभावानां बहुसाधारणत्वाद्
य एकस्य रसास्वादः सोऽन्या[न्] प्रति क्षेपात्मेत्ययोगव्यवच्छेदेन, न पुनरन्ययोगव्यवच्छेदेन ।
एवं च लोके काव्ये वा सर्वरसिकसाधारणो रसास्वादो, न पुनः सर्वथाऽप्याधारानुल्लेखी ।
आधारोल्लेखनिरपेक्षयाश्चित्तवृत्तेः कस्याश्चिदनुपलक्षणात् । चित्तवृत्तिविशेषश्च रसः । अत्र
च रत्यादेर्विभावैराविर्भूतस्य पोषकारिणो व्यभिचारिणो रसिकगता एव ग्राह्याः । यदा हि
विभावैः स्रव्यादिभिः काव्यनटगतैर्वाऽन्यस्य रत्यादयो रसोन्मुखत्वेनोन्मील्यन्ते, तदा यथा-
योगं व्यभिचारिणोऽपि तत्र प्रादुःषन्ति, नहि स्रव्यादिचिन्तां शृङ्गारः, धूर्तिं हास्यः, विषादं
करुणः, अमर्षं रौद्रः, हर्षं वीरः, त्रासं भयानकः, शङ्कां बीभत्सः, औत्सुक्यमद्भुतः, निर्वेदं शान्तः
सहचारिणं विना प्रादुर्भवति । अन्यगतचेतसो विरक्तचेतसो वा वाक्यार्थावबोधे वनितादि-
दर्शनेऽपि वा चिन्ताद्यभावे रसाभावात् । सौक्ष्म्यादाशुभावाच्च कचिदनुपलक्षणेऽपि न
दोषः । प्रादुर्भूताश्च व्यभिचारिणो रसोन्मुखं स्थायिनं पोषयन्तो रसत्वमापादयन्ति । अत
एव रसत्वोन्मुखानां स्थायिनां व्यभिचारिणः सहचारिणो विभावास्तु प्राग्भाविनः । ये पुनः
स्रव्यादिगताः काव्याभिनयोपदर्शिताश्च व्यभिचारिणोऽनुभावा वा ते परस्मिन् रसोन्मुखत्वेन
स्थायिनमुन्मील्यन्ति ते विभावा एव जनकत्वात् । व्यभिचार्यनुभावव्यपदेशः पुनरेतेषां
स्रव्याद्यपेक्षया वर्णनीयानुकार्यपेक्षया च । यदप्युच्यते ‘विभावानुभाव-व्यभिचारिसंयोगाद्
रसनिष्पत्तिः’ इति, तत्राप्यनुभावा व्यभिचारिणश्च स्रव्यादिवर्णनीयानुकार्यपेक्षयैव द्रष्टव्याः ।
तदेवं स्व-परयोः प्रत्यक्ष-परोक्षाभ्यां गमः सुख-दुःखात्मा लोकस्य नटस्य काव्यश्रोत्र-
नुसन्धात्रोः प्रेक्षकस्य च रसः । केवलं मुख्यस्त्री-पुंसयोः स्पष्टेनैव रूपेण रसो विभावानां
परमार्थसत्त्वादत एव व्यभिचारिणोऽनुभावाश्च रसजन्याः तत्र स्पष्टरूपाः । अन्यत्र तु
प्रेक्षकादौ ध्यामलेनैव रूपेण विभावानामपरमार्थसतामेव काव्यादिना दर्शनात् । अत एव
व्यभिचारिणोऽनुभावाश्च रसानुसारेणास्पष्टा एव । अत अव प्रेक्षकादिगतो रसो लोकोत्तर इत्यु-
च्यते । काव्यस्य च रसाविर्भावकविभाववत्त्वात् सरसत्वम्, न पुनः काव्यमेव रसः, काव्ये
वाऽऽधारे रसः । श्रितोत्कर्षो हि चेतोवृत्तिरूपः स्थायी भावो रसः । स चाचेतनस्य
काव्यस्यात्माधेयो वा कथं स्यात् ? । ततः काव्यार्थप्रतिपत्तेरनन्तरं प्रतिपत्तृणां रसाविर्भावः ।
प्रतिपत्तारश्चात्मस्थं सुखमिव रसमास्वादयन्ति, न पुनर्बहिःस्थं रसं मोदकमिव प्रतियन्ति ।

अन्यो हि मोदकस्यास्वादोऽन्यश्च प्रत्ययो [रसस्य]; नहि बहिःस्थितस्य रसस्य प्रत्ययमात्रेण रसास्वादश्चर्वणात्मकः सङ्गच्छते । भयानक-करुणविभावाद्धि काव्यार्थात् प्रतिपत्तुश्चेतोधर्म-तया स्थितौ भय-शोकौ भयानक-करुणतया परिणमतः । यदि च प्रतिपत्तुः स्थाय्येव न रस-तया भवति, तदा बहिःस्थस्य रसस्य प्रत्ययोऽपि न प्राप्नोति । काव्ये नटेऽन्यत्र वा रसस्यासत्त्वात्, असतश्चापि प्रत्ययेऽहृदयस्यापि प्रतीतिः स्यात् । ततो विभावप्रतिपादक-काव्यप्रतिपत्तेरनन्तरं प्रतिपत्तुरेव स्थायी रसो भवति, तद्वेतुत्वाच्च काव्यं रसवदिति ॥ ७ ॥

अथ रसभेदकथनावसरेऽपि प्रस्तावागतानामनुभावादिसंज्ञानां विषयं लक्षयति—

कार्यहेतुः सहचारी, स्थाय्यादेः काव्यवर्त्मनि ।

अनुभावो विभावश्च, व्यभिचारी च कीर्त्यते ॥ ८ ॥

स्थायिनामादिशब्दाद् रसभावानां च यथासम्भवं ये लोकसिद्धाः कार्यहेतु-सहचारिणस्ते काव्यवर्त्मन्यभिनयानभिनेयभेदभिन्ने यथासङ्ख्यमनुभाव-विभाव-व्यभिचारिसंज्ञाभिः कीर्त्यन्ते काव्यसंस्कारतिरस्कृतात्मभिः कदाचिल्लोकेऽप्येवं व्यव-हियन्ते । तत्रानु लिङ्गनिश्चयात् पश्चाद् भाव]यन्ति गमयन्ति लिङ्गिनं रसमित्यनुभावाः स्तम्भादयः । वासनात्मतया स्थितं स्थायिनं रसत्वेन भवन्तं विभावयन्त्याविर्भावना-विशेषेण प्रयोजयन्तीत्यालम्बनोद्दीपनरूपा ललनोद्यानादयो विभावाः । रसोन्मुखं स्थायिनं प्रति विशिष्टेनाभिमुख्येन चरन्ति वर्तन्त इति व्यभिचारिणः । आभिमुख्यं च पोष-कत्वं च यद्वा व्यभिचरन्ति स्थायिनि सत्यपि केऽपि कदापि न भवन्तीति व्यभिचारिणः स्वविभावव्यभिचारिणः भावे भावात्, अभावेऽभावाच्च । रसायनमुपयुक्तवतो हि ग्लान्या-लस्य-श्रम-प्रभृतयो न भवन्त्येव । तत्र स्थायिनो रत्यादयः संविदात्मकत्वादजडा एव । धैर्यादीनां स्वेदादीनां चानुभावानां वनिताऽऽदीनां पर्वतादीनां च विभावानां निर्वेदादीनां व्याध्यादीनां च व्यभिचारिणां यथासङ्ख्यं संविन्मयत्व-शरीरधर्मत्वादिना जडाजडात्मकत्वम् । एते चानुभावादयः स्थायिनं प्रति कार्य-कारणसहचारिरूपत्वादेवाप्रधानम् । स्थायी तु प्रकर्षप्राप्त्येषां प्रच्छादकत्वात् प्रधानम् । तथा व्याघ्रादेर्विभावस्य क्रोध-भयाविर्भावकत्वात् श्रम-चिन्ताऽऽदेश्च व्यभिचारिणो भयोत्साहादिपोषकत्वात् स्तम्भ-वेपथु-स्वेदादेश्चानुभावस्य शृङ्गार-भयानकादिजत्वात् क्वचिदपि न पार्थक्ये नियमः, सामग्रीपतितस्य तु नियम इति सामग्र्येवैषामाविर्भाविका पोषिका ज्ञापिका चेति ॥ ८ ॥

अथ प्रस्तुतानेव रसभेदानाह—

शृङ्गार-हास्य-करुणाः, रौद्र-वीर-भयानकाः ।

बीभत्साद्भुत-शान्ताश्च, रसाः सद्भिर्नव स्मृताः ॥ ९ ॥

तत्र कामस्य सर्वजातिसुलभतयाऽत्यन्तपरिचिततया च सर्वान् प्रति हृद्यतेति पूर्वं
 वृङ्गारः । ततः शृङ्गारानुगामित्वाद् हास्यः । ततो हास्यविरोधित्वात् करुणः । कामस्य
 चार्थजत्वात् ततोऽर्थप्रधानो रौद्रः । कामार्थयोश्च धर्मजन्यत्वात् ततो धर्मप्रधानो वीरः ।
 अस्य च भीताभयप्रदानसारत्वात् ततो भयानकः । भीतस्य च सात्त्विकैर्जुगुप्सनीयत्वात्
 ततो वीभत्सः । वीभत्सस्य च विस्मयेनापनीयमानत्वात् ततोऽद्भुतः । धर्मस्य च
 शममूलत्वादन्ते शाश्व इति । एते शृङ्गारादयो नवैव रसा रञ्जनाविशेषेण पुरुषार्थोपयो-
 गाधिक्येन च सद्भिः पूर्वाचार्यैरुपदिष्टाः । सम्भवन्ति त्वपरेऽपि यथा गर्द्वस्थायी लौल्यः,
 आर्द्रतास्थायी स्नेहः, आसक्तिस्थायि व्यसनम्, अरतिस्थायि दुःखं, सन्तोषस्थायि सुख-
 मित्यादि । केचिद्देशं पूर्वेष्वेवान्तर्भावमाहुरिति ॥ ९ ॥

अथ सभेदं शृङ्गारं निरूपयति—

सम्भोग-विप्रलम्भात्मा, वृङ्गारः प्रथमो बहुः ।

मान-प्रवास-शापेच्छा-विरहैः पञ्चधाऽपरः ॥ १० ॥

विलासिनोरन्योन्यानुकूलवर्तिनोः प्रेमपरयोर्यद् दर्शन-स्पर्शनादिः, स सम्भोगः । पर-
 स्परानुरक्तयोरपि विलासिनोः पारतन्त्र्यादेरघटनं चित्तविश्लेषो वा विप्रलम्भः । एतौ
 द्वावप्यवस्थाविशेषावात्मा स्वभावो यस्यावस्थातुर्दशाद्वयानुयायिन आस्थावन्धात्मकरतिप्रकर्ष-
 रूपस्य शृङ्गारस्य, तेन शृङ्गारस्य नेमौ भेदौ गोत्वस्येव शावलेय-बाहुलेयावपि तु
 सम्भोगेऽपि विप्रलम्भसम्भावनासद्भावाद्, विप्रलम्भेऽपि मनसा सम्भोगानुवेधादुभयसंवलित-
 स्वभावः शृङ्गारः । उत्कटत्वाच्चैकदेशेऽपि सम्भोगशृङ्गारो विप्रलम्भशृङ्गार इति चोपचारेणो-
 च्यते । अवस्थाद्वयमीलननिबन्धने च सातिशयश्चमत्कारः । यथा—

“ एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताभ्यतोः,

अन्योन्यं हृदयस्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गैरवम् ।

दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनामिश्रीभवच्चक्षुषोः,

भग्नो मानकलिः सहास-रभसव्यावृत्तकण्ठग्रहम् ॥ ”

अत्र ईर्ष्याविप्रलम्भ-सम्भोगयोर्विभावादिकृता सातिशया चमत्कृतिः । प्रथमः सम्भो-
 गाख्यो बहुः परस्परावलोकन-चुम्बन-विचित्रवक्रोक्त्यादिभेदतोऽनन्तप्रकारः । यथा—

“ किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगाद्,

अविरलितकपोलं जरुपतोरक्रमेण ।

अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णोः,

अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ ” इति ।

अपरो विप्रलम्भः । ईर्ष्या-प्रणयभङ्गाभ्यां वैमनस्यं मानः । यथा—

“ याते द्वारवतीं तदा मधुरिपौ तद्दत्तज्ञम्पानतां,

कालिन्दीतटरुढवञ्जुललतामालिङ्ग्य सोत्कण्ठया ।

तद् गीतं गुरुबाष्पगद्गदगलत्तारस्वरं राधया,

येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥ ”

सन्निहितदेशस्यापि रूपान्तरापादनं शापः । यथा कादम्बर्या महाश्वेतया वैशम्पायनस्य शुकरूपापादनम् । मातापित्रादिपारतन्त्र्याद् भाविनवसङ्गमयोः सङ्गमाभिलाष इच्छा । यथा—

“ उद्धच्छो पियइ जलं, जह जह विरलंगुली चिरं पहिओ ।

पावालिया“वि तह तह, धारं तणुअं पि तणुएइ ! ॥ ”

यथा वाऽस्माकं सुधाकलशे—

“ रैत्थाइ संचरंतं, नियच्छिउं पाडिवेसियजुयाणं ।

कम्मयरीकम्मं पि हु, धणवइधूआ सयं कुणइ ! ॥ ”

सम्भूतभोगयोर्माताद्यभावेऽपि कार्यान्तरव्यापृततयाऽनुसर्पणं विरहः । यथा—

“ अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृक् सुहृद्,

यो मां नेच्छति नागतश्च स हहा ! कोऽयं विधेः प्रक्रमः ? ।

इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे,

बाला वृत्तविवर्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि ॥ ”

इति ॥ १० ॥

अथोभयात्मनोऽपि शृङ्गारस्य विभावानुभावौ प्रतिपादयति—

स्त्री-पुंस-काव्य-गीतर्तु-माल्य-वेषेष्ट-केलिजः ।

अभिनेयः स चोत्साह-चाटु-तापाश्रु-मन्युभिः ॥ ११ ॥

१ सं. द्वाया— ऊर्ध्वाक्षः पिवति जलं, यथा यथा विरलाङ्गुलिचिरं पथिकः ।

प्रपापालिकाऽपि तथा तथा, धारां तनुकामपि तनयति ॥

२ रथ्यायां सच्चरन्तं, दृष्ट्वा प्रातिवेदिमक्रयुवानम् ।

कर्मकरीकर्मापि खलु, धनपतिदुहिता स्वयं कुरुते । ॥

इह शृङ्गारे स्त्री-पुंसौ परस्परं मुख्यविभावौ । तयोश्चोत्तमप्रकृतिकयोरुपयोगी काव्यादिः । काव्यं च सरसमभिनेयानभिनेयभेदमिन्नम् । गीतेन वाद्य-नृत्ताद्यपि गृह्यते । ऋतवो वसन्ताद्याः । माल्येन विलेपन-ताम्बूल-विशिष्टभवनादि लक्ष्यते । वेषो विशिष्टवस्त्राभरणादि नेपथ्यम् । इष्टो विदूषक-चन्द्रोदय-चक्रवाक-हंसालेख्यादिः । यद्वा नयन-वदन-प्रसाद-स्मित-मनोज्ञाङ्गविकार-वक्रोक्त्यादयो ग्लान्यालस्य-श्रमादयश्चेष्टाः । एवंविधा हि विकाराः परस्परं स्त्री-पुंसयोरिष्टा भवन्ति । केलयः पुष्पावचयोपवनगमन-जलक्रीडाऽऽदयश्चेष्टाविशेषाः । एव-मन्येऽप्युपलक्षणादेवंविधा विभावा द्रष्टव्याः । एभ्यो यथायोगमुभयात्मापि जायते । रतिस्थायी शृङ्गारः । स च शृङ्गारो लब्धसत्ताकः सन्नभिनेयो वाचिक-सात्त्विकाङ्गिकाहार्याभिनयैर्नटेन सामाजिकानां साक्षाच्चर्वणागोचर उत्साहादिभिः कर्तव्यः । उत्साहो नयन-वदनप्रसादकारी चित्तो-ल्लासः । अयं च स्थाय्यपि वीरस्यात्रागन्तुकत्वादनुभावः । एवं रसान्तरं प्रति व्यभिचारित्वमपि स्थायिनां सहचारितया भवत्येव । अस्य च स्था[य्य]नुभावाभिनयद्वारेणात्राभिनयहेतुत्वम् । एवं रत्यादावपि वाच्यम् । तापोऽभिमतप्राप्तेः काय-मनःपीडा । मन्युरीर्ष्या-प्रणयमङ्गाभ्यां चित्तोद्वेगः । उत्साह-चाटुभ्यां नयनचातुर्य-भ्रूक्षेप[प]रस्याङ्गविकारादिः सम्भोगशृङ्गारस्यानु-भावः सूचितः । तापाश्रु-मन्युभिः पुनः परिदेवनादिर्विप्रलम्भशृङ्गारस्यानुभावो लक्षितः । तत्र सम्भोगे सुखमया धृत्यादयो व्यभिचारिणः, विप्रलम्भे त्वालस्यौ-ग्र्य-जुगुप्सा-वर्जा निर्वेदादयो दुःखप्राया इति ॥ ११ ॥

अथ हास्यः—

विकृताचार-जल्पाङ्गाकल्प(ल्य)-विस्मापनोद्भवः ।

हास्योऽस्याभिनयो नासा-स्पन्दाश्रु-जठरग्रहैः ॥ १२ ॥

विकृतः प्रकृति-देश-काल-वयोऽवस्थादिविपरीतः । अङ्गस्य च विकृतत्वं विरूपो व्यापारः, खञ्ज-कुण्टत्वादि वा । उपलक्षणाच्च धार्ष्ट्य-लौल्यादीनामनुचितानां मर्मोद्घटना-न्यहसनावलोकनादेश्च ग्रहः । विस्मापनं कक्षा-नासावादन-ग्रीवा-कर्ण-चूडा-भ्रूनर्तन-परभा-षाऽऽद्यनुकरणादिकं विटचेष्टितम् । एभ्यः स्वपरस्थेभ्यो हासस्थायी हास्यरसः प्रादुरस्ति । नासया गण्डौष्ठादयोऽश्रुणा चाकुञ्चन-प्रसारणादयो नेत्रविकारा जठरग्रहेण पार्श्वग्रह-करताडन-मुखरागादयः सङ्गृह्यन्ते । व्यभिचारिणश्चास्यावहित्था-हर्षोत्साह-विस्मयादय इति ॥ १२ ॥

अथास्य मेदानुपदिशति—

विहासश्चोपहासश्च, मध्ये ज्येष्ठे स्मितं हसः ।

अपहासोऽतिहासश्च, नीचे प्रायोऽधमे रसः ॥ १३ ॥

तत्र हसनं मधुरस्वरं सास्वराग-समयप्राप्तं च विहसितम् । सांस-शिरःकम्प-
मुपहसितम् । एतौ मेदौ मध्यमप्रकृतौ । अलक्षितद्विजं स्मितम् । किञ्चिल्लक्ष्य-
दन्तं हसितम् । इमौ मेदावुत्तमप्रकृतौ । अनवसरप्राप्तं साश्रुनेत्रमुत्कम्पितांस-शिरश्चाप-
हसितम् । करोपगूढपार्श्वं विकृष्टस्वरमुद्धतं चातिहसितम् । अमू मेदावधमप्रकृतौ ।
एवं षडेते हास्यमेदाः । अयं च हास्यो रसः प्रायो बाहुल्येनाधमप्रकृतौ पामर-
प्राये भवति । स्ववर्गापेक्षया च स्त्रियाः प्राधान्येऽपि, पुरुषापेक्षयाऽधमत्वैवेति तस्यामपि ।
एवं करुण-भयानक-वीभत्साद्भुता अप्यधमप्रकृतौ भूयस्त्वमनुभवन्ति । पामरप्रायः सर्वः
प्रकर्षेण हसति शोचति विमेति परनिन्दामाद्रियते, स्वल्पेनापि सुभाषितेन सर्वत्र विस्म-
यते इति ॥ १३ ॥

अथ करुणः—

मृत्यु-बन्ध-धनभ्रंश-शाप-व्यसन-सम्भवः ।

करुणोऽभिनयस्तस्य, बाष्प-वैवर्ण्य-निन्दनैः ॥ १४ ॥

शापोऽभिमतवियोगहेतुर्दिव्यप्रभाववत् आक्रोशः । व्यसनमनर्थः । अनेन
देशोच्चाटनादेर्जातं विह्वलजातं सङ्गृह्यते । एभ्यो विभावेभ्यः शोकस्थायी करुणो रसः
सम्भवति । बाष्प-वैवर्ण्याभ्यां निःश्वास-मुखशोष-स्मृतिलोप-स्तसगात्रताऽऽदयोऽनुभावाः
सूचिताः । निन्दनमात्मनो दैवस्यान्यस्य चोपालम्भः । अनेन रुदित-प्रलपितोरस्ताडनादि
गृह्यते । व्यभिचारिणस्तस्य निर्वेद-म्लानि-चिन्तौत्सुक्य-मोह-श्रम-भय-विषाद-दैव्य+व्याधि-
जडतोन्मादापस्मारालस्य-मरण-स्तम्भ-वेपथु-वैवर्ण्याश्रु-स्वरमेदादय इति ॥ १४ ॥

अथ रौद्रः—

प्रहारासत्य-मात्सर्य-द्रोहाधर्षापनीतिजः ।

रौद्रः स चाभिनेतव्यः, घात-दन्तौष्ठ-पीडनैः ॥ १५ ॥

परमविदारयतो विदारयतश्च शस्त्रादिव्यापारणं प्रहारः । अनेन गृह-भृत्याद्युप-
मर्दनस्य ग्रहः । असत्पेन बध-बन्धाद्यभिधाय[क]-वाक्पारुष्यस्य [ग्रहः] । गुणेष्वसूया

मात्सर्यम् । द्रोहो जिघांसा । दारादिखलीकार-विद्या-कर्म-देश-जात्यादि-निन्दा-राज्य-सर्वस्व-हरणादिराधर्षः । अन्यायोऽपनीतिः । अनेनौद्धत्यं सूचितम् । एतेभ्यो विभा-वेभ्यः क्रोधस्थायी रौद्रो रसो जायते । घातेन छेदन-भेदन-रुधिराकर्षणादिरनुभावो गृह्यते । दन्तौष्ठ-पीडनेन गण्डौष्ठस्फुरण-हस्ताग्रनिष्पेषाद्यनुभाववृन्दं सूच्यते । व्यभिचारिणश्चास्य मोहोत्साहावेगामर्ष-चापलौघ्य-स्वेद-वेपथु-रोमाञ्चादय इति । स्थायिनोऽपि चोत्साहादयो रसान्तरं प्रति व्यभिचारितां स्वीकुर्वन्ति । स्तम्भ-स्वेदादयश्च न रसकार्या व्यभिचारिणः, + किन्तु स्थायिकार्या इति ॥ १५ ॥

अथ वीरः—

पराक्रम-बल-न्याय-यशस्तत्त्वविनिश्चयैः ।

वीरोऽभिनयनं तस्य, धैर्य-रोमाञ्च-दानतः ॥ १६ ॥

प[राक्रमः प]रकीयमण्डलाद्याक्रमणसामर्थ्यम् । बलं हस्त्यश्व-रथ-पदाति-धन-धान्य-मन्यादिसम्पत्, शारीरिकी शक्तिर्वा । न्यायः सामादीनां सम्यक्प्रयोगः । अनेनेन्द्रिय-जयो गृह्यते । यशः सार्वत्रिकी शौर्यादिगुणख्यातिः । अनेन शत्रुविषये सन्तापकर्तृत्व-प्रसिद्धिरूपः प्रतापो गृह्यते । तत्त्वं याथात्म्यं तस्य विनिश्चयः । एवमादिभिर्वि-भावैरुत्साहस्थायी वीररसः सम्भवति । स चानेकधा युद्ध-धर्म-दान-गुण-प्रतापावर्जना-द्युपाधिभेदात् । धैर्यं महत्यपि परसैन्ये विपदि वाऽकातर्यम् । अनेन सैन्योत्तेजन-पराक्षेपादेरनुभावस्य ग्रहः । दानेन प्रमोद-माध्यस्थ्य-शान्तचेष्टाऽऽदेः । व्यभिचारिण-श्चास्य धृति-मति-गर्वावेगौघ्यामर्ष-स्मृति-रोमाञ्चादयः । वीररसे च युद्धादिभावेऽपि न रौद्र-त्वम्, उत्साह-न्यायप्रधानात् । रौद्रे तु मोहाहङ्कारापन्यायप्राधान्यमित्यनयोर्न साङ्कर्य-मिति ॥ १६ ॥

अथ भयानकः—

पताका-कीर्ति-रौद्राजि-शून्य-तस्कर-दोषजः ।

भयानकोऽभिनेतव्यः, स्तम्भ-रोमाञ्च-कम्पनैः ॥ १७ ॥

रौद्राः स्वराकार-वैकृत्येन भीषणाः पिशाचोल्लासकादयः । आजिः शस्त्राघातः, अयं चोपलक्षणं वध-वन्धयोः । शून्यं निर्जनं गेहारण्यादि । दोषो गुरुनृपादेरपराधः । एभ्यो दृष्ट-श्रुतेभ्यश्चिन्त्यमानेभ्यो वा विभावेभ्यो भयस्थायी भयानको रसो जायते । गात्रस्याचलनं स्तम्भः । कम्पनं कर-चरणादीनां प्रवेपनम् । एभिर्गात्र-मुख-दृष्टि-विकार-

गलशोष-वैवर्ण्य-मूर्च्छाऽऽदयोऽनुभावाः सङ्गृह्यन्ते । व्यभिचारिणश्चास्य शङ्का-मोह-दैन्यावेग-चपलता-त्रासापस्मार-मरण-स्तम्भ-स्वेद-रोमाञ्च-वेपथु-स्वरभेद-वैवर्ण्यादय इति ॥ १७ ॥

अथ बीभत्सः—

जुगुप्सनीयरूपादि-परश्लाघा-समुद्भवः ।

बीभत्सोऽभिनयश्चास्य, निष्ठेवोद्वेग-निन्दनैः ॥ १८ ॥

जुगुप्सनीया मालिन्य-कुथितत्व-दुर्गन्धित्व-कर्कशत्वादिभिरमनोज्ञा रूपादयो रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-शब्दलक्षणा विषयाः । **परस्य** विपक्षस्य **श्लाघा** स्तुतिः । एभ्यो दृष्ट-श्रुतेभ्यो विभावेभ्यो जुगुप्सास्थायी **बीभत्सो** रसः समुद्भवति । परश्लाघायां हि विशेषतो दोषदर्शनेन जुगुप्सते । **निष्ठेवः** कफनिरसनम् । **उद्वेगो** गात्रधूननम् । **निन्दनं** दोषोद्धटनम् । एभिर्गात्रसङ्कोचन-मुखविकृणन-नासा-कर्ण-प्रच्छादन-हृल्लेखा-दिरनुभावः सूच्यते । व्यभिचारिणश्चास्य व्याधि-मोहावेगापस्मार-मरणादय इति ॥ १८ ॥

अथाद्भुतः—

दिव्येन्द्रजाल-रम्यार्थ-दशनाभीष्टसिद्धितः ।

अद्भुतः सोऽभिनेतव्यः, श्लाघा-रोमाञ्च-हर्षतः ॥ १९ ॥

दिव्याः शक्रादयः । **इन्द्रजालं** मन्त्र-द्रव्य-हस्तयुक्त्यादिनाऽसम्भवद्वस्तु-प्रदर्शनम् । **रम्यः** सातिशयत्वेन हृद्योऽर्थः शिल्पकर्म-रूप-वाक्य-गन्ध-रस-स्पर्श-नृत्त-गीता-दिकस्तस्य दर्शनं साक्षात्कारः । अनेन स्वयं कीर्तनं श्रवणं च गृह्यते । **अभीष्टमत्यन्त-**मीप्सितम्, तस्य सिद्धिः प्राप्तिर्निष्पत्तिर्वा । एवमादिभ्यो विभावेभ्यो विस्मयस्थायी **अद्भुतो** रसो भवति । **हर्षेण** स्वानुभावाः सूच्यन्ते । एभिर्नयनविस्तार-गात्रोल्लुक्सनानिमिषप्रेक्षण-चेलाङ्गुलिभ्रमण-गद्गदवचन-वेपथु-स्वेदादेरनुभावस्य ग्रहः । व्यभिचारिणश्चास्या-वेग-जडता-सम्भ्रम-स्तम्भाश्च-गद्गद-रोमाञ्चादय इति ॥ १९ ॥

अथ शान्तः—

संसारभय-वैराग्य-तत्त्व-शास्त्र-विमर्शनैः ।

शान्तोऽभिनयनं तस्य, क्षमा-ध्यानोपकारतः ॥ २० ॥

देव-मनुष्य-नारक-तिर्थग्रूपेण बहुधा परिभ्रमणं **संसारः**, तस्माद् **भयम्** । **वैराग्यं** विषयवैमुख्यम् । **तत्त्वस्य** जीवाजीव-पुण्य-पापादिरूपस्य, **शास्त्रस्य** मोक्षहेतुप्रतिपादकस्य **विमर्शनं** पुनः पुनश्चेतसि न्यसनम् । एवमादिभिर्विभावैः काम-क्रोध-लोभ-मान-

मायाऽऽद्यनुपरक्तपरोन्मुखताविवर्जिताक्लिष्टचेतोरूप-शमस्थायी **शान्तो** रसो भवति । तर्जन-
वध-बन्धादिसहनं **क्षमा** । **ध्यानं** जीवाजीवादितत्त्वभावनम् । अनेन स्वानुभावा
निश्चलदृष्टितादयः सूचिताः । **उपकारेण** मैत्री-प्रमोद-कारुण्य-माध्यस्थ्यादयोऽनुभावा
गृह्यन्ते । व्यभिचारिणश्चास्य निर्वेद-मति-स्मृति-धृत्यादयः । अयं च **कैश्चिन्नोक्तः**, तेषां
सकलक्लेशविमोक्षलक्षण-मोक्षपुरुषार्थपराङ्मुखत्वमेव दूषणमिति ॥ २० ॥

अथ काव्येषु रसनिबन्धेऽवहितैर्भाव्यमित्युपदिशति—

अर्थ-शब्द-वपुः काव्यं, रसैः प्राणैर्विसर्पति ।

अञ्जसा तेन सौहार्दं, रसेषु कविमानिनाम् ॥ २१ ॥

शब्दार्थावभिनेयानभिनेयभेदस्य काव्यस्य **वपुः** शरीरम् । **रसाः** पुनः **प्राणाः**,
तैर्विभावो निबन्धन[क]रणोपनीतैः सहृदयहृदयेषु **काव्यं** विसर्पति । तेन हेतुना कविस्म-
न्यानामञ्जसा मुख्यतो रसेषु सौहार्दं प्रीतिः । रसाविर्भाविना प्रयत्नेनैवोपनीतस्यालङ्कारस्यापि
निबन्धः स चेतश्चमत्करोत्येवेत्यञ्जसेत्युक्तम् । यथा—

“ कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता,
निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।
मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति वाष्पः स्तनतटं,
प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ॥ ”

यथा **राघवाभ्युदये**—

“ तल्लवण्यमनन्यवृत्ति वचसां तत् कौशलं पेशलं,
तद् सौभाग्यमभाग्यमर्त्यविमुखं तद् यौवनं पावनम् ।
एकेन प्रियसङ्गमेन मनसो विश्रामधाम्ना विना,
व्यर्थं सा हृदि सर्वमेव मनुते व्यालोलनेत्रोत्पला ॥ ”

यथा वाऽ**स्मदुपज्ञे मल्लिकामकरन्दे** प्रकरणे मकरन्दः—

“ आस्यं हास्यकरं शशाङ्कयशसां बिम्बाधरः सोदरः,
पीयूषस्य वचांसि मन्मथमहाराजस्य तेजांसि च ।
दृष्टिर्विष्टपचन्द्रिका स्तनतटी लक्ष्मीनटीनाट्यभूः,
औचित्याचरणं विलासकरणं तस्याः प्रशस्यावधेः ॥ ”

यथा वाऽऽस्मदुपज्ञायां वनमालायां नाटिकायाम्—

“ राजा—(दमयन्तीं प्रति)

“ दृष्टिः कथं जरठपाटलपाटलेयं,

कम्पः किमेष पदमोष्ठदले बबन्ध ? ।

नारङ्गरङ्गहरणप्रवणः प्रियेऽस्य,

वक्त्रस्य कुङ्कुममृतेऽरुणिमा कुतोऽयम् ? ॥ ”

एषु रसप्रयत्नेनैव शब्दार्थलङ्कारलाभ इति ॥ २१ ॥

अमुमेवार्थं द्रढयति—

न तथाऽर्थ-शब्दोत्प्रेक्षाः, श्लाघ्याः काव्ये यथा रसः ।

विपाककम्रमप्याम्रम्, उद्वेजयति नीरसम् ॥ २२ ॥

न हि नवनवार्थव्युत्पन्नशब्दग्रथनमेव काव्यम्, तर्कव्याकरणयोरपि तथाभाव-
प्रसङ्गात्; किन्तु विचित्ररसपवित्रशब्दार्थनिवेशः । विपाक-कमनीयमपि सहकारफलं
विरसमुद्वेगमावहति । अतः शब्दार्थमात्रशरणाः शुष्ककवयो यमक-श्लेषादीनामेव निबन्ध-
मर्हन्ति, न तु रसैकशरणस्य नाट्यस्येति ॥ २२ ॥

अथ विरुद्धरसानां विरोधे व्यवस्थामाह—

एकत्र स्वैरिणोस्तुल्यशक्तयोर्योगे विरुद्धता ।

एकस्मिन्नाश्रये नायकादौ तस्मिन्नेव प्रक्रमे परस्परविरुद्धयो रसयोर्विरुद्धता, न तु
भिन्ने । यथाऽर्जुनचरिते—

“ समुत्थिते धनुर्ध्वनौ, भयावहे किरीटिनः ।

महानुपप्लवोऽभवत्, पुरे पुरन्दरद्विषाम् ॥ ”

अत्र नायकस्य वीरः, प्रतिपक्षाणां तु भयानकः ।

यथा वा—

“ दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि,

प्रोद्धिन्नसान्द्रपुलके भवतः शरीरे ।

दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा,

जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥ ”

[३] वृत्ति-रस-भावामिनय-विचारः ।

१५३

अत्र तस्मिन्नेव प्रक्रमे मुनि-कामुकयोर्भिन्नयोर्न शृङ्गार-शान्तौ विरुद्धाविति ।

तथा स्वैरिणोः स्वतन्त्रयोः सतोर्विरुद्धयो रसयोर्विरुद्धता, न तु परतन्त्र-स्वतन्त्रयोर्मुख्य-
स्यायत्तयोर्वा । यथा—

“ कुरवक ! कुचाघातक्रीडा-सुखेन वियुज्यसे,
वकुलविटपिन् ! स्मर्तव्यं ते मुखासव-सेचनम् ।
चरणघटनाशून्यो यास्यस्यशोक ! सशोकताम्,
इति निजपुरत्यागे यस्य द्विषां जगदुः स्त्रियः ॥ ”

अत्रोद्दीपनविभावैः कुरवकादिभिरुद्दीप्यमानः शृङ्गारो विशेषतः करुणं स्वतन्त्रमङ्गिनं
द्विषत्स्त्रीणां पोषयति ।

यथा वा—

अयं स रस(श)नोत्कर्षी, पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरु-जघनस्पर्शी, नीवीविसंसनः करः ॥ ”

अत्र भूरिश्रवसः समरभुवि पतितबाहुदर्शनेन तत्प्रियाणां शृङ्गारः स्मर्यमाणः करुणं
पोषयति ।

मुख्यस्यायत्तौ यथा—

“ क्षितो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतो व्याददानोऽशुकान्तम् ,
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः सासनेत्रोत्पलाभिः,
कामीवाद्रांपराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शरान्निः ॥ ”

अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुण-शृङ्गारावङ्गभूतौ । परस्परविरोधेऽपि चान्यमुख-
प्रेक्षित-पारतन्त्र्यदुःखाभिघातेन स्वात्मपुष्टिमलभमानयोर्नृपसमीपस्थिताततायिद्वयवत् कुतः
करुण-शृङ्गारयोर्घात्य-घातकभाव इति ।

तथैकाश्रययोरपि तुल्यबलयोर्विरोधो न तु हीनाधिकबल्योः । यथा पुरुरवाः प्राह—

“ काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा !,
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो ! कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा,

चेतः ! स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं+ धास्यति ? ॥ ”

अत्र शृङ्गार-शान्तयोर्न परस्परमङ्गा*ङ्गिभावोऽपोष्यपोषकत्वात् । तृतीयस्याभावादङ्ग-
भावोऽपि नास्ति, किन्तु स्वतन्त्रौ, तथापि न विरोधः; शान्तस्यागन्तुकत्वेनाल्पबलत्वात् । अत
एवात्र पर्यन्ते शृङ्गारे विश्रान्तिः । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् ।

तथैकाश्रययोः स्वैरिणोस्तुल्यशक्त्योर्विरुद्धयोर्योगे नैरन्तर्ये विरोधः, न त्वविरुद्धेन
रसान्तरेण व्यवधाने । यथा **नागानन्दे**—

“ रागस्यास्पदमित्यवैमि न हि मे ध्वंसीति न प्रत्ययः । ”

इत्यादिनोपक्षेपात् प्रभृति शान्तो रसस्तस्य विरुद्धो मलयवतीविषयः शृङ्गारः । ‘अहो !
गीतमहो ! वादित्रम्’ इत्यादिनाऽद्भुतमन्तरे कृत्वा निबन्धः । एवमन्येष्वप्युदाहार्यमिति ।
विभाव-व्यभिचारिणां तु रसानुरोधेन विरोधः परिहारश्च द्रष्टव्यः ।

अथ रसदोषानाह—

दोषोऽनौचित्यमङ्गौघ्यम्, अपोषोऽत्युक्तिरङ्गिभित् ॥ २३ ॥

सहृदयानां विचिकित्साहेतु कर्मानौचित्यं, तच्चानेकधा । तत्र क्वचित् प्रतिकूल-
विभावनिबन्धो यथा—

“ त्यजत मानमलं बत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।

परभृताभिरितीव निवेदिते, स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥ ”

अत्र शृङ्गारप्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशरूपो विभावो निबद्धः ।

क्वचिदकाण्डे प्रथनम् । यथा **वेणीसंहारे** धीरोद्धतप्रकृतेरपि दुर्योधनस्य भीष्म-
प्रमुखमहावीरलक्ष्यकारिणि प्रवृत्ते समरसंरम्भे भानुमतीं प्रति शृङ्गारवर्णनम् ।

क्वचिदकाण्डे विच्छेदो यथा **वीरचरिते** राघव-भार्गवयोर्धाराधिरूढे वीररसे
‘कङ्कणमोचनाय गच्छामि’ इति राघवस्योक्तिः ।

क्वचिदुत्तमाधम-मध्यमानां प्रकृतीनामन्यथा वर्णनम् । यथोत्तमानां हास्य-वीभत्स-करुण-
भयानकाद्भुतप्रकर्षः, मध्यमाधमानां त्वग्राम्यः शृङ्गारः, वीर-रौद्र-शान्तप्रकर्षश्च । उत्तमेष्वपि
दिव्येषु सम्भोगशृङ्गारवर्णनं पित्रोः सम्भोगवर्णनसमं यथा **कुमारसम्भवे** उमा-महेश्वरयोः ।

अदिव्येषूत्तमेष्वपि सद्यःफलदक्रोध-स्वः-पातालगमन-समुद्रलङ्घनाद्युत्साहवर्णनम् । धीरोदात्त-धीरोद्धत-धीरललित-धीरशान्तेषूत्तमेषु वीर-रौद्र-शृङ्गार-शान्तानामवर्णनं विपरीतरसवर्णनं वा । मध्यमाधमेषु त्वेषु वीरादिरसप्रकर्षवर्णनम् ।

कचिद् वर्ण-समासान्यथाप्रथनम् । तत्र दीप्तेषु रसेषु संयुक्तैर्मूर्द्धन्यैश्च वर्णैः समासदैर्ध्वेण च प्रायः प्रसन्नो मसृणश्च बन्धः । अदीप्तेषु तु शृङ्गार-हास्य-करुण-शान्तेषु मूर्द्धस्थ-वर्गपञ्चमैर्ह्रस्वैश्च वर्णैरसमासेन मध्यसमासेन च प्रायः प्रसन्नो बन्धः । सर्वेषु च प्रसिद्धै-रक्लिष्टैरग्राम्यैः पुष्टार्थैः पदैर्न्यासः ।

कचिदुत्तमस्योत्तमानायािकायां व्यलीकसम्भावना । कचिन्नायिकापादप्रहारादिना नायकस्य कोपः । कचिद् वयो-वेष-देश-कालावस्था-व्यवहारादीनामन्यथा वर्णनम् । एवमन्यदपि यमक-श्लेष-चित्रादिकमृतु-समुद्रादि-चन्द्रार्कोदयास्तादिप्रकर्षवर्णनं च रसानङ्गमनौचित्यं द्रष्टव्यमिति ।

अथाङ्गौघ्यम् । अङ्गस्य मुख्यरसपोषकतया अवयवभूतस्यौघ्यं विस्तरेणोत्कटत्वं दोषः । यथा कृत्यारावणे जटायुवध-लक्ष्मणशक्तिभेद-सीताविपत्तिश्रवणेषु रामस्य मुहुर्मुहुः करुणा-धिक्यम् । अङ्गभूतो हि रसो न धाराधिरोहमर्हति, अन्यथाऽङ्गिनं वीररसं तिरोदधीत । केचिदत्र हयग्रीववधे हयग्रीववर्णनमुदाहरन्ति । स पुनर्वृत्तदोषो वृत्तनायकस्याल्पवर्णनात् । तत्र हि वीरो रसः, स विशेषतो वध्यस्य शौर्य-विभूत्यतिशयवर्णनेन भूष्यत इति ।

अपोष इति धाराऽनधिरोहणमपोषो दोषः । यथा—

“ वीभत्सा विषया जुगुप्सिततमः कायो वयो गत्वरम्,

प्रायो बन्धुभिरध्वनीव पथिकैर्योगो वियोगावहः ।

हातव्योऽयमसम्भावाय विरसः संसार इत्यादिकम्,

सर्वस्यापि हि वाचि [चे]तसि पुनः कस्यापि पुण्यात्मनः ॥ ”

अत्र कविना वाचीत्युपनिबध्नता विषय-विभत्सत्वादीनां शान्तजननं प्रति मन्दत्वमुक्तम्, अन्यथा सर्वस्य चेतस्यपि स्यात् । अपोषश्चाङ्गिनोऽङ्गा+ङ्गिभाववर्जितस्य वा मुक्तकोपात्तस्य अङ्गभूतस्यापोषः पुनरदोष एवेति ।

* अत्युक्तिरिति धाराधिरूढस्यापि रसस्य नैरन्तर्येण पुनः पुनरुद्दीप्तिर्दोषो यथा कुमारसम्भवे रतिप्रलापेषु । लब्धपरिपोषो हि रसः पुनः पुनः परामृश्यमानो मालती-माल्यमिव म्लायति । अत एव प्रकर्षप्राप्तरसविशिष्टानां कवीनामल्पीयानेव वाग्विलास इति ।

अङ्गिभिदिति बहुरसे प्रबन्धे अवयवभूतरसापेक्षयाऽङ्गिनोऽवयविभूतस्य रसस्य भिदननुसन्धानं **दोषः** । अनुसन्धिर्हि सर्वस्वं रसपोषस्य, स्मृत्यभावे पुनरपोष एव । यथा **रत्नावल्यां** चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमनात् सागरिकाविस्मृतिरिति ।

अङ्गौग्यादयश्च दोषाः परमार्थतोऽनौचित्यान्तःपातिनोऽपि सहृदयानामनौचित्य-व्युत्पादनार्थमुदाहरणत्वेनोपात्ताः । **केचित्** तु 'व्यभिचारिरसस्थायिनां स्वशब्दवाच्यत्वं रसदोषम्' आहुस्तदयुक्तम्, व्यभिचार्यादीनां स्ववाचकपदप्रयोगेऽपि विभावपुष्टेः+ ।

“दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं,

संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किं चाञ्चित्भूलतम् ।

मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णैर्क्षणं,

चक्षुर्जातिमहो ! प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥”

इत्यादौ रसोत्पत्तेरदोष एवायं तस्मादव्युत्पन्नोक्तत्वादवक्रोक्तिरेवेयम् ।

एवमुभयरससाधारणविभावपदानां कष्टेन नियतविभावामिधायित्वाधिगमोऽपि सन्दि-
ग्धत्वलक्षणो वाक्यदोष एव । यथा—

“परिहरति रतिं मतिं लुनीते, स्खलिततरां परिवर्तते च भूयः ।

इति बत विषमा दशा स्वदेहं, परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ? ॥”

अत्र म(र)तिपरिहारादीनां विभावानां करुणादावपि सम्भवात् शृङ्गारं प्रति भावत्व-
सन्देह इति ॥ २३ ॥

अथ वृत्तिलक्षणे रसानन्तरमुद्दिष्टानां भावानामवसरस्तत्रापि रसानुरोधेन प्रथमं स्थायिन
उच्यन्ते—

^१रतिर्^२हासश्च ^३शोकश्च, ^४क्रोधोत्साहौ ^५भयं तथा ।

^६जुगुप्सा-^७विस्मय-^८शमाः, रसानां स्थायिनः क्रमात् ॥ २४ ॥

स्त्री-पुंसयोरास्थावन्धापरपर्यायोऽन्योन्यमभिष्वङ्गो रतिः । एषा च कामावस्थाऽनु-
वर्तिन्या अभिलाषमात्रसाराया व्यभिचारिण्याः, देवतादिषु बन्धुषु मनोहरवस्तुषु च प्रीति-
रूपायाश्च रतेर्विलक्षणैव । रञ्जनोन्मादानुविद्धश्चित्तस्य विकासो हासः । निर्वेदानुविद्धं
दुःखं शोकः । अपचिकीर्षा-जुगुप्साहेतुः परितापवेशः क्रोधः । धर्म-दान-युद्धादि-
कर्मण्यनालस्यमुत्साहः । वैकल्यं भयम् । कुत्सितत्वाध्यवसायो जुगुप्सा ।

उत्कृष्टत्वाध्यवसायो विस्मयः । निःस्पृहत्वं शमः । रसानां शृङ्गारादीनां स्थायिनः परिणामिकारणानि क्रमाद् इति रसोद्देशक्रमेण, तेनामी रसान्तराणां व्यभिचारिणोऽनुभावाश्च भवन्ति, तत्रैषामागन्तुकत्वेन स्थायित्वाभावात् । सहभावित्वेन पोषकत्वे व्यभिचारिता, कार्यत्वे त्वनुभावता । तथैषां विभावा अनुभावाश्च ये शृङ्गारादिषु रसेषूक्तास्त एवेति न पृथगुच्यन्ते ॥ २४ ॥

निर्वेद-ग्लान्यपेक्षार-शङ्का-ऽसूयो-भेद-श्रमाः ।

चिन्ता चापलभावेगः, मतिर्व्याधिः^{१२} स्मृतिर्धृतिः^{१४} ॥ २५ ॥

अमर्षो मरणं मोहः, निर्द्रो-सुप्तौर्गन्ध-हृष्टयः ।

विषादोन्माद-दैर्घ्यानि, व्रीडो त्रासो वितर्कणम् ॥ २६ ॥

गर्वोत्सुक्यावहित्थानि, जाड्यालस्य-विबोधनम् ।

त्रयस्त्रिंशद् यथायोगं, रसानां व्यभिचारिणः ॥ २७ ॥

त्रयस्त्रिंशद् इति द्वन्द्वानुवादमात्रम्, अन्येऽपि पुनः सम्भवन्ति यथा क्षुत्-तृष्णा-मैत्री-मुदिता-श्रद्धा-दयोपेक्षा-रति-सन्तोष-क्षमा-मार्दवार्जव-दाक्षिण्यादयः, तथा स्थायिनोऽनुभावा-श्चेति । यथायोगम् इति रसौचित्यानतिक्रमेण । तेन केचित् साधारणाः, केचित् पुनरसाधारणाः । एतच्च यथारसं निर्णीतमेवेति ॥ २५-२७ ॥

अथैषां प्रत्येकशः स्वरूपप्रतिपादकं लक्षणमुच्यते —

निर्वेदस्तत्त्वधी-क्लेशैः, वैरस्यं श्वास-तापकृत् ।

क्लेशा दारिद्र्य-व्याध्यपमानेष्या-भ्रमाक्रोश-ताडनेष्टवियो[ग]-परविभूतिदर्शनादयः । तत्त्वज्ञानादिभिर्विभावैर्यद् वैरस्यं स निर्वेदः, स च निःश्वास-सन्तापयोरुपलक्षण-त्वादन्येषां च चिन्ताऽश्रु-त्रैवर्ण्य-दैर्घ्यादीनामनुभावानां कारक इति । अयं च रसेष्वनियत-त्वात् कादाचित्कत्वाच्च व्यभिचारी, न स्थायी । एवमन्येष्वपि वाच्यम् । मम्मटस्तु 'व्यभिचारिकथनप्रस्तावे निर्वेदस्य शान्तरसं प्रति स्थायितां, प्रतिकूलविभावादिग्रह इत्यत्र तु तमेव प्रति व्यभिचारितां च' ब्रुवाणः स्ववचनविरोधेन प्रतिहत इति ।

अथ ग्लानिः—

ग्लानिः पीडा-जराऽऽयासैः, अशक्तिः काढर्य-कम्पभाक् ॥ २८ ॥

पीडा व्याधि-व्रमन-विरेक-क्षुत्-पिपासाऽऽदिभिरनेकधा काय-मनोदुःखम् । आयासा व्यायामाध्वगति-सुरतादिभिः, कायक्लेश-पीडा-जराऽऽयासैः, उपलक्षणादन्यैश्च निर्द्रो-

च्छेद-मनस्तापादिभिर्विभावैर्याऽऽशक्तिः सामर्थ्याभावः सा ग्लानिः । सा च कार्य-
कायक्षामता । कार्य-कम्पौ उपलक्षणत्वात् क्षामवाक्य-मन्दपदोत्क्षेप-वैवर्ण्यानुत्सा-
हार्दींश्चानुभावान् भजत इति ॥ २८ ॥

अथापस्मारः—

वैकल्यं ग्रह-दोषेभ्योऽपस्मारो निन्द्यचेष्टितः ।

ग्रहाः परग्रहणशीलाः पिशाचाद्याः । धातुवैषम्यं दोषः । बहुवचनादुच्छिष्ट-
शून्यस्थानसेवनाशुचिसम्पर्कादेर्यद् वैकल्यं कृत्याकृत्याविवेचकत्वं सोऽपस्मारः । निन्द्यं
विगर्हितं सहसा भूमिपात-फेनमोक्ष-निःश्वसन-धावन-प्रवेपन-स्तम्भ-स्वेदादिकं चेष्टितमत्रेति ॥

अथ शङ्का—

शङ्का स्व-परदौरात्म्याद्, दोलनं श्यामताऽऽदियुक् ॥ २९ ॥

दौरात्म्यम् अकार्यकरणम् । उपलक्षणत्वाच्चास्य सादृश्यादयोऽपि विभावा ग्राह्याः ।
दोलनं क्षोभ-सन्देहाभ्यामनवस्थितत्वं चेतसः । आदिशब्दान्मुहुरवलोकनावगुण्ठन-मुखौष्ठ-
कण्ठशोष-जिह्वापरिलेहन-वेपथु-चलदृष्टित्वादयोऽनुभावा गृह्यन्ते इति ॥ २९ ॥

अथासूया—

द्वेषादेः सद्गुणाक्षान्तिः, असूया दोषदर्शनी ।

आदिशब्दादपराध-गर्व-परसौभाग्यैश्वर्य-विद्या-लीलदर्शनादिग्रहः । सद्गुणा ज्ञान-
क्रियाऽऽदयो विशिष्टधर्माः । एषा च दोषान् वञ्चकत्वादीन् असतः सतो वा दर्शयति ।
उपलक्षणाद् भ्रूभङ्गावज्ञा-गुणनिहव-मन्यु-क्रोधादयोऽनुभावा गृह्यन्ते इति ।

अथ मदः—

ज्येष्ठादौ मुन्मदो मद्यात्, निद्रा-हास्याश्रुकृत् क्रमात् ॥ ३० ॥

ज्येष्ठ उत्तमः । आदिशब्दान्मध्यमाधमौ गृह्येते । निद्रया स्मित-मधुरास्य-
राग-रोमहर्षेषद्व्याकुलवचन-सुकुमारगत्यादयः, हास्येन स्वलन-घूर्णन-बाहुसंजन-कुटिल-
गमनादयः, अश्रुणा च निष्ठीवन-जिह्वास्वलन-स्मृतिनाश-गतिभ्रंश-छर्दित-हिक्का-कफा-
दयो गृह्यन्ते । क्रमाद् इति उत्तमादौ यथासङ्ख्यं निद्रादयोऽनुभावाः । नाथे च
रञ्जनानिमित्तमापानमपि क्वचिदभिनीयते । तत्र च मदो व्यभिचारी सम्भवति । यत् पुनः
पात्रं पीतमद्यमेव प्रविशति, तस्य त्रासादिना-मदोऽपनेयोऽन्यथा कार्यव्याघातः स्या-
दिति ॥ ३० ॥

अथ श्रमः—

श्रमो रतादिभिः सादः, स्वेदः श्वासादिकारणम् ।

आदिशब्दादध्वगति-व्यायामादेर्विभावस्य ग्रहः । सादोऽङ्गादीनां शोषः । द्वितीयादिशब्दान्मुखविकृणन-विजृम्भणाङ्गमर्दन-मन्दपदोत्क्षेपादेरनुभावस्य ग्रह इति ।

अथ चिन्ता —

आधिश्चिन्ता प्रियानाप्तेः, शून्यता श्वास-कार्श्ययुक् ॥ ३१ ॥

आधिर्मानसी पीडा । प्रियस्येष्टस्याप्राप्तिरप्रियप्राप्तिर्वा प्रियानाप्तिः । शून्यता विकलेन्द्रियता उपलक्षणत्वादेकाग्रदृष्टित्व-स्मृत्यादयोऽप्यनुभावा इति ॥ ३१ ॥

अथ चापलम्—

चापलं साहसं राग-द्वेषादेः स्वैरिताऽऽदिमत् ।

साहसम् अविमृश्यकारिता । आदिशब्दाज्जाड्यादेर्ग्रहः । स्वैरित्वं स्वच्छन्दाचारः । आदिशब्दाद् वाक्पारुष्य-ताडन-वध-बन्धादेरनुभावस्य ग्रह इति ।

अथावेगः—

आवेगः सम्भ्रमोऽतर्क्याद्, विकर्त्ताऽङ्ग-मनो-गिराम् ॥ ३२ ॥

सम्भ्रमः सङ्क्षोभः । अतर्क्यमचिन्तितोपनतमिष्टमनिष्टं च । तत्रेष्टं देवता-गुरुमान्य-वल्लभ-सम्पच्छ्रवण-दृष्ट्यादि । अनिष्टमग्नि-भूकम्पाद्युत्पात-वात-वर्ष-कुञ्जर-चौर-सर्पामनोज्ञ-श्रवण-दर्शनादि । तत्राभ्युत्थान-पुलकालिङ्गन-वस्त्रादिप्रदानादयः प्रियाः, सर्वाङ्गस्रस्तता-मुखवैवर्ण्य-पिण्डीभाव-प्रधावनाकुलनेत्रता-स्वरितापसरण-पश्चादवलोकन-शस्त्रादिग्रहणोर्वीपतन-कम्प-स्वेद-स्तम्भादयोऽप्रियाश्चाङ्गिकाः । हर्ष-विसयादयः प्रियाः, शङ्का-विषाद-भयादयोऽप्रियाश्च मानसाः । स्तुति-चाटुकाराशंसावाक्यादयः प्रियाः, क्रन्दन-परिदेवना-सम्बद्धवचनादयश्चाप्रिया वाचिका विकारा यथायोगं प्रियाप्रियातर्क्यवस्तुजावेगस्यानुभावाः । सर्वेऽप्येते विकारा उत्तमस्य स्वैर्यानुविद्धाः, नीचस्य तु चापलानुविद्धा इति ॥ ३२ ॥

अथ मतिः—

प्रतिभानं मतिः शास्त्र-तर्काद् भ्रान्तिच्छिदादिकृत् ।

नवनवोल्लेखशालिनी प्रज्ञा प्रतिभानम् । शास्त्रं शास्त्रविषयं चिन्तनम् । तर्को विधि-निषेधविषयौ सम्भावनाप्रत्ययावन्वय-व्यतिरेकप्रत्ययौ वा । भ्रान्तिः संशयो विपर्ययो वा । आदिशब्दादुपदेशादिग्रह इति ॥

अथ व्याधिः—

दोषेभ्योऽङ्ग-मनः-क्लेशः, व्याधिः स्तनित-कम्पवान् ॥ ३३ ॥

दोषाः कफ-वात-पित्त-सन्निपातादयः । स्तनितम् आर्तस्वरः । उपलक्षणान्मुख-शोष-दन्तवीणावादन-शीताभिलाष(भाव)विक्षिप्ताङ्गता-सन्तापादयोऽप्यनुभावा गृह्यन्ते इति ॥ ३३ ॥

अथ स्मृतिः—

दृष्टाभासः स्मृतिस्तुल्यदृष्ट्यादेर्भ्रून्नतिक्रिया ।

दृष्टाभासः पूर्वं दृष्टमिति ज्ञानम् । तुल्यदृष्टिः सदृशदर्शनम् । आदिशब्दात् सदृशश्रवण-चिन्तन-संस्कार-रात्रिपश्चाद्भागनिद्रोच्छेद-प्रणिधान-पुनःपुनःपरिशीलनपूर्वं दर्शन-पाटवादेर्विभावस्य ग्रहः । भ्रून्तेर्भ्रूव ऊर्ध्वक्षेपस्योपलक्षणाच्छिरःकम्पनावलोकनादेश्वानुभावस्य क्रिया निष्पत्तिर्यस्याः सा तथेति ॥

अथ धृतिः—

धृतिर्ज्ञानिष्टलाभादेः, सन्तुष्टिर्देहपुष्टिकृत् ॥ ३४ ॥

ज्ञानं विवेकज्ञानं बाहुश्रुत्यं वा । इष्टस्येप्सितस्य लाभः प्राप्तिः । आदि-शब्दाच्छौचाचरण-क्रीडा-देवतादिभक्ति-विशिष्टशक्त्यादेर्विभावस्य ग्रहः । देहपुष्टिरुपलक्षणं गताननुशोचनादीनामनुभावानामिति ॥ ३४ ॥

अथामर्षः—

क्षेपादेः प्रतिकारेच्छाऽमर्षोऽस्मिन् कम्पनादयः ।

क्षेपस्तिरस्कारः, आदिशब्दादपमानादेर्विभावस्य ग्रहः । अपकारिणि स्वयमप-करणाभिलाषः प्रतिकारेच्छा, परस्यापकाराभावेऽपि परानर्थकरणाभिप्रायरूपः क्रोध इत्यनयोर्भेदः । अस्मिन्नमर्षे आदिशब्दादधोमुखचिन्तन-प्रस्वेदोत्साह-ध्यानोपायान्वेषण-तर्जन-ताडनादीनामनुभावानां ग्रह इति ॥

[३] वृत्ति-रस-भावामिनय-विचारः ।

१६१

अथ मरणम्—

व्याध्यादेर्मृत्युसङ्कल्पः, मरणं विकलेन्द्रियम् ॥ ३५ ॥

व्याधयो वात-पित्त-श्लेष्म-वैषम्य-ज्वर-विचर्चिका-पिटकादयः । आदिशब्दाच्छ-
स्त्रामिघात-विषपानाहिदंश-श्वापद-गज-तुरगाद्याक्रमण-वाहनोच्चस्थानपतनादेर्विभावस्य ग्रहः ।
मृत्युसङ्कल्पो दुष्प्रतिकारोऽयमनर्थस्तस्मादवश्यं मरिष्यामीत्यध्यवसायः । विकलानि
स्वविषयग्रहणं प्रत्यसमर्थानीन्द्रियाणि यस्मिन् । उपलक्षणाद् विह्वलचेष्टित-हिक्का-निःश्वास-
परिजनानवेक्षणाव्यक्ताक्षरभाषण-वदनदैन्य-सहसामूमिपतन-कम्पन-स्फुरण-कार्श्य-फेन-जाड्य-
ह[स्त]-स्कन्धभङ्गानपेक्षितगात्रसञ्चारादयोऽनुभावा गृह्यन्ते । प्राणनिरोधरूपं तु मरणं न
नाट्ये प्रयोज्यमिति न तस्य विभावानुभावस्वरूपाणि प्रतिपाद्यन्त इति ॥ ३५ ॥

अथ मोहः—

अचैतन्यं प्रहारादेः, मोहोऽत्राघूर्णनादयः ।

अचैतन्यं प्रवृत्ति-निवृत्तिज्ञानाभावः, न तु सर्वथा गतचेतनत्वम् । प्रहारो मर्मण्य-
मिघातः, आदिशब्दात् तीव्रवेदनाऽशक्यप्रतीकार-चौर-राजाहि-व्याघ्राद्याक्रमण-देशविप्लवा-
ग्न्युदकाद्युपघात-वैरिदर्शन-श्रवणादेर्विभावस्य ग्रहः । अत्र मोहे आदिशब्दाद् भ्रमण-
पतनेन्द्रियाव्यापारादेरनुभावस्य ग्रहः ।

अथ निद्रा—

इन्द्रियाव्यापृतिर्निद्रा, खेदादेर्मूर्द्धकम्पनी ॥ ३६ ॥

इन्द्रियाणि स्पर्शनादीनि, न तु मनस्तस्य निद्रायामपि व्यापारात् । अव्या-
पृतिर्विषयग्रहणोपरतिः । आदिशब्दादालस्य-दौर्बल्य-रात्रिजागरणात्याहार-मद-श्रम-क्लम-
चिन्ता-शयालुताऽऽदेर्विभावस्य ग्रहः । मूर्द्धकम्पनेन जृम्भण-वदनविकास-निःश्वास-नेत्रघूर्ण-
नाङ्गभङ्गाक्षिमीलन-सर्वक्रियासम्मोहादयोऽनुभावा उपलक्ष्यन्त इति ॥ ३६ ॥

अथ सुप्तम्—

सुप्तं निद्राप्रकर्षोऽत्र, स्वप्नायित-खमोहने ।

प्रकर्षो गाढतमावस्था, स्वप्नस्य तात्कालिकविषयज्ञानस्य आयितं प्रतीतिर्यतस्तत्
स्वप्नायितं प्रलपितम् । खानां मनःषष्ठानामिन्द्रियाणां मोहनमतिशयेन विषय-
वैमुख्यं निद्रायां मनसोऽधानमस्ति, अत्र तु तदपि मनागुपरुध्यत इति भेदः ।
विभावास्तु निद्रागता एवात्र ग्राह्याः ॥

अथौघ्यम्—

दुष्टेऽपराधानैर्घृण्यम्, औघ्यं बन्ध-वधादिभिः ॥ ३७ ॥

दुष्टे हिंसत्वानृतवादित्व-वञ्चकत्वादियुक्ते अपराधादकार्यकारित्वाद् दौर्मुख्य-
चौर्यादिरूपाद् विभावाद् यद् राजादेर्नैर्घृण्यं निर्दयत्वम् तदौघ्यं, तच्च बन्ध-
वधाभ्यामादिशब्दात् ताडन-निर्भर्त्सन-स्वेद-शिरःकम्पादिभिः रनुभावैरभिनेतव्यमिति ॥

अथ हर्षः—

हर्षः प्रसत्तिरिष्टाप्तेः, अत्र स्वेदाश्रु-गद्गदाः ।

प्रसत्तिश्चेतोविकासः । इष्टं प्रियसंयोगाप्रियसंयोगनिवृत्ति-देव-गुरु-राज-भर्तृप्रसाद-
भोजनाच्छादन-धन-पुत्रादिलाभ-पुत्रादिगतहर्ष-विषयोपभोगोत्सवादि । गद्गदो बाष्परुद्ध-
कण्ठस्य वाक् । उपलक्षणात् पुलक-प्रियभाषण-नेत्र-मुखप्रसादादेरनुभावस्य ग्रह इति ॥

अथ विषादः—

विषादस्तान्तिरिष्टस्यानाप्तेर्निःश्वास-चिन्तनैः ॥ ३८ ॥

तान्तिरनुत्साहाक्रान्तश्चित्तसन्तापः । इष्टं प्रारब्धनिर्वहण-दैवाप्रतिकूलत्वादि, तस्या-
नाप्तिरलभो विपरीतलभो वा । चिन्तनमुपायानाम् । बहुवचनात् सहायान्वेषण-
वैमनस्यादिभिर्मध्यमोत्तमगतैर्मुखशोष-निद्रा-ध्यान-जिह्वापरिलेहादिभिस्त्वधमगतैरनुभावैरभिनीयत
इति ॥ ३८ ॥

अथोन्मादः—

मनोविप्लुतिरुन्मादः, ग्रह-दोषैरयुक्तकृत् ।

विप्लुतिर्विसंस्थुलता क्वचिदप्यविश्रान्तिरिति यावत् । ग्रह-दोषावपस्मारे
व्याख्यातौ । अयुक्तमनुचितं गीत-नृत्त-पठितोत्थित-शयित-प्रधावित-रुदितकुष्ठा-
सम्बद्धप्रलापनानिमित्तहसित-भस्म-पांस्ववधूलन-निर्माल्य-वीरघटवक्त्र-शरावाभरणोपभोगादि ।
अयं चोत्तमस्य विप्रलम्भेऽधमस्य करुणे व्यभिचारी । अपस्मारस्तु बीभत्स-भयानकयोः ।
स च मनोवैकल्यमयं तु मनोऽनवस्थितिरिति भेद इति ॥

अथ दैन्यम्—

आपदः स्वान्तनीचत्वं, दैन्यं काष्ण्यावगुण्ठनैः ॥ ३९ ॥

आपदो दौर्गत्य-न्यक्कारादेः । स्वान्तनीचत्वं मनःकैव्यं काष्ण्यं वदन-
श्यामता । अवगुण्ठनं शिरो-गात्र-वरणम् । बहुवचनाच्छरीरासंस्कार-गौरवपरिहार-
वस्त्रमालिन्याद्यैश्चानुभावैरभिनेतव्यमिति ॥ ३९ ॥

अथ व्रीडा—

व्रीडाऽनुताप-गुर्वदिः, अधार्ष्ट्यं गात्रगोपकम् ।

अकृत्यकरणादनु पश्चात् तापो मानसो विवेकः । गुरुर्माता पित्रादिः । आदि-
शब्दात् प्रतिज्ञातानिर्वहण-गुरुव्यतिक्रमावज्ञानासंस्तवादेर्विभावस्य ग्रहः । अधार्ष्ट्यम-
वैयात्यम् । गात्रगोपनेनोपलक्षणादधोमुखचिन्तन-नखनिस्तोदन-मूविलेखन-वस्त्राङ्गुलीय-स्पर्श-
नादेरनुभावस्य ग्रह इति ॥

अथ त्रासः—

घोराचकित[ता] त्रासः, कायसङ्कोच-कम्पितैः ॥ ४० ॥

घोरं भीषणं निर्घाताशनिपात-महामैरवनाद-महारौद्रसत्त्व-शब्द-दर्शनादि । चकिततो-
द्वेगकारी चमत्कारः । अनर्थसम्भावनातः सत्त्वग्रंशो भयमित्यनयोर्भेदः । बहुवचनात् स्तम्भ-
रोमाञ्च-मूर्छा-गद्गदवचनादिभिश्चायमनुभावैरभिनीयत इति ॥ ४० ॥

अथ तर्कः—

एकसम्भावनं तर्कः, वादादेरङ्गनर्तकः ।

वादो विप्रतिपत्तिस्तस्मादादिग्रहणात् सन्देहबाधकबलोद्भूतपक्षान्तराभावज्ञानविशेष-
प्रतीत्यभिलाषादेर्विभावाद् यद्येकस्य पक्षस्य सम्भावनं भवितव्यमनेनेति प्रत्ययः स
तर्कः । अङ्गस्य भू-शिरोऽङ्गुल्यादेर्नर्तक इति ।

अथ गर्वः—

आत्मन्याधिक्यधीर्गर्वः, विद्याऽऽदेरन्यरीढया ॥ ४१ ॥

आधिक्यधीः परजुगुप्साक्रान्तः स्वस्मिन् बहुमानः । आदिशब्दाज्जाति-कुल-
लभ-बुद्धि-बालभ्य-यौवनैश्वर्यादेर्विभावस्य ग्रहः । रीढाऽवज्ञा तथा, उपलक्षणात् पारुष्या-
सूया-धर्षणानुत्तरदानाङ्गावलोकनोपहसनालङ्कार-व्यत्यासादिभिश्चानुभावैरभिनेतव्य इति ॥ ४१ ॥

अथौत्सुक्यम्—

इष्टाभिमुख्यमौत्सुक्यं, स्मरणाद्यात् त्वराऽऽदिभिः ।

आभिमुख्यमौत्सुक्यं स्मरणमिष्टस्य । आद्यशब्दान्मनोज्ञदिदृक्षाऽभि-
प्वङ्ग-लोभादेर्विभावस्य ग्रहः । त्वरा मनो-वाक्-काय-दृष्टि-चापलम् । आदिशब्दात् कृत्य-
विस्मरण-दीर्घनिःश्वासासम्बद्धवचन-स्वेद-हृत्तापादेरनुभावस्य ग्रह इति ॥

अथावहित्था—

धार्ष्ट्यादेर्विक्रियारोधोऽवहित्थाऽत्र क्रियान्तरम् ॥ ४२ ॥

धार्ष्ट्यं प्रागल्भ्यम् । आदिशब्दाद् भय-रुज्जा-गौरव-कुटिलाशयत्वादेर्विभावस्य ग्रहः । सर्वानुगतत्वख्यापनार्थं धार्ष्ट्यं प्रथममुपात्तम् । सभयादिरपि ह्यप्रागल्भो न शक्नो-
त्याकारं संवरीतुम् । विक्रिया भ्रूविकार-मुखरागादिका, तस्या रोधः संवरणम् ।
रोधकारकत्वेनोपचाराच्चित्तविशेषोऽपि रोधः, न बहिःस्था चित्तवृत्तिरिति पृषोदरादित्वा-
दवहित्था । अत्रावहित्थायां प्रस्तुतक्रियातोऽन्यकथनावलोकन-कथामङ्ग-कृतकस्थैर्यादिकं
क्रियान्तरमिति ॥ ४२ ॥

अथ जाड्यम् —

जाड्यमिष्टादितः कार्याज्ञानं मौनानिमेषणैः ।

इष्टं प्रियं तस्य दर्शन-श्रवणे अपीष्टे । आदिशब्दादनिष्टदर्शन-श्रवण-व्या-
ध्यादेर्विभावस्य ग्रहः । कार्याज्ञानं नेत्राभ्यां पश्यतोऽपि, श्रोत्राभ्यां शृण्वतोऽपि चेदानीं
किं कृत्यमित्यनिश्चयः । नेदं वैकल्याचैतन्यस्वभावमित्यपस्मार-मोहाभ्यां भिन्नम् । मौनं
तूष्णीम्भावः, अनिमेषणं अनिमेषनिरीक्षणम् । बहुवचनात् परवशत्वादिभिरनुभावैरभि-
नेतव्यमिति ॥

अथालस्यम्—

कर्मानुत्साह आलस्यम्, श्रमाद्याज्जृम्भितादिभिः ॥ ४३ ॥

आदिशब्दात् सौहित्य-स्वभाव-व्याधिगर्भादिभिर्विभावैः स्त्री-नीचानामनुद्यमरूप-
मालस्यं भवति । श्रमस्य व्यभिचारित्वेऽप्यन्यव्यभिचारिणं प्रति विभावत्वे न दोषः,
व्यभिचारिता तु परस्परं व्यभिचारिणां स्थायित्वप्रसङ्गाद् दुष्टैव । एवं व्यभिचारिणामनु-
भावत्वमपि भवत्येव । जृम्भितेनादिशब्दादासितेनाहारवर्जितपुरुषार्थानारम्भादिभिश्चानु-
भावैस्तदभिनेतव्यम् । अलसोऽपि *ह्रवश्यमाहारं करोत्येवेति ॥ ४३ ॥

अथ विबोधः—

निद्राच्छेदो विबोधश्च, शब्दादेरङ्गभङ्गवान् ।

आदिशब्दात् स्पर्श-स्वप्नान्ताहारपरिणामादेर्विभावस्य ग्रहः । उपलक्षणात् जृम्भाक्ष-
विमर्दन-शयन-मोक्षण-भुजाक्षेपाङ्गुलिरोटनादिरनुभावो द्रष्टव्यः । पर्यन्ते चकारः सर्वव्यभि-
चारिसमुच्चयार्थ इति ॥

अथैषां रसादीनां मध्ये केषाञ्चित् परस्परं कार्यकारणतामाह—

केषाञ्चित् तु रसादीनाम्, अन्योन्यं हेतुकार्यता ॥ ४४ ॥

आदिशब्दाद् व्यभिचारिणां यथा वीरादद्भुतः । महापुरुषोत्साहो हि जगद्विस्मयं फलं साक्षादनुसन्धत्ते । तथा द्रौपदीस्वयंवरादौ वीराच्छृङ्गारोऽपि, रौद्राच्च वध-वन्धादिफल-नन्तरं करुण-भयानकौ । तथा सर्वरसेभ्योऽनन्तरं सर्वे सजातीया रसा भवन्ति । यथा शृङ्गारिणं दृष्ट्वा शृङ्गारः, हसन्तं दृष्ट्वा हास्य इत्येवं सर्वरसेषु हेतुफलभावो वाच्यः । सर्वरसानां चाभासा अनौचित्यप्रवृत्तत्वाद् हास्यरसस्य कारणम् । रावणस्य ह्यविषयप्रवृत्तत्वात् शृङ्गाराभासः सतां हास्यमुपजनयति । हास्याभासादपि हास्यो भवति । यथा—

“ लोकोत्तराणि चरितानि न लोक एषः,

सम्भन्यते यदि किमङ्ग ! वदाम नाम ? ।

यत् त्वत्र हासमुखरत्वममुष्य तेन,

पार्श्वोपपीडमिह को न विजाहसीति ? ॥ ”*

व्यभिचारिणामप्युत्पाद्योत्पादकभावो यथा व्याधेर्निर्वेदः, चिन्ता-विबोधाभ्यां स्मृतिः, श्रमादालस्यमित्यादि । व्यभिचार्याभासादप्यनौचित्यप्रवृत्ताद् हास्यो भवतीति ॥ ४४ ॥

अथ रसानां स्थायिनां व्यभिचारिणामनुभावानां च कार्यभूताननुभावान् प्रतिपादयति—

‘वेपथु-स्तम्भ-रोमाञ्चाः, स्वरभेदोऽश्रुं मूर्च्छनम् ।

स्वेदो वैवर्ण्यमित्याद्याः, अनुभावा रसादिजाः ॥ ४५ ॥

आद्यशब्दात् प्रसादोच्छ्वास-निःश्वास-क्रन्दन-परिदेवितोल्लुक्सन-भूमिविलेखन-विवर्त-नोद्वर्त्तन-नखनिस्तोदन-भ्रुकुटिकटाक्ष-तिर्यग्धोमुखनिरीक्षण-प्रशंसन-हसन-दान-चाटुकारास्यरागा-दयः कचित् स्थायिनो व्यभिचारिणश्च यथायोगं रसानां स्थायिनां व्यभिचारिणामनु-भावानां च सहस्रसङ्ख्या अनुभावा इति ॥ ४५ ॥

अथ ते प्रत्येकशो लक्ष्यन्ते । तत्र वेपथुः—

भयादेर्वेपथुर्गात्र-स्पन्दो वागादिविक्रियः ।

आदिशब्दाद् रोग-हर्ष-शीत-रोष-प्रियस्पर्शादिर्विभावस्य ग्रहः । स्पन्दः किञ्चि-च्चलनम् । वागादेरादिशब्दाद् गतिचेष्टादेर्विक्रिया यस्मादित्यनुभावकथनमिति ॥

* [वामनगुप्तस्यैतदित्यभिनवगुप्तः नाट्यशास्त्रध्या० अ. ६, ४५]

अथ स्तम्भः—

यत्नेऽप्यङ्गाक्रिया स्तम्भः, हर्षदिर्हा ! विषादवान् ॥ ४६ ॥

अङ्गानां हस्त-पादादीनामन्तःपरिस्पन्देऽप्यक्रिया चलनाभावः स्तम्भः ।
आदिशब्दाद् विस्मय-भय-मद-रोगादेर्विभावस्य ग्रह इति ॥ ४६ ॥

अथ रोमाञ्चः—

रोमाञ्चः प्रियदृष्ट्यादेः, रोमहर्षोऽङ्गमार्जनैः ।

आदिशब्दाद् व्याधि-शीत-क्रोध-स्पर्शादेर्विभावस्य ग्रहः । बहुवचनादङ्गमेदुर-
प्रमुख-नेत्रविकास-दन्तवीणावादनादिभिरभिनेतव्यः ॥

अथ स्वरभेदः—

स्वरभेदः स्वरान्यत्वम्, मदादेर्हर्ष-हास्यकृत् ॥ ४७ ॥

अन्यत्वमुपचयापचयाभ्यां भेदः । आदिशब्दाद् भय-जरा-हर्ष-क्रोध-राग-रौक्ष्यादेर्वि-
भावस्य ग्रहः । उपलक्षणाद् व्रीडा-निर्वेदादयोऽप्यनुभावा द्रष्टव्या इति ॥ ४७ ॥

अथाश्रु—

अश्रु नेत्राम्बु शोकाद्यैः, नासास्पन्दाक्षिरूक्षणैः ।

आद्यशब्दादनिमेषप्रेक्षणान् (म)न्दामर्ष-धूमाञ्जन-जृम्भण-भय-पीडा-हास्यादेर्विभावस्य
ग्रहः । नासायाः स्पन्दः श्लेष्मस्रवणम् । बहुवचनानिष्ठीवन-गद्गदस्वरादेरनुभावस्य
ग्रह इति ॥

अथ मूर्छनम्—

मूर्छनं घात-कोपाद्यैः, खग्लानिर्भूमिपातकृत् ॥ ४८ ॥

आद्यशब्दाद् मदादेर्विभावस्य ग्रहः । खग्लानिरिन्द्रियाणामभिभवः । उपलक्षणात्
स्वेद-श्वासादयोऽप्यनुभावा इति ॥ ४८ ॥

अथ स्वेदः—

स्वेदो रोम-जलस्रावः, श्रमादेर्व्यजनग्रहैः ।

आदिशब्दाद् भय-हर्ष-लज्जा-रोग-ताप-ग्रह-दुःख-घर्म-व्यायामादेर्विभावस्य ग्रहः ।
बहुवचनाद् वातामिलाष-स्वेदापनयनादिभिरप्यभिनेतव्य इति ॥

अथ वैवर्ण्यम्—

छायाविकारो वैवर्ण्यं, क्षेपादेर्दिग्निरीक्षणैः ॥ ४९ ॥

छाया शोभा तस्या विकारो विरूपत्वम् । क्षेपस्तिरस्कारः । आदिशब्दात् सन्ताप-भय-क्रोध-व्याधि-शीत-श्रम-तीव्रांशुकरादेर्विभावस्य ग्रहः । बहुवचनान्नखनिस्तोदन-त्रीडाऽऽदिभिरप्यभिनेतव्यमिति ॥ ४९ ॥

अथ रस-भावानन्तरोद्दिष्टस्याभिनयस्यावसरः । स च वाचिकाङ्गिकसात्त्विकाहार्यभेदैश्चतुर्धा । तत्र प्रथमं वाचिकं लक्षयति—

वाचिकोऽभिनयो वाचां, यथाभावमनुक्रिया ।

वागनुकार्या प्रयोजनं हेतुरस्येति “प्रयोजनम्” [हैम० ६।४।११७] इतीकणि वाचिकः । सामाजिकानामभिमुख्येन साक्षात्कारेण नीयते प्राप्यते अर्थोऽनेनेत्यभिनयः । वाचां संस्कृत-प्राकृतादीनां सार्थिकानामनर्थिकानां वा यथाभावं क्रोधाहङ्कार-जुगुप्सोत्साह-विस्मय-हास-रति-भय-शोक-सुख-दुःख-मोह-लोभ-माया-ऽऽया-शङ्का-ऽऽदीनां वेपथु-स्तम्भ-रोमाञ्च-मूर्छा-वैवर्ण्य-प्रसादादीनां वा भावानामनतिक्रमेण । तथा च कवयः सक्रोधं सावेगमित्यादीन्यनुकार्यभावप्रकाशकानि क्रियाविशेषणान्युपनिबध्नन्ति । तेनैकेनोक्तमपरस्य यथाभावमनुवदतोऽनुवाद एव न वाचिकोऽभिनय इति । अनुक्रिया च वागादीनां तदध्यवसायवशात् पुनर्वस्तुतः । रामादेरनुकार्यस्य नटेन प्रेक्षकैर्वा स्वयमदृष्टत्वात् । अनुकर्ता ह्यनुकार्यमदृष्ट्वा नानुकर्तुमलम् । प्रेक्षकोऽपि चादृष्टानुकार्यो नानुकर्तु-रनुकर्तृत्वमनुमन्यते । तदयं नटो रामादेश्चरितं कविनिबद्धमधीत्यात्यन्ताभ्यासवशतः स्वयं दृष्टमनुमन्यमानोऽनुकरोमीत्यध्यवस्यति, परमार्थतस्तु लोकव्यवहारमेवायमनुवर्तते । प्रहृष्टोऽपि हि रामेण रुदिते रोदिति, न तु हसति । विषण्णोऽपि च हसिते हसति, न तु रोदि[ती]त्यादि । प्रेक्षकोऽपि रामादिशब्दसङ्केतश्रवणादतिहृद्यसङ्गीतकाहितवैवश्याच्च स्वरूप-देश-कालभेदेनातथाभूतेष्वप्यभिनेयचतुष्टयाच्छादनात् तथाभूतेष्विव नटेषु रामादीनध्यवस्यति । अत एव तासु तासु सुख-दुःखरूपासु रामाद्यवस्थासु तन्मयीभवति । अपरे तेषु तु नामसङ्केत-सङ्गीतकाभिनयेषु रामाद्यध्यवसायहेतुषूपदेशपरमेतदिति मन्यमाना हेयोपादेय-हानोपादानैकतानचेतसो जायन्ते । अथवा इह तावदित्थमाकृतिरित्थं गतिरित्थं जल्पितमित्थं क्रोधादिललितमित्येवमशेषमपि रामादिललितमृषीणां कालदर्शिना ज्ञानेन निश्चितं कवयो नाटके निबध्नन्ति । तत्र चार्थे मुनिज्ञानविश्वासान्नटस्य साक्षाद् दर्शनमेव । अपि च

कदाचिन्मांसदृशो वस्तुस्वरूपे भ्राम्यन्ति, न पुनर्ज्ञानदृशः । तत्र मुनिज्ञानदर्शितमर्थ-
दर्शनादप्यधिकतरमवगतं वस्तुत एवानुकुर्वाणो दुर्विदग्धबुद्धिभिः कथंकारमपाक्रियते वराको
नटः ? प्रेक्षकाणां तु मत्यसति च स्वदर्शने नटेषु रामाद्यध्यवसाय एव, अन्यथा तु
कृत्रिममेतदिति जानन्तो न रामादिसुख-दुःखेषु तन्मयीभवेयुः । उन्मिषन्ति च भ्रान्तेरपि
शृङ्गारादयः । कामिनी-वैरि-चौरादीनधिस्वप्नमभिपश्यतः पुंसः कथमपरथा रसप्ररोहरो-
हिणस्तत्र स्तम्भादयोऽनुभावाः प्रादुर्भवेयुरिति ॥

अथाङ्गिकः—

कर्मणोऽङ्गैरुपाङ्गैश्च, साक्षाद् भावनमाङ्गिकः ॥ ५० ॥

कर्मणोऽनुकार्यचेष्टाया अङ्गैः शिरो-हस्त-वक्षः-कटी-पार्श्व-पादादिभिः, **उपाङ्गैश्च**
नेत्र-भ्रू-पक्षमाधर-कपोल-चिबुकादिभिः साक्षाद् भावनं परोक्षस्यापि सामाजिकेभ्यः साक्षादिव
कारणम् **आङ्गिकः** । अङ्गानि प्रयोजनं हेतवोऽस्येत्याङ्गिकः । **यथाभावमित्यत्रापि**
स्मर्यते, तेन रामादेरनुकार्यस्य ये क्रोधोत्साहावेग-वैनमस्य-हर्ष-वैवर्ण्यास्यराग-भ्रूकुट्यादय-
श्चेष्टाविमिश्रा भावास्तैरनुस्यूतस्य कर्मणः **साक्षाद् भावनं**, न तु केवलस्येति ।
तत्रोत्तमाङ्गस्याकम्पित-कम्पितादयस्त्रयोदश । दृष्टेः कान्ता-भयानकादयः षट्त्रिंशत् । नेत्रतारक-
योर्भ्रमण-वलनादयो बहवः क्रियाभेदाः समासाभ्या[सा]दयो दर्शनप्रकाराश्च । अक्षिपुट-
योरुन्मेष-निमेषादयो बहवः । भ्रुवोरुल्लेख-पतनादयः सप्त । नासिकाया नता-मन्दादयः षट् ।
गण्डयोः क्षाम-फुल्लादयः षट् । अधरस्य विवर्तन-कम्पादयः षट् । चिबुकस्य कुट्टन-
खण्डनादयो बहवः । ग्रीवायाः समा-नतादयो नव । हस्तयोः पताक-त्रिपताकादयश्च-
तुःषष्टिः । वक्षस आभुग्न-निर्भुग्नादयः पञ्च । पार्श्वयोर्नत-समुन्नतादयः पञ्च । उदरस्य क्षाम-
खल्ल-पूर्णलक्ष्म(क्ष)णाः त्रयः । कट्याश्छिन्नानिवृत्तादयः पञ्च । ऊर्वोः कम्पन-वलनादयः
पञ्च । जङ्घयोरावर्तित-नतादयः पञ्च । पादयोरुद्धटित-समादयः षट् । तथैकपादप्रचार-
रूपाः समपादा-स्थितावर्तिकादयो भौम्यः षोडश, अतिक्रान्तापक्रान्तादयः षोडश आका-
शिक्यश्च चार्यः । स्थिरहस्त-पर्यस्तकादयोऽङ्गहारा द्वात्रिंशत् । तलपुष्पपुट-वर्तितादीनि
करणान्यष्टोत्तरं शतमित्यादिः सर्वोऽपि चेष्टाविषयोऽङ्गोपाङ्गप्रभवत्वादाङ्गिक एवाभिनयः ।
गतयोऽप्येवम् । तत्रोत्तम-मध्यम-नीचानां क्रमेण धीरा मध्यमा द्रुता च सामान्येन गतिः ।
विशेषस्तु वृद्ध-व्याधित-क्षुधित-श्रान्त-तपःक्लान्त-क्षुभित-सावहित्थ-शोक-शृङ्गारान्वित-स्व-
च्छन्दादीनां मन्थरा । हर्षावेग-कुतूहल-भयौत्सुक्यादिमतां त्वरिता । प्रच्छन्नकामुक-वैरि-
चौर-रौद्रसत्त्वादिशङ्कितादीनां निःशब्दपदसञ्चारा उन्मार्गा दिगवलोकनवती च ।

[३] वृत्ति-रस-भावाभिनय-विचारः ।

१६९

×शीत-वर्षादितयोः कम्पमाना सम्पीडिताङ्गा । धर्मात्स्य स्वेदापनयना छायावलोकनवती । प्रहारार्त-स्थूलयोरङ्गाकर्षण-श्वासवती स्थिरा च । यतिनां नेत्राचापल्य-पुरतोयुगमात्रनिरीक्षण-वती । उन्मत्त-मत्तयोर्विधूर्णितनेत्रा स्वलिता च । विदूषकस्यासम्बद्धेक्षणवती । जले पाद-विकर्षवती, प्रतरणे जठर-शय-काया-बाहुभ्यां जलविपाटनवती च । जलह्रियमाणस्य तु विसंस्थुलाङ्ग-केश-वसनवती । अन्धान्धकारगतयोराकृप्यमाणमन्दपदा पुरःप्रसारितविलोल-हस्ता च । आरोहणे ऊर्ध्वावलोकनपरा, विपरीता त्ववरोहणे । आकाशे समाभ्यां पादाभ्यां वाहनैः पक्षाभ्यां वा । आकाशान्यतो विसंस्थुलाङ्गकेशांशुकेत्याद्यनेको गतिप्रकार इति । तथा रूपस्य शिरसि हस्तौ कृत्वा किञ्चिदास्यचालनानिमिषप्रेक्षणाभ्याम्, शब्दस्य शिरसा पार्श्वनतेन, स्पर्शस्य* नेत्राकुञ्चनेन, रस-गन्धयोश्चैकोच्छ्वासेनाभिनयः । सर्वोऽपि चाभिनय इष्टो मध्योऽनिष्टश्चेति त्रिप्रकारः । तत्रेष्टः सौमुख्य-+पुलकगात्र-नेत्रविकासादिना क्रियते, मध्यो माध्यस्थ्येन, अनिष्टः शिरःपरावर्तन-नेत्र-नासाविकोणनादिति । चतुर्विधश्चात्र मुखरागः प्रसन्नः स्वाभाविको रक्तः श्यामश्चेति रसौचित्यानतिक्रमेण भवति । यदपि सर्वशरीरसाध्यं भूपातादिकं तदप्याङ्गिक एव, अङ्गोपाङ्गरूपत्वाच्छरीरस्येति ॥ ५० ॥

अथ सात्त्विकः—

सात्त्विकः स्वरभेदादेः, अनुभावस्य दर्शनम् ।

अवहितं मनः सत्त्वं तत् प्रयोजनं हेतुरस्येति सात्त्विकः । मनोऽनवधाने हि न शक्यन्त एव स्वरभेदादयो नटेन दर्शयितुम् । आदिशब्दाद् वेपथु-स्तम्भ-रोमाञ्च-मूर्छन-स्वेद-वैवर्ण्याश्रु-निःश्वासोच्छ्वास-सन्ताप-शैत्य-जृम्भा-§कार्श्य-मेदुरत्वोल्लुकसनावहित्थ-सावधानता-लाल-फेनमोक्ष-गात्रसंसन-हिक्कादेर्ग्रहः । नायमभिनयो वाचिकः, शब्दानु-कारात् । नाप्याङ्गिकः, अङ्गोपाङ्गसाध्यस्पष्टचेष्टाया अभावादिति । स्वरभेदाद्यनुभावप्रदर्शनं रसोत्तम-मध्यमाधमप्रकृत्या‡चौचित्यानुसारतो द्रष्टव्यमिति ॥

अथाहार्यः—

वर्णाद्यनुक्रियाऽऽहार्यः, बाह्यवस्तुनिमित्तकः ॥ ५१ ॥

वर्णः श्वेतादिः, आदिशब्दाद् रस-गन्धाकल्पायुध-वाहनाङ्गाधिक्य-के(दे)श-नदी-नगर-वन-पक्षि-द्विपद-चतुष्पदापद-प्रासाद-पर्वतादेर्ग्रहः । बाह्यं शरीरव्यतिरिक्तं भस्म-धातु-जतु-राग-

× सीत- प्र० । * स्पर्शशेष- प्र० । + पुलक- प्र० । § -कारस्य- प्र० । ‡ -दोषि- प्र० ।

हरिताल-मषी-मृत्तिका-वस्त्र-वेणुदलादिकं निमित्तमस्येति । वाचिकादयस्तु शरीरनिमित्ता इति
 भेदः । अयं च देश-काल-कुल-प्रकृति-दशा-स्त्रीत्व-पुंस्त्व-षण्ढत्वा[‡]द्यौचित्यानुसारतो विधेय इति ।
 यस्तु पञ्चमश्चित्राभिनयः प्रोक्तः, सोऽप्यङ्गोपाङ्गकर्मविशेषरूपत्वादाङ्गिक एवान्तर्भवति ।
 अभिनयद्वय-त्रय-चतुष्टय-सन्निपातरूपः सामान्याभिनयः पुनर्वाचिकादिलक्षणेनैव चरितार्थ
 इति ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञनाट्यदर्पणविवृतौ वृत्ति-
 रस-भावाभिनयविचारस्तृतीयो विवेकः ॥ ३ ॥

[४]

अथ चतुर्थो विवेकः सर्वरूपक-साधारणलक्षण-निर्णयः ।

अतः परं सर्वरूपकोपयोगि किञ्चिदुच्यते—

देव-भूप-सभा-भर्तृ-मुख्यानां मङ्गलाभिधा ।

नित्या रूपमुखे नान्दी, पदैः षड्भिरथाष्टभिः ॥ १ ॥

मुख्यग्रहणं सरस्वती-कवि-प्रभृतीनामुपलक्षणार्थम् । मङ्गलाभिधा सद्भूतगुणो-
त्कीर्तनमाशीर्वचनं वा । नित्या एवंविधरूपैव, अपरेषां तु पाठ्यानामुत्थापनादीनां पूर्वैरङ्गाङ्गानां
प्रयोगवशादन्यथात्वमपि भवति, अवश्यम्भावाद् वा नित्यत्वम्, शेषाणां हि रङ्गाङ्गानां
नावश्यम्भावः; अहरहःप्रयोज्यत्वाद् वा नित्यत्वम् । यावद्वि रूपकस्याभिनयस्तावदेषा
नान्दी प्रयोक्तव्यैव । रूपकस्य नाटकादेर्मुखे प्रारम्भे नान्दी प्रयोगस्थानकथनमेतत् ।
नान्दीत्वं च मङ्गलाभिधायाः प्रत्यूहापसारणेन समृद्धिजनकत्वात् । पदानि वाक्याङ्गानि ।
केचित् तु 'पूर्णवाक्यापेक्षयाऽवान्तरवाक्यानि पदानि' इत्याहुः । तथा च भरतमुनिर्नान्दीं
पठति [नाट्यशास्त्रे अ० ५, ११०-११३]—

“ नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो, द्विजातिभ्यश्च वै *नमः ।

जितं सोमेन वै राज्ञा, शिवं गो-ब्राह्मणाय च ॥

ब्रह्मोत्तरं तथैवास्तु, हता ब्रह्मद्विषस्तथा ।

प्रशास्त्विमां महाराजः, पृथिवीं च ससागराम् ॥

राष्ट्रं प्रवर्धतां चैव, रङ्गस्याशा समृध्यतु ।

प्रेक्षाकर्तुर्महान् धर्मो, भवतु ब्रह्मभाषितम् ॥

काव्यकर्तुर्यशश्चापि, धर्मश्चापि प्रवर्धताम् ।

इज्यया चानया नित्यं, प्रीयन्तां देवता इति ॥ ”

अत्र द्वादशावान्तराशीर्वाक्यानि । षड्भिरिति त्र्यस्रमष्टभिरिति चतुरस्रं रङ्गापेक्ष्य-
मध्यमनान्द्या निर्देशः । त्र्यस्ररङ्गे चोत्तमा द्वादशभिरधमा त्रिभिः पदैर्नान्दी । चतुरस्ररङ्गे
पुनरुत्तमा षोडशभिरधमा चतुर्भिरिति । नान्दी च पूर्वैरङ्गाङ्गानां द्वादशमङ्गं सकलपूर्वरङ्गाङ्गो-

पालक्षिका, तेन 'नान्द्यन्ते सूत्रधारः' इत्यस्य सकलपूर्वरङ्गाङ्गानि तु केषांचिल्लोकप्रसिद्धत्वात्, केषांचिन्निष्फलत्वात्, केषांचिदनवश्यम्भावित्वाच्च न लक्ष्यन्ते । नान्दी त्ववश्यम्भावित्वान्मङ्गलमिधानपूर्वकत्वाच्च शुभकृत्यारम्भस्येति लक्षिता । अत एव कवयो रूपकारम्भे 'नान्द्यन्ते सूत्रधारः' इति पठन्ति । यत्र तु कविकृता नान्दी न दृश्यते, तत्रापि रङ्गसूत्रणाकर्तृकृता दृष्टव्या । नान्दीपाठकाश्च सूत्रधार-स्थापक-पारिपार्श्विका इति ॥ १ ॥

अथ ध्रुवा लक्ष्यते—

प्रवेश-निष्क्रमाक्षेप-प्रसादान्तर-सङ्गतम् ।

चित्रार्थं रूपकं गेयं, पञ्चधा स्यात् कविध्रुवा ॥ २ ॥

रूपकं कविध्रुवेति सम्बन्धः । प्रविशतः पात्रस्य रस-भाव-प्रकृत्यवस्थाऽऽदिकं प्रवेशशब्देनोच्यते । तदनुसारेण श्लेष-समासोक्त्याद्यलङ्कृतं यद् रूपकं गीयते सा, प्रवेशः प्रयोजनमस्या इतीकणि प्रावेशिकी ।

यथा **अनर्घ्यराघवे—**

“ दिणयरकिरणक्केरो, पियायरो को वि जीवलोयस्स ।
कमलमउलंकवाली-कय-महुअर-कडुण-वियड्डो । ”

इयं स्वाश्रमरक्षणार्थं रामाकर्षणाय आगच्छतो विश्वामित्रस्य आदित्योदयवर्णनाव्याजेन प्रवेशसूचिका ।

यथा वा **देवीचन्द्रगुप्ते पञ्चमेऽङ्के—**

“ एसो सियकर-वित्थर-पणासियासेस-वेरि-तिमिरोहो ।
निय*विहिवसेण चंदो, गयणं*गणं लंधिउं विसइ ॥ ”

इयं स्वापायशङ्किनः कृतकोन्मत्तस्य कुमारचन्द्रगुप्तस्य चन्द्रोदयवर्णनेन प्रवेशप्रतिपादिकेति ।

अङ्कान्तेऽङ्कमध्ये वा सनिमित्तं रङ्गात् पात्रस्य बहिर्निःसरणं **निष्क्रमः**, तत्प्रयोजना, अनुशक्तिकादेराकृतिगणत्वादिकण्युभयपदवृद्धौ नैष्कामिकी ।

१ सं० छाया-दिनकरकिरणोत्करः प्रियकरः कोऽपि जीवलोकस्य ।

कमलमुकुलाङ्कपाली-कृतमधुकरकर्षणविदग्धः ॥

२ एष सितकरविस्तर-प्रणाशिताशेषवैरितिमिरौघः ।

निजविधिवशेन चन्द्रो गयनाङ्गणं लङ्घितुं विशति ॥

x -विह्वरेण प्र० । * गहं प्र० ।

यथा देवीचन्द्रगुप्ते पञ्चमाङ्कान्ते—

“^१ बहुविह-कज्जविसेसं, अङ्गूढं निण्हेवेइ मयणादो ।

निक्खलइ खुद्धचित्तउ, रत्ताहुत्तं मणो रिउणो ॥” इति ।

इयम् उन्मत्तस्य चन्द्रगुप्तस्य मदनविकारगोपनपरस्य मनाक् शत्रुभीतस्य राजकुलगमनार्थं निष्क्रमसूचिकेति ।

प्रस्तुतरसोलङ्घनेन रसान्तरोद्भावनमाक्षेपः, तत्प्रयोजना आक्षेपिकी । यथा उदा-
त्तराघवे रामस्य प्रस्तुतशृङ्गारोलङ्घनेन—“ अरे रे तापस ! स्थिरीभव, क्वेदानीं गम्यते ?

स्वसुर्मम पराभवप्रसव एकदत्तव्यथः,

खरप्रभृतिबान्धवोद्दलनवातसन्धुक्षितः ।

तवेह विदलीभवत्तनुसमुच्छलच्छोणित—

च्छटाच्छुरितवक्षसः प्रशममेतु कोपानलः ॥ ”

इत्यादि-नेपथ्यवाक्याकर्णनेन वीररसाक्षेपः ।

प्रस्तुतस्य रसस्य विभावोन्मीलनेन निर्मलीकरणं प्रसादः । प्रविष्टपात्रस्यान्तर्गतचित्त-
प्रवृत्तेः सामाजिकान् प्रति प्रथनं वा प्रसादः । प्रसादप्रयोजना प्रासादिकी । इयं च
प्रावेशिक्याक्षेपिक्यनन्तरमवश्यं प्रयोज्येति वृद्धसम्प्रदायः ।

अन्तरं छिद्रं तत्र भवा आन्तरी अनुकर्तुर्यदा अनाशङ्कित एव धनविधातादिना
विधात उद्धतप्रयोगश्रमाद् वा मूर्छा-भ्रमादिसम्भावना वस्त्राभरणादेर्वा प्रच्युतिस्तदा
तत्संवरणावकाशदित्सयेयं गीयते । अस्यां च प्राक्तनं भावि वा र[स]स्य स्वरूपमनुवर्त्यम् ।
छिद्राच्छादनमात्रप्रयोजनत्वाच्चास्या न सार्थकपवना(द-न्या)सनमुपयोगीति शुष्काक्षराण्येवास्यां
निबध्यन्ते ।

सङ्गतं प्रवेशाद्यनुरूपार्थम् । चित्रो नानाप्रकारः सरः—काननादिर्दिवस-रात्रि-
सन्ध्याऽऽदिरुत्तम-मध्यमाधमप्रकृतिर्गज-वाजि-सिंहादिर्भावो रत्यादिकश्चार्थो यत्र । अर्थश्च
तथा निबन्धनीयो यथोपश्रुतिशकुनन्यायेन प्रत्ययेन प्रस्तुतोपयोगी भवति । रूपकं नियत-
मात्राक्षरं छन्दः । गेयं स्वर-तालैर्गानार्हम् । पञ्चधा प्रवेशादिभिः पञ्चप्रकारा, उपयोग-
बाहुल्यापेक्षं चैतत् । अपरे च ध्रुवाप्रकाराः सन्ति, अल्पोपयोगित्वात् तु न लक्षिताः ।

१ सं० छाया-बहुविधकार्यविशेषमतिगूढं निह्नुते मदनान् ।

निष्कल(सर)ति शुद्धचित्तो, रक्ताक्षिप्तं मनो रिपोः ॥

कविध्रुवा इति कवेः प्रबन्धकर्तुरियं पञ्चविधा ध्रुवा । अनेन रङ्गमध्यवर्तिनीनां ध्रुवाणां
रङ्गविध्यनन्तरं नाट्याचार्यकल्पितानां गानध्रुवाणां च व्युदास इति ॥ २ ॥

अथ नाट्यपात्राणां प्रकृतिभेदानाह—

उत्तमा मध्यमा नीचा, प्रकृतिर्नृ-स्त्रियोस्त्रिधा ।

एकैकापि त्रिधा स्व-स्व-गुणानां तारतम्यतः ॥ ३ ॥

उदित्यव्ययमुत्कृष्टेऽर्थे, ततः प्रकृष्टार्थे तमप्युत्तमा । प्रकर्षेण क्रियन्ते बाह्या चेष्टा
अस्या इति प्रकृतिर्जन्मसहभवं शुभाशुभं शीलम् । त्रिधेति तिस्रोऽपि प्रकृतयः स्वस्थाने
उत्तमा-मध्यमा-नीचाश्चेति । गुणाः प्रत्येकं प्रकृतिषु वक्ष्यमाणाः । प्रकृष्टस्य
किञ्चिदाधिक्य-बहुत्वभाविनोस्तर-तमप्रत्यययोरनुकृतिस्तर-तमाविति तयोर्भावस्तारतम्यं
सामान्य-किञ्चिदाधिक्य-सातिशयाधिक्यलक्षणावस्थात्रययोगित्वमिति ॥ ३ ॥

अथोत्तमप्रकृतेः पुंसो गुणानाह—

शरण्यो दक्षिणस्त्यागी, लोक-शास्त्रविचक्षणः ।

गाम्भीर्य-धैर्य-शौण्डीर्य-न्यायवानुत्तमः पुमान् ॥ ४ ॥

शरणमापद्गतत्राणं तत्र साधुः । दक्षिणोऽनुकूलः । लोकशब्देनात्र लोक-
व्यवहार उच्यते, तत्र विचक्षणः । एवमादयोऽन्येऽप्युत्तमपुरुषगुणा द्रष्टव्या इति ॥ ४ ॥

अथ मध्यमप्रकृतिः—

मध्यो मध्यगुणः

मध्या *नाप्युत्कृष्टा नाप्यपक्वष्टा गुणा लोकव्यवहार-चातुर्य-कला-विचक्षणत्वा-
दयो धर्मा अस्येति ॥

अथ नीचप्रकृतिः—

नीचः, पापीयान् पिशुनोऽलसः ।

कृतघ्नः कलही क्लीबः, स्त्रीलोलो रूक्षवाग्+जडः ॥ ५ ॥

पिशुनः कर्णेजपः । क्लीबो हीनसत्त्व इति ॥ ५ ॥

अथोत्तमां स्त्रियमाह—

लज्जावती मृदु*धीरा, गम्भीरा स्मितहासिनी ।

विनीता कुलजा दक्षा, वत्सला योषिदुत्तमा ॥ ६ ॥

वत्सला स्नेहलेति ॥ ६ ॥

अथ मध्यमा-नीचे—

नरवन्मध्यमा-नीचे,

मध्यम-नीचपुरुषवन्मध्यमा-नीचे स्त्रियौ बोद्धव्ये । एषा नृ-स्त्रियोस्त्रिधा प्रकृतिर-
नुरूपा विरूपा रूपानुरूपिणी चेति पुनस्त्रिप्रकारा । तत्रानुरूपा पुंसः पौंसः, स्त्रियास्तु
स्त्रैणो वयोऽवस्थानुरूपो भावः । विरूपा तु बालोचितभावस्य स्थविरेण, स्थविरोचितस्य
तु बालेन दर्शनम् । रूपानुरूपिणी पुरुषोऽपि स्त्रीरूपेण भूत्वा, स्त्रिया पुंरूपया स्त्री-
पुंसभावदर्शनमिति ॥

अथ प्रवन्धेषु नीचप्रकृतिकमपि नायकमाह—

नीचोऽपीशः कथावशात् ।

कथा वृत्तं तस्या वशः सामर्थ्यं हसनीयत्वादि तस्माद्, भाण-प्रहसनयोः
कस्यांचिद् वीथ्यां च नीचोऽपि नायकः । प्रथमविवेके मध्यमोत्तमयोर्नायकत्वमुक्तम्,
तदपवादोऽयमिति ॥

अथ सर्वरूपकेषु मुख्यनायकं लक्षयति—

प्रधानफलसम्पन्नोऽव्यसनी मुख्यनायकः ॥ ७ ॥

व्यसनं श्रद्धासक्तिर्विपद् वा ॥ ७ ॥

अथास्य गुणानुद्दिशति—

तेजो विलासो माधुर्यं शोभा स्थैर्यं गम्भीरता ।

औदार्यं ललितं चाष्टौ, गुणा नेतरि सत्त्वजाः ॥ ८ ॥

अष्टावित्युक्तपरिगणनम्, न तु सङ्ख्यानियमोऽन्येषामपि सम्भवात् । सत्त्वं
विपुलाशयत्वम् ॥ ८ ॥

अथैषां प्रत्येकशो लक्षणम्—

क्षेपादेरसहिष्णुत्वं, तेजः प्राणात्ययेऽपि च ।

क्षेपस्तिरस्कारः । आदिशब्दाद् दैन्यावज्ञादिग्रहः । प्राणात्ययेऽपि चेति प्राणात्ययमप्युपगम्येत्यर्थः । तेनासहिष्णुत्वमक्षमा, न तु देश-कालावस्थाद्यपेक्षया नीत्या(ता)वसहनपूर्वकं निर्यातनमिति ॥

अथ विलासः—

विलासो वृषवद् यानं, धीरा हृक् सस्मितं वचः ॥ ९ ॥

वृषो महोक्षः । धीरत्वमुदात्तत्वमिति ॥ ९ ॥

अथ माधुर्यम्—

माधुर्यं विकृतिः *स्तुत्या, क्षोभहेतौ महत्यपि ।

प्रस्तुताद् रूपाद् रूपान्तरं विकृतिः । *स्तुत्या रोमाञ्च-परिकर-वन्ध-श्मश्रु-केश-समारचन-शस्त्रावलोकनादिकात् । क्षोभः सत्त्वचलनमिति ॥

अथ शोभा—

शोभा चिह्नं घृणा-स्पर्द्धा-दाक्ष्य-शौर्योद्यमोन्नये ॥ १० ॥

चिह्नं घृणादेः सत्तानिश्चयहेतु शरीरविकारः । घृणा नीचार्थजुगुप्सनम् । स्पर्द्धाऽ-धिकेन सह साम्याधिक्यामिलाषः । उद्यम उत्साहः । एषामुन्नयः सत्तानिश्चय इति ॥ १० ॥

अथ स्थैर्यम्—

विघ्नेऽप्यचलनं स्थैर्यं, प्रारब्धादशुभादपि ।

विघ्नः प्रत्यूहः । अचलनं दार्ढ्यम् । अशुभमिह-परलोकानुचितमिति ॥

अथ गाम्भीर्यम्—

गाम्भीर्यं सहजा मूर्तिः, कोप-हर्षादि-गोपनी ॥ ११ ॥

सहजा मुखराग-दृष्टिविकारादि-रहिता । मूर्तिर्देहस्वभावः । आदिशब्दाद् भय-शोकादि-ग्रहः । गोपनी प्रच्छादिकेति ॥ ११ ॥

[४] सर्वरूपक-साधारण-लक्षण-निर्णयः ।

१७७

अथौदार्यम्—

औदार्यं शत्रु-मित्राणां, प्राणितेनाप्युपग्रहः ।

बहुवचनान्मध्यस्थानां ग्रहः । प्राणितशब्देन स्वजीवितव्यस्य दानमुच्यते ।
अपिशब्देन दान-प्रियभाषणादि-ग्रहः । उपग्रह उपकार इति ॥

अथ ललितम्—

शृङ्गारिचेष्टा ललितं, निर्विकाराः स्वभावजाः ॥ १२ ॥

शृङ्गारिण्यः शृङ्गारसजनिताश्चेष्टास्तिर्यग्विलोकन-वक्रोक्तिभाषण-शरीरसंस्कारादिकाः ।
निर्विकारा गर्हारहिताः । स्वभावजा अबुद्धिपूर्वका इति ॥ १२ ॥

अथ मुख्यनेतारमुक्त्वा गौणमाह—

अमुख्यो नायकः किञ्चिदूनवृत्तोऽग्र्यनायकात् ।

अमुख्यत्वं प्रधानफलोपेक्षयाऽवान्तरफलभाजनत्वात् । नायकत्वं बहुतरवृत्त-
व्यापकत्वान्मुख्यनेतृसहायभूतत्वाच्च । किञ्चिदूनं स्वल्पन्यूनं वृत्तं शौर्य-त्याग-बुद्ध्या-
दिकं यस्य । अयं च पताका-प्रकरीरूपो नायको द्रष्टव्य इति ॥

अथ प्रतिनायकमाह—

लोभी धीरोद्धतः पापी, व्यसनी प्रतिनायकः ॥ १३ ॥

मुख्यनायकस्य प्रतिपन्थी नायकः प्रतिनायकः । यथा राम-युधिष्ठिरयो रावण-
दुर्योधनवदिति ॥ १३ ॥

अथ विदूषकादीनां प्रकृतिं केषांचिल्लक्षणं चाह—

नीचा विदूषक-क्लीब-शकार-विट-किङ्कराः ।**हास्यायाद्यो नृपे श्यालः, शकारस्त्वेकविट् विटः ॥ १४ ॥**

क्लीबो नपुंसकः । एषां च नीचत्वं नैसर्गिकम् । स्वामिचित्तानुरोधादौपाधिकं × तु
मध्यमत्वमपि । तत्राद्यो विदूषको हास्यनिमित्तं भवति । हास्यं चास्याङ्ग-नेपथ्य-
वचोविकारात् त्रेधा । तत्राङ्गहास्यं खलति-खल्ल-दन्तुर-विकृताननत्वादिना । नेपथ्यहास्यमत्या-
यताम्बरत्वोल्लोक्ति-विलोक्ति-गमनादिना । वचोहास्यमसम्बद्धानर्थकाश्लीलभाषणादिना भवति ।

नृपे नृपस्य सम्बन्धी श्यालः पत्नीभ्राता । नीचत्वादेव चायं हीनजातिः । हास्याये-
त्यत्रापि सम्बन्धान्न सर्वो राजपुत्रादिर्नृपश्यालः शकारः, किं तर्हि ? विकृतहास्यहेतुः
परिचारक एव । एकं राजोपयोगि किञ्चिद् गीतादिषु मध्ये वेत्तीत्येकविद् विटो
ज्ञेय इति ॥ १४ ॥

अथ धीरोद्धतादीनां नेतृणां प्रत्येकं विभिन्नान् विदूषकानाह—

स्निग्धा धीरोद्धतादीनां, यथौचित्यं वियोगिनाम् ।

लिङ्गी द्विजो राजजीवी, शिष्याश्चैते विदूषकाः ॥ १५ ॥

स्निग्धाः सुहृदः । आदिशब्दाद् धीरो[दा]त्त-धीरललित-धीरशान्ता गृह्यन्ते ।
एषां वियोगिनां विप्रलम्भशृङ्गारवतामौचित्यानतिक्रमेण लिङ्ग्यादयो यथा-
सम्भवं सन्धि विग्रहेण, विग्रहं सन्धिना च विशेषेण दूषयन्ति विनाशयन्ति, विप्र-
लम्भं तु विनोददानेन विस्मारयन्तीति विदूषकाः । उचितश्च लिङ्गी देवतानाम्, ब्राह्मणस्य
शिष्यः, राज्ञां तु शिष्यवर्जस्त्रियः, एवं वणिगादेरपीति ॥ १५ ॥

अथैषामेव धीरोद्धतादीनां सहायानाह—

युवराज-चमूनाथ-पुरोधः-सचिवादयः ।

सहाया एतदायत्तकर्मैव ललितः पुनः ॥ १६ ॥

आदिशब्दादाटविक्र-सामन्तादयस्तापसादयश्च गृह्यन्ते । एते च केचिदर्थ-कामयोः
सहायाः । केचिद् धर्मसहायाः । तथा सहायायत्तसिद्धिरेव धीरललितः ।
सहायव्यापारश्च नायकव्यापार एव, एतावदूपत्वान्नायकस्य । धीरोद्धतादयस्तु स्वान्योभय-
सिद्धय इति ॥ १६ ॥

अथ शुद्धान्तोचितं परिवारमाह—

शुद्धान्ते कारुको द्रास्थः, कञ्चुकी शुभकर्मणि ।

वर्षवरस्तु रक्षायां, निर्मुण्डः प्रेषणे स्त्रियाः ॥ १७ ॥

कार्याख्याने प्रतीहारी, रक्षा-स्वस्त्योर्महत्तरा ।

पूर्वस्थितिर्विधौ वृद्धा, चित्रादौ शिल्पकारिका ॥ १८ ॥

शुद्धान्तमन्तःपुरं तस्मिन्नाचारवानार्यो हीनसत्त्वः पुमान् कारुकः । स द्वारपालो
दक्षो नपुंसकः । कञ्चुकी अदूष्यजातिः स्त्रीस्वभावः । तुच्छसत्त्वो विनीतश्च वर्षवरः ।
अतिनिःसत्त्वोऽकर्मकश्च निर्मुण्डः, स च स्त्रीणां दास्यादीनां प्रेषणकारकः । रक्षा

भूयादिकर्म । स्वस्तिर्मङ्गलवाचनम् । चित्रं पत्रवल्ल्यादि । आदिशब्दाद् गन्ध-
पुष्प-शिल्प-शय्याऽऽसन-च्छत्र-मण्डन-संवाहनाक्रीड-व्यजनादिग्रह इति ॥ १७-१८ ॥

अथ नायिकां लक्षयति—

नायिका कुलजा दिव्या, क्षत्रिया पण्यकामिनी ।

अन्तिमा ललितोदात्ता, पूर्वोदात्ता त्रिधा परे ॥ १९ ॥

कुलजा विप्र-वणिगादि-कुलसम्भूता । अन्तिमेति पण्यकामिनी ललितो-
दात्ता रूपकेषु वर्णनीया, कामार्थप्रधानत्वात् । पूर्वा कुलजा पुनरुदात्ता, नय-विनय-
गुरुमीत्यादिवहुत्वात् । परे द्वाभ्यामन्ये त्रिधा धैर्य-लालित्योदात्तत्वेन त्रिप्रकारे, दिव्यो-
त्तमजातित्वाभ्यां कामार्थनिष्ठत्वाच्च । शान्तत्वप्रकारस्तु भोगभूमिजत्वेन दिव्यानां दिव्यासाह-
चर्येणोपात्तत्वाच्च क्षत्रियाणां नैव गृह्यते इति ॥ १९ ॥

अथासां विशेषमाह—

रागिण्येवाप्रहसने, नृपे दिव्ये च न प्रभौ ।

गणिका कापि दिव्या तु, भवेदेषा महीभुजः ॥ २० ॥

प्रहसनवर्जिते रूपके गणिका नायिका रागिण्येव विधेया । यथा
मृच्छकटिकायां चारुदत्तस्य वसन्तसेना । प्रहसने तु हास्यनिमित्तमरक्ताऽपि । नृप-
दिव्यनायकयोश्च गणिका न नायिका निबन्धनीया । एषा गणिका यदि दिव्या भवति,
तदा राज्ञः कापीतिवृत्तानुरोधान्नायिकात्वेन भवति । यथोर्वशी पुरुषवसः । ‘नृपे दिव्ये
च न प्रभौ’ इत्यस्यापवादोऽयमिति ॥ २० ॥

अथासां त्रैविध्यमाह—

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति, त्रिविधाः स्युरिमाः पुनः ।

इमाः कुलजादय इति ॥

अथ मुग्धा—

मुग्धा वामा रते स्वल्प-माना रोहद्व-वयः-स्मरा ॥ २१ ॥

रतं सुरतं तत्र विपरीता अनभिज्ञत्वात् । अत एवेषदीर्घ्या-कोपा । रोहत्
प्रवर्धमानं वयो यौवनं स्मरश्च यस्या इति ॥ २१ ॥

अथ मध्या—

मध्या मध्यवयः-काम-माना मूर्छान्तमोहना ।

मध्या अनधिरूढप्रौढवयः-**काम-माना** यस्याः । **मूर्छान्तम** चैतन्यपर्यवसायि **मोहनं** सुरतं किञ्चिदभिज्ञत्वादस्याः । एषा च धीरा अधीरा धीराधीरा चेति त्रिधा । तत्र धीरा कृतागसि प्रिये सोत्प्रासवक्रोक्तिपरा । अधीरा साश्रुपरुषभा*षिणी । धीराधीरा साश्रुत्प्रासं परुषवक्रोक्तिवादिनीति ॥

अथ प्रगल्भा—

प्रगल्भेद्धवयो-मन्यु-कामा स्पर्शेऽप्यचेतना ॥ २२ ॥

इद्धा दीप्रा **वयो-मन्यु-कामा** यस्याः । प्रियेण स्पृष्टाऽपि प्रकृष्टकामत्वाद्देष्टा चैतन्यं मुञ्चति । एषाऽपि मध्यावत् त्रिप्रकारा । तत्र धीरा कृतागसि प्रिये सावहित्थादरा कृतौदासीन्या च रते । अधीरा सन्तर्जन-ताडनपरा । धीराधीरा सोत्प्रासवक्रोक्तिपरेति ॥२२॥

अथ प्रकारान्तरेण नायिकानां प्रसिद्धान् भेदानाह—

कार्यतः प्रोषिते पत्यावभूषा प्रोषितप्रिया ।

कार्यं धनार्जन-राजप्रयोजनादि तस्माद् देशान्तरं गते प्रिये **अभूषा** केश-सम्मार्जनादि-भूषा-रहितेति ॥

अथ विप्रलब्धा—

विप्रलब्धा ससङ्केते, प्रेष्य दूतीमनागते ॥ २३ ॥

पत्याविति सर्वेषु स्त्रीभेदेषु स्मरणीयम् । तेन **कार्यतः** कृतसङ्केते दूतीं वा **प्रेष्यानागते पत्यौ विप्रलब्धेति** सम्बन्धः ॥ २३ ॥

अथ खण्डिता—

खण्डिता खण्डयत्यन्यासक्त्या वासकमीर्ष्यता ।

अपरस्वयमिष्वज्जादुचितं **वासकर्म** कुर्वाणे प्रियेऽसूयावती **खण्डिता** । विप्रलब्धायां नान्यस्यासक्तिरित्यस्या भेद इति ॥

अथ कलहान्तरिता—

ईर्ष्या-कलह-निष्क्रान्ते, कलहान्तरिताऽऽर्तिभाक् ॥ २४ ॥

ईर्ष्या-कलहेन तत्समीपान्निष्क्रान्ते तत्स[विध]मनागच्छति प्रिये पीडावती **कलहान्तरितेति** । अत्रेर्ष्याया कलहपूर्वकं परस्परमसंयोगामिलाषः । पूर्वत्र तु नायिका समागमार्थिनी कलहाभावात्, किन्तु अन्यासङ्गिनि प्रिये ईर्ष्यामात्रवतीति विशेष इति ॥२४॥

अथ विरहोत्कण्ठिता—

विलम्ब+यत्यदोषेऽपि, विरहोत्कण्ठितोत्सुका ।

अन्यनारीन्यासङ्गादिना प्रस्तुतस्त्रीकृतापराधाभावेऽपि तत्रागन्तुकामेऽपि विलम्बं कुर्वाणे पत्यौ नायकोत्सुका सती विरहोत्कण्ठिता । अत्र प्रियागमनमचिरादवश्यम्भावि, परस्परं कलहश्च नास्तीति सर्वाभ्यो भिन्नेयमिति ।

अथ वासकसज्जा—

हृष्टा वासकसज्जाऽऽत्मन्यलङ्कृतिपरैष्यति ॥ २५ ॥

प्रियेण सह रात्र्यादिवसनं वासकः, तत्रोचिते उद्यमपरा । एष्यति विवक्षितकालागमनवति प्रिये स्वमण्डनवती नायिका वासकसज्जा । पूर्वासु सर्वासु विप्रलम्भशृङ्गारोऽत्र तु सम्भोगशृङ्गार इति भेदः ॥ २५ ॥

अथ स्वाधीनभर्तृका—

सुभगस्मानिनी वक्ष्यासन्ने स्वाधीनभर्तृका ।

सुभगस्मात्मानं मन्यते या नायिका सा वक्ष्ये आसन्ने च पत्यावेतदीयरूपयौवनाद्याक्षिप्तहृदयत्वात् स्वाधीनभर्तृका । आसन्नवर्त्तिप्रियतमत्वेन पूर्वस्या भिन्नेयमिति ॥

अथामिसारिका—

सरन्ती सारयन्ती वा, रिरंसुरभिसारिका ॥ २६ ॥

सरन्ती स्वयं तस्य पार्श्वे, सारयन्ती वा तं प्रियमात्मसमीपे रिरंसुः सुरतार्थिनी नायिकाऽभिसारिका । अत्र नायिकायाः प्रियसन्निधौ गमनमिति भेद इति ॥ २६ ॥

अथ स्त्रीणां यौवनस्थान् धर्मानाह—

भावाद्या यौवने स्त्रीणाम्, अलङ्कारास्त्रयोऽङ्गजाः ।

दश स्वाभाविकाश्चैते, क्रियारूपास्त्रयोदश ॥ २७ ॥

सति भोगे गुणाः सप्तायत्नजाश्च स्वभावजाः ।

नावश्यम्भाविनोऽथैषा, विंशतिः स्त्रीषु मुख्यतः ॥ २८ ॥

यौवने उत्तमप्रकृतीनां च वनितानां च भाव-हावादयोऽलङ्काराः कटक-केयूरादि-वद्वर्गपुर्विभूषाहेतवः प्रादुर्भवन्ति । बाल्येऽपि किञ्चिदुन्मीलन्ति, वार्धके तु प्राचुर्येण

नश्यन्ति । एते च यौवने स्त्रीणां प्राधान्यतोऽलङ्काराः । पुंसां तूत्साहादयो मुख्यतोऽलङ्काराः । तेन नायकभेदेषूद्धतादिषु धीरत्वं विशेषणमुक्तम् । भावादयस्तु पुरुषाणामुत्साहाद्याच्छादिता एव भवन्तीति ते गौणाः । भावादीनां च विंशतिसङ्ख्यात्वमत्रोद्दिष्टभेदापेक्षया, अपरथा यौवने वनिताऽलङ्काराणामनन्तसङ्ख्यात्वमेव । तत्र प्रथमे त्रयोऽङ्गाद् यौवनोद्बोधशालिनः प्रियदृष्टि-वस्त्र-माल्यादि-बाह्यनिमित्तरहिताद् गात्रमात्राज्जायन्ते । तेभ्यः परे दश स्वस्माद् रतिलक्षणाद् भावात् प्रियोपभोगानुपभोगयोरजायन्ते । एते च दशैकद्वित्र्यादिविकल्पेन भावान्नावश्यम्भाविनः । तथाऽङ्गजाः स्वाभाविकाश्च क्रियारूपाः स्त्रीचेष्टात्मकाः । मिलिताश्च त्रयोदशसङ्ख्याः । ततः परे सप्त यत्नमन्तः परिस्पन्दं विना देहधर्मरूपाः पुरुषोपभोगे सति भवन्ति । पूर्वे तु चेष्टात्मकाः । इच्छातो यत्नस्ततो देहचेष्टेति यत्नजा इति ॥ २७-२८ ॥

अथ भावादीनां प्रत्येकशो लक्षणमाह—

भावो वागादिवैशिष्ट्यं, चिह्नं रत्युत्तमत्वयोः ।

वाचामादिशब्दात् कर-पादादीनां वैशिष्ट्यं हृद्यो विकारोऽन्तर्गतरतिभावस्य पामरनायिकावैलक्ष्येनोत्तमप्रकृतिकत्वस्य च निश्चयहेतुर्भावः । भवति हि तथाभूतं वागादिवैचित्र्यमुपलभ्योद्बुद्धोऽयमन्तः क्लामप्रदीपोऽस्या इत्युत्तमप्रकृतिश्च नायिकेयमिति सहृदयस्य निश्चय इति ।

अथ हावः—

नेत्रादिविकृतं हावः, सशृङ्गारमसन्ततम् ॥ २९ ॥

नेत्रयोरादिशब्दाद् भ्रू-चिबुक-ग्रीवाऽऽदेश्च सातिशयो विकारः शृङ्गारोचित उद्बिद्योद्बिद्य विश्रान्तिमत्त्वेनासन्ततो हाव इति ॥ २९ ॥

अथ हेला—

तदेव सन्ततं हेला, तारुण्योद्बोधशालिनी ।

तदेव सातिशयं नेत्रादिविकृतं सन्ततं प्रसरणशीलं सशृङ्गारं समुचितविभावविशेषोपग्रहविरहादनियतविषयं प्रबुद्धरतिभावसमन्वितं हेला । अस्यां च तारुण्यस्य प्रकर्षगमनम् । एते च त्रयोऽङ्गजाः परस्परसमुत्थिता अपि भवति । तथा हि कुमारीशरीरे प्रौढतमकुमारगत-भाव-हाव-हेला-दर्शन-श्रवणाभ्यां भावादयोऽनुरूपा विरूपाश्च भवन्ति । किन्तुत्तरानपेक्ष एव भावः । हावस्तु भावापेक्षः, हावापेक्षणी च हेला । पूर्व-पूर्वोत्कर्षरूपत्वादयोरिति ॥

[४] सर्वरूपक-साधारण-लक्षण-निर्णयः ।

१८३

अथ स्वभावज्ञेषु प्रथमं विभ्रममाह—

रागादिना विपर्यासः, क्रियाणामथ विभ्रमः ॥ ३० ॥

अथेत्याङ्गिकानन्तर्यार्थः । रागः प्रियतमं प्रत्येव बहुमानः । आदिशब्दान्मद-
हर्षादि-ग्रहः । मदो मद्यकृतश्चित्तोल्लासः । हर्षः सौभाग्यगर्वः । अन्यथा वक्तव्येऽन्यथा
वचनम्, हस्तेनादातव्ये पादेनादानम्, कटीयोग्यस्य कण्ठे निवेशनमित्यादिकश्चेष्टा-
विपर्यासो विभ्रमः । विशिष्टविभावलाभे रतिप्रकर्षाद् देहविकाराः स्वाभाविकाः ।
अङ्गजास्तु विशिष्टविभावमन्तरेणेति विशेषः ॥ ३० ॥

अथ विलासः—

विलासः प्रियहृष्ट्यादौ, चारुत्वं गात्र-कर्मणोः ।

आदिशब्दात् सम्भाषणादि-ग्रहः । चारुत्वं तात्कालिकः सातिशयो विशेषः ।
कर्म स्थानासन-गमन-निरीक्षणादिचेष्टेति ॥

अथ विच्छित्तिः—

वेषाल्पतैव विच्छित्तिः, परां शोभां वितन्वती ॥ ३१ ॥

स्वल्पाप्याकल्परचना प्रकृष्टसौभाग्यादिगुणयुक्तत्वात् परां शोभां स्त्रियां वित-
न्वती विच्छित्तिरिति ॥ ३१ ॥

अथ लीला—

लीला दयितवागादेः, स्वे न्यासो बहुमानतः ।

आदिशब्दाद् वेष-व्यापारादि-ग्रहः । प्रियतमप्रीत्यतिशयेन दयितवागादेः
सशृङ्गारं स्वस्मिन् न्यासः सम्यक् करणं लीलेति ॥

अथ विव्वोकः—

विव्वोकोऽनादरो मान-दर्पादिष्टेऽपि वस्तुनि ॥ ३२ ॥

मानश्चित्तसमुन्नतिर्दर्पः सौभाग्यगर्वः । इष्टं वस्त्र-माल्यालङ्कारादीति ॥ ३२ ॥

अथ विहृतम्—

विहृतं जल्पकालेऽपि, मौनं ह्री-व्याज-मौग्ध्यतः ।

जल्पकालो भाषणस्योचितः समयः । मौनमभाषणम् । व्याजः छद्म ।

उपलक्षणत्वादनायत्तत्व-बाल्यादयोऽपि गृह्यन्ते । आत्मनो ह्यादिप्रकाशननिमित्तं समयेऽप्य-
भाषणं विहृतमित्यर्थः ॥

अथ ललितम्—

ललितं गात्रसञ्चारः, सुकुमारो निरर्थकः ॥ ३३ ॥

गात्रस्य नेत्र-हस्तादेः सञ्चारो व्यापारः सुकुमारोऽतिमनोहरो द्रष्टव्यं विना
दृष्टिक्षेपो ग्राह्यमृते हस्तादिव्यापृतिरित्येवं निष्प्रयोजनो ललितम् । ‘सप्रयोजनस्तु व्यापारो
विलासः’ इत्यनयोर्भेद इति ॥ ३३ ॥

अथ कुट्टुमितम्—

कचौष्ठादिग्रहे कोपो, मृषा कृट्टुमितं मुदि ।

आदिशब्दात् स्तन-करादि-ग्रहः । प्रियतमेन कचादिषु गृह्यमाणाया अन्तः
प्रमोदेऽपि व्यलीककोपकरणं कुट्टुमितमिति ॥

अथ मोट्टायितम्—

मोट्टायितं प्रियेक्षादौ, रागतो गात्रमोटनम् ॥ ३४ ॥

प्रियस्य दर्शन-श्रवणानुकरणादिषु तद्भावभावनात्मकरागवशादङ्गमर्दनपर्यन्तं योषितः]
चेष्टितमिति ॥ ३४ ॥

अथ किलि(ल)किञ्चितम्—

मुहुः स्मिताश्रु-कम्पादेः, सङ्करः किलि(ल)किञ्चितम् ।

आदिशब्दाद् भय-हसित-श्रम-रोष-गर्व-दुःखामिलाषादि-ग्रहः । गर्वाद् वारं वारं
स्मितादीनां सङ्कीर्णतया योषिता यत् करणं तत् किलि(ल)किञ्चितम् ।
एते दश स्वाभाविका मुक्तायाममुक्तायां च योषिति रतिभावोद्बोधाद् भवन्तीति ॥

अथायल्लजेषु सप्तसु शोभा प्रथमं लक्ष्यते—

औज्ज्वल्यं यौवनादीनाम्, अथ शोभोपभोगतः ॥ ३५ ॥

यौवनस्यादिशब्दाद् रूप-लावण्यादीनां च पुरुषेणोपभुज्यमानानां यदौज्ज्वल्यं
छायाविशेषः सा शोभा । अथेति स्वाभाविकानन्तर्यार्थ इति ॥ ३५ ॥

अथ कान्ति-दीप्ति—

सा कान्तिः पूर्णसम्भोगा, दीप्तिः कान्तेस्तु विस्तरः ।

शोभैव रागावतारघना कान्तिः । कान्तिरेव चातिविस्तीर्णा दीप्तिः । यौवना-
दीनामौज्ज्वल्यस्य मन्द-मध्य-तीव्रावस्थाः क्रमेण शोभा-कान्ति-दीप्तय इत्यर्थ इति ॥

अथ माधुर्यौदार्ये—

सौम्यं तापेऽपि माधुर्यम्, औदार्यमुचिताच्युतिः ॥ ३६ ॥

शोक-क्रोध-भयामर्षेर्प्यादिजः सन्तापस्तापः । अपिशब्दाद् व्रीडा-रत्यादिजेऽस्वास्थ्ये-
ऽपीति । तापेऽपि सत्युचितस्य विनयादिकस्याच्युतिरपरित्यजनमौदार्यम्, माधुर्य-
माक[]राविकृतिरित्यनयोर्विशेष इति ॥ ३६ ॥

अथ धैर्य-प्रागल्भ्ये—

चेतोऽविकत्थनं धैर्यं, प्रागल्भ्यं कौशलं रते ।

अविकत्थनमात्मश्लाघा-चापलाभ्यां रहितं चेतो धैर्यमिति । कौशलं वैशारद्यं
रते सुरतक्रियायां यत् तत् प्रागल्भ्यम् । एते यत्नमन्तरेण पुरुषोपभोगनिष्पन्नाः स्त्रीणां
सप्त गुणा इति ॥

अथैवंविधालङ्कारवतीनां स्त्रीणां नायकेषु विनियोगमाह—

यथौचित्यं च नेतृणां, नायिकाः कुलजाऽऽदयः ॥ ३७ ॥

औचित्यं प्रकृत्यवस्थाऽऽचार-देश-कालाद्यविरोधः; तदनतिक्रमेण धीरोद्धतादीनां
नायकानां कुलजाऽऽदयो नायिका नाटकादिषु निबन्धनीया इति ॥ ३७ ॥

अथासां नायिकानां सहायिन्य उच्यन्ते—

सहायिन्यस्तु धात्रेयी-लिङ्गिनी-प्रातिवेशिकाः ।

शिल्पिनी-चेटिका-सख्यः, गुप्ता दक्षा मृदु-स्थिराः ॥ ३८ ॥

धात्रेयी स्तन्यदायिनी । लिङ्गिनी परित्राजिकाऽऽदिलिङ्गवती । प्रातिवेशिका
निकटावस्था । शिल्पिनी चित्रादिशिल्पकारिका । चेटिका दासी । सखी समान-
गुणा मैत्र्यमुपगता । एवमादिकाः प्रियघटने सहायिन्यः । एताश्च गुप्ता रहस्यधारण-
समर्थाः । दक्षा देश-काल-समयादिविदः । मृद्व्योऽनहंकृताः । स्थिराश्चापलवर्जिताः ।
एवमन्ये+ऽपि गुणा द्रष्टव्या इति ॥ ३८ ॥

अथ सामान्येन भाषाविधानमुच्यते—

देवानीचनृणां पाठः, संस्कृतेनाथ जातुचित् ।

महिषी-मन्त्रिजा-पण्यस्त्रीणामव्याजलिङ्गिनाम् ॥ ३९ ॥

देवशब्देन सुराः सुर्यश्चैकशेषाद् गृह्यन्ते । एषां च नीचवर्जितानामुत्तम-मध्यमनराणां च स्त्रीणां प्राकृतस्यैव विधानात्, पुंरूपाणामेव **संस्कृता** भाषा । कदाचित् पुनः कार्यवशतः कृतमिषेकाया राज्या मन्त्रिजा-पण्यस्त्रियोलिङ्गिनां चैकशेषेण पुं-स्त्रीरूपाणां परिव्राड्-मुनि-शाक्य-श्रोत्रियादीनां संस्कृतं द्रष्टव्यम् । लिङ्गिनाश्च दम्भं विना ये गृहीतव्रतास्तेषां संस्कृतम्, सामर्थ्याच्च व्याजलिङ्गिनां प्राकृतमिति लभ्यते । स्वगोपनार्थमेतैर्भाषाऽन्यथात्वस्य का(क)रणात् । तत्र **महिष्याः** सन्धि-विग्रहचिन्तनादिना, **मन्त्रिजाया** न्यायप्रवृत्त्यादिना, **वेश्याया** वैदग्ध्यादिना, **लिङ्गिनां** च सर्वविद्याकौशलख्यापनादिना कार्येण संस्कृतमन्यत्र तु प्राकृत-मवगन्तव्यम् । 'योषिताम्' इति महिष्यादीनां प्राकृतस्यैव प्राप्तौ '**देवानीचनृणाम्**' इति च लिङ्गिनां संस्कृतस्यैव प्रसङ्गे **जातुचिदित्यप्राप्त्यर्थ**, प्राप्तनिषेधार्थं चोपात्तम्, तेन लिङ्गिनां बाहुल्येन प्राकृतं भवतीति ॥ ३९ ॥

अथ प्राकृतं पाठ्यमाह—

बाल-षण्ड-ग्रहग्रस्त-मत्त-स्त्रीरूपयोषिताम् ।

प्राकृतेनोत्तमस्यापि, दारिद्र्यैश्वर्यमोहिनः ॥ ४० ॥

ग्रहैः शनैश्चरादिभिः कदाग्रहैर्वा **ग्रस्ता** दूषिता ग्रहग्रस्ताः । **स्त्रीरूपाः** स्त्रीप्रकृतयः पुरुषाः । **बालादीनामज्ञत्व-नीचप्रकृतिक[त्वं]-तुच्छत्वभावत्वादेः प्राकृतेन पाठः ।** तथो^x**त्तमप्रकृते[र]**पि धीरोदात्तादेर्**दारिद्र्यैश्वर्याभ्यामुपलक्षणाद्** धनभ्रंशादिना च मूढमनसः प्राकृतपाठ इति ॥ ४० ॥

अपरमपि वाक्प्रकारमाह—

अत्यन्तनीच-भूतादौ, +पैशाची मागधी च वाक् ।

शौरसेनी तु नीचस्य, देशोद्देशे स्वदेशगीः ॥ ४१ ॥

अत्यन्तनीचः प्रकृष्टाधमप्रकृतिः । आदिशब्दात् पिशाचादिग्रहः । एषु पैशाची मागधी च साङ्कर्येण भाषा भवति । नीचमात्रप्रकृतेः पुनः शौरसेनी । देशस्य कुरु-मगधादेरुद्देशः प्रकृतत्वं तस्मिन् सति स्वस्वदेशसम्बन्धिनी भाषा निबन्धनीयेति ॥ ४१ ॥

प्रकारान्तरमप्याह—

तिर्यग्जाल्यन्तरादीनामानुरूप्येण सङ्कथा ।

तिर्यञ्चः पशवः पक्षिणश्च । जाल्यन्तराणि वणिग्-विप्र-चण्डालादीनि । एतानि चैकस्मिन्नपि देशे भवन्ति । आदिशब्दाद् ग्राम्य-नागरकारण्याटविक+देवकुलिका-दिग्रहः । एवंविधपात्राणामानुरूप्येण यस्य तिर्यगादेर्या या भणितिरीतिः प्रसिद्धा सा सा तस्य सम्यग् वर्णनीया, येन स एवायं तिर्यगादिरिति ताद्रूप्यावगमो भवति । इयं च देशगीश्च प्रायोऽपभ्रंशे निष[त]तीति ॥

अथ भाषादेरन्यथात्वमपि भवतीत्याह—

भाषा-प्रकृति-वृत्तादेः, कार्यतः क्वापि लङ्घनम् ॥ ४२ ॥

भाषायाः संस्कृत-प्राकृतादेर्वाचः प्रकृतेरुत्तम-मध्यमाधमरूपाया वृत्तस्याचारस्येति-वृत्तस्य वा, आदिशब्दात् धीरोद्धतत्वादिधर्माणां नेपथ्यादेर्वा केनचित् प्रयोजनेन लङ्घनमिति क्रमो विधेयः । एतच्च यथायथं क्वचित् किञ्चित् प्रदर्शितमेव, स्वयं वा(चा)भ्यूह्यमिति ॥ ४२ ॥

अथ रूपकेषु यो येन नाम्ना व्यवहर्तव्यस्तस्य तदाह—

आर्येति शब्द्यते पत्नी, लिङ्गिनी ब्राह्मणी द्विजः ।

अम्बाऽपि जननी-वृद्धे, पूज्या तु भवतीत्यपि ॥ ४३ ॥

आत्राऽग्रजोऽधमैर्मन्त्री, नटी-सूत्रभृतौ मिथः ।

पुरोधः-सार्थवाहाभ्यां, पत्नी पत्न्या जरन् पतिः ॥ ४४ ॥

आर्यशब्द इत्यन्तोऽविवक्षितलिङ्ग-सङ्ख्या-कारकः शक्तिस्वरूपमात्रेण ग्रहणार्थमुपात्तः; तेन नानालिङ्ग-सङ्ख्या-कारकेषु प्रयुज्यते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । पत्नी सधर्मचारिणी । अम्बाऽपीति न केवलमार्याशब्देन, किन्त्वम्बाशब्देनापि जननी-वृद्धे उच्येते । पूज्या मान्या । सा चात्रेषूवृद्धा सती भवतीति शब्देनार्याशब्देन च वाच्या । आत्राऽनुजे-नाग्रजो ज्येष्ठो आताऽधमैर्हीनैर्मन्त्री राज्ञः सचिवो नटी-सूत्रधारौ मिथः परस्परं नट्या सूत्रधारः, सूत्रधारेण च नटी, पुरोधः-सार्थवाहाभ्यां कर्तृभ्यां पत्नी पत्न्या च कर्त्र्या वृद्धः पतिरार्येति शब्द्यते इति सम्बन्धः । ‘आर्येति शब्द्यते पत्नी’ इत्यनेनैव सिद्धेऽपि ‘पुरोधः-सार्थवाहाभ्यां पत्नी’ इति यौवनेऽप्यार्येति वेति नियमार्थम् ॥ ४३-४४ ॥

अन्यदप्याह—

महाराजो नृपः सर्वस्त्वार्यपुत्रेति यौवने ।

पुंसा भद्रेति भोक्तव्या, प्रियेति दयिताऽथवा ॥ ४५ ॥

पिता-पुत्राभिधायोगैर्मुख्या देव्यपि राजभिः ।

विदूषकेण भवती, राज्ञी-चेद्यौ नृपस्त्रियः ॥ ४६ ॥

भट्टिनी स्वामिनी देवीत्येवं सर्वाः परिच्छदैः ।

वेद्याऽज्जुकेति वृद्धा तु, साऽत्ता तुल्या स्त्रिया हला ॥ ४७ ॥

पत्न्येति जरन्निति चानुवर्तते । [ते] न पत्न्या जरन्नृपो महाराजेति । सर्वस्तु नृपोऽन्यश्च पतियौवने वर्तमान आर्यपुत्रेति पत्न्या कीर्त्यते । आर्यपुत्रेति हि श्वशुरेण व्यपदेशो यौवनस्य शृङ्गारोचितत्वख्यापनार्थः । यौवनादन्यत्र त्वार्येत्येवं कीर्त्यते । भोक्तव्या भोक्तुममिलपिता प्रथमपरिचये पुरुषेण स्त्री भद्रेति, दयिता भार्या पुनर्यौवने प्रियेति कीर्त्यते । अथवा दयिता पिता-पुत्रयोर्यदभिधानं तद्योगैस्तेन युज्यमानैः शब्दैर्माठरपुत्रि ! सोमशर्मजननीत्येवमादिभिः पुरुषेणाभाष्या । मुख्या कृताभिषेका दयिता पुनर्देवीति, अपिशब्दात् प्रियेति च राजभिर्वहुवचनादन्यैश्च पुम्भिः । तथा विदूषकेण राज्ञी राजपत्नी चेटी च भवतीति वाच्या । तथा सर्वा अपि नृपस्त्रियो राजपत्न्यः परिजनेन भट्टिनी स्वामिनी देवीति शब्दैः शब्दन्ते । वेद्या पण्यस्त्री यौवनवती द्रष्टव्या, वृद्धाया नामान्तरविधानात्, परिजनेनाज्जुकेति सेति वेद्या, वृद्धा पुनरुक्तेति । तुल्या समानकुल-शील-वयो-ऽवस्थाऽऽदिका वनिता च समानया स्त्रिया हलेति वाच्या इति ॥ ४५-४७ ॥

अन्यदप्याह—

हंजे त्वनुत्तमा-प्रेष्ये, भगवदिति देवता ।

तपःस्था चार्च्य-देवर्षि-बहुविद्याः सयोषितः ॥ ४८ ॥

मान्यो नामान्तरै राजा, लिङ्गिनाऽथ विदूषकैः ।

वयस्योऽप्यधमैर्भट्टी, लोकैर्देवेति भूपतिः ॥ ४९ ॥

उत्तमप्रकृतिरहिता युवतिरप्रेषणीया सत्यनुत्तमा सा प्रेष्या च हंजे शब्देन कीर्त्यते । देवता सरस्वत्यादिका । तपःस्था व्रतविशेषवती । एते च स्वतन्त्रे, न तु कञ्चनापि पतिमाश्रिते । अर्च्याः पूज्यतमाः । बहुविद्या बहुश्रुता एते अर्च्यादयः सयोषितो भार्याऽप्येतदीया भगवच्छब्देनोच्यत इत्यर्थः । तथा मान्यः प्रसिद्धनामपरिहारेण

नामान्तरैः प्रशंसासूचिभिरमात्य ! श्रेष्ठिन् ! वत्सराज ! सोमवंशमौक्तिकमणे ! इत्यादि-
भिराभाषणीयः । प्रायिकं चैतत्, तेन चाटुकारादौ 'उदयने महीं शासति को विपदामव-
काशः ?' इति स्वनाम्नाऽप्याभाष्यः । मान्यादन्यस्तु मध्यमः स्वनामभिर्वाच्यः । नीचस्य
सम्भाषणं तु वक्ष्याम इति । **लिङ्गिना** च **राजन्**शब्देन शब्ध्यते भूपतिरित्युत्तरेण सम्बन्धः ।
उपलक्षणात् कौरव्येत्याद्यपत्यप्रत्ययान्तैरपि । **विदूषकैः** पुनर्भूपतिर्वयस्यशब्देनापिशब्दात्
राजन्शब्देन च । **अधमैश्च** नीचप्रकृतिभिर्भूपतिर्भट्टिन्शब्देन **लोकैश्चोत्तम-**
मध्यमाधमप्रकृतिभिर्जनैर्भूपतिर्देवशब्देन शब्ध्यत इति ॥ ४८-४९ ॥

किञ्च—

मित्राख्याभिर्विदू राज्ञा, कुमारो भर्तृदारकः ।

मुनि-शाक्यौ भदन्तेति, स्वप्रसिद्धयाऽपरो व्रती ॥ ५० ॥

सूत्री भावोऽनुगेनासौ, तेन मार्षः समः सखा ।

शिष्यात्मजानुजाः पुत्र-वत्सौ तातो जरन्नपि ॥ ५१ ॥

सौम्यो भद्रमुखश्चेति, नीचो हंडे तु पामरैः ।

येन कर्मादिना यस्तु, ख्यातः स तदुपाधिकः ॥ ५२ ॥

वयस्य-सखीत्यादयो **मित्राख्याः** ताभिर्विदूषको **राज्ञा** सम्भाष्यः । सूत्रत्वाच्च
विदू इत्येकदेशनिर्देशो न विरोधी । **कुमारो** युवराजः कौमारे वयसि वर्तमानोऽन्यो वा एष
भर्तृदारक इति, **भर्तृदारको** वा **कुमार** इत्यभिधातव्यः । एवं कुमार्यपि द्रष्टव्या ।
मुनिर्निर्ग्रन्थः, शाक्यः सौगत एतौ **भदन्तेति** । **अपरः** पाशुपतादिव्रती **स्वसमय-**
प्रसिद्धनामभिर्वाच्यः । यथा पाशुपतस्य भापूर्वं 'भासर्वज्ञ' इत्यादि सम्भाषणम् । तथा
सूत्री सूत्रधारोऽनुगेनानुचरेण कर्त्रा **भाव**शब्देन सम्भाष्यः । **असावित्यनुगः** सूत्र-
धारात् किञ्चित्पुन्यनगुणस्तेन सूत्रधारेण **मार्ष** इत्यभिधातव्यः । तथा **समो** वयोऽवस्था-
गुणादिना तुल्यः समेनैव **सखेति** वाच्यः, मित्राभिधायिना शब्देन सम्भाष्य इत्यर्थः । अनेन
च विधानेन समस्य प्रसिद्धस्वनाम्ना सम्भाषणं न निषिध्यते । असम्भवायोगयोर्व्यवच्छेदफल-
त्वात् सर्वस्यापि नामविधानस्य तेन आर्यादिनामविधानेऽपि नान्यशब्देन कीर्तननिषेधः ।
शिष्यात्मजानुजा इति । शिष्यो दीक्षितोऽध्यापितो वा । आत्मजः पुत्रः । अनुजो
लघीयान् भ्राता । एते गुरु-जनक-ज्येष्ठभ्रातृभिर्यथासङ्ख्यं **पुत्र**शब्देन **वत्स**शब्देन वा
सम्भाष्याः । **तात**शब्देन पुनर्जरन्, अपिशब्दात् शिष्यात्मजानुजाश्च कीर्तनीयाः । तथा
नीचप्रकृतिर्मध्यमोत्तमाभ्यां **सौम्य** इति **भद्रमुख** इति च शब्ध्यते । **पामरैर्नीचैः** पुनर्नीच

एव हं डेशब्देनोपलक्षणादरे ! हंहो ! इत्यादिना च वाच्यः । येनेति कर्म वाणिज्य-कृषि-पाशुपाल्य-गीत-नृत्त-वाद्यवादन-चित्र-राजसेवा-शस्त्रश्रमादि-व्यापारः । आदिशब्दाज्जाति-कुलादि-ग्रहः । येन केनचित् कर्मादिना यः कश्चित् प्रसिद्धः, स तेन कर्मादिनोपाधिना शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन सङ्कीर्तनीयः । यथा गान्धिकः ताम्बूलिकः कृषीबलः पशुपालो गोपालो गान्धर्वश्चित्रकरः सेवकः वैद्यः क्षत्रियो ब्राह्मण इत्यादि । तथा स्वयं वा यत् कल्प्यते तदपि कर्माद्यानुरूपे(ष्ये)णैवेति ॥ ५०-५२ ॥

अथ कल्पनीयनाम्नां कल्पनाप्रकारमाह —

शूरे विक्रमसंसूचि, कल्प्यं नामाथ वाणिजे ।

दत्तान्तं प्रायशो विप्रे, गोत्र-कर्मानुरूप्यतः ॥ ५३ ॥

नृपस्त्रियां शुभं दत्ता-सेनान्तं पणयोषिति ।

पुष्पादिवाचकं चेट्यां, चेटे मङ्गलकीर्तनम् ॥ ५४ ॥

शूरे सत्त्वप्रधाने पुरुषे विक्रमस्य शौर्यस्य संसूचकं नाम कल्पनीयम्; यथा भीमपराक्रमोऽरिमर्दन इत्यादि । वाणिजे पुनः प्रायशो बाहुल्येन दत्तशब्दान्तं नाम विधेयम्; यथा समुद्रदत्तः, सागरदत्त इत्यादि । प्रायोवचनाद् धनपतिरित्याद्यपि । विप्रे तु गोत्र-कर्मणोरानुरूप्येण नाम कल्पनीयम्; यथा शाण्डिल्यो गार्ग्यायण इत्यादि, आथर्वणिकः सामको अग्निहोत्रिय इत्यादि । प्रायोवचनादग्निशर्मा सोमशर्मेत्यपि । तथा नृपस्त्रियां शुभं शुभसंसूचकं नाम कर्तव्यम्; यथा सुलक्षणा विजयवती-त्यादि । पणयोषिति वेश्यायां पुनर्दत्ताशब्दान्तं, सेनाशब्दान्तं च नाम करणीयम्; यथा देवदत्ता, वसन्तसेना । प्रायोग्रहणाद् विदग्धमित्रा, वसन्तश्रीरित्याद्यपि । तथा चेट्यां प्रेप्यायां योषिति मालिनी, मल्लिकेत्यादीनि पुष्पवाचकान्यादिशब्दाच्चूतलतिका, प्रियङ्गुमञ्जरीत्यादीनि च नामानि कल्पनीयानि । चेटे प्रेषणीयपुरुषे पुनर्मङ्गलं मङ्गल-कारणं वस्तु कीर्त्यते शब्द्यते येन नाम्ना तत् सिद्धार्थकेत्यादि सिद्धिं नेयम् । एव-मन्यदप्यत्रोत्तम-मध्यमाधमपात्राणां प्रयोजनानुसारतो नाम रूपकेषु कीर्तनीयमिति ॥ ५३-५४ ॥

तदेवं नाटकादीनि वीथ्यन्तानि द्वादश रूपाणि संप्रपञ्चं लक्षितानि ॥

अन्यान्यपि च रूपकाणि दृश्यन्ते । यदाहुः—

“ विष्कम्भक-प्रवेशक-रहितो यस्त्वेकभाषया भवति ।

अप्राकृत-संस्कृतया, स सट्को नाटिकाप्रतिमः ॥ १ ॥

तत्र— श्रीरिव दानवशत्रोर्यस्मिन् कुलङ्गना पत्युः ।
वर्णयति शौर्य-धैर्य-प्रभृतिगुणानग्रतः सख्याः ॥
पत्या च विप्रलब्धा, गातव्ये तं क्रमादुपालभते ।
श्रीगदितमिति मनीषिभिरुदाहृतोऽसौ पदामिनयः ॥ २ ॥
चौर्यरतप्रतिभेदं, यूतोरनुरागवर्णनं चा(वा)पि ।
यत्र ग्राम्यकथाभिः, कुरुते किल दूतिका रहसि ॥
मन्त्रयति च तद्विषयं, न्यग्जातित्वेन याचते च वसु ।
लब्ध्वाऽपि लब्धुमिच्छति, **दुर्मिलिता** नाम सा भवति ॥ ३ ॥
प्रथमानुराग-मान-प्रवास-शृङ्गारसंश्रयं यत् स्यात् ।
प्रावृड्-वसन्त-वर्णन-परमन्यद् वाऽपि सौत्कण्ठम् ॥
अन्ते वीररसाद्यैर्निबद्धमेतच्चतुर्भिरपसारैः ।
प्रस्थानमिति ब्रुवते, प्रवासमुपलक्षयत् सुधियः ॥
नृत्यच्छिन्नानि खण्डान्यपसाराः ॥ ४ ॥
गोष्ठे यत्र(त् तु) विहरतः, चेष्टितमिह कैटभद्विषः किञ्चित् ।
रिष्टासुरप्रमथन-प्रभृति तदिच्छन्ति **गोष्ठीति** ॥ ५ ॥
यन्मण्डलेन नृत्यं, स्त्रीणां **हल्लीसकं** तु तत् प्राहुः ।
तत्रैको नेता स्याद्, गोपस्त्रीणामिव मुरारिः ॥ ६ ॥
यस्य(च्च) पदार्थामिनयं, ललितलयं सदसि नर्तकी कुरुते ।
तन्नर्तनकं शम्भ्या-लास्य-च्छलित[क]-द्विषद्यादि ॥ ७ ॥

किन्नरविषयं लास्यं नृत्यं **शम्भ्या** । शृङ्गारसप्रधानं **लास्यम्** । शृङ्गार-वीर-रौद्रादि-
प्रधानं **छलितम्** । द्विषद्यादयः छन्दोभेदाः ॥

रथ्या-समाज-चत्वर-सुरालयादौ प्रवर्त्यते बहुभिः ।
पात्रविशेषैर्यत् तत्, **प्रेक्षणकं** कामदहनादि ॥ ८ ॥
षोडश द्वादशाष्टौ वा, यस्मिन् नृत्यन्ति *नायिकाः ।
पिण्डीबन्धादिविन्यासैः, **रासकं** तदुदाहृतम् ॥

पिण्डनात् तु भवेत् पिण्डी, गुम्फनाच्छृङ्खला भवेत् ।
भेदनाद् भेद्यको जातो, लताजालापनोदतः ॥ ९ ॥

कामिनीभिर्भुवो भर्तुः, चेष्टितं यत् तु(त्र) नृत्यते ।
रागाद् वसन्तमासाद्य, स ज्ञेयो नाट्यरासकः ॥ १० ॥

आक्षिप्तिकाऽथ वर्णो, मात्राध्रुवकोऽप्यभग्नतालश्च ।
पद्धति(टि)का छर्दनिका, यत्र स्युस्तादिह काव्यमिति ॥ ११ ॥

हरि-हर-भानु-भवानी-स्कन्द-प्रमथाधिप-स्तुतिनिबद्धः ।
तद्व(उद्ध)त-करणप्रायः, स्त्रीवर्जो वर्णनायुक्तः ॥
यदि चैव(वैप) शुद्धवाचा, शुद्धः सङ्कीर्णया च सङ्कीर्णः ।
सर्वाभिर्भाषाभिः, चित्रैश्च विचेष्टितैश्चित्रः ॥

अयमुद्धतोऽथ ललितो, भाणो ललितोद्धतश्च सम्भवति ।
अर्थानामौद्धत्याल्लालित्यादुभयसत्त्वा(भावा)च्च ॥ १२ ॥
यद् दुष्करमभिनेयं, चित्रं वा(चा)ऽत्युद्भटं च(यत्) सम्भवति ।
तद् भाणकेऽभिनेयं, युतमनुतालैर्वितालैश्च ॥

प्रायो हरिचरितयुतः, स्त्रीकृतगाथादिवर्णमात्रस्य(श्च) ।
सुकुमारतः प्रयोगाद्, भाणोऽपि हि भाणिका भवति ॥ १३ ॥”

इत्यादीनि । एतानि च स्वल्पमात्ररञ्जनानिमित्तत्वाद्, वृद्धैरनभिहितत्वाच्च वृत्तावेव कीर्तितानीति ॥

शब्द-प्रमाण-साहित्य-छन्दो-लक्ष्मविधायिनाम् ।
श्रीहेमचन्द्रपादानां, प्रसादाय नमो नमः ॥ १ ॥

परोपनीतशब्दार्थाः, स्वनाम्ना कृतकीर्त्तयः ।
निबद्धारोऽधुना तेन, को नौ क्लेशमवेप्यति ? ॥ २ ॥

न सूत्र-वृत्त्योराधिक्यं, न हीनत्वं न कुण्ठता ।
यावदर्थो गिरः सन्ति, स्वयं सन्तो विवेचताम् ॥ ३ ॥

[४] सर्वरूपक-साधारण-लक्षण-निर्णयः ।

१९३

शब्दलक्ष्म-प्रमालक्ष्म-काव्यलक्ष्म-कृतश्रमः ।

वाग्विलासस्त्रिमार्गो नौ, प्रवाह इव जाहुजः ॥ ४ ॥

रूपस्वरूपं विज्ञातुं, यदीच्छत यथास्थितम् ।

सन्तस्तदानीं गृहीत, निर्मलं नाट्यदर्पणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीरामचन्द्र-गुणचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञनाट्यदर्पणविवृतौ सर्व-
रूपक-साधारणलक्षण-निर्णयो नाम चतुर्थो विवेकः ॥ ४ ॥*

समाप्तं
सविवरणं नाट्यदर्पणम्

* प्रतिप्रान्त उल्लेखः—“संवत् १७०२ वर्षे अश्व(आश्वि)न सुदि ५ ॥ छ ॥ शुभं भवतु ॥
कल्याणं ब्रु(भू)यात् ॥ श्रीरस्तु ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ श्री ॥ श्री ॥

यदक्षरं पदभ्रष्टं, स्वर-व्यंजन-वर्जितम् । तत्सर्वं क्षमतां देवी, परसि(प्रसी)द परमेश्वरि ! ॥ १ ॥
नू(न्यू)नाक्षरं वाऽप्यधिकाक्षरं वा, देवीप्रसादात् परिपूर्णमस्तु ॥ छ ॥ ॥ छ ॥”

परिशिष्टम् [१]

नाट्यदर्पणविवरणनिर्दिष्ट—ग्रन्थकृत्नामसूची ।

[वर्णक्रमेण]

ग्रन्थकृत्नाम	पृष्ठे
अभिनवगुप्तः (नाट्यशास्त्रस्य अभिनवभारतीवृत्तिकारः)	२५
इन्दुराजभट्टः (क्षीरस्वामिगुरुः)	१३८
कोहलः (सट्टकादिलक्ष्मप्रणेता)	२३, ११७
क्षीरस्वामी (भट्टेन्दुराजशिष्योऽभिनवराघवनाटककारः)	१३८
भरतमुनिः [नाट्यशास्त्र-निर्माता]	२६, १०६, १७१
भवनुतचूडा भट्टः (कौशलिकानाटिकाकारः)	२८
भवभूतिः (मालतीमाधवकर्ता)	१०६
भासः (स्वप्नवासवदत्तकर्ता)	७४
भीमटः (मनोरमा-वत्सराजकर्ता)	१२७
भीमदेवः (वसुनाग-जनकः)	१०२
भेज्जलः (राधाविप्रलम्भरचयिता)	१०२
मम्मटः (काव्यप्रकाशकारः)	१५७
मुनिः = भरतमुनिः	
वसुनागः (भीमदेवसूनुः प्रतिमाऽनिरुद्धप्रणेता)	१०२
विशाखदेवः (देवीचन्द्रगुप्तरचयिता)	१०६
वीरनागः (कुन्दमालाकर्ता)	४३
शङ्कुः (अमाल्यः, चित्रोत्पलावलम्बितकप्रकरणकारः)	७६, ११७
शुक्तिवासकुमारः (अनङ्गसेना-हरिनन्दप्रकरणकारः)	८४
शूद्रकः (मृच्छकटिकाकारः)	४३
हेमचन्द्रः (शब्द-प्रमाण-साहित्य-छन्दो-लक्ष्मविधाता, नाट्यदर्पणकृद्-गुरुः)	१९२

परिशिष्टम् [२]

नाट्यदर्पणविवरणनिर्दिष्ट—नाट्यादिग्रन्थनाम-सूची ।

[वर्णक्रमेण]

नाट्यादिग्रन्थनाम	पृष्ठे
[१] *अनङ्गवती नाटिका	१३६
[२] *अनङ्गसेना-हरिनन्दि प्रकरणम् (शुक्तिवासकुमाररचितम्)	८४
[३] अनर्घ्यराघवम् [मुरारिरचितं नाटकम्]	१७२
[४] अभिज्ञानशकुन्तलम् [महाकविकालिदासकृतं नाटकम्]	५०, ६१, १३७
[५] *अभिनवराघवम् (भट्टेन्दुराजशिष्यक्षीरस्वामिरचितं नाटकम्)	१३८
[६] *अर्जुनचरितम् [आनन्दवर्धनरचितं महाकाव्यम्]	१५२
[७] आचाराङ्गम् [अर्हद्-गणधरग्रथितं सूत्रम्]	२२
[८] *इन्दुलेखा नाटिका	१००
[९] *इन्दुलेखावीथी	१२६
[१०] उत्तरचरितम् उत्तररामचरितम् [भवभूतिरचितं नाटकम्]	२८, ३५, ८८, १२१, १२८, १३२
[११] *उदयनचरितम्	१४०
[१२] *उदात्तराघवम् [मायुराजविरचितं नाटकम्]	१०२, १७३
[१३] कादम्बरी [वाणभट्टप्रणीता कथा]	१४६
[१४] कुन्दमाला (वीरनागनिबद्धा) नाटकम्	४३
[१५] कुमारसम्भवम् [महाकविकालिदासकृतं महाकाव्यम्]	१५४, १५५
[१६] *कृत्यारावणम् (नाटकम्)	७०, ७१, ७३, ७५, ७७, ८५, ८६, ८८, ८९, ११९, १३२, १४१, १५५.
[१७] कौमुदी-सित्राणन्दं प्रकरणम् (स्वोपज्ञम्)	६१
[१८] *कौशालिका नाटिका (भट्टश्रीभवनुत्तृडाविरचिता)	२८
[१९] *चित्रोत्पलावलम्बितकं प्रकरणम् (अमात्यशङ्कुविरचितम्)	७६
[२०] *छलितरामम् (नाटकम्)	८६, ९२, १३२, १३३
[२१] *जामदग्न्यजयः (व्यायोगः)	१०९

* एतादृक्चिह्नाङ्किता ग्रन्था यावज्जातमद्यावधि मुद्रणादिना अप्रसिद्धाः ।

परिशिष्टम् [२]

१९७

- [२२] *तरङ्गदत्तम् (प्रकरणम्) १०४, १०६
- [२३] तापसवत्सराजम् [नरेन्द्रवर्धनसुतानङ्गहर्षापरनामश्रीमात्रराजरचितं नाटकम्] २७, ३१, ३८, ४२, ५८, ५९, ९३, ९५.
- [२४] दरिद्रचारुदत्तं रूपकम् (भासरचितम्) ४७
- [२५] *दृष्टिवादः [अर्हद्-गणधर-प्रथितः सिद्धान्तः] २२
- [२६] *देवीचन्द्रगुप्तम् (विशाखदेवकृतं) नाटकम् ६२, ७४, ७६, १०४, १२४, १७२, १७३
- [२७] द्रौपदीस्वयंवरम् १६५
- [२८] नलविलासं नाटकम् (स्वोपज्ञम्) २८-३१, ३६, ४०, ४४, ५१, ६१, ६६, ७०, ९४, १०६, ११९, १३०, १३१, १३८.
- [२९] नागानन्दम् (श्रीहर्षनिर्मितं नाटकम्) २५, ३२, ३३, ४०, ६०, ९१, १३६, १४०, १५४
- [३०] निर्भयभीमव्यायोगः (स्वोपज्ञः) ५९
- [३१] पयोधिमथनम् ११०
- [३२] पाण्डवानन्दम् १३२
- [३३] *पार्थविजयम् (त्रिलोचनकृतं नाटकम्) ६७, ६८, ७२
- [३४] *पुष्पदूषितकं प्रकरणम् ४५, ८३, ९०, ९३, ९७, १०३, १०४, १०६
- [३५] *प्रतिमाऽनिरुद्धम् (भीमदेवसुनुवसुनागकृतं नाटकम्) १०२, १०३
- [३६] *प्रयोगाभ्युदयम् १२३
- [३७] *बालिकावञ्चितकम् (नाटकम्) १२२, १२९
- [३८] *वृहत्कथा (गुणाढ्यरचिता) १०५, १०९
- [३९] भारतम् (व्यासप्रथितं काव्यम्) १२१
- [४०] *मनोरमा-वत्सराजम् (भीमटविरचितं नाटकम्) १२७
- [४१] *मल्लिका-मकरन्दं प्रकरणम् (स्वोपज्ञम्) १५१
- [४२] *मायापुष्पकम् (नाटकम्) ३८, ४३
- [४३] मालती-माधवम् (भवभूतिनिर्मितं प्रकरणम्) ५९, १०६
- [४४] मालति(वि)काऽग्निमित्रम् [कविकालिदासनिर्मितं नाटकम्] ३६, ८०, ११७, १४०
- [४५] मुद्राराक्षसम् (विशाखदेवनिर्मितं नाटकम्) ३८, ७९, ९५, ९९
- [४६] मृच्छकटिका प्रकरणम् (शूद्रकविरचितम्) ४३, ४५, ७७, ८७, ९८, १०५, १०६, ११९, १७९.
- [४७] *यादवाभ्युदयं नाटकम् (स्वोपज्ञम्) ३८, ५६, ७४, ८३, ९३, ९९, १००, १०१
- [४८] *रघुविलासं नाटकम् (स्वोपज्ञम्) ३३, ५०, ७१, ७३, ७५, ८०, ८१, ८३, ८५, ९४, ९७, १२०, १२८, १३८.

- [४९] रत्नावली [श्रीहर्षरचिता नाटिका] २९, ३०, ३६-३८, ४०, ४७, ४८, ५१, ५३, ५९, ६४, ६५, ७४-७९, ८२, ८४, ८५, ८७, ८८, ९१, ९२, ९५, ९६, ९९, १०२, ११८, १२३, १२९, १४०, १५६.
- [५०] *राघवाभ्युदयं नाटकम् (स्वोपज्ञम्) ४१, ४३, ४६, ४७, ५४, ५५, ५८ ९०, ९४, १५१
- [५१] *राधाविप्रलम्भं रासकाङ्क्षं रूपकम् (भेज्जलविरचितम्) १०२
- [५२] *रामाभ्युदयम् [यशोवर्मविरचितं नाटकम्] ४०, ५०, ६३, ८१, ८४, ९७, १०२, १२७, १४०.
- [५३] *रोहिणी-मृगाङ्कं प्रकरणम् (स्वोपज्ञम्) ५४, ६०
- [५४] *वनमाला नाटिका (स्वोपज्ञा) १५२
- [५५] विक्रमोर्वशी नाटकम् [कविकालिदाससृष्टम्] ८५, १२६
- [५६] *विधिविलसितम् (नाटकम्) ५०
- [५७] *विलक्षदुर्योधनम् (नाटकम्) ६९
- [५८] वीरचरितं नाटकम् (भवभूतिरचितम्) ३५, ६५, १५४
- [५९] वेणीसंहारम् [भट्टनारायणनिर्मितं नाटकम्] ३२, ४४-४६, ४९, ५१, ५३-५७, ६२, ६५, ६८-७०, ७४, ७६, ७७, ८२, ८४, ८७, ८८, ९०, ९१, ९३-९५, १०२, १२९, १३०, १३३, १३७, १४०, १५४.
- [६०] सत्यहरिश्चन्द्रं नाटकम् (स्वोपज्ञम्) २८, ३२, ३८, ४८, ५१, ६३, ६९, १२२, १३७, १४०, १५८.
- [६१] *सुधाकलशः (स्वोपज्ञः) १३०, १३१, १४१
- [६२] स्वप्नवासवदत्तम् (कविभासकृतं नाटकम्) ७४
- [६३] *हयग्रीववधम् [भर्तृमेष्ठविरचितं महाकाव्यम्] १५५

परिशिष्टम् [३]

नाट्यदर्पणविवरणोदाहृतानां पद्यानां मूलस्थलज्ञापिका सूची ।

[वर्णक्रमेण]

पद्य-प्रारम्भः	पृष्ठे	आधारस्थलम्
अङ्कान्तरेव चाङ्को	... ३७	[नाट्यशास्त्रे अ. १९, ११०]
अन्ते वीररसाद्यैः	... १९१	
अन्यत्र व्रजतीति	... १४६	[काव्यप्रकाशे ४, ३३ उद्धृतम्]
अन्यायैकजुषः	... ६०	निर्भयभीमव्यायोगे
अन्योन्यास्फालभिन्न-	... ५७	वेणीसंहारे
अयमुद्धतोऽथ ललितो	... १९२	
अयं स कालः शूराणां	... ६२	पार्थविजये
अयं स रशनोत्कर्षी	... १५३	[महाभारते स्त्रीपर्व अ. २४, १९]
अरण्ये मां त्यक्त्वा	... १२८	रघुविलासे
अविदितपथः प्रेम्णां	... १२०	”
अस्तापास्तसमस्त-	... ३६	रत्नावल्याम्
अस्त्येव राघवमहीन-	... १३८	अभिनवराघवे
अस्यां प्रेम ममेव	... १२१	रघुविलासे
अस्यां मृगीदृशि	... ७४	यादवाभ्युदये अ. ६
अहंयुनिकराग्रणी-	... १२१	रघुविलासे
आक्षिप्तिकाऽथ वर्णो	... १९२	
आखेटो मुनिकन्यका	... ५२	सत्यहरिश्चन्द्रे अ. ६
आताम्रतामपनयामि	... ७९	रत्नावल्याम्
आदौ मानपरिग्रहेण	... ३१	तापसवत्सराजे
आनन्दाश्रुजलं	... १०४	देवीचन्द्रगुप्ते
आलम्ब्य प्रियशिष्यतां	... ८५	वेणीसंहारे अ. ६
आसादितप्रकटानिर्मल-	... १३७	छलितरामे
आस्यं हास्यकरं	... १५१	मल्लिका-मकरन्दे
इयं गेहे लक्ष्मीः	... १२१	उत्तर[राम]चरिते
उत्तमाधममध्याभिः	... ११७	कोहलस्य [अ. भा. १८, ६३]
उत्तमोत्तमकं चैव	... ११७	[नाट्यशास्त्रे अ. १८, १७९]

उदयाभिमुख्यभाजां	...	३८	यादवाभ्युदये
उद्दामोत्कलिकां	...	११९	रत्नावल्याम् अ. २
उद्धच्छो पियइ जलं (प्रा.)	...	१४६	गाथासप्तशत्याम् २, ६१
उन्मत्तप्रेमसंरम्भाद्	...	५४	रोहिणी-मृगाङ्के अ. १
एकस्मिन् शयने	...	१४५	अमरुतके २३
एकं त्रीणि नवाष्ट	...	१२८	[दशरूपकावलोक्ये प्र. ३ उद्धृतम्]
एतत् ते हृदयं स्पृशामि	...	६९	विलक्षदुर्योधने
एतेनापि सुरा जिताः	...	१४१	कृत्यारावणे
एतौ तौ प्रतिदृश्येते	...	९३	पुष्पदूषितके
एषा वधूर्भरतराज-	...	६७	पार्थविजये
एषो सियकरवित्थर- (प्रा.)	...	१७२	देवीचन्द्रगुप्ते
कंसांसमिन्निमदमर्दन-	...	८३	यादवाभ्युदये अ. ७
कण्ठे किन्नरकण्ठ !	...	७५	देवीचन्द्रगुप्ते अ. ४
कथमपि न निषिद्धो	...	७०	वेणीसंहारे
कपोले पत्राली	...	१५१	[अमरुतके ८१]
कर्ण-दुःशासनवधात्	...	८३	वेणीसंहारे
कर्ता द्यूतच्छलानां	...	४६	„
कलत्रमपि रक्षितुं	...	४२	राघवाभ्युदये अ. ५
कल्याणं भूर्भुवःस्वः	...	१०१	यादवाभ्युदये
कविः काव्ये रामः	...	१३८	नलविलासे
कस्स व न होइ रोसो (प्रा.)	...	१२६	(अभिनवभा. १८, ६१ उ.)
का भूषा बलिनां	...	१३२	(ध्वन्यालोके उ. १ उद्धृतम्)
कामं प्रिया न सुलभा	...	६१	पाण्डवानन्दे
कामिनीभिर्भुवो भर्तुः	...	१९२	अभिज्ञानशकुन्तले
काव्यकर्तुर्यशश्चापि	...	१७१	[नाट्यशास्त्रे अ. ५]
किमपि किमपि मन्दं	...	१४५	उत्तररामचरिते
किं नु कलहंसनादो	...	१२६	इन्दुलेखायाम्
किं नो व्याप्तदिशां	...	६९	वेणीसंहारे
किं पद्मस्य रुचं	...	७९	रत्नावल्याम्
किं लोभेन विलङ्घितः	...	५८	उदात्तराघवे
कुरवक ! कुचाघात-	...	१५३	(काव्यमीमांसायां पृ. ७३ उ.)
कुसुमसुकुमारमूर्ति-	...	५९	रत्नावल्याम्
कृष्टा केशेषु कृष्णा	...	७९	वेणीसंहारे अ. ५
कृष्टा येन शिरोरुहेषु	...	४५	„ अ. ३
कृष्टा येनासि राज्ञां	...	९६	„

परिशिष्टम् [३]

२०१

कैकेयी क्व पतिव्रता	...	३८	मायापुष्पके
कोऽपि सिंहासनस्याधः	...	१३३	छलितरामे
कोऽयं द्वारि, हरिः	...	१२८	[शृङ्गारप्रकाशे १२ उ०]
कौशाम्बी सम हस्त एव	...	१२७	मनोरमावत्सराजे
क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः	...	१५३	[विक्रमोर्वश्याम्]
क्षिप्तो हस्तावलग्नः	...	,,	[अमरुशतके २]
क्षुद्राग्नेरमुतोऽपि	...	४२	तापसवत्सराजे अ. २
खण्डय न्यायतेजोभिः	...	८४	रघुविलासे अ. ७
गिरिरयममरेन्द्रेणाद्य	...	७३	कृत्यारावणे
गुप्तः साक्षात् महानल्पः	...	१३१	वेणीसंहारे
गेयपदं स्थितपाठ्यम्	...	११२	[नि. सा. नाट्यशास्त्रे अ. १८, १८३; १९, ११९]
गोष्ठे यत् तु विहरतः	...	१९१	[है. का. अलं० ८ उ०]
चञ्चद्भुजभ्रमित-	...	५४	वेणीसंहारे-
चूर्णिताशेषकौरव्यः	...	८७	,, अ. ५
चौर्यरतप्रतिभेदं	...	१९१	
जो अन्नओ पसूओ (प्रा.)	...	१२२	बालिकावञ्चितके
तपनीयोज्ज्वलकरकं	...	१२९	,,
तल्लावण्यमनन्यवृत्ति	...	१५१	राघवाभ्युदये
तवास्मि गीतरागेण	...	१३७	अभिज्ञानशकुन्तले
तवैव रुधिराम्बुभिः	...	६४	रामाभ्युदये अ. २
तस्मिन् कौरव-पार्थयोः	...	८४	वेणीसंहारे अ. ६
ताण नमो निगुण-(प्रा.)	...	१३१	सुधाकलशे
तिक्तादुद्विजते मृदौ	...	८०	सुद्राराक्षसे
तीर्णे भीष्ममहोदधौ	...	५१	वेणीसंहारे अ. ६
त्यजत मानमलं	...	१५४	[रघुवंशे ९, ४७]
त्यजन् हेम्नो लक्षं	...	६३	सत्यहरिश्चन्द्रे
त्यजामि देवीं	...	१३१	देवीचन्द्रगुप्ते अ. २
त्रातो घोषभुवां	...	१००	यादवाभ्युदये
त्वद्दुःखस्यापनेतुं सा	...	६२	देवीचन्द्रगुप्ते
त्वद्ययानं यः	...	९८	मृच्छकट्याम्
त्वय्युपारोपितप्रेम्णा	...	६३, १२५	देवीचन्द्रगुप्ते अ. २
त्वं जीवितं त्वमसि मे	...	१२९	उत्तर[राम]चरिते
दत्त्वा द्रोणेन	...	७८	वेणीसंहारे
दन्तक्षतानि करजैश्च	...	१५२	[ध्वन्यालोके उ. ३ उद्धृतम्]
दाराणां व्रतिनां च	...	६४	रामाभ्युदये अ. २

दिणयरकिरणकैरो (प्रा.) ...	... १७२	अनर्घ्यराघवे
दिष्ट्या भो ! ...	... ९७	मृच्छकट्याम्
दुर्ग भूमिरमाल- ...	... ४३	मायापुष्पके
दुल्लहजणाणुराओ (प्रा.) ...	... ६७	रत्नावल्याम्
दूतो लेखस्तथा स्वप्नः ...	... १०२	[नाट्यशास्त्रे अ. १९, १०३]
दूरादुत्सुकमागते ...	... १५६	[अमरुतके ४९]
दृष्टिं प्रेमभरालसां ...	... ५९	तापसवत्सराजे
दृष्टिः कथं जरठ- ...	... १५२	वनमालायाम्
देवीविद्योगदुःखार्ता- ...	... १२५	देवीचन्द्रगुप्ते अ. २
द्रक्ष्यन्ति न चिरात् ...	... ८८	वेणीसंहारे
द्वीपादन्यस्मादपि ...	... ३८, ५३	रत्नावल्याम्
धिग् मां भूणविधातिनं ...	... १२२	सत्यहरिश्चन्द्रे
धूमव्रातं वितानी- ...	... ९७	रामाभ्युदये
नदीनां मेघविगमे ...	... १२८	[अभिनवभा. अ. १८ उ.]
न नाम स्युः स्वर्ण- ...	... ६९	सत्यहरिश्चन्द्रे
न प्रेम निहितं चित्तं ...	... ९४	नलविलासे
नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो ...	... १७१	[नाट्यशास्त्रे अ. ५, १०५]
नाकीर्णा दशकन्धरी ...	... ५०	रघुविलासे अ. ६
नागानां रक्षिता भाति ...	... ९१	नागानन्दे
निरीतयः प्रजाः सन्तु ...	... १०१	कृत्यारावणे
निर्वाणवैरदहनाः ...	... १३७	[वेणीसंहारे अ. १]
निहत्य दशकन्धरं ...	... ४६	राघवाभ्युदये अ. ६
नूनं तेनाथ वीरेण ...	... ८८, ९१	वेणीसंहारे
पञ्चानां मन्यसेऽस्माकं ...	... ८३	,,
पत्या च विप्रलब्धा ...	... १९१	
पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन ...	... १४०	[कुमारसम्भवे ७, १९]
परार्थानुष्ठाने जडयति ...	... ८०	मुद्राराक्षसे
परिग्रहोस्त्राहौघाद् ...	... १३२	कृत्यारावणे
परिषदियमृषाणामेष ...	... ६५	वीरचरिते अ. ३
परिहरति रतिं मतिं लुनीते ...	... १५६	[काव्यप्रकाशे ७, ३२६ उ.]
पादाक्रान्तानि पुष्पाणि ...	... ७४	स्वप्नवासवदत्ते
पिण्डनात् तु भवेत् पिण्डी ...	... १९२	
पुण्यप्रागल्भ्यलभ्याय ...	... १४०	सत्यहरिश्चन्द्रे
पूर्यन्तां साल्लिलेन ...	... ९०	वेणीसंहारे
प्रणयविशदां दृष्टिं ...	... ७४	रत्नावल्याम्

परिशिष्टम् [३]

२०३

प्रत्यग्रयौवनविभूषण-	...	... १२५	देवीचन्द्रगुप्ते अ. २
प्रत्याख्यानरुषः कृतं	...	... ५०	रामाभ्युदये अ. ५
प्रथमानुराग-	...	... १९१	
प्रवृत्तचक्रेणाक्रान्तः	...	... ३३	[कौटलीयेऽर्थशास्त्रे अधि. ७, अ. ३]
प्रवृद्धं यद् वैरं	...	... ५३	वेणीसंहारे
प्राणान् यद्विरहेऽप्यहं	...	... ९४	रघुविलासे
प्राप्तावेकरथारूढौ	...	... ७७	वेणीसंहारे अ. ५
प्रायो हरिचरितयुतः	...	... १९२	
प्रेमावनद्धहृदयः	...	... ७३	रघुविलासे
बहुनाऽत्र किमुक्तेन ?	...	... ४०	रामाभ्युदये अ. २
बहुविहङ्गजविसेसं (प्रा.)...	...	... १७३	देवीचन्द्रगुप्ते अ. ५
बीभत्सा विषया	..	... १५५	
ब्रह्मोत्तरं तथैवास्तु	...	... १७१	[नाट्यशास्त्रे अ. ५, १०६]
भर्ता तवाहमिति	...	... ९०	पुष्पदूषितके
भूमौ क्षिप्त्वा शरीरं	...	... ४७	वेणीसंहारे अ. ६
भूयः परिभवक्षान्ति-	...	... ५५	„
मथ्नामि कौरवशतं	...	... ५८	„
मध्येऽम्भोधि बभूव	...	... ९७	रघुविलासे
मनः प्रकृत्यैव चलं	...	... ७५	रत्नावल्याम्
मन्त्रयति च तद्विषयं	...	... १९१	
मन्दोऽप्यमन्दतां याति	...	... ११८	मालविकाऽग्निमित्रे
मा गास्तिष्ठ पुनर्ब्रज	...	... ८५	कृत्यारावणे
मार्गाः कण्टकिनः	...	... ८६	„
मित्रं दर्शनमात्रतोऽपि	...	... ४३	राघवाभ्युदये
यच्च पदार्थाभिनयं	...	... १९१	
यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा	...	... ५४	वेणीसंहारे
यथा तथा धृतप्राणं	...	... ९४	तापसवत्सराजे
यथाऽयं मम सम्पूर्णः	...	... १०१	कृत्यारावणे
यदि चैष शुद्धवाचा	...	... १९२	
यद् दुष्करमभिनयं	...	... „	
यद् भग्नं विपिनं	...	... ७५	रघुविलासे
यद् विस्मयस्तिमित-	...	... ५९	मालतीमाधवे
यन्मण्डलेन नृत्तं	...	... १९१	[अभिनवभा० उ. अ. ४, पृ. १८१]
यस्तातेन निगृह्य बालक इव...	...	... १४१	कृत्यारावणे
याते द्वारवतीं तदा	...	... १४६	[वक्रोक्तिजीविते २, ५९ उ.]

यायावरेण किमनेन	...	... ७३	रघुविलासे
युक्लैव क्षत्रवन्धोः		... १२७	रामाभ्युदये अ. २
युद्धश्राद्धभयं	...	... ७१	रघुविलासे
येनावृत्य मुखानि	...	... ८६	छलितरामे
रक्षोवीरा दडोरः-	...	... ८१	रामाभ्युदये अ. ४
रंडा चंडा दिक्खिदा (प्रा.)...	...	... १२३	[कर्म्ममञ्जर्याम्]
रत्थाइ संचरन्तं (प्रा.)	...	... १४६	सुधाकलशे
रथ्या-समाज-चत्वर-	...	... १९१	
रम्यां चारतिकारिणीं	...	... ७६	देवीचन्द्रगुप्ते अ. ६
रागस्यास्पदमित्यवैमि	...	... १५४	नागानन्दे
राज्ञो मानधनस्य	...	... ४९	वेणीसंहारे
रामेण प्रलयेनेव	...	... ८८	कृत्यारावणे अ. ७
राष्ट्रं प्रवर्धतां चैवं	...	... १७१	[नाट्यशास्त्रे अ. ५, १०७]
रिष्टस्तावदुदग्र-	...	... १२२	बालिकावञ्चितके
लङ्केस्वरे त्रिदशदर्पहरे	...	... ८०	रघुविलासे अ. ४
लच्छी गिहीण भूसा (प्रा.)...	...	... १३०	सुधाकलशे
लोकत्रयक्षयोद्वृत्त-	...	... ६४	रामाभ्युदये अ. २
लोकोत्तराणि चरितानि	...	... १६५	[वामनगुप्तस्य अ. भा. ६, ४५]
वक्त्रं शीतरुचिर्वचांसि	...	... ६२	कौमुदीमित्राणन्दे अ. ३
वक्त्राणि हे ! हसत	...	... ८१	रघुविलासे अ. ४
वक्त्रेन्दुः स्मितमातनोद-	...	... १३०	नलविलासे
वाक्प्रपञ्चैकसारेण	...	... १३२	कृत्यारावणे
वार्ताऽपि नैव यदिहास्ति	...	... ५०	विधिविलसिते अ. ५
विक्रमेण मया लोकाः	...	... ७०	कृत्यारावणे अ. २
विना वाहन-पोताभ्यां	...	... १००	मुद्राराक्षसे
विन्यस्याभिनवोदये	...	... ३१	नलविलासे
विरोधो विश्रान्तः	...	... ८९	उत्तर[राम]चरिते
विष्कम्भक-प्रवेशक	...	... १९०	[है. काव्या० उ. अ. ८]
वृद्धोक्षस्य नृपस्य	...	... ८३	यादवाभ्युदये अ. ७
वैदेहीं हृतवांस्तदेष	...	... ४७, ९४	राघवाभ्युदये
शशिन इव कला	...	... ८६	कृत्यारावणे अ. ७
शीतांशुमुखमुत्पले	...	... ७८	रत्नावल्याम्
शूरास्तु वीर-रौद्रेषु	...	... १११	[हैमकाव्या. विवेके अ. ८, ३२६ उ.]
शोकं स्त्रीवन्नयनसलिलैः	...	... ८८	वेणीसंहारे
श्रीरिव दानवशत्रोः	...	... १९१	

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः	..	.. ६४	रत्नावल्याम्
श्लाघ्या धीर्धिषणस्य	..	.. ९५	तापसवत्सराजे
षोडश द्वादशाष्टौ वा	..	.. १९१	
सकलरिपुजयाशा	..	.. ८७	वेणीसंहारे अ. ५
स कीचकनिषूदनौ	..	.. ८२	,, अ. ६
सत्यक्षा मधुरगिरः	..	.. १३३	,,
सत्त्वैकतानवृत्तीनां	..	.. ३८, १३७	सत्यहरिश्चन्द्रे
सन्तः सच्चरितोदय-	..	.. १३१	[दशरूपकाव. प्र. ३ उ.]
सन्धि-सन्ध्यङ्गघटनं	..	... ६२	[ध्वन्यालोके उ. ३, १२]
समुत्थिते धनुर्धनौ	..	.. १५२	अर्जुनचरिते
सर्वक्षितिभृतां नाथ !	..	.. १२६	विक्रमोर्वश्याम्
सर्वथा कथय ब्रह्मन् !	..	.. ८४	वेणीसंहारे अ. ६
सर्वदायोऽक्षविजयी	..	.. १२७	मनोरमावत्सराजे
सर्वेषामपि सन्ति	..	.. १३१	नलविलासे
सव्याजैः शपथैः	..	.. ८८	रत्नावल्याम्
साम भेदस्तथा दण्डो	..	.. १०२	[नाट्यशास्त्रे अ. १९, १०१]
सा स्वर्गलोकललना-	..	.. ६०	रोहिणी-मृगाङ्गे अ. ५
साहसं च भयं चैव	..	.. १०२	[नाट्यशास्त्रे अ. १९, १०२]
सीतां काननतो जहार	..	.. १३८	रघुविलासे
सीताया वदनं	..	.. ९०	राघवाभ्युदये अ. ७
स्निग्धं वीक्षितमन्यतो-	..	.. ६१	अभिज्ञानशकुन्तले
स्वप्नोऽयं नहि विभ्रमः	..	.. ९७	पुष्पदूषितके अ. ५
स्वर्गस्त्री यदि तत्	..	.. ६०	नागानन्दे
स्वसुर्मम पराभव-	..	.. १७३	उदात्तराघवे
हतः पुत्रो हतो भ्राता	..	.. ८३	पुष्पदूषितके अ. ५
हरि-हर-भानु-भवानी-	..	.. १९२	
हस्ताकृष्टविलोल-	..	.. १३०	वेणीसंहारे अ. २
हुं शक्रः स जितो	..	.. ८५	रघुविलासे अ. ७
हिया सर्वस्यासौ	..	.. ७६	रत्नावल्याम्

शुद्धिपत्रकम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१२	वीथी	^{१२} वीथी
६	१६	प्रथन	प्रथनं
१२	४	कल्पल्य	कल्प(ल्य)-
१४	३	-कम्पिनी	-कम्पनी
२२	२२	खरभेदो	^{१४} खरभेदो
२३	२५	साटका-	साट(सट्ट)का-
४४	२	०र्शना-	दर्शना-
६९	१५	-शर्मणो	-शर्माणो
८४	२७	हुताशन्नो-	हुताशनो-
९०	२७	-रतवैष	-स्तवैष
९६	२७	-च्छताम्	-च्छैताम्
९९	२	पृथिव्यांसर्व-	पृथिव्यां सर्व-
१०४	१६	नेतु	नेतुः
११२	८	स्थितं पाठ्यम् ,	स्थितपाठ्यम् ,
११५	४	तत्त-	तत्त-
११७	२०	-देशः	-देशः
१४३	२६	एव	एव
१५५	२३	बिभत्स-	बीभत्स-
१५९	३	स्वेदः श्वा-	स्वेदश्वा-
१६०	२०	-नाममनु-	-नामनु-
१७४	१०	-स्तर-	स्तरप्-
१८०	५	साश्रु-	साश्रू-
१८२	२६	भवति	भवन्ति

THE GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

Some of the Latest Publications :

GOS. Nos.

- 117 MADANAMAHĀRṆAVA : a Smṛti work principally dealing with the doctrine of Karmavipaka : edited by Embar Krishnamacharya and Raghavan Nambiyar; 1953. Rs. 24/-
- 118 GURJARARĀSĀVALĪ : a collection of several old Gujarati Rāsa : edited by Prof. B. K. Thakore, Shri M. D. Desai and Shri M. C. Modi; 1956. Rs. 18/-
- 120 PARAMĀNANDAKĀVYA : a Sanskrit account of King Śambhāji : edited by G. S. Sardesai; 1952. Rs. 10/-
- 121 DHŪRTASVĀMIBHĀṢYA : on the Śrautasūtra of Āpastamba : edited by Mm. A. Chinnasvami Sastri, Vol. I; 1956. Rs. 20/-
- 122 RIHLA OF IBNA BATUTA : translated into English with critical notes by Dr. Mahdi Husain, 1953. Rs. 37/-
- 123 KṚTYAKALPATARU : of Lakṣmidhara : edited by K. V. Rangaswami Aiyangar, 14 vols. Vol. VI; Vrata-Kāṇḍa; 1953 Rs. 17/-
- 36, 68, 124. NĀṬYAŚĀSTRA : of Bharata with the Commentary of Abhinavagupta of Kashmir : edited by M. Ramakrishna Kavi. No. 36 Vol. I Second Revised ed. illustrated : ed. by Pandit K. S. Ramaswamy Shastri, (1956) Rs. 20/-
- No. 68. Vol. II 1934, pp. 23+25+464. Rs. 15/-
- No. 124. Vol. III 1954, pp. 20+320. Rs. 15/-
- 125 TRIṢAṢṬIŚĀLĀKĀPURUṢACARITRA OF HEMACANDRA : translated into English by Dr. Helen Johnson; Vol. IV; 1954. Rs. 35/-
- 127 INTRODUCTION TO KṚTYAKALPATARU-VYAVAHĀRA-KĀṆḌA : with verse-index to Vyavahārakāṇḍa : by K. V. Rangaswamy Aiyangar; 1958. Rs. 10/8
- 128 SANGĪTA-CŪDAMAṆĪ of Kavicakravarti Jagadekamalla—a work on Music published for the first time, with introduction, ed. by Padit D. K. Velankar Shastri, Vice-Principal, Sanskrit Mahavidyalaya, Baroda. (Copies of this work can be had from Sangita Nataka Akadami, New Delhi). Rs. 6/8
- 129 VIṢṆUDHARMOTTARA PURĀṆA—III KHAṆḌA—Vol. I : critically edited text, with introduction : by Dr. Priyabālā Shah, M.A., Ph.D., D.Litt.; 1958. Rs. 20/-

Can be had of

THE DIRECTOR, ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE, BARODA.

